ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ПЕДЕСЕТ ШЕСТА КЊИГА

ГОДИНА ПЕТНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ" ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1910.

ДЕЛО

КЊИГА 56. ЈУЛИ, 1910. ГОДИНЕ СВЕСКА 1.

ЈУЛСКО ПОДНЕ

Из епопеје „Воља“,

Кад разливен Дунав од блеска се жути,
Гори модро небо, свуд мирише јȃра,
Врелим духом дишу пољане и пу́ти,
Крупно сунце пржи и диже се пара,

Ја осећам подне, кад и време стоји
Кад се срце шири, а кад разум ћути,
Далеке платане златом сунце боји,
Врх којих умиру и сами минути.

Јулско подне. Живот. Тада ми се чини,
У ваздуху оном што игра врх грана
Да векови плачу негде у тишини,
Далеко у шуми згромљених платана.

Осећам, мисао за мишљу се рађа:
О колико пута исто подне бе̂ше!
И паде у таму вечнога зȁла̂ђа.
А вајар живота кип за кипом теше.

Гледам дуг низ оних, који су пре мене
Осећали подне. Колико још биће!
Стој сунце! О пржи воде разливене,
Што у своме недру јару твоју скриће.

Стани, сунце, стани. Авај, боја ватре
Већ те обузима. То већ сутон значи.
Вече, поноћ, јесен... свест и дух да сатре!..
Гори, пламти сјајем, што животом зрачи.

Ја знам ово подне то је само моје.
Но колико људи своје подне има?
Подне. Чуј минути како живот броје.
Авај, место ватре само облак дима

Лагано, лагано падаће врх мене,
О, не! О, не! Жара! Страсти нек се роје!
Ја волим плодове сунцем сажежѐне:
Нека ово подне буде вече моје!

— Ноћ се с даном бори, створ за створом пада
Али вечност сија, док мру дани сѝви,
Једно вечно подне, једно вечно сада.
И на гробљу пева песму: Жѝви! Жѝви!

М. Бојић

ВРЛИНА НА ОКОМКУ

(Из збирке „Неразумни и лукави")

— С. Недић —

I

Оскар Вајлинг Пелу Јоргу.

Хамра, 10 јулија 1900.

Драги Пеле,

Моја је врлина била ових дана на ивици пропасти.

Ти знаш ту моју врлину. Ти знаш како сам ја због ње поносит. Од када сам се са Анијом Сфен, једног мајског јутра, венчао у цркви Св. Јустине, ја сам увек пркосно пролазио поред накинђурених мужића и са много себичности говорио у себи: „Јачи сам у верности према својој жени од свих вас, од свих вас". И то није била само празна фраза. То је оцена мог осмогодишњег брачног живота; то је ослонац на коме је сазидана моја и — пардон, Анијина и моја будућност.

Ја ти, драги мој Пеле, не кријем. Нисам ја слеп за женску лепоту. Али је поглед мој једини грех. Ја знам да је и то одступање од пута, који је једино прописан за исправне мужеве, али шта да радим? Нисам, ваљда, ни ја последња кукавица, да узмакнем сваком слободнијем погледу...

Али је ствар, која ме нагнала на ову подужу исповест, сасвим друкчија. Твој Оскар, кога си, без икакве бојазни, могао оставити, да чува манастир у Клаузенторну, са свих његових осам калуђерица и четрдесет и осам отмених васпитаница, био је, само пре неколико дана на окомку греха. И више још. Хтео је да сурва у понор и једно друго биће, које је имало ваљда

једини грех, што су му се румене, деветнаестогодне усне врло пријатно смешиле, а смеђе око гледало тако поверљиво и питомо, као у срне Сигфридове Геновеве, коју смо после конфирмације, у лештару, читали, гушећи се у сузама.

Слушај, па ме ожали, али не осуђуј. Има тренутака кад и камен устрепери.

Ти знаш, да одавна радим студију о праузроку привиднога кретања. Био сам већ на свршетку (чак сам био нашао и пригодно „мото“), кад ми је д-р Валд (сећаш га се по оном грдно великом римском прстену, који никако не скида) напоменуо, да се у библиотеци у Скатунгу налази дело осамнаестога века, у коме, у одељку VI а, има мисли, које се готово подударају с мојом основном мишљу.

И ја сам онда, једног сунчаног понедеоника, пошао возом у Скатунг. Увукао сам се у свој купе, навукао завесе и, шћућурен у углу, размишљао о најглавнијим видовима, у којима се кретање јавља. Воз је ишао, мал' не брзином мојих мисли.

Одједном један туп удар. За њим још један, па још један. На онда чудан потрес и стропоштовање ствари из плетених решетака над седиштем. Уз то настаде ужасна шкрипа точкова и воз, дршћући сав, стаде као кад рањена орлушина падне с високе стене, да тресући крилима издахне на земљи.

Кад сам, доста узрујан (што да кријем?), изишао у ходник на колима, спазио сам најпре — њу. Та „она“ није била никаква жртва катастрофе, већ младо девојче, које је, бледа лица и усплахирена погледа, стојало крај прозора и очекивало, шта ће даље бити. Ја не знам, како је, драги мој Пеле, дошло, али чим сам је видео, мени је слетело са усана питање: „Шта је то било?“ и заменила га једна збуњена реченица: „Госпођице, вама је зло?“ Она ме погледа меко, топло, предано, да нисам имао времена чекати њену реч, већ још збуњеније промуцах: „Одмах ћу донети воде!“ и прилично неспретно провукох се поред ње, па на спољашња врата колска сиђох доле.

Разуме се, да се вода није могла добити. Воз је био стао на једној благој узвишици пред високим мостом на провалији Клонде; два кондуктера, влаковођа и његов помоћник обилазили су око локомотиве, на доста празном возу отворио се где-где и прозор, кроз који вири глава с путничком капицом или с раштрканом пунђом и блене у послугу, што се забавила око локомотиве, која шишти и брекће. Наоколо зелена жита, про-

шарана где-где нижђикалом травом са жутим цвећем; одјекује цвркут шева; а пред очима видиш оно треперење, танано и једва опазно, као кад се на топломе млеку хвата кора.

Воде, као што рекох, нисам могао донети, али сам се вратио бар с објашњењем, зашто је воз стао. На локомотиви је прсла кочница, те се мора друга наместити; мораћемо се вратити и задоцнити бар по сахата. То сам, и непитан, објаснио бледој девојци, која је још стојала крај прозора, онако устреперела, и после тога био готов на повлачење у свој путнички кут.

Али сам већ био дохваћен једном канџом. Моја сапутница тражила је објашњења, сваковрсна објашњења. Зашто је воз баш овде стао? Шта је то кочница? На ком је делу воза стојала? Је ли штета велика? Колико се, најдуже, морамо задржавати оправке ради? Хоће ли ићи ова локомотива или друга?.. и, уопште, таква питања, на која сам морао одговарати, хтео не хтео. После је дошло питање друге врсте: куда путујем и јесам ли из Хамре? и ја сам сматрао за дужност, да и овде све објасним. Мојој познаници било је, бар је тако рекла, особито мило, што путујемо у исто место, а и мени је то, ако хоћеш праву истину, било по вољи, сасвим по вољи.

Воз, који се већ био почео враћати, одједном поново стаде и опет пође у ранијем правцу. Како нисам био још дао све одговоре, које је моја брбљуша (опрости за одступање од утегнутога тона) изазвала, она ме позва у свој купе и ја сам, без оклевања послушао. Учинило ми се немогућно одрећи услугу једној безазленој девојци, која је тако топло гледала и тако неизвештачено молила, тим пре што сам унапред био начисто са собом: та ја сам од ње старији бар осам година, ожењен сам и верност Анији сматрам за бисерну круну свога брачног живота.

Ћаскали смо се о многом чему више од по часа. За то време опазио сам, да на левом образу има рупицу, да јој се лице врло лако обагри руменилом, да су јој млечни зуби врло ситни и шиљасти, да јој се танке црне обрве готово додирују и да је у њеном целокупном изразу нешто меко, нешто искрено, поверљиво, топло.

Враћала се, тако рече, из родбине, пошто је изненадно позвана због домаћих прилика. Потужила се, како целе ноћи није ни тренула и питала ме је, да ли јој се по очима познаје. Тада сам је морао мало дубље погледати и ма да сам радо хтео

(не кријем) проучавати њену унутрашњост по томе знаку, сетио сам се своје врлине, спустио очи и мало уздрхтаним гласом промуцао: „Врло мало, врло мало“...

Сунце је одскакало на небу, а железничка кола била су све топлија. Њој, младој девојци, било је зацело топлије него мени, те појми да скине свој сивкаст капутић. Хоћеш ли веровати? Твој повучени Оскар, писац студије О праузроку привидного кретања, испао је из нормалнога колосека и као гимназијалац скочио, да помогне. Да је само то? Кад је Лина (заборавио сем ти јој раније рећи име) забацила свој жакетић, прихватио сам га и помогао да из њега извуче две пуначке ручице, које је обавијала само танка чипкана блуза... И ето, ту сам први пут поклизнуо у својој врлини: поруменео сам као јагода, жудно сам гледао кроз шупљике од чипака у она непокривена окца младе и свеже коже и чинило ми се, да осећам њен мирис и постојао сам тако неколико тренутака, збуњен, неодлучан, докле она сама није узела своју одећу из мојих руку и обесила је на ручицу, која у зимње доба отвара и затвара цев са паром. И нехотице сам загледао, да је та ручица стојала на оној страни, где је писало „топло“. Чини ми се, никад нисам боље осећао, да она праву истину показује...

После смо постали поверљивији. Као што то обично бива, нашле су се личности и предмети обоме познати и о њима је почет празан разговор или управо краћење времена, у коме су речи било нешто најспоредније. Пишем ти после непуних пет дана од овога пута и ево да ти признам, мучно да бих се сетио и крупнијих појединости о којима смо говорили. Знам само, да смо врло често мењали места; да је било неколико тренутака, кад смо се погледали и одмах заборавили о чему је било говора; да смо постали поверљиви, чак и у врло интимним стварима. Ја сам њој нпр. причао о својим првим књижевним пословима, о својим псеудонимима и о успеху у који се надам својим радом О привидним кретањима; она ми је причала о својој пријатељици, која се растаје од свога мужа, професора Борга, и сасвим ми поверљиво открила и узрок растављања, после ми је говорила о својој родбини, о својим наклоностима (како јој нпр. импонује кад је човек — човек, а не накинђурена лутка), па ми, онда, показала и прстен, у коме је од рубина било начињено слово И, поклон неког инжињера, кога није могла волети, те је пре шест месеци отпутовао у Аустралију. Кад ми је

пружила руку, да га боље видим, ја сам био у приличном искушењу: ручица је била мека као зрела бресква, пуначка, обла и тако је мирисала на lavendol, да сам, да сам... морао опипати и прст, на коме је стојала тако судбоносна успомена.

На главној међустаници чак сам био и кавањер. Потрудио сам се, да јој се донесе доручак и како није имала ситног новца, понудио јој у зајам 35 ера. Једва је примила...

Воз је и даље тутњао, локомотива је звиждала, дим се ковитлао, села су промицала, виадукти се сваког часа ређали. По споријем кретању и јачем бректању локомотиве опазио сам, да залазимо у брдске крајеве, и онда је скоро и путу крај. Остале су још две станице; пред првом је подужи тунел.

Што је крај био ближи, разговор је постајао све сентименталнији. Чак ми је признала, да се никад неће удавати, јер су људи (замисли, колика наивност!) од реда неверни!.. А када сам јој ја, под заклетвом, потврдио, да баш поред себе има непобитан доказ о погрешности свога гледишта, онда ме најпре разрогачено погледа, па је ударила у грохотан смех, који се завршио уздахом, вађењем мораме из жућкастога помпадура и боним јецањем... Питао сам је за узрок свега тога и рекла ми је, да јој је увек зло, кад пролази возом кроз овај крај. Много је кривина, јаки су потреси, а од љуљања је чешће хвата несвестица. Сада јој је, искрено је признала — још и много лакше, ваљда од пријатна разговора, (то п р и ј а т н а тако је слатко изговорила), иначе, кад је пре недељу дана сама туда путовала, добила је одједаред тако јаку несвестицу, да за себе није знала за неколико километара... Одиста јој је било тако, очи су јој необично светлеле, избила је нагло нека чудна румен, дисала је брже и кад ми је пружила руку да видим, куца ли јој било чешће но обично, ја сам осетио, да јој је рука топла као јулски сунчев зрак и да било куца тако брзо, као да броји (што да кријем?) моје луде жеље ..

И тада је дошло оно, због чега се не могу кајати.

Баш кад сам у бројању била био између шездесет и седамдесет, ушли смо у тунел. Као и обично на краћим путевима, осветљења није било. С топлом меком руком у својој руци, која је исто тако дрхтала, нашао сам се пола корака од девојке, која је мирисала на здравље, младост и млеко, у празном купеу, у мраку, који је био црњи од њених очију, које сам добро запамтио... У томе часу заборавио сам све. Ја, моралиста, који се

подсмевао ситним изгредима нежењених људи; твој Оскар, писац чланка О вештини савлађивања и почасни председник друштва „Нирване“, сасвим је био изгубио компас. Сећам се само да ми је од темена до десне потпетнице прозујала електрична струја, да сам за бесконачно мало времена осетио и сибирску хладноћу и тропско сунце; да сам у оном апсолутном мраку видео пред очима зелене, плаве и црвене колутове да ми је срце куцало као сахат на берлинском торњу; да сам кроз загушено тутњање и клапарање точкова осетио један јачи писак од кога су ми уши заглухнуле, и ја сам несвесно пружио и другу руку, да у целини имам онај лепи цвет од кога ми је био пружен само један круничнни листић ..

Ја знам, ти ме, читајући ово, већ жалиш. Ти се, можда, још и злурадо смејеш, јер замишљаш, да сам подлегао у ономе, у чему сам увек био јачи од тебе и у чему сам ти — то сам уверен — увек импоновао; чак у теби будио и нешто зависти. Ипак, драги мој Пеле, врлина није страдала. Ја признајем, није била моја заслуга... У онај час, када је моја десна рука потегла у правцу, где сам очекива, да сретнем њену руку, она љутито пусти руку, коју сам већ држао, процеди кроз зубе један узвик налик на их! и лагано, али одлучно, одби и моју десну руку. Тај спасоносни покрет вратио ме је опет у колосек. Моје уши још јаче запишташе; светлаца нестаде, тутњање кола се више није чуло и само сам осећао како ми уз образе лиже пламен, а срце силно удара, као никада дотле... Ћутали смо обоје... Мрак је и даље трајао... Желео сам да воз никако и не избија на видело. Сам сам себи био низак, низак: једна слаба, бледуњава девојка спасла је поколебану врлину једног моралисте разметљивца...

Али се најпосле морало изићи из подземља. Кад се већ осетило мало светлости, уграбио сам један секунад, те видео, како је окренула главу ка прозору. Дисала је врло брзо, грчила је прсте, била је много блеђа. Чинило ми се, да је грицкала доњу усну.

Нисмо проговорили до прве станице, до претпоследње на нашем путу. А кад смо се одатле кренули, ја сам, уверен у своју кривицу, стегао срце и гледајући у простирку на поду, уздрхтало почео: „Молим Вас, да ми опростите...“. Она је подуже ћутала; сачекала да ја још једном то поновим и да додам неко чудно оправдање, допустила да је погледам и да опазим,

како је кроз бледило опет продрла румен на оба образа и један млаз око средине чела, па је, привидно хладним (о, то сам добро осетио!) гласом напоменула, како се не љути, још више: како се не може наљутити, јер она зна, „да су људи према слабом женскињу врло непажљиви“... Ја сам поново промуцао неко оправдање, чини ми се говорио нешто, у чему је била реч „неодољивост“ и молио је, да заборави ту непријатност, ако у опште буде мишљења, да наш данашњи сусрет треба запамтити. Можеш мислити како је великодушна и добра срца, кад је обећала, да ће памтити, дуго памтити, само оно, што је било пре тога кобнога часа... Кад сам јој узбуђен рекао „хвала!“, пружила ми је чак и руку — и ја сам је пољубио са сасвим друкчијим расположењем, него је било пре неколико минути. Пољубио сам је као руку, која ми враћа изгубљену врлину.

На завршној станици растали смо се као пријатељи, још више: ја сам у њој гледао добротворку, која ме је у тренутку колебања вратила на прави пут, а она је села у кола са нешто туробности и очевидно са неком јеткошћу, којој сам несумњиво ја био узрок. Чак је била врло груба и према двојици младића, који су — несумњиво њени блиски пријатељи — чим се из кола скинула, нашли се крај ње, као лептири око пољскога каранфила, и почели је обасипати љубазностима. Дуго су се објашњавали, докле није пристала да с њима седне у кола. А кад су већ пошли, осврнула се још једном и својом детињском руком махнула ми је неколико пута, рекавши ми можда последње збогом.

Ја сам остао у Скатунгу недељу дана и нисам је више видео. Тешто! Знам да би јој било непријатно, и да ме је срела. Крај свега обећања, увреда се лако не заборавља. Знам ја то, мој Пеле. Додуше, ја сам избегавао да се и виђам главним улицама у доба најживље шетње. Ја сам за то време рио по IX одељењу библиотеке Густава III и нашао сам дивна материјала за проузрок привидног кретања. Замисли, дански математичар XVI века Дајм Рајп, на стр. 86. VI а свога волуминозног дела Elementa Spationis каже да је... али ја знам, да ћеш ти радије сачекати моје дело и из њега се обавестити о правилности погледа овог натмуреног особењака.

Ја довршавам писмо. Оно је и несређено и невешто, али је — верно. Ова исповест била ми је, Пеле, потребна. Ти ћеш

ме разуметн и ти ћеш, можда, једини појмити задовољство са ивице отргнута грешника,

твога
Оскара.

II

Пел Јорг — Оскару Вајлингу.

Лиљезел, 18 јула 1900 год.

Драги Оскаре,

Твоје ме писмо није много изненадило. Знао сам ја, колико је у теби моралне снаге, колико латентне готовости, да се искушењима одупреш. Ја сам, мој добри Оскаре, у томе много изостао. Ја, ето, по некада не заслужујем, да се назовем најсавршенијим створом на земљи. Слаб сам, мој Оскаре, па шта ћу? Такав сам био, кад сам донесен на овај свет, такав, ћу (о, то је сасвим извесно!) с њега и отићи.

Слушај, па осуђуј!

Нас као да је последњих дана гонио један исти зао дух. Ти си срећан, што си му се одупро. Ја, јадник, подлегао сам... Кад ти све испричам, можда ти се и нећу чинити толико крив.

Ја сам, као што ти је из последњег писма познато, пробавио готово цело пролеће у Лиљезелу. Коже нису биле на великој цени, али је ипак на сваком пару крзана остајало готово по 80 ера. Може се, дакле, рећи да је посао био осредњи и да се и другога пролећа могу надати, да закуп лова око језера неће омануги.

Нисам још био довршио сав посао, а морао сам се кренути у Молби, да бих присуствовао равнању, које је имала фирма Стекинг, поред других, и са нашом фирмом. Путовао сам угодно. Мени је пријатно пролећно путовање: хладовинасто је, а нема прашине, али се и летњих месеца удеси који пролетњи дан. Спокојно сам се завалио у свој купе и калкулирао кожарске производе, према последњем повишавању цене, кад ме један нов путник истрже из рачунских комбинација.

Ствар је доста занимљива, вреди да је и опширније чујеш.

Био сам таман прешао узвишицу пред Рулбом и, како сам био сам у купе-у, могао сам уз размишљање о трговачким пословима комотно дремати и запалити коју, пошто нисам много одушевљен планинским лепотама овдашњих буковика.

Да се послужим твојим стилом: тада је ушла она! Та она била је бледуњава девојка, више плава него смеђа, имала је шешир „Оризон“ са зеленом траком, ципеле по својој прилици 34, рукавице највише $5^1/_4$, љубичаст вео са модрим тачкама, а уз то је ширила пријатан мирис, налик на мошусов. Од пртљага имала је само своју малу ручну кесу и једну кожну дугуљасту торбу, коју је унео носач број 17. Села је крај левог прозора, на супротној страни од мене, обрисала се жућкастом свиленом марамом, подигла вео до носа, скинула десну рукавицу, зачешљала руком разбарушене витице и према мени у косом положају, осврнула се прозору, не удостојивши ме ни најравнодушнија погледа.

Ја нисам мизогин, али ме је толика равнодушност увредила. Знаш ме, нисам толико ружан човек, а моје године заслужују, да ми каква путница, која овако сама путује, додели бар поглед, ако не и љубазан осмејак. Али сам ипак гајио наду, да је моја нова сапутница можда од оних тица, које се толиком хладноћом праве интересантнијима, па сам био готов да на такву тактику одговорим сличним поступком. Знам ја, мој Оскаре, како то често врло брзо ломи и оне окорелије. Окренуо сам се у други кут, извадио „Скатунишки весник“, окренуо одељак економски и тобож спокојно читао. Тако је трајало 4—5 километра. Тада се моја сапутница почела да мешкољи, отворила је своју ручну кесу, опет је затворила, ништа из ње не узевши, устала, преместила своје ствари на другу решетку, па и сама села на супротну страну, отворила и одмах затворила прозор, спустила вео до дна лица, опет га дигла чак и преко очију и притом брже дисала, као човек, кад му је сувише топло. Ја сам и даље „читао“. Најзад је женска жица одјекнула: „Да ли је далеко мост, господине?“ (били смо у близини Ајусне). Ја сам подигао главу, погледао је — тада ми се учинила лепшом, јер је на челу било и мало руменила, а и жакет је био у пола откопчан, те се видео и бео врат, — али нисам одговорио. Допадало ми се да представљам туђинца. Она понови питање, изговарајући јасније реч по реч. Ја сам завртео главом, изговоривши само Njet! „Господин је странац?“, упитаће она, невешто изговарајући немачке речи. „Ја, Рус!“ одговорио сам јој, таквим истим изговором. — Рус? — рећи ће она нагло; — ко би рекао? Ја се врло много интересујем тим хладним суседима (то kalte изго-

ворила је као да су сви Руси ћелави, k a h l) и било би ми много по вољи, да чујем штогод о Сибиру...

И наш је разговор брзо почео? Незгодно ми је било говорити немачко-руски, али се план морао одржати. Утисак је био добар и моја лепа сусетка (опет је променила место и села према мени) необично је уживала, кад сам ја једва преваљивао преко језика: „gosudarstveno“, „Archangelsk“, „charaschjonka djevochka!“

Одједном је и њој — као, Оскаре, оној твојој, — постало топло. Она хтеде скинути горњу одећу и ту ја, са једним „pozvolite!“ приступим, да помогнем. Тада сам био храбар као Кутузов. Држећи у својој руци два тесна рукава, чије су ме господарице додиривале власи по образима, без размишљања сам пошао напред и — пољубио лепо девојче баш на дну врата, између оба плећа. Она се грчевито трже, натмури се, лупну десном ногом, лице се спреми за плач и — нека опрости православни император! — његова нација доби један незаслужен ружан израз! Разуме се дошла је промена места; намргођена девојка села је опет крај прозора, посматрајући језеро, крај кога смо баш изили, а ја сам — опет развио Весник, и потражио берзанске вести.

Тако је потрајало, докле год смо ишли поред језера. Ја сам спокојно читао поједине одељке из економскога прегледа, не бацивши ни погледа на девојку, која се чешће помицала на месту, дувала кроз нос и сваки час отварала и затварала један кожни новчаник. Али како се, после три станице, требало да сврши моје путовање, сматрао сам за неумесно, да и даље останем на толикој даљини од своје ненадне лепе познанице, већ одлучим, да поново ступим у офанзиву.

— Ви се љутите, госпођице? — рекао сам лаганим тоном, отуривши новине.

Не би одговора.

— Ви се неправедно љутите, госпођице; у овом случају љутина треба да буде само моја, јер...

— Љутите, прекиде она нервозно... Ви се усуђујете да говорите о љутњи, Ви који у туђини немате ни мало образа према незаштићеној дами...

— Пардон!

— Не допуштам правдање, најмање оно, које не потиче са срца. Ви умете да вређате, али се варате, ако мислите, да

сте успели и наљутити ме. Напротив, ваш некаваљерски (да си само видео, какав је ту гест учинила!) поступак само ме је утврдио у правилност мојих погледа на с в е, с в е, с в е мушкарце, и ја бих са те стране само могла бити задовољна... Ах, моја несвестица!...

Она нагло прекиде говор, затвори очи и поведе се да падне према купејским вратима. Али је за тренут била у моме наручју. Осетио сам јој дах крај својих образа; мека коса голицала ме, а топло обло тело, које се сасвим предало мојим рукама, било ми је тако сладак терет, да сам на полуотворене усне притиснуо дууург пољубац. А кад је она, после ваљда једног километра, отворила своје смеђе очи, у којима се виделе сузе, нашле се моје усне и на њима, и, заборавши на своју лажну улогу, промуцао сам својим језиком: Злато моје!

Она се трже, изви се из загрљаја, погледа ме оштро и са узвиком: „Мангупе!“ обесну ми се о врат, згрливши ме снажно, и усне нам се поново спојише...

Прекинули смо вожњу у Лиљезелу и провели три слатка дана, којих ћу се увек, увек сећати. Ми смо постали једно према другоме поверљиви, као шегрти. Причао сам јој о многим својим пријатељима, па и о теби, драги Оскаре. По свему бих рекао да јој се чиниш веома интересантним и да би те јако желела упознати. Можда ће и бити прилике. У осталом, ја сам јој о теби пуно доброга напричао. Вероватно је, да би се и теби допала, јер је ипак врло детињаста. Тражила је чак, да ти, као непознатом, напише уз ово моје и смо два три редка. Још ме, ћурка, молила, да то не читам!.. Могу, вели, бити љубоморан!.. Боже мој, како ли то она тебе замишља?!...

Збогом, драги мој Оскаре, опрости ако те моја кратка исповест отргла од твог великог посла.

Твој **Пел.**

III

Уваженом научнику, Господину господину

Оскару Вајлингу

Хамра...

И у науци, као и у животу, немојте застати на по пута. И ако би имала разлога да се љути, поздравља вас

„неодољиво биће“
Лина Пфал.

ТУМАЧЕЊЕ ФИЗИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ПОЈАВА

(НАСТАВАК)

Ако узмемо један случај реверзибилних кретања, где су крајња стања једнака са почетним, и то онај, који је дат једначином:

$$dv^2 = 2\ du = 2\ [X\,dx + Y\,dy]$$

где узрок (сила) зависи само од параметара, извршимо деобу са v^2 и на десној страни заменимо $\frac{X}{v^2}$ и $\frac{Y}{v^2}$ са $\dot{X}$, Y, функцијама од x y, имаћемо однос:

$$\int_{AA} \frac{dv^2}{v^2} = 2 \int_{AA} (X_{,}\,dx + Y_{,}\,dy)$$

$$= 2 \int_{AA_{,}} \left(\frac{dY_1}{\delta x} - \frac{dX_1}{\delta y}\right) dx\ dy. \ .\ .\ .\ 1$$

Пошто је $\frac{dv^2}{v^2}$ потпун диференцијал то је и лева страна потпун диференцијал и $\frac{\delta Y_1}{\delta x} - \frac{\delta X_1}{\delta y} = 0$, услед чега излази теорема за сва реверзибилна кретања, процесе и промене:

$$\int_{AA} \frac{dv^2}{v^2} = 0\ .\ .\ .\ .\ .\ .\ I$$

Код иреверзибилних кретања $X, dx + Y, dy$ није тотални диференцијал уопште, а кад је то и случај, крајње се вредности не поклапају са почетним. Под претпоставком да је и код иреверзибилних појава, на пр. у механици код кретања, где постоји отпор, $X.\,dx - Y.\,dy$ тотални диференцијал du, онда из једначине 1) имамо:

$$_{AA}\int \frac{dv^2}{v^2} = 2 \int du = 2 \ (u - u_0)$$

Како је u функција силе једнака са радом, и $u < u_0$, то је

$$\int \frac{dv^2}{v^2} < 0 \ . \ . \ . \ . \ . \ II$$

У неједначини $u < u_0$ исказано је дејство особина ентропије: да она у природним процесима расте.

Овде сам се зауставио на ова два односа под I и II јер они чине суштину Карнотовог принципа у теорији топлоте.

На извођењу односа под I и II из општих динамичких једначина Лагранжовим и Хамилтоновим методама, није нужно у овој расправи инсистирати, јер мислим да је из ових кратких напомена јасно, по ономе, што смо раније рекли о Карнотовом принципу, зашто смо покушали извести ове односе из једначина живе силе и рада.

Енергетичке једначине се добијају из динамичких једначина обичних, механичких. Образовање из тих једначина елементарних радова и елементарних енергија даје основну једначину одржања рада или енергије. Ако се на страни радова изврши подела рада на више видова, ако се рашчлани члан, који даје рад узрока, сила промена на пр. на ефекте од топлоте и обичног рада механичког, а енергија се тако исто подели на енергије од унутарњих кретања молекуларних и спољних кретања система, онда се добија прва термодинамичка једначина.

Интегрисање једначине елементарних радова и енергије доводи до става о ентропији. Оно што деградира није само топлота, већ и сви остали делови из којих је састављена једначина одржања енергије. Деградација енергије, топлоте, рада других облика од којих зависи став о држању енергије долази од промене деградовања параметара, — нивоа — од којих зависе облици, којима се поједини чланови једначине енергије изражавају. Услови да се процес какав збуде границе су између којих се параметри мењају, чије мене дају деградације појединих елемената основне енергетичке једначине. Изгледа да, због природе наших осећања манифестација разних енергија, долазе у нас појмови, да се деградације разних облика енергија̂ своде на топлотна стања, али је по све апсурдно са гледишта логике мислити да ће стања природна у близине апсолутне нуле бити

по све лишена ма каквих облика кретања материјалних. Промена једне ма које врсте енергије, услед деградовања парамеcтара, између извесних граница, даје контра деградацију еквивалентног ефекта те деградоване енергије. Ако се топлота утрошила, прелазом из топлијег у хладније средине, створен је рад, и он је по тенденцији деградације позитиван, према негативној деградацији топлотне енергије. Створеним се радом, узимајући у обзир све губитке топлотне енергије, може еквивалентна топлота да добије.

Иреверзибилност је појава стварни процес за одвојене, затворене, привидно изоловане системе. Један се организам не може лако вратити у прошла стања, социјални системи садашњости не могу се померити у стање у коме су били пре неколико момената. Из рада се не може добити топлота из које је се рад добио, не за то што је реверзибилност немогућа, но стога што су мењања услова у којима се процеси збивају нагли, трајања су тих услова темпорерна. Иреверзибилност губи сваки значај ако се процеси посматрају за целу васиону, за безброј дуги низ година, и прате све трансформације и фазе кроз које кретања материјалне енергије пролазе. Обнављање процеса доказ је реверзибилности као општег принципа. Немање сличности међу појавама, само је доказ да се стицај прошлих услова за процесе не може лако да збуде, а кад би се иста комбинација свих услова, ма у ком времену збила, онда би се и по све аналоги процеси збили. Да није тог безбројног јављања комбинација сличних за услове и средине не би имали ни ритма у прогресу природном, већ сталну периодичност процеса и појава. Сличности пак међу разним комбинацијама услова у будућности и комбинацијама сличним данас и у прошлости дају фазама развића сличне облике али неједнаке по трајању, јачини, сукцесивности и другоме, што чини основе ритмичности јављања појава. Претпоставка да се у по све идентичним условима не јави исти процес, што би се могло претпоставити, ако се искључи реверзибилност за органске системе и физичке у затвореним, изолованим срединама, лишило би нас најосновније етапе у нашем сазнању, која је обележена принципом да исти узроци дају исте последице у истоветним приликама.

II

Ово што смо горе рекли за реверзибилне и иреверзибилне процесе нужно је да се зна, да би се разумела вероватноћа са

којом се сме закључити да ће наша емпиричка опажања и резултати до којих се опажањима долази, бити тачни. Ако пођемо од поставке, која је врло вероватна, да су сви процеси природни реверзибални, и да је само велика невероватноћа да се васпоставе индентични услови каквом процесу, да се могу у обрнутом смислу појаве поновити при инверзији, онда је из онога што ћемо даље изложити јасно, да се наши емпирички закони налазе у границама тачности, коју у опште опажање дозвољава.

На основу тога, што су иста почетна са крајњим стањима, кад се процеси збивају по затвореним циклусима, осигурана је могућност да при ма каквој промени између узрока и ефекта дођемо до нарочитог сазнања односа између карактеристичних количина.

Праћењем промене процеса између два нивоа, између два коначна тренутка, праћење промена у два узастопна момента у времену — праћење процеса и стања у два неједнака момента времена или два положаја просторна, даје нарочита решења динамичких једначина, нарочите прве интеграле или коначне односе међу параметрима — то даје законе физичке или социјалне.

Узећемо за пример налажење механичког еквивалента у топлотних појава, полазећи од сличне количине, која би се дала извести из једначине енергије код обичног механичког кретања, кад се промене дешавају у изолованом систему.

Ако брзина v, кординате x y од којих зависи положај тачке што се креће, и сила, која на њих дејствује, нису изражене истим јединицама, онда се једначина живе силе мења и постаје:

$$dv^2 = 2\ E\,du \ldots\ldots 1$$

$$E = \frac{\frac{1}{2}(v^2 - v_0^2)}{2\,(u - u_0)},\ \text{или}\ E = \frac{\frac{1}{2}v^2}{u}$$

ако су $u_0 = v_0 = 0$.

Ако бројитељ последњег разломка назовемо половином живе силе, а именитељ радом, онда је однос између ове две количине оно, што се у топлоти зове механичким еквивалентом, који казује на колико јединица рада долази одређени број јединица живе силе. Како су у обичној механици и рад и

жива сила изражени истим јединицама, килограмометрима то је увек $E = 1$.

Одредба E, на горе показани начин, бива из појава реверзибилних. Ако узмемо у рачун рад спољних сила, као што је рад од трења, онда је једначина живе силе:

$$dv^2 = E_1 (2\ du + 2\alpha\, dR) \ldots\ldots \text{III}$$

под претпоставком: да и за отпор постоји функција сила R. Одавде је, пошто није $R = R_0$, већ $R \gtrless R_0$

$$E_1 = \frac{\frac{1}{2}\ (v^2 - v_0^2)}{(u - u_0) + 2\alpha\, (R - R_0)}$$

Ако обележимо $\frac{1}{E} = a$, $\frac{1}{E_1} = A_1$ из последње једначине имамо:

$$A_1 = A + 2\alpha\, \frac{(R - R_0)}{v^2 - v_0^2}$$

која казује: да A_1 није увек исто са A, и разликује се по месту где се процеси збивају. Механички еквиваленти су тачни, колико и сви закони експериментални, они носе само апроксимативну тачност а не праву константност. Код механичког еквивалента топлоте ћемо се на овој ствари дуже задржати.

III

Ако са u означимо унутарњу енергију тела, са Q дату топлоту, а са τ дат рад у топлотној промени каквог система, онда је једначина рада дата односом:

$$du = dQ + A\, d\tau \ldots\ldots 1$$

A је реципрочна вредност механичког еквивалента.

У реверзибилним појавима, где су почетна стања једнака са крајњим, где је $u = u_0$, u је крајња, а u_0 почетна вредност енергије, $\int dQ + \int A\, d\tau = 0$, а одатле је

$$E = \frac{1}{A} = \frac{\tau_0 - \tau}{Q - Q_0}$$

Ако имамо посла са преверзибилним појавима, онда интегрисање једначине 1 доводи до односа:

$$(u - u_0) = (Q - Q_0) + A_1\, (\tau - \tau_0) \ldots\ldots 2$$

Сравњивањем једначине 1 са 2 налазимо однос:

$$A_1 = A + \frac{u - u_0}{Q - Q_0} \ldots\ldots 3$$

За реверзибилне је појаве $A_1 = A$, за иреверзибилне, пошто је $u < u_0$, $A_1 < A$, у опште другојачије и показује тенденцију несталности. Немогућност праћења промене енергије отежава налажење механичког еквивалента за рад и светлост, за рад и друге физичке појаве. Немогућност тачног одвајања у сваком случају кинетичке од потенцијалне енергије, што енергетика и не сматра за две разне врсте енергије, чини проблем налажења односа између рада и енергије у опште неодређеним.

Да је механички еквиваленат, односно његова реципрочна вредност, једна константа статистичка може се, из овога што ћемо изнети, да види.

До вредности механичког еквивалента $E = \frac{1}{A} = 424$ килограмометра долази се из услова интегриљавости једначине: $du = d\tau + E\,dQ$. Ако са C и c означимо специфичну топлоту на сталној запремини и притиску:

$$dQ = C\frac{dT}{dv}\,dv + c.\ \frac{dT}{dp}.\ dp$$

T је температура мерена од апсолутне нуле, v запремина а p притисак. Кад се и ово унесе у једначину енергије, и смени $d\tau$ са $-p\,dv$, онда тек по наслону на две хипотезе: да су C и c константе, и да је емпирички закон Мариот-Гејлисаков $pv = RT$ тачан, налази се однос, преко услова интегриљивости, поменуте једначине:

$$du = d\tau + E\,dQ,\ \frac{c}{R} - A = \frac{C}{R},$$

који за A даје број 427 килограмометра.

Палазна једначина $EdQ + d\tau = du$ приближно је тачна, јер се не води рачуна о енергији услед спољних узрока промена.

Закон је Гејлисаков нетачан, јер је са математичког гледишта тај однос само једна апроксимација, и то најгрубља, правој истини, нити се строго сме узети да су C и c константе, па према томе је јасно, да са малом вероватноћом, за теорију сазнања, смемо веровати у константност механичког еквивалента. За обична техничка рачунања ствар је више но употребљива, тај је број тачан на хиљадите делове.

Из овога што је речено за општи и термички еквиваленат јасно је: да се сме применити и узети, да су и све константе физичке привидне тачности. Ми се заустављамо на њима као

на извесним непромењљивим количинама из разлога, што нам је то за обичне послове довољно, али их права наука за такве количине сталне не може узети. Ово што смо изнели за еквиваленте могло би се готово пренети и на све количине карактеристичне, константе, било за физичке или социјалне појаве. Константе за однос рада према тражњи не постоје, и извесни бројеви, којима се можемо служити за безброј операција економских, приближно се за сталне могу, без великих грешака, као такви употребљавати. Да ово тако мора бити, може се свако уверити по начину на који се долази у опште до свих констаната. Константе се налазе из релација, које свезују јако променљиве са слабије променљивим количинама. Ти односи могу бити или између свршених количина, какве су обичне алгебарске једначине, или између свршених и бесконачних количина, какве су све диференцијалне једначине за механичке и социјалне процесе. Општи односи из којих се константе могу наћи, јесу једначине, између променљивих, између функција тих променљивих и њихових диференцијала и између интеграла сличних функција (Fredholm). Просте алгебарске једначине у којима се константе налазе повезане са променљивим, обичним решавањем могу те константе, те параметре да дају, на основу познатих вредности добивених опажањем или статистиком. Ако се константа добија преко динамичких једначина, диференцијалних и Fredholm-овиx, онда не треба много размишљања, да се посумња у сталност констананата, ако се у рачун узму сви могући услови, под којима се решења тих једначина могу добити, што је пак идентично са условима многобројним под којима се процеси у природи збивају. Мале напомене, које сам додирнуо, могу код читаоца јасно изнети на видик многе примере из којих се лако да закључити: да су готово све константе такве, само под нарочитим погодбама. Као што нема ничега, што се не мења у природи, тако и стални односи не значе много, ако се са обичних изолованих процеса у мислима пренесемо на све процесе скупа. Има еквивалентности међу појединим процесима, али за све промене узев их скупа та сталност обележава нешто што је стално, али и то стално је онако исто магловито, као што је нејасан појам наш о изразу, којим би се цела енергија васионска изразила, и ако се зна шта у ком конкретном случају обележава енергију.

Кад се има на уму да је и полазна једначина енергије, прва термодинамичка једначина, тачнија, облика: $dw + du = d\tau + EdQ$, где поред познатих количина u, E, τ и Q улази и w, полу жива сила система, коју смо ми занемарили за изучавање процеса термичких, онда нам приближност механичког еквивалента за однос рада према топлоти још више излази пред очи. Облици математички за разне врсте енергија физичких су нам слабо познати.

Изрази за u, унутарњу енергију, по све су малобројни Емпирички закони за разна стања топлотна, сем гасовитих, по све су нетачни, а такви су за течна и чврста стања. Како се механички еквиваленат из показаних једначина изводи наслањањем на закон емпирички Мариотов, Гејлисаков, а иста би се константност имала утврдити из основне прве термодинамичке једначине и сличних релација емпиричких са односом Гејлисаковом, онда смо далеко од тога, да позитивно смемо веровати и приближно у нађени број за однос између топлоте и рада. Вероватно да се ова константност мора довести у везу за разна стања од извесних непознатих услова.

Поенкаре у својој Thermodynamique вели за принцип еквиваленције, који је принцип опажања, да се може довести у склад са теоријом топлоте, ако се пође од теорије материје на основу хипотеза о централним силама. Ако се оставимо свих хипотеза онда се може казати да је принцип еквиваленције, изведен из теорије на оснаву емпиричких закона, тачан у колико су тачни сами емпирички закони. Нисмо мислили у овоме спорити тачност резултата опажања, који су нас довели до броја за механички еквиваленат, али једно из свега излази, ако је еквиваленат тачан онда су једначине термодинамичке приближне истини или обратно. Ако је механички еквиваленат сталан број, и вреди за сва стања температуре, као мерило односа рада према топлоти онда се извесне модификације морају унети, или у основне термодинамичке једначине или у емпиричке законе, који су погодбе за решења термодинамичких једначина.

Ако пођемо од поставке да механички еквиваленти носе у себи, као и сви емпирички закони, апроксимативност онда то у толико више вреди за социјалне појаве. Код економских појава, где смо капитал индентиковали са топлотом а рад са радом, између капитала и рада може се усвојити хипотеза о констант-

ности само тако, ако су економске, односно социјалне промене, реверзибилне појаве. Ако се пак у ма каквој промени социјалној енергије почетне разликују од крајњих, кад се процеси збивају по Карнотовим циклусима, услед промене рада и капитала у дотичној средини, онда је константност између рада и капитала приближне вредности. Ово што вреди за капитал и рад у економији, вреди за капитал социјални и рад при ма каквим процесима социјалним.

На основу статистичких опажања промена у социјалних процеса долази се до многих емпиричких закона, али све носи на себи много више тип апроксимативних истина но у физичких појава, јер су социјалне појаве зависне од много већег броја променљивих и параметара, но што је случај код обичних природних процеса. Тумачење социјалних закона општим теоријама далеко је несигурније но што је случај у физичким наукама са таквим тумачењем.

IV

Ово што смо изнели вреди готово за све физичке константе. За пример изнећу трећи Кеплеров закон, који исказан речима гласи: да је однос између трећег степена велике осе и квадрата времена оптицаја какве планете сталан. Ако велику осу означимо са a, а време оптицаја са T, онда је $\frac{a^3}{T^2} = \text{const.}$ Ово дају опажања на основу којих је Кеплер извео овај закон. Ако се пође од теорије о гравитационој сили онда је теоријско објашњење ове консантности у томе, што је однос m/M и m_1/M реда хиљадитог, који се по све занемарити може, јер m и m_1 значе масе две планете, а M масу сунца, која је несразмерно већа од маса појединих планета. Из теорије се долази до односа: $\frac{a^3}{T^2} : \frac{a_1^3}{T_1^2} = \frac{1 + m/M}{1 + m_1/M} =$ приближно једнако јединици.

Има односа константних какав је однос између синуса упадног и преломног угла код светлосних појава, што се назива индексом рефракције и теоријом се светлости налази да је његова сталност у вези са сталним брзинама простирања светлости у двема срединама. Ова сталност постаје статистичке природе ако се пређе на појаве дисперзије, поларизације, двојног преламања, где је потребно довести у функционалну завис-

ност експоненте преламања са таласким дужинама светлосних зракова.

Примера има безброј да су сви емпирички закони апроксимативни. Из тога, што се све теорије асимптотски неједнако приближавају истинама правим, то и верификација емпиричких закона на основу хипотеза извесних теорија не значи бог зна шта. Теорије по себи садрже извесне невероватноће и тумачења емпиричких истина на основу њих дају резултате такође онда, по све апроксимативне.

Ово вреди за емпиричке законе: Џулов и Мариот-Гејлисаков. Први казује: да је енергија у гасова функција температуре, а други: да је однос између производа из притиска и запремине и температуре сталан. Опажањем се доказује да су ови закони у првој апроксимацији само тачни. Ако се пак основне једначине термодинамичке хоће на ова два закона да ослоне за даље дедукције и експликације у топлотним појавама онда је без великог доказивања јасна апроксимативност свих наших даљих извођења. Ако се пође од тога, да су основне термодинамичке једначине независне од сваке теорије о топлоти, што је немогуће усвојити до краја, онда би наше веровање у извођења, ослањајући се на поменуте емпиричке законе, било доста вероватно истини, но ако се и основне једначине из топлоте доведу у везу са кинетичком теоријом гасова, која почива на силама централним, онда је јасна сумња у све дедукције, јер је ово са две етапе несигурно.

V

Извођење другог термичког закона може бити из прве једначине, из израза одржања енергије.

$$dQ + Ad\tau = du \quad \ldots\ldots \quad 1$$

Ако пођемо од тога да су Q и u функције температуре T, T функција два параметра x, y извршимо деобу са T једначине 1 и интегришемо по циклусу AA имаћемо:

$$2 \ldots \alpha \int_{AA} \frac{dQ}{T} = - A \int \frac{d\tau}{T}$$

$$= - A \int (Mdx + Ndy)$$

$$= - A \int \left(\frac{\delta N}{\delta x} - \frac{\delta M}{\delta y}\right)$$

пошто је $T = \varphi(x y)$, $d\tau = M_1 dx + N_1 dy$, M_1 и N_1 су нарочите функције x и y, а $\frac{M_1}{\varphi}$ и $\frac{N_1}{\varphi}$ означили смо са M и N, који такође обележавају нарочите функције параметара x и y. Како је $\frac{dQ}{T}$ потпун диференцијал, јер је Q функција T, то и лева страна израза 2 мора то исто бити. Значи за реверзибилне појаве задовољени су услови:

$$\frac{\delta N}{\delta x} = \frac{\delta M}{\delta y} \text{ и увек је:}$$

$$\int_{AA} \frac{dQ}{T} = 0 \text{ . . . . . . I}$$

За иреверзибалне појаве, и ако је $\frac{dQ}{T}$ потпун диферницијал, M и N, као и њихови изводи у контури окруженој циклусом AA нису униформне функције, нити се дају свести на путеве, који би обишли карактеристичне тачке. Ово је у вези са тим, што у процесима иреверзибилним почетна стања нису истоветна са крајњим и интеграл $\int \frac{dQ}{T}$ добија нарочиту вредност. За случај код гасова видећемо да је вредност овог интеграла мања од нуле, изостављајући извођење за опште случајева из ове расправе.

Да би извели примену овог горњег извођења за термичке процесе код гасова ваља поћи од два емпиричка закона: Џуловог и Мариот-Гејлисаков. Први казује, да је унутарња енергија u функција температуре T; други однос даје везу између притиска p, запремине v и температуре T, $pv = RT$, R константна вредност.

Ако пођемо од једначина:

$$3 \text{ . . . . . . } dQ = C. \frac{dT}{dv}. dv + c \frac{dT}{dp}. dp$$

и

$$du = dQ + Ad\tau$$

и у њима сменимо $d\tau$ са $-pdv$, пошто је елементарни спољни рад производ из притиска p и dv запремине елементарне, а $-pdv$ је унет рад са топлотом у систем, имаћемо после нађених вред-

ности $\frac{dT}{dv}$ и $\frac{dT}{dp}$ из $pv = RT$, $du = \frac{(C - AR)}{R} . pdv + \frac{c}{R} vdp$ . . 4

По Џулу је $u = \varphi(T)$, а одавде је:

$$du = \varphi^1(T) . \frac{p}{R} . dv + \varphi^1(T) \frac{v}{R} dp \quad . \; . \; . \; . \; . \; . \; 3$$

Из 3 и 4 налазимо за $\varphi(T)$ две вредности $\left(\frac{C}{R} - A\right)$ T и cT, од којих се једна или друга вредност може узети за u. Ако са α обележимо $\frac{C}{R} - A$ или c, онда је $u = \alpha T$, јер је $\frac{C}{R} - A = c$.

Ако једначину 1 поделимо са T, $d\tau$ сменимо са $-$ pdv, du са изразом 4, и T са $\frac{pv}{R}$ имаћемо:

$$_{AA}\int \frac{dQ}{T} = (AR + c) \int \frac{dv}{v} + c \int \frac{dp}{p}$$

$$= C \int \frac{dv}{v} + (C - AR) \int \frac{dp}{p} \text{ или, због } c = C - AR$$

$$_{AA}\int \frac{dQ}{T} = C \; _{AA}\int \frac{dv}{v} + c \; _{AA}\int \frac{dp}{p} \quad . \; . \; . \; . \; II$$

C и c у специфичне топлоте на сталној запремини и притиску, обе су количине позитивне, веће од нуле. Ако са v_0 и v_{01} означимо почетне и крајње запремине кад се процес збуде по циклусу AA, и то исто обележавање уведемо за притиске p_0 p_{01} имамо:

$$_{AA}\int \frac{dQ}{T} = C \log \frac{v_{01}}{v_0} + c \log \frac{p_{01}}{p_0}$$

II

За реверзибилне појаве су $v_0 = v_{01}$ и $p_0 = p_{01}$ и онда је

$$_{AA}\int \frac{dQ}{T} = 0$$

За иреверзибилне појеве су $v_{01} < v_0$ и $p_{01} < p_0$, и израз $\int \frac{dQ}{T}$, који се зове ентропијом, јесте мањи од нуле

$$\int \frac{dQ}{T} < 0$$

VI

Ако пођемо ма од какве појаве и њених узрока, па било чисто физичке или социјалне, једначина која везује узрок са

ефектом може се поделити у два израза, од којих је један израз међу параметрима, који одређују појаву а други је израз између тих параметара и њихових извода по времену. Параметри, односно промењљиве, које детерминирају извесну појаву или процес, менама својим у времену, својим изводима, карактеришу особине процеса, а битне се карактеристичне особине ма каквих процеса изражавају обично у бескрајним треновима времена, што је обележено диференцијалним изразима, једначинама. Ако пођемо од случаја да је извесан процес одређен са два параметра x y, и са два прва извода по времену истих параметара, онда је један од карактеристичних првих интеграла диференцијалних једначина динамичких дат изразима:

$$ф\ (x^1\, y^1\, xy) = 0 \;.\;.\;.\;.\;.\;.\; \mathrm{I}$$

Ако међу параметрима x y и њиховим изводима уведемо карактеристичке параметре, сличне брзинама v и температуре или тражње T у прошлим одељцима ове главе, онда се једначина живе силе и рада, да написати у облику

$$dT = dф\,(xy) \;.\;.\;.\;.\;.\;.\; \mathrm{II}$$

За потпуно решење ових једначина обично се траже односи између T x, y, какви су у топлоти између температуре, притиска и запремине, или у економији између тражње, понуде и вредности и т. д. Ако уопште обележимо те односе са $T = ф_1\,(xy)$, онда за разне прилике у којима се процеси збивају, решење једначине II своди се на интегрисање ове једначине:

$$dT = Mdx + Ndy \;.\;.\;.\;.\;.\;.\; \mathrm{III}$$

где су M и N функције од x и y. Како је лева страна потпун диференцијал, то исто мора бити и са десном страном, што је обухваћено условом $\frac{\delta M}{\delta y} = \frac{\delta N}{\delta x}$. Овај услов, за све процесе где су крајња стања истоветна са почетним, доводи до тога, да је $\int \frac{dT}{T} = 0$, а за преверзибалне појаве до односа $\int \frac{dT}{T} < 0$, до познатих особина другог термодинамичког закона, до особина става о ентропији.

Ако је у III T половине живе силе, а лева страна елементарни рад ма у ком процесу, у односима између диференцијалних количина не види се и ефекат нивоа. Ако леву страну обележимо са du једначина III прелази у:

$$dT = du$$

T је ефекат, а u је узрок. Интегрисањем последње једначине између два нивоа долазимо до односа између количина свршених процеса, који су приступачни проматрањима, експериментисању. Интегрисање даје:

$$T - T_0 = u - T_0$$

или

$$T = T_0 + (u - u_0) \;.\;.\;.\;.\;.\;. \; 1$$

Ако узмемо да је процес пошао из стања $T_0 = 0$

$$T = u - u_0$$

Последња једначина казује: да је промена у извесном стању обележена са T једнака са променом стања, разликом вредности оне појаве, коју зовемо узроком ефекта T, у два момента времена или у два разна положаја просторна. Тако, ако са u и u_0 обележимо функцију сила, што је једнако са радом, онда је $u - u_0$, једнако изразу, којим се обележава рад извесне силе, која је дејствовала на систем, који је из нивоа једног прешао у други. Суштина Карнотовог принципа, да се рад топлотом може постићи, ако имамо два топлотна извора, или да пад воде из нивоа једнога у други може дати рад, да разлике напона електричних струја могу дати рад, да разлике напона електричних струја могу дати разне топлотне, светлосне и друге ефекте, лежи у суштини инфинитезималног рачуна, у оној особини, која је обухваћена у интегрисању између извесних граница. Диференцијали међусобно повезани дају односе основне, интегрисање пак показује утицај нивоа, преко граница у којима се и интегрисање врши. У овоме лежи Освалдово тврђење: постојање неједнаких интензитета општи је услов свих феномена, или да је могућно какав појав мора постојати разлика интензитета некомпензованих.

Како ће се и на који начин у којој појави наћи карактеристични параметри xy, како ће се наћи карактеристичне количине T, којима се ефекти могу обележити, није се у стању предвидети уопште. Појаве могу зависити од великог броја параметара x, y, z и т. д., може бити више карактеристичних количина T_1, T_2 и т. д. и за потпуно решење је онда потребно много више емпиричких релација, но што је случај за гасове, где се задовољавамо само са два односа: Џуловим и Мариот-Гејлисаковим. С гледишта математичког како једначина рада

и живе силе, тако и ентропије изводе се на показани начин, и из изложеног јасно је на што све ваља обратити пажњу за потпуно решење проблема. Како се при овим решавањима служимо са две категорије једначина: једнима, које се наслањају на теорију и другима на искуство, јасно је да крајњи резултати у себи носе печат нетачности или боље рећи статистичке вероватноће истинитости.

К. Стојановић.

(наставиће се)

НА ИВИЦИ МРАКА

То сунце добро, што нада мном блиста,
Још хумка тешка заклонила није,
Нада мном нема белега ни крста,
Нити ко за мном топле сузе лије, —

Ал' ипак сад је мени тако добро,
Кô на дну гроба. Мир је око мене.
Бола и среће хармонију слутим,
И гасим своје наде и спомене.

Мрак је, мрак свугде блажен око мене. —
Ивицом мрака, слично светлој црти,
Назирем светлост... То је освит вере
И мога Бога — величанство смрти.

Ив. М. Милићевић

„ПРИЈАТЕЉУ, ЖЕНА ТЕ ВАРА...“

(Прича о глупом човеку и паметној жени, или прича о глупости писца који пише приче о женама а још ни појма нема о томе шта је у истини жена.)

— СВРШЕТАК —

*

Има момената кад стицај околности ставља човека све пред сâма изненађења. Тако нешто у овој прилици било је и са мном.

У моју скромну радњу, после врло кратког времена од овог догађаја, уђе један врло виђен београдски човек. За мене је то било изненађење, јер он никад дотле није био у мојој радњи, нити се у опште са мном ближе знао.

— Извините, али ја бих имао са вама неколико речи насамо — рече ми он.

Ја га уведох у канцеларију и понудих му столицу коју он не прими. По свему његовом изгледу познао сам да није никакав послени интерес у питању.

— Немам довољно времена и само сам свратио к вама на неколико минута — рече он. Онда ме на један дискретан начин, уверавајући ме на часну реч да ће све задржати у најстрожој дискрецији, поче испитивати о догађају у кући мога пријатеља.

Ја се у први мах устезах да у опште о томе говорим, али му, на његова даља наваљивања, ипак нешто рекох, нешто кратко и површно.

— То је за мене све мало — као љутито рече он.

— А за мене је и одвише — приметих ја.

И на томе се разиђосмо.

После тога дође други, који се убрајао у врло јаке пријатеље мога пријатеља, па ме и он стави на муке. Али како је

мени већ цела ствар постала отужном и како опазих на лицу јаког пријатеља необичну злурадост у интересовању, то сам према њему био још више кратак и површан, на шта се и он љутну и оде.

И онда су до мркла мрака долазили још многи, тек колико да провере оно што су већ чули.

Мени ужасно би жао пријатеља, и најзад са мржњом почех говорити о његовој бившој жени.

А сутрадан изјутра дође мој пријатељ. Изгледао ми је ведар и добро-расположен, чак и весео.

Седимо код мене у канцеларији и пијемо кафу, и разговарамо о пословима и политици. Он, на рачун владине политике, направи неколико веселих досетака, чему смо се од срца насмејали.

— Како си провео ноћ?

— Лепо — рече он. — У почетку ме је мало тиштао подсећај на глупости онога бедног полицајца, а после сам преко тога прешао с презирањем и сажаљењем, и мирно сам срећивао неке своје планове... Мало сам, и ако преко воље и реда, разговарао и са послугом. И дивне сам податке добио!

— А ја сам јуче страховао да са аутомобилом не станеш пред своју кућу. После сам увидео да и у теби живи један мали полицајац.

Њему то би мило, и осмехну се задовољно и поносито.

— А из тазбине још никакав протест, нити претња? То обично бива у таквим приликама, без обзира на сву тежину учињене погрешке!

Мој пријатељ на то плану.

— Јуче сам био кавалер, а у таквој прилици био бих варварин, формални варварин! — рече он жустро и јетко. — Била би крајња свињарија да и покушају тако што!

После тога је отишао, поздравивши се са мном заиста као са рођеним братом.

Пред подне сам отишао у кафану, али кад ми и тамо почеше досађивати дискретним и најдискретнијим питањима поводом ове ствари, ја се убрзо удалих.

А по подне мој пријатељ опет дође к мени, само овом приликом блед и узбуђен. Показа ми два београдска листа приличног гласа и распрострањености, прочита ми из њих две

алузивне белешке, онда оба листа згужва, поцепа и баци их под ноге.

— Је ли и то новинарство?!... И, у осталом, шта се кога јавно тиче то што је било у мојој кући?!... Грешница је примерно кажњена, и тим решењем имамо бити задовољни или незадовољни само ја и она!... Срамота! — рече он узбуђеним гласом и оде.

Мало-после видим га: седе у аутомобил и оде, свакојако, на имање.

После неколико дана, док је по вароши још брујало о догађају у кући мога пријатеља, пријатељ дође једног вечера к мени, да се са мном пријатељски, или како он том приликом рече, братски поздрави. Ради потпуног умирења и док ствар са̂ма по себи потпуно не легне, решио се био да отпутује на море, у чему му и ја дадох сасвим заправо.

И поздравивши се са мном на један врло дирљив начин, који је са̂м по себи значио безгранично пријатељство, он је сутрадан изјутра отпутовао.

*

Дани су протицали и за овај догађај није се више нико интересовао, и у колико је био по катшто у разговору поменут, то је било само у толико, да би се што више истакла и похвалила моја пријатељска коректност.

И пријатељ ми пише с мора, али таквим тоном и начином, као да никад и није био жењен, нити да је окусио горчине брачног живота. „Срећан човек, и творац те његове среће нико други до ја!“ говорио сам ја у себи, такође срећан у његовој срећи.

А дани и даље протичу.

*

Вратио се пријатељ с мора и са двогубом енергијом бацио се на економију у вишем стилу, која му је, по његовим речима, стављала у изглед велику ренту.

И мени све то мило.

Али тако није задуго трајало.

По неколико дана прође а пријатеља нема к мени, нити га видим да на аутомобилу иде у поље.

— Пријатељу — рекох му ја једног дана, у истини пријатељски забринут неком нејасном слутњом — слабо те виђам,

а не видим те ни на имање да идеш... Ти као да си ми нешто смућен?!

Он дубоко уздахну и тужно заклима главом.

— Мислио сам да тога ради нарочито дођем к теби на саветовање, али још никако да се одлучим на то; и баш ти хвала што си са̂м о томе повео разговор — рече он расејано. — Нечега заиста има по среди... Треба бити до краја кавалер, али ја више то не могу да поднесем.

— Па у чему је ствар?... Да није пробуђена љубав према жени?

Он ме прекорно погледа.

— Да те последње речи нису изишле из твојих уста, ја бих их песницом вратио натраг!

— Па, лепо, онда у чему је ствар?!

И пријатељ ми наприча читаву причу о томе како га пријатељи његове тазбине, које он сматра и за своје пријатеље посведневно узнемиравају предлозима да се лично објасни са женом, пре него што једна или друга страна приступи бракоразводној парници, уверавајући га притом да његова бивша жена не мисли више ни жива ни мртва бити његовом женом.

— Па ту нема ничега ружног — приметих ја.

— Али ја то не могу!... На првом месту, ја више не могу ни да је видим, ни да јој глас чујем!... Ја бих се од тога смртно поболео.

— Ако ме сматраш за пријатеља, учини то. У осталом, после оноликог кавалерства, које ја себи још не могу довољно да објасним, ово би било незнатно... Ако си човек, учини, и остани до краја човек!

Он се замисли, и дуго је мислио.

— Па, добро — рече он — да учиним, али само под једним условом: да то буде у твоме присуству.

— То је сасвим незгодно. Незгодно за тебе, незгодно за њу, а најнезгодније за мене.

— Друкчије нећу! — би његов одлучан одговор.

Онда се ја замислих, и мислио сам се дуго.

— Добро — рекох — ако госпођа пристане на то, у шта ја јако сумњам, онда ћу, теби за љубав, поднети и ту жртву.

И на томе остасмо, којом приликом он не пропусти да ми изјави своју најдубљу и најтоплију благодарност. И да га, то-

лико усхићеног, нисам спречио, он хтеде и да ме загрли, па можда и пољуби.

— Брате! Брате мој слатки! — зајеца он и поче се у сузама гушити.

*

Тако смо ушли у фазу преговора, док ми једног дана пре подне пријатељ не саопшти да је споразум постигнут и да ће објашњење између њега и његове бивше жене, у присуству моме, бити истог дана по подне у стану њене тетке.

Обукао се ја пристојно и очекујем да у уречено време пријатељ дође к мени. И пријатељ дође, али је обучен био тако, као да је на венчање пошао. Мене прилично то зачуди, и ако сам и сâм на пристојност врло много полагао.

Седосмо у кола и одосмо.

На сâмом улазу у кућу сретосмо домаћина, познатог достојанственог господина београдског, поздрависмо га учтиво, али он оста савршено хладан према нашем поздраву и изиђе на улицу одмереним корацима. Мене не мало зачуди толика неучтивост домаћинова, а видим да се и мој пријатељ сав најежи због тога.

У предсобљу застасмо господствену домаћицу која такође не прими наш учтиви поздрав, забашурујући ту неучтивост издавањем неких оштрих налога послузи.

— Ми смо у ову кућу дошли на позив и по претходном споразуму — рече мој пријатељ хладно.

Господствена домаћица, без и једне речи, хладно нам указа руком на једна врата, и окрете нам леђа.

— Ово је страшно! — полугласно рече мој пријатељ.

— Да се вратимо? — предложих ја.

— Не! Да издржимо до краја! — убрза мој пријатељ, приђе показаним нам вратима и закуца на њих.

И уђосмо у елегантно, више раскошно, намештену собу, по којој је драперија разливала и чаробан и тајанствен рефлекс.

На средини собе, једном руком овлаш наслоњена на сто од махагона, стајала је госпођа, исто тако бледа и непомична као и онога кобног дана. Била је обучена скромно, и да је у црнини била, била би жива слика весталинке. Ја јој се загледах у лице и опазих да је здрављем знатно опала, али опазих и то, да је никад дотле нисам лепшу видео. И нека ме језа подузе од ње.

— Госпођо, ми смо дошли — рече пријатељ хладно.

— Хвала вам — једва-чујно прозборише њена мала и бледа уста.

Пријатељ се сухо искашља и заузе један чудан став, — став, у коме га бар ја никад нисам видео.

— Желели сте објашњења са мном — поче мој пријатељ достојанствено — и ако томе нема никаква смисла, а ви најбоље знате зашто, па ипак — —

— Молим вас! — пресече му реч госпођа гласом који смо најмање могли очекивати. — Молим вас, да се одмах разумемо! Јесам то желела и налазим да томе има пуно смисла... Господине, на првом месту да знате: ни милости ни опроштаја не тражим од вас, нити ми то треба, и да имате царску круну на глави, ја више ваша жена не бих била! Ми смо при растанку на свагда, и зато хоћу да се објаснимо... Нека цео свет пружи прст на мене као на неваљалицу, биће ми свеједно. Али ви један не смете остати у заблуди и са светом поделити ту гадну пакост према мени! Ја то нисам заслужила. Ја сам с вама залогај и постељу делила. Мој живот је био неразлучан од вашег... — и притом приметно уздрхта.

— Станите! — плану мој пријатељ, да сам се ја у томе тренутку више поплашио од њега, него кад је оног кобног дана врата изваљивао. — То је комедија! Ви сте заборавили ужасан призор у коме сте престали бити мојом женом!

— Не, господине, немојте се жестити — упаде му у реч госпођа доста хладно и прибрано. — У томе баш и јесте све! — Притом се сва стресе и, гушећи се, настави: — Погрешила јесам, признајем. Сваки има своје слабе моменте, па и ја, слаба жена, али сте ви ипак у тешкој заблуди... Признајем, све је било, али оно, што по Богу и закону припада само мужу, то не, и за то се још нико није родио!

— То је лаж! — Чисто рикну мој пријатељ, не обзирући се ни најмање на то што смо у туђој кући, у коју смо беспримерно-хладно примљени. — То је најдрскија лаж на свету! — понови пријатељ истим гласом, при чему стисну песнице и лупну ногом.

— Нека је лаж и за вас, као што ће бити и за цео свет — једва-чујно и испрекидано рече госпођа — али ми је Бог сведок да је то цела истина...

После тих невероватних и страшних речи, госпођа се поведе у страну и, изнемогла, клону на фотељу, притиште мараму на очи и бризну у детињи плач.

Мени се у томе тренутку учини да сам у позоришту, и несвесно се почех обзирати око себе.

Погледах пријатеља: блед као смрт, помодреле усне му се отварају, али му гласа не чујем.

— Страшна ситуација! — рекох ја гласно, ни сâм не знајући зашто сам то рекао.

— Па што ми то одмах ниси рекла?! — промуца пријатељ очајно и пође к њој, али она намах скочи и заустави га на пристојном одстојању.

— Идите! Међу нама је на свагда свршено! Што сам имала да вам кажем, казала сам вам, и сад ми је на души лако. Ја сам за вас и ви сте за мене умрли! — рече она таквим гласом, каквим се само смртне пресуде саопштавају. Онда се окрете мени и лако се поклони. — Збогом, господине, и велика вам хвала на љубазности! — рече ми, после чега смерним корацима једне калуђерице оде у споредну собу и за собом тихо притвори врата.

Ми се згледасмо у чуду.

Ја више пријатеља нисам познавао, а да ли је он мене могао разазнати, то нисам знао.

Шта је све даље било, тога се никако не могу да опоменем, тек се само сећам ово неколико наших речи при растанку пред његовом кућом:

— Ја јој верујем и жалим је, али, на жалост, помоћи нема. Човек, истина, живи за себе, али живи у свету... Пријатељу, добро васпитање, то је најјачи штит од сваког искушења! — рекао је он гласом савршено несрећног човека.

— Дисциплина воље — рекох ја гласом покајника — то је најјача дисциплина на свету...

*

И од то доба ја пријатеља више не видех, нити реч проговорих с њим. Ко шта ради, ја само мислим о томе. Жао ми пријатеља, жао ми његове бивше жене, жао ми њихове куће. И све те три жалости скупа учинише да о своме пријатељском поступку добијем најчудноватије мишљење. И почех прекоревати сâм себе.

Тако је протекло неколико дана, док једног дана, на своје велико изненађење и радост, не видех у аутомобилу пријатеља са својом бившом женом. Неверица ми, трљам очи и гледам поново: они!

Пријатно изненађен тим обртом у њиховим односима, седох и написах једно у истини пријатељско писмо пријатељу, у коме сам испољио више философије него икад дотле. И то писмо пошаљем пријатељу, али ми га мој момак одмах врати и саопшти ми да га мој пријатељ није хтео ни у руке узети.

То ме баци у забуну, у којој сам остао све дотле, док се после два дана случајно не сретох на берзи са пријатељем. Ја му прилазим са исто онолико пријатељства као и раније, а он ми демонстративно окрете леђа и оде. Свима присутнима то паде у очи, и неки ми и питања у томе смислу упутише.

Потребно је било да се објаснимо, и ја сам за то чинио покушаје посредним путем, али без резултата. Би ми жао, али видим да помоћи нема.

После кратког времена почеше кружити вести, које су и до мене допирале, да сам за сав скандал у кући мога пријатеља искључиво ја крив! И после чујем друге вести: да ме људи на сву меру осуђују као глупа човека. Положај тежак, тежак у толико више, што више ни сâм са собом нисам начисто! Донекле размишљам као паметан човек, и дођем до логичног закључка који мени иде у прилог, али све то најзад покварим личном сумњом. „Можда и није тако“.

И тако ми протичу дани, дани сумње и кајања, док једног дана не допре до мене ужасна вест: да мој пријатељ по скупе паре откупљује моје менице.

„Шта то има да му значи?!“ питао сам се у чуду, и пошто одговора сâм себи никако нисам могао дати, то ми у помоћ притече трговачки суд. — Он ми је својим решењем, којим ми је отворио стечај, објаснио целу ствар.

И још истог дана ја видех на затвореним вратима своје радње „беле резе са црвеним катанцима“.

*

Падох у очајање и вратих се поново литератури. Пишем веселе приче, плачевном душом натерујем сузе смеха на очи својим читаоцима и скомрачим као нико мој.

Али историја мога глупог пријатељства као да још није била завршена.

Једног дана седим ја у своме бедном квартирићу и пишем, док одједном к мени уђоше два позната ми лица: она иста собарица и онај исти момак мога пријатеља, кога сам онога кобног дана, у дну баште пријатељеве, видео у онако блаженом положају.

И обоје бризнуше у плач.

— Господине — рече ми собарица, гушећи се у сузама — ви сте заслужили куршум у чело! Ви сте ми својом глупошћу причинили велику несрећу: због ваше глупости ја сам изгубила место, какво, можда, више никад нећу добити!

— Господине — рече ми и момак, рукавом утирући сузе — ви сте ме својом глупошћу упропастили: због ваше глупости ја сам изгубио место, какво дотле нисам имао, и какво, можда, одсад нећу више никад имати!

И онда обоје почеше унисоно молити да се за њих заузмем и да њихову ствар поправим.

Ја се тим поводом нађох у не малом чуду.

— Пријатељи моји, опростите! — рекох им ја са пуно саучешћа и утехе. — Ја нисам имао намеру да вам нашкодим, нити сад имам моћи да вам помогнем. Ја сам добро и поштено мислио, и зато сам, заједно са вама, најљуће кажњен. Ви сте изгубили само своја места, али ја сам изгубио и своје име као грађанин...

Па и мени грунуше сузе на очи.

— Пријатељи моји — додадох кроз сузе — ја сам сад банкрот, и ништа ми више није остало, до задовољство: да напишем причу о томе своме магарећем пријатељству, коју ево и пишем...

После тих мојих печалних и плачевних речи, они, погружени, одоше, очевидно жалећи ме на сву меру.

Чеда Поповић.

НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК

II

ПОЛИТИЧКА РАВНОТЕЖА НА БАЛКАНУ

Није мало интересантан и чудноват стицај околности и развитак новијих историјских и политичких догађаја, који су учинили да она трапезаста висораван и „политичка земљоузина“ између Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Старе Србије постане данас један од најглавнијих и најтежих политичких проблема на нашем полуострву. Неће бити без интереса напоменути, да је некада, у најранијој прошлости српскога народа на Балкану, по причању српских историка још у VII веку, на овом истом планинском терену у ранија времена званом Рашка, отпочео са великим успехом да се развија један од првих државних ембриона српскога народа, чији је развитак доцније довео до моћне и славне средњевековне српске државе. Што се пак данашњег значаја и важности Новопазарског Санџака тиче, стављено је за циљ овим редовима, и то без претензија да се нешто ново изнесе већ да се укупно и у каузалној вези изнесе све оно што је најнеопходније потребно за сазнање свих оних природних и политичких фактора и момената, који ће у решавању овога проблема играти најважнију улогу. Или, боље рећи, свега онога што има да одреди правилно, целисходно и праведно решење овога питања, које се баш наших дана све више отвара, а с једне извесне стране живо и енергично, најнедозвољенијим средствима, нарочито рашчепркава и подгрева. Више ради интересовања и пажње самих читалаца потребно је одмах, унапред навести срећно и духовито погођено упоређење једнога нашег државника, који је о данашњој важности Новопазарског Санџака рекао, да он (тј. Санџак) представља за Турску

— слепо црево, а за Србију — пупак. Шта и како пак представља за остале заинтересоване и судије европског Ареопага, видеће се такође из идућих редова.

I

Путник који би из Скопља преко Старе Србије желео да доспе у Босну, имао би на томе путу, који је иначе веома и живописан и интересантан, да доживи и масу тешкоћа и непријатности. Ако је он пак још и Србин, прелиставајући у мислима листове српске повеснице и упоређујући гредом некадање стање по овим високим планинама и висоравнима са стањем које туда данас влада, он би имао да за једно врло кратко време у својој души преживи сву ону страховиту трагедију, коју је некада тамо српски народ преживео. Када пак од Митровице, која је крајња станица на железничкој линији од Скопља па преко Качаника и Косова, настави пут, пешице или јашећи, путем који се једва може тим именом назвати, наилази одмах, тако рећи на првом кораку, на једну нову, сасвим засебну географску област; наилази у тзв. Новопазарски Санџак. Висораван ова, која има 6952 км.[2], пружа се на 150 км. у дужину од Ст. Србије па до Босне и на 50 км. ширине у ваздушној линији између Србије и Црне Горе. Самим тим што је ова висока област са свих страна готово затворена високим планинама и што се налази између пет најглавнијих српских земаља, њој као да је Усуд био доделио да вечито остане као неки неразрешиви чвор српскога народа, као нека врста свесрпског Акропоља.

Велики је број високих планина, које опкољавају ову класичну српску област, или је пресецају и чине још вишом њену просечну висину, или су јој пак у непосредној близини — на домаку: Жљеб, Рогозна, Голија, Јавор, Јаворје, Љубишња, Дурмитор, Лисац, Стожер и т. д. Савршено планински карактер Новопазарског Санџака готово ни мало не ублажава релативно знатан број већих река и њихових притока, које у њему извиру или кроз њега протичу карактеристичним токовима. И ако су реке Новопазарског Санџака јединствено богате водом (Ибар, Лим), ипак се не може ни рећи да оне имају и својих долина, чак ни толико да би се поред њих могли лакше друмови направити. Овај општи тип ове високе области као да ни мало не ремети оно неколико висоравнских поља, од којих је највеће и најниже тзв. Плеваљско поље са висином од преко 800 м.

Овим природним факторима одређени су тим самим клима, биљни и животињски свет и занимање и живот становништва. Континентална и оштра клима чине да флора и фауна Новопазарског Санџака имају готово потпуно планински карактер. Од жита једва да успевају јечам и овас а веома слабо раж и пшеница, докле кукуруза има свега на неколико места. Од домаћих животиња има највише оваца и коза а по дивљачи се може рачунати у најбогатије српске земље. Некада богате и непроходне шуме, које су биле на далеко чувене, данас су у многомногоме сатрвене, тако да у овој високој земљи има доста голети и кршева, и ако је Санџак још и данас по преимућству сточарска област.

Отуда ни мало нису необичне и изненађујуће физичке и духовне одлике санџачког становништва, које је без мало све српско, са нешто малог импортираних правих Турака и у последње време Арнаута. Природна издвојеност и културна изолованост највише су допринели те је још и данас у Новопазарском Санџаку, језгру Немањићске државе, сачуван и одржан физички најснажнији и етнографски најсвежији тип целога српског народа. Високо, снажно, здраво, веома плодно и лепо становништво, какво је се могло одржати само на овим затвореним висинама, са малим потребама а са много ваздуха и великим хоризонтима, има у пуној мери још непрестано онај гранитни, несаломљиви горштачки морал и идеологију, који се могу сравнити само са оним оштрим планинским ветровима, који непрестано дувају по врховима њихових планина. Исто је такво и њихово национално — српско и религиозно осећање. Јер се, поред осталога, у њиховој области налази маса, мање или више сачуваних, црквених и световних споменика, који их најубедљивије опомињу на стару славу и на нове националне подвиге, али од свега највише да себе као народ и све своје неокрњено у сваком погледу и у свој својој националној и верској узвишености сачувају, одрже и предаду своме потомству. Све националне одлике српскога народа, од физичких па до идеолошких, у Новопазарском Санџаку су највише сачуване, потпуније и изразитије него и у једној другој српској земљи. И то није тако само код Срба православне вере него готово у истој мери и код онога, много мањег дела Срба, који се клањају Мухамеду. Мухамедански санџачки Срби још и данас, после толико столећа од како су вером променули, сачували су

скоро исте традиције и имају по готову оне исте народне обичаје које и њихова тамошња православна браћа. Отуда је сигурно и дошло у Новопазарском Санџаку до тога интересантног и веома утешног факта, да тамо у малим размерама постоји религиозна нетолерантност, тако фатална у неким другим српским покрајинама. У колико се пак овде каткад и појави, она је вештачки изазвана и са стране убачена.

Једва је потребно и напоменути, да је на овоме српском Памиру језик искључиво српски и то онај најтипичнији и најлепши српски језик, у коме се граниче и мешају његова два најизразитија дијалекта: јужни и источни говор. Мухамедански Срби једва и да знају по коју турску реч и то више из религиозних обреда, јер се и иначе, а нарочито по језику ни мало не разликују од православних.

Патријархалност и примитивни конзерватизам не само што су овоме народу сачували све његове старе одлике и особине, него су и данас најглавније обележје целокупнога његовог живота, рада и мишљења. Начин производње и живота, одело, обичаји, просвета, и поред необичне природне бистрине овога народа, и поред свих промена око Санџака, овде се још налазе готово у једној примитивној стагнацији. Више узгред, али као истинити и фрапантан факт, треба напоменути да је све ово у много већој мери код мухамеданаца него код православних, који већ почињу показивати више и склоности и способности за разумевање и примање модерних ствари и новачења. Школа има тако мало да се једва може рећи да уопште и постоје; онај мали број православних школа, које једино и дају нешто мало писмености, издржавају са тешком муком и напорима тамошње црквено-школске општине православних Срба, као и једну једину четвороразредну гимназију у Плевљима.

У имовинском погледу овде је готово у целини сачуван средњевековни феудални режим. Сопственици су земље аге и бегови — читлук сахибије и сва је земља подељена на веће и мање читлуке, који њима припадају. Сељаци су чивчије тј. без своје земље и рале на агинским и беговским читлуцима под свима оним страховито тешким условима овога средњевековног система. Тек у најновије доба има већи број покушаја и примера, да су откупљивањем земље од сиротнијих ага и чивчије постале мали сопственици. Чивчије су у огромној већини православни Срби ма да има нешто и мухамеданаца, нарочито

скоро досељених Арнаута, који су без сопствености. Новац овде није у великој употреби. Сељак све своје потребе подмирује домаћим радом, а оно што мора купити, плаћа већином у натури — стоком. Газде — трговци, који врше ову малу размену, на јединствено примитиван и поштен начин, кредитирају сељака по целу годину, управо до њихове сезоне за трговину са стоком. Због тога су односи између газда и сељака коректни и чисти, сељаци су газдама веома одани, те су отуда у Новопазарском Санџаку газде најмоћнији и најутицајнији и економски и политички фактор. Наших дана положај чивчија Срба почиње бивати знатно тежи, јер под утицајем агитације са стране многе аге и бегови почињу их отпуштати без икаквих разлога законскога или обичајнога права.[1]

Трговина је веома слаба, као год што се за саобраћајна средства једва може рећи да уопште и постоје. Оно мало нешто бољих путева намењени су више војним циљевима него што подмирују потребе домаће радности и трговине. Вароши су, и поред тога што их нема много, мале и неуређене. Највећа од њих има на 12 хиљада становника (Плевље). Као административни центри са седиштима војних и цивилних власти оне су апсолутно без икаквог савременог културно-просветног утицаја на своје околине. После Плеваља од њих треба нарочито поменути Нови Пазар (10.000 становника), по чијем је имену данас добила назив цела ова област, Пријепоље, Бијело Поље, Беране, Сјеницу. У осталом у једном вишем културном смислу разлике између вароши и села у Новопазарском Санџаку и нема, јер је њихова заједничка и општа одлика примитивност — неразвијеност.

*

И ако се због познатих разлога турске статистике не зна тачан број становника у Новопазарском Санџаку (према проценама као да их има на 150—200.000), ипак се као поуздано може тврдити, да је то један од најређе насељених крајева на Балканском Полуострву. Поред природних, теренских и влада-

[1] Неуређеност ових аграрних односа између читлук сахибија-муслимана и чивчија-Срба неминовним развитком самога живота и животних потреба и на једној и на другој страни у последње време све се више обелодањује и отвара и овде, као и свуда где овај систем постоји, тзв. аграрно питање.

винских незгода, које одређују животне услове, значајни су узроци овоме још нарочито и у томе: што је ово једна проходна и транзитна земља и што се из ње и раније а још и данас у несразмерно великим размерама врши исељавање. Само 1900. преселило се у Србију на 10 хиљада душа.

У административном погледу Новопазарски Санџак састављају данас три санџака: плевањски (Таслиџа), сјенички и један део приштинског санџака тзв. митровачка каза. Што се тиче управног система, он је апсолутно исти као и у осталим деловима турске царевине са свима оним одликама, које имају удаљене, периферне турске покрајине, где је због удаљености централна државна власт веома слаба, а народ остављен на милост и немилост самовољног чиновништва. Свест о државн не постоји у довољној мери чак ни код државних функционера, због чега су нарочито омогућени страни утицаји.

Етнографска улога, коју је имао и вршио а још и данас врши Новопазарски Санџак, у најтешњој вези са његовим географским положајем, одређују у главноме и његов данашњи политички значај. Један овлашан поглед на политичку карту Балкана довољан је у исто време па да се одмах увиди политички значај ове уметнуте земље, какав је она добила по Берлинском уговору. У том погледу ово мало парче високе и кршевите земље стоји данас као један стари камени град, који са свих страна, са огромном снагом и непрестано, запљускују таласи разних државних и националних потреба и тежња. Освојити тај природни град и држати га у својој власти за једне значи добити најсигурнију полазну тачку и гранитни ослонац за успешно решење својих националних задатака и остварење својих националних идеала и најбољу гаранцију за сигурност своје државне самосталности, док за друге представља ова политичка земљоузина неминовно потребну базу за познато продирање на Исток и даља завојевања на Балкану у правцу Солуна; за треће пак губитак ове области, поред рушења државног достојанства, значи губитак најважнијих положаја за одбрану богатих котлина Косова и Метохије и целе Старе Србије, у вези са губљењем и последњег знака угледа код тамошњих разузданих Арнаута.

I. Међу осталим српским земљама, које га са свих страна опкољавају, Новопазарски Санџак представља етнографски центар српскога народа. Многи и данас веома угледни крајеви у

Краљевини Србији насељени су становништвом, које је пре краћег или дужег времена досељено из Новопазарског Санџака. У много мањој мери само досељеника из ове области има и у Босни и Старој Србији. У накнаду пак за то у Санџаку има велики број Срба, који су се тамо десили из Црне Горе, Метохије, Босне и Херцеговине.[1] Од нешто мало мањег је значаја факат да је један огроман део оних Срба, који се са запада селио у Србију, прешао преко ове области, задржавши се у њој дуже или краће времена. Према томе свесрпски значај Новопазарског Санџака није само у историјским успоменама, моћним традицијама, његовоме географском и политичком положају већ и у крвним везама са свима најистакнутијим српским земљама а нарочито са Србијом. Отуда се само и може разумети оно силно осећање заједнице и узајамности, управо савршеног јединства, које осећа српски народ са овом својом покрајином, као год и она превелика љубав, коју санџачки Срби гаје према својој браћи у Србији.

Кад се имају на уму све природне, националне и државне потребе српскога народа као и завојевачке тенденције Аустро-Угарске на целој западној половини Балканског Полуострва, њен положај на Јадранском и жудња за Јегејским морем, онда се слободно сме тврдити да ће будући развитак и решење српског питања зависити апсолутно од политичке судбине, коју буде имао Новопазарски Санџак. Према свима околностима, које се саме собом намећу било из историјског искуства или из чињеница савременог стања, Новопазарски Санџак у великоме ланцу нерешених српских питања има централни и највећи значај. Као што је раније истакнуто, он је копча која спаја најважније и највеће српске земље, из њега се може сигурно и благотворно утицати на све стране а нарочито на југ и на север. Једном речи он је срце у организму целога српског народа. Недостатак плодности и богаства због теренског састава и конфигурације јединствено богато надокнађава географски положај са стратегијском надмоћношћу за војне циљеве. Губитком Новопазарског Санџака не само што би била прекинута свака веза између две једине слободне и независне српске земље, Србије и Црне Горе, него би цео српски

[1] Нарочито је после аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине велики број муслиманских Срба досељен у Новопазарски Санџак, или кроз њега прошао за Косово.

народ био тако рећи располућен. Аустријско заузимање Санџака — као што је пре две године рекао један од најумнијих државника данашње Србије — била би једна отровна, смртоносна стрела, која би се забола у сред срца српскога народа. Аустрија у Новопазарском Санџаку значило би исто што и Аустрија у Старој Србији, вардарској долини, у Солуну, Арнаутлуку и на целом Јадранском мору. То више не би била сфера њених утицаја већ њена искључива хегемонија, а позната теорија хинтерланда имала би да се примени још само на Србију. Изолована и спутана Србија, одсечена на тај начин од целога осталог српског народа, била би доведена у положај једнога очајника, који би имао или драговољно да умре или да се лати крајњих, осветничких средстава.

Ако би се пак две слободне српске земље спојиле преко Новопазарског Санџака, онда би не само српско питање добило сигурну базу и боље изгледе за своје даље решавање, него би једном за свагда биле прекраћене све оне завојевачке тежње — Drang nach Osten — на Балкану, које загрожавају опстанак и будућност, у подједнакој мери, свима балканским државама и народима.

II. Сасвим друге мотиве и циљеве има политика Аустро-Угарске према Новопазарском Санџаку. Данашња њена делатност на Балкану отпочета је у овим димензијама одмах чим је извршено уједињење Италије и Немачке. Потиснута из северне и средње Италије и Германије, Аустрија је се свом својом снагом бацила на Балкан. И као да јој је Јадранско море било пресечено или и сувише далеко од главнога светског трговачког пута, она је, гурана и потпомагана од Немачке, почела најенергичније радити на постигнућу те везе сувим преко балканских земаља. Са јачањем животне и моралне снаге Србијине, Аустрији је био пресечен најкраћи пут за Солун — моравском долином. Због тога је она пошла нешто заобилазно али много безобзирније преко Босне, Новопазарског Санџака, Старе Србије и вардарском долином истој мети. На томе путу продирања економског и политичког до сада је постигла познате колонијалне резултате са окупацијом и анексијом Босне и Херцеговине и разним најнедопуштенијим везама у великоме делу Арнаутлука у Старој Србији и Албанији. И сада, баш ових дана, њена роба и њени војници стоје спремни на јужној босанској граници за

полазак, докле њени агенти распирују и руководе арнаутску побуну на Косову и у Метохији.

Новопазарски Санџак и сада има да послужи као пут, али не као миграциони пут српскога народа, већ као пут аустро-угарске војске и њенога империјализма, који имају намеру да заведу „мир и ред“ у класичним српским земљама и осталим областима отоманске империје; и то баш у моменту када младотурски режим чини највеће напоре да препороди своју државу. Од тога да ли ће она овога пута и у овој етапи свога продирања пожњети успехе или поразе, зависиће не само судбина помињаних народа и држава него и толико жељени мир на Балкану.

III. И ако је врло добро свесна важности, нарочито војничке, Новопазарског Санџака, Турска је данас без мало сасвим немоћна да ма шта учини ради осигурања и обезбеђења ове своје области. Санџак је за њу од увек имао само значај чувенога босанског пута. Нарочито од окупације Босне и Херцеговине Турска је резигнирано без мало била дигла руке и од Новопазарског Санџака. Поред његове велике удаљености од централне државне управе, овоме су у главноме они исти општи узроци, који су Турску стално и систематски разједали под старим, неуставним режимом. Унутрашње борбе и нереди, апсолутна неуређеност, савршено разривене државне финансије и стално немање новца — учинили су те је ова и иначе удаљена област била остављена готово сама себи и — аустријским подземним ровењима. Уз то још непрекидне буне у Арнаутлуку, који је увек Турској био ближи и као за државу важнији, допринеле су да је ова сиромашна област била готово заборављена.

Нови, младотурски режим, наследивши овако стање, није ни са̂м могао ништа више ни целисходније учинити у погледу на Новопазарски Санџак. И на даље све је остало по старом сем што је, поред оних неколико десетина милијона, које је добио од Аустрије за анексију Босне и Херцеговине остала само турска посада у оним северним санџачким гарнизонима, где је пре тога а од Берлинског Конгреса било и три аустријска гарнизона. Све је остало по старом, изузев што је баш од тога времена аустријска пропаганда постала много интензивнија на целој територији од босанске границе па до испод Скадра и до Скопља.

II

Питање о Новопазарском Санџаку, и ако је у најновије доба представљало само једну алку на огромноме ланцу аустријских претензија и освајања на Балкану, ипак оно данас већ има и своју засебну историју. Та историја несумњиво почиње са оним истим планом и радом Аустро-Угарске за добијање Босне и Херцеговине и њено продирање у Стару Србију. За тај њен план, на коме се базира и њен данашњи тамошњи рад, може се са сигурношћу свега тврдити, да је израђен пре херцеговачког устанка од 1875. и српско-турских ратова. Јер за време ових бурних догађаја, пред Берлински Конгрес и на њему јасно се обелоданило, да је она тада имала не само тачно одређено гледиште већ и сасвим прецизиране намере за решење свих ових питања. Аустријски канцелар, чувени Андраши, у буџетској комисији аустријске делегације 1877. први је пут јавно изразио претензије Аустро-Угарске на Босну и Херцеговину.[1] Тада је у исто време и на истом месту исказао ону карактеристичну алузију, да већ има протеста неких других крајева против њихове анексије Србији. Непосредно пред Берлински Конгрес гроф Андраши је изјавио Јовану Ристићу, на једно његово питање, да су „Новопазарски Турци, изјавили да ће се одупрети оружјем Србији, а Порта, са своје стране, претендује да у Куршумлијском и Вучитрнском крају и нема Срба“[2]... И од тада па све до данашњега дана може се у стопу пратити аустријска политика и у Новопазарском Санџаку и у Старој Србији.

По чл. III. прелиминираног уговора о миру, који је закључен у Сан-Стефану 19. фебруара 1878. између руских и турских пуномоћника, Србија је имала да добије југоисточни део данашњега Новопазарског Санџака. Али је то све после осујећено нарочитом иницијативом Аустро-Угарске, као год што је било и са овим прелиминарним уговором, чије реализирање не би ни иначе Србији ништа добро донело. Несрећни стицај прилика,

[1] Тај карактеристични став из говора грофа Андрашија гласи: „Акт огласа рата од стране Србије Порти не може сам по себи бити мотив за Аустро-Угарску да изађе из своје неутралности. Али ако Србија буде радила тако, да наши интереси буду повређени, ако она, напр., заузме Босну и Херцеговину, ми се нећемо ни часа устезати, да протествујемо, и ако се о нашим рекламацијама не буде водило рачуна, ми ћемо интервенисати оружаном силом“. — Spalajkovitch: La Bosnie et l' Herzégovine, стр. 69.

[2] Види Јов. Ристић: Дипломатска Историја Србије, t. II, стр. 168.

које су непосредно пред Берлински Конгрес натерале Србију да се сасвим баци у наручје Аустро-Угарске, још је више допринео те су њене тежње онако славно реализиране на овоме европском Ареопагу. И у историјском погледу и за данашњу аустријску политику на Балкану од особитог је значаја, да је Аустро-Угарска, за све време преговора, онда нарочито гурала Србију са њенога западнога бока. Она је хтела да њено продирање нема сметњи ни у Новопазарском Санџаку ни у Старој Србији, и у томе је потпуно успела. У томе је ишла тако далеко, да је у неколико махова чак помагала Србију на југо-источној страни, само да би јој сасвим окренула пажњу од западних и централних српских земаља.

На Берлинском Конгресу, чим је било донето сагласно решење свих сила: да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину, њени су пуномоћници захтевали да се њена окупација прошири и на цео Новопазарски Санџак, али су после попустили задовољивши се и овом одредбом чл. XXV:

> „Како влада Аустро-Угарске не жели да узме на себе администрацију Новопазарског Санџака, који се простире између Србије и Црне Горе у југо-источном правцу до иза Митровице, ту ће и даље функционисати отоманска администрација. Па ипак да би се с једне стране обезбедило ново политичко стање, а с друге слобода и сигурност саобраћајних путева, Аустро-Угарска задржава себи право да држи гарнизоне и да има војне и трговинске путеве на целоме простору овога дела некадашњег босанског вилајета“.

9./21. априла 1879. закључена је у Цариграду позната аустријско-турска конвенција, која је такође добила потпуну како међународно-правну тако и државно-правну важност. Њеним члановима 7.—10. регулисано је детаљније ново стање у Новопазарском Санџаку на овај начин:

Art. 7. — Pour atteindre, dans un intérêt commun, le but politique et militaire que l' Art. 25. du Traité de Berlin concernant le Sandjak de Novi-Bazar a en vue, les deux Gouvernements ont résolu de régler dès à présent les modalités dans lesquelles il sera procédé à son exécution. A cet effet, le Gouvernement de Sa Majesté l' Empe-	Чл. 7. — Да би се, у општем интересу, постигао политички и војнички циљ, који је предвидео чл. 25. Берлинског Уговора с обзиром на Новопазарски Санџак, обе су Владе одлучиле да сада уреде начине, по којима ће се приступити његовом извршењу. Тога ради, Влада Њ. В. Цара и Краља обавезује се да пре свега

reur et Roi s'engage à donner avis préalable au Gouvernement de Sa Majesté le Sultan de l'époque où l'entrée des troupes Impériales et Royales devra s'effectuer.

Afin de prévnir tout délai inutile, les deux Gouvernements s'engagent, dès aujourd'hui, chacun en ce qui le concerne, à munir le cas échéant, sans retard, leurs autorités et commandants respectifs des pleins pouvoirs nécessaires pour régler directement entre eux les questions se rattachent à la subsistance des troupes Impériales et Royales, ainsi qu'à leur installation et autres détails y relatifs.

Il est d'ailleurs entendu que tous les frais, occasionnés de ce chef, resteront à la charge du Gouvernement d' Autriche-Hongrie.

Art. 8. — La présence des troupes de Sa Majesté l' Empereur et Roi dans le Sandjak de Novi-Bazar ne portera aucune entrave au fonctionnement des Autorités administratives, judiciaires ou financières Ottomanes de tout ordre, qui continuera à s'exercer, comme par le passé, sous les ordres exclusifs et directs de la Sublime Porte.

Art. 9. — Si la Sublime Porte désire maintenir des troupes régulières, même sur les points du Sandjak de Novi-Bazar où les troupes Austro-Hongroises tiendront garnison, aucun obstacle n'y sera apporté. Les troupes des deux Etats seront placées sur un pieds de parfaite égalité en ce qui concerne leur nombre, les avantages militaires et la liberté de leyrs mouvements.

Dans toute l'étendue du Sandjak de Novi-Bazar, la Sublime Porte s'engage à ne pas maintenir des troupes irrégulières.

Art. 10. — Il est entendu, toutefois, que la faculté pour l' Autriche-Hongrie d' entretenir sur les endroits où les troupes doivent tenir garnison, conformément aux dispositions de l' art. 7.,

известп Владу Њ. В. Султана о времену када ће се улазак Царских п Краљевскпх трупа пзвршити.

Да би се избегло свако бескорисно одлагање, обе се Владе обвезују да одмах, свака у колпко се ње тиче, без одлагања поставе своје органе и команданте са пуном потребном власти да дпректно уреде међусобна питања, која се односе на издржавање Царскпх и Краљевских трупа, као и на њихово настањивање и остале потребне појединости.

Сем тога се утврђује да сви трошкови око овога посла падну на терет Владе Аустро-Угарске.

Чл. 8. — Присуство трупа Њ. В. Цара и Краља у Новопазарском Санџаку неће ни у колико ометати административне, судске п финансијске отоманске власти, које ће и даље, као п пре, функционисати једино и директно по наредбама Високе Порте.

Чл. 9. — Ако Висока Порта желп да задржи редовне трупе чак п на оним местима Новопазарског Санџака, где ће гарнизонирати аустро-угарске трупе, неће им се правити никакве сметње. Трупе обеју ових држава биће савршено равноправне у погледу њиховога броја, војничке надмоћности п слободе њиховога кретања.

На целоме простору Новопазарског Санџака, Висока се Порта обвезује да неће држати нередовне трупе.

Чл. 10. — Утврђује се, и поред свега тога, да право Аустро-Угарске, да издржава на овим местима, према одредбама чл. 7. трупе у довољном броју, према потреби окол-

des troupes en nombre suffisant, selon la besoin des circonstances, ne doit pas être restreinte par ces dispositions.

ности, не може бити сужено овим одредбама,

Засебним „Annexe á la Convention“ утврђено је да та места буду Прибој, Пријепоље и Бјелопоље „између граница Србије и Црне Горе“, као и да број војника по овим гарнизонима не сме прећи цифру од 4—5000 људи. У истом акту је предвиђено, да у случају да Аустро-Угарска зажели да промени које од ових места пребивања, о томе треба да се непосредно споразуме са Високом Портом.[1]

Као што се из ових одредаба дâ јасно видети, по Берлинском Уговору Аустро-Угарска је у Новопазарском Санџаку добила право двоструке међународно-правне службености, и то право војне и саобраћајне службености, које је она искоришћавала све до у јесен 1908. године. Говорећи о намерама Аустро-Угарске на Балкану за време српско-турских ратова и о резултатима које је она постигла на Берлинском Конгресу, чувени државно-и међународно-правни писац, Ханс Шнелер, прави овакав резиме: „Готово нетражена дала се за то прилика (Аустро-Угарској) поводом догађаја на југо-источној граници царства, и Андраши ју је прихватио тим радосније, што се таквим проширењем аустро-угарске утицајне сфере, у правцу на исток, отворила за аустријског двоглавог орла за будућност неочекивана перспектива. Јер, кад се он једном увукао између малих држава Србије и Црне Горе, и кад буде имао у рукама војнички најважније положаје у Новопазарском Санџаку, то ће он онда да господари са ове стратегијски тако важне висоравни, која је и у ранија времена бивала често позорница крвавих судара, путем митровачким, где се завршује солунска железничка линија. Имајући ове положаје, могле би аустријске трупе, ако би се полумесечево царство у Европи сурвало, без великих тешкоћа низ Вардар сићи до Солуна и тако се утврдити на Јегејском мору. А како би сјајна, пунонадеждна будућност била овим осигурана за аустријски извоз, о томе је он такође био потпуно на чисто“.[2]

[1] Цео развој ових засебних преговора и текст види код Јов. Ристића: Дипломатска Историја Србије, t. II., стр. 289.—319. — Још одмах је један аустријски гарнизон, у место у Бјеломпољу, смештен у Плевљима.

[2] Dr. Ханс Шнелер: Државно-правни положај Босне и Херцеговине. Превео Dr. Мил. Р. Весић. стр. 18.—19.

И заиста, Аустро-Угарска је свој нови положај у Новопазарском Санџаку искористила енергично и најсвестраније, не водећи ни најмање рачуна о уговорним одредбама свога мандата. Њени гарнизони у Новопазарском Санџаку постадоше одмах центри њене пропаганде међу Арнаутима и au delá de Mitrovitza, у Старој Србији и Албанији. И отпоче она страховита агитација у свима правцима и са свима могућим средствима. Поред силног новца и богатих поклона обећања су просипана као из кабла. Арнаутима је говорено о њиховој апсолутној слободи и и под будућом владавином Франца Јосифа у њиховој земљи, чивчијама је обећавано да ће бити ослобођени и да ће добити земљу, док је агама и беговима показивано прстом на нерешено аграрно питање, и после окупације, у Босни и Херцеговини са уверавањем да ће и овде остати старо стање. Али је од свега најважније, да је Аустро-Угарска одмах после Берлинског Конгреса почела сматрати као своју област не само Босну и Херцеговину него и Новопазарски Санџак.[1]

Њен тамошњи рад за пуне три деценије, у колико је с једне стране уносио неморал међу Арбанасе и све веће расуло у поремећену турску државну администрацију, с друге је стране био нарочито управљен противу српског живља у Старој Србији, који је у исто време био једини отпорни елеменат аустријском продирању. Стање, и иначе претешко стање, српскога народа у Старој Србији систематски и рапидно је погоршавано од Берлинског Конгреса па на овамо. Овај систем упропашћивања Срба извођен је нарочито на Косову и у Метохији. Наравно да су главни извршиоци аустријских жеља и планова били њени платежници — Арнаути. Гоњење и истребљавање Срба

[1] У познатој тајној конвенцији између Србије и Аустро-Угарске, која је закључена 16./28. јуна 1881. године има два веома карактеристична члана, који се односе на Новопазарски Санџак. Они гласе, у колико се Санџака тиче:

Чл. 2. — Србија неће трпети никакве смутње (menées) политичке, религиозне или друге које би, полазећи одатле, биле управљене противу аустро-угарске монархије, у compris la Bosnie, l' Herzegovine et le sandjak de Hovibazar.

Чл. 7. — Аустро-Угарска се обавезује, да се неће сама противити, и да ће код других сила помагати Србију ако она, евентуално, дође у положај да добије каква територијална увеличања у правцу своје јужне границе изван Новопазарског Санџака.

Види Стој. М. Протића: Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске, стр. 9. и 10.

могло је за све ово време да послужи као поуздано мерило аустријског утицаја и рада међу Арнаутима. Кад је год тај утицај био интензивнији, Срби су више страдали, или кад су зулуми постајали ређи и у мањим размерама, био је знак да је Аустрија предана моментано каквом другом послу. Сасвим је утврђен добро познати факт, да су велики арнаутски нереди на крају XIX. и у почетку XX. века, као и оснивање фамозне „Арнаутске Лиге“ у Скадру, били у свему аустријско дело. Један од већих успеха аустријскога рада ове врсте, с оне стране Митровице, био је постигнут и 1899. јануара месеца са чувеним збором свих Арнаута у Пећи, којим је осујећено намеравано шиљање комисије из Цариграда у Стару Србију, да оцени стање тамошњих Срба. Није ни мало била чудновата случајност, да су некако баш за време тих немира у Арнаутлуку аустријске делегације (у поч. 1900.) одобриле потребан кредит за трасирање железничке пруге кроз Новопазарски Санџак.

С друге стране а за све ово време Аустрија је у својој и европској јавности најскрупулозније водила систематску политику ћутања према свима овим областима: Новопазарском Санџаку, Старој Србији и северном делу Албаније. Нарочито о Новопазарском Санџаку годинама у њеној штампи није било ни помена. На овај начин она је успела да патње хришћанског становништва, баш у оним крајевима где су биле највеће, остану пригушене и да позната реформна акција не обухвати и њих. Ово је изузимање обелодањено много доцније него што је објављен текст Мирцштетског споразума, и то у аустро-руској ноти од 29. фебруара 1904. којом се јавља Порти, да се „по себи разуме да се реорганизација жандармерије, предвиђена II. тачком Мирцштетског споразума, не сме распрострети на санџаке Таслиџе и Сјенице“, јер је „Берлински Конгрес у њима давао Аустро-Угарској право војничке окупације“.[1]

*

Већ први дани 1908. године јасно су показивали, да ће то бити једна бурна политичка година дипломатске а можда и оружане борбе. Њена прва половина може се сасвим тачно назвати временом великих железничких пројеката на Балкану. Први од тих пројеката, који је био објављен и који је у целој

[1] Француска жута књига, Македонски послови 1903.—1905., стр. 92.

Европи а нарочито у Русији и на Балкану произвео највеће узбуђење, био је аустријски план за грађење железнице Увац—Митровица преко Новопазарског Санџака. 14./27. јануара у Делегацијама заједнички министар иностраних дела у Бечу, барон Ерентал, развијајући спољашњу политику монархије, изнео је прецизно и у једној категоричној форми план за грађење санџачке железнице. Он је на тај начин поново отворио питање о Новопазарском Санџаку, о његовом државно-правном положају, о његовом политичком значају и питање о политичкој равнотежи на Балкану.

Ево како је гласио тај део његовога експозеа:

„Верни нашој балканској политици, ми не идемо на Балкану ни за каквим територијалним добицима. Наша мисија је културна и економска, и она ће у толико важнија бити што балканским земљама предстоји једна ера великог развијања. Економска експлоатација Мале Азије и Месопотамије увек ће се сматрати као једно велико дело немачког подузетничког духа. Али и друге велике културне народности готове су да турској царевини отворе нове помћне изворе. Сва та предузећа, већином постројења нових, врло важних железничких пруга, свеједно је да ли оне иду од запада на исток или у супротном правцу, имају један велики циљ: да преко Цариграда, преко мореуза, врше јаку размену економских добара између Запада и Истока. Јасно је да ће тиме земљама, које су позади Цариграда, допасти знатна улога. Па како смо ми нашим босанским поседом и једна балканска сила, то је и наш задатак да разумемо дух времена и да га искористимо. Ја то мислим у смислу једне саобраћајне политике која гледа унапред. Грађењем источне железнице до турске и српске границе ми смо поставили основу за даља развијања. Ми мислимо да прво предузмемо оно што је потребно за спајање. Са Србијом то неће бити тешко. Споредна пруга до Вардишта саграђена је, па и са српске стране напредује грађење дотичне пруге. Што се тиче везе с Митровицом, посланик маркиз Палавичини добио је налог да добије од Њ. В. Султана одобрење за предузимање студија ради овог грађења. Ја се поуздано надам да ће Султан ускоро дати ово одобрење, да би пре свега један синдикат аустријских и угарских банака могао пре-

дузети претходне радове око трасирања. Тек после тих радова биће могућно да се ради на даљем постављању ове пруге, за шта је, због тешкоће грађења, потребно више година. Ми ћемо чврсто остати при овој прузи Увац—Митровица, као једној саобраћајно-политичкој идеји, јер она не само што доводи у везу босанску железничку мрежу са пругама суседних земаља него нам она уопште отвара и нове прометно-политичке изгледе.

„Кад се успостави веза босанске железничке мреже са Турском, онда ће моћи трговина наше монархије да директно преко Сарајева гравитира к Јегејском и Средиземном мору. За кратко време, вероватно, успеће се да се постави и веза између турских и грчких железница код Ларисе. На тај начин имала би се директна веза: Беч—Пешта—Сарајево—Атина—Пиреј. То би био и најкраћи пут из централне Европе ка Египту и Индији. Ми тежимо да идемо на руку успостављању ове везе код Ларисе најтоплијим потпомагањем грчких корака у Цариграду. Тек после осигурања овог пројекта извршила би се потпуно наша саобраћајно-политичка идеја. Ја мислим да у толико више могу рачунати на потпомагање ових предузећа од стране Султанове, што ће веза турске мреже на северу с босанском а на југу с грчком линијом дати нов економски живот македонским вилајетима, и тиме допринети да се повећа интересовање тамошњег становништва за миран рад“.

Још 11. јануара п. н. маркиз Палавичини је извршио поверени му налог а тек 3. фебруара спроведена је Султанова ирада отоманском министарству грађевина, којом му се одобрава да може приступити претходном проучавању везе железничке од Митровице до босанске границе. У исто време, одмах после говора барона Еренталa, аустријска влада саопштила је српској влади културни и миролубиви циљ овога свога плана и једновремено изјавила, да ће она на Порти потпомоћи Србију, ако она жели да оствари везу својих железница преко Косова са Јадранским морем. Аустријска штампа похитала је да одмах са свих гледишта расправи Ерентaлов експозе, износећи у исто време и све користи, које је аустро-угарска монархија имала да постигне остварењем овога великога плана.

Интересантно је да је полузванична штампа, предосећајући валда шта ће све на крају бити, најдаље отишла.[1]

У руској, француској, италијанској и енглеској штампи, да и не помињемо нарочито остале, питање о железничком пројекту кроз Новопазарски Санџак постаде на мах стални и једини предмет писања. Тзв. европско јавно мњење, сем аустроугарског и полузваничног немачког, једногласно устаде противу аустријске политике на Балкану и немачкога продирања на Исток. У томе чак нису изостајали ни полузванични органи. План и намере Аустро-Угарске, и поред фразасте завијености Еренталовог експозеа, био је и сувише провидан и јасан. Питање о Новопазарском Санџаку постаде најактуелније међународно питање и руски амбасадор у Бечу кнез Урусов — оде на одсуство. Из јавности ствар је отишла пред парламенте, и владе, које су се већ најако бавиле овим питањем, морале су се јавно изјаснити.

Србија је била начисто с тим шта јој се спрема овим аустро-угарским планом. Цео српски народ био је једнодушан у схватању и оцени аустријских намера, а овога пута нарочито још и због тога што је баш тада малена Србија већ била ушла у нормални колосек и поред неуговорног стања, или тачније царинског рата, који је између Србије и Аустро-Угарске још постојао. Ова нова железница имала је да буде у првом реду политичког и војничког значаја па тек онда и то само у неколико и економског. Јер је преко Србије већ постојао, најкраћи, железнички пут за Солун. Овим пак новим железничким путем могле би се за неколико сати извести на границу Старе Србије

[1] Да из једнога чланка Pester Loyd-a наведемо само ово неколико редова:

„...Та нам железница отвара Новопазарски Санџак, косовски и солунски вилајет, у кратко целу западну Турску, даље Јегејско море а на тај начин и источно корито Средиземног мора и у вези с њим Суецки канал итд.

„Добијајући ту одушку, наравно да добија и наш политички утицај, који је с оне стране Лима имао више политичких конкурената. Тамо где су се досада безазлени италијански туристи уздржавали од сваке политике, српске и бугарске комитетлије се по тамошњем обичају башкариле, немачки трговци некористољубиво своју робу продавали а енглеске мис похађале романтичне пустиње — тамо ће, кад железница буде једном начињена, поштени аустријски железнички чиновник и окретни маџарски трговац наћи за нас добити и користи...“

аустријске трупе из Босне и Херцеговине. Солун би у најкраћем року постао аустро-угарска тврђава а уплив аустријски у целом западном делу Балканског Полуострва свемоћан. Војничка страна Еренталовог плана рушила би политичку равнотежу, Србију и Црну Гору за навек раздвојила а целом српском народу, изолујући га на тај начин од Србије, задала један од најстрашнијих удара. — Па ипак српска влада, у овој најтежој ситуацији, показа много државничке мудрости и такта и истаче на дневни ред свој план о грађењу трансверзалне железнице преко Србије и Старе Србије на Јадранско море, који је одмах био прихваћен од Русије, Италије и Француске.

Акт, којим је српска влада покренула ово питање а који је у исто време и најобјективнија критика аустријског железничког пројекта, остаће као један од најпаметнијих и најлепших докумената новије српске историје. Он гласи:

„Да би развила и појачала своју економну моћ, Србија је почела да ради на проширењу своје железничке мреже. У плану је већ ранијем и веза Србије са Јадранским морем, нормалном железницом, која би полазила од доњег Дунава, границе румунске, па тимочком долином на Ниш, а одатле топличком долином на Мердаре, тачку на српско-турској граници, па турском територијом преко Приштине и Призрена изашла на Сан Ђовани ди Медуа, на Јадранскам мору. Један крак те железнице могао би ићи на Улцињ или Бар. У намери је и веза од Ужица преко Мокре Горе на Сарајево и Дубровник. Ова је пруга споредног значаја, пошто је уског колосека.

„За ону прву, дунавско-јадранску пругу, српска влада је покушавала, да добије од високе Порте потребну дозволу, али је она одлагана за позније време.

„Како је сад висока Порта одустала од свог пређашњег држања и пристала да даде везу аустро-угарским железницама преко Сарајева, Новог Пазара на Митровицу и Солун, оправдана је нада, да ће висока Порта дати везу и српским железницама преко турског земљишта са Јадранским морем, тим пре што и та веза има чисто економско-трговински карактер.

„Сем тога не могу се заборавити и превидети ни ове важне околности: Прво, 30-им чланом Берлинског Уговора,

а затим специјалном српско-аустро-угарском конвенцијом о источним железницама, — Србија је обавезна била да сагради железнице од Београда преко Ниша к Цариграду и Солуну, јер те пруге иду пространим и плодним долинама и везују Беч и Пешту најкраћим и најподеснијим путем са Солуном и Цариградом. Поред тих међународних обавеза, по којима је Србија била дужна да сагради поменуте железнице у извесном року, дошла је и конвенција à quatre, која је ујемчила саобраћају Западне Европе са Источном најповољније услове, јер су четири државе заједнички утврдиле тарифе за међународни саобраћај.

„Међутим, нова железница, која би ишла од Беча—Пеште—Сарајева на Нови Пазар и Митровицу, пролазиће кроз врло тежак планински терен, који је при том и врло спромашан, а много је дужа од постојећих источних железница. Ево доказа у бројевима: железничка веза од Беча, Б. Пеште—Сарајева—Новог Пазара—Митровице—Скопља до Солуна износиће 1503 километара (од Б. Пеште истим путем преко Санџака 1345 километара), — док садашња веза од Беча преко Србије за Солун износи само 1352 километра, а од Б. Пеште преко Србије до Солуна само 1063 километра. Према томе биће веза Беч—Солун новом железницом преко Санџака дужа за 180 кимометара, а ићи ће кроз далеко тежи и неплоднији терен. Још је дужа нова пруга према Цариграду: Железничка веза од Беча до Б. Пеште преко Сарајева—Митровице—Солуна за Цариград износи 2323 километра, а од Беча преко Србије до Цариграда 1637 километара; дужа је дакле аустријско—новопазарска пруга до Цариграда за 686 километара од пруге која преко Србије и Бугарске води за Цариград.

„Па ипак нове аустро-угарске железнице преко Босне, Санџака и Старе Србије за Солун и Цариград могу правити конкуренцију постојећим већ међународним источним железницама на Балкану, и ако су оне прве скупље и дуже од ових других, — ако би се то нарочито из извесних обзира зажелело.

„Неоспорно је, да би у интересу одржања како политичке тако и економске равнотеже било, да се сагради напред поменута трансверзална железница, која би ишла од севера на југ те спојила доњи Дунав и Румунију (дакле

и Русију) најпречим правцем са Јадранским морем. За Србију је ова дунавско-јадранска линија од велике потребе, а нарочито за одржање њене економске и политичке независности“.

Већ 12. фебруара одговарао је у енглеском Доњем Дому министар иностраних дела, Сир Едвард Греј, на питање једнога посланика о железничким пројектима на Балкану. Он је изјавио, да понавља изјаву државног подсекретара Фицмориса о томе, да Енглеска остаје у благонаклоној неутралности према железничким пројектима на Балкану. — „Што је изабран баш овај тренутак за извршење аустријског железничког плана, коме је потребно Султаново одобрење, то мора сигурно да побуђује страховање да је једна сила из концерта обратила пажњу на своје властите интересе, али на штету маћедонских реформама. Сваки утисак такве врсте на јавно мњење балканских земаља, на Цариград и на концерат сила, мора имати неповољно дејство“.

20. фебруара упутила је руска влада овакву телеграфску окружницу својим дипломатским представницима на страни односно железничких питања на Балканском полуострву:

„Бечки кабинет, извештавајући руску владу о своме железничком пројекту од босанске границе па до Митровице, у исто је време изјавио, да у овом случају тежи једино циљу економном и олакшању кумуникација на Балканском полуострву. Па како се и руска влада од вајкада јако стара о економском развићу држава и народа балканских, то је нашла: да ће грађење железница, које везују разне делове Балканскога полуостра и отварају им слободан приступ ка оближњим морима, припомоћи мирном напредовању ових крајева. Не тежећи никаквом нарочитом циљу ни личним користима, руска влада се увек уздржавала и у будуће ће се уздржавати, да тражи за свој рачун железничке концесије на Балкану, али ће увек бити готова да потпомогне сваки железнички пројекат, који ће имати горе наведени циљ. Српска влада је молила царску владу да потпомогне њен предлог о железничкој прузи, која би спајала Дунав са Јадранским морем и већ је издат налог амбасадору руском у Цариграду, да код Порте потпомогне овај пројект. Како је царска влада убеђена да ће бити лако на практичном терену измирити разне интересе заинтересованих, расматраће са толико исто наклоно-

сти и друге железничке пројекте, које ће можда истаћи разне балканске државе, па ће и њих потпомоћи својом дипломатском акцијом“.

27. фебруара у италијанском Парламенту одговарао је Титони на интерпелацију о новим балканским железницама и изјавио, да Италија у свему усваја гледиште Русије. „Аустро-Угарској се не може спорити грађење санџачке железнице. Али јој се не сме допустити железнички монопол на Балканском полуострву. На Балкану има довољно места за легитимне интересе свих цивилизованих народа, као што има места и мора га имати пре свега за интересе балканских народа“.

Већ 5. марта амбасадори руски, француски и италијански потпомогли су кратком идентичном нотом тражење Србије, да сагради железничку пругу Дунав—Јадранско море. У ноти се препоручује Порти, да озбиљно узме у поступак захтев Србије, пошто ће ова железничка концесија учинити велике услуге Европи у погледу економном и саобраћајном.

Дипломатска и новинарска борба продужена је и даље. Расправљања о Новопазарском Санџаку, које је питање било отворено аустријским железничким пројектом, трајала су све до јула месеца, када су нагло и изненадно прекинута познатом младотурском револуцијом. Па ипак од целе ове полугодишње борбе била је на крају крајева једна позитивна и велика добит. Аустро-Угарска је из писања штампе и из држања и изјава европских кабинета јасно увидела, да су њене намере и планови на Балкану, и поред свега прикривања, већ обелодањени и целоме свету до детаља познати. Начин расправљања и објашњавања њенога права службености војне и саобраћајне у Новопазарском Санџаку, које је добила на Берлинском Конгресу, стављао јој је до знања и предочавао солидаран отпор свих цивилизованих народа и држава, ако би наставила пут, којим је дотле тако безобзирно ишла. Пошто о њеним даљим завојевањима на Балкану, бар у томе моменту, није могло бити ни речи, она је заједно са осталим европским државама и сама поздравила и признала нови уставни режим у Турској.

Због тога је у писму Франца Јосифа од 23. септембра (5. октобра) 1908. године, упућеном барону Ерenталу — којим је проглашена анексија Босне и Херцеговине аустро-угарској монархији — изрично наређено, да се аустро-угарске трупе повуку

из Новопазарског Санџака.[1] Непосредни преговори и погађања између Турске и Аустро-Угарске због Босне и Херцеговине, с обзиром на Новопазарски Санџак, довели су до чл. 1. аустро-турског протокола, који је потписан 26. фебруара 1909. Тај члан од речи до речи гласи:

„Аустро-Угарска изјављује да се изрично одриче свих својих права, која су јој била дата у погледу негдашњег Новопазарског Санџака Берлинским Уговором и Цариградском Конвенцијом од 21. априла 1879. године“.

*

Али и ту није био крај. Арнаутска буна у лето 1909., чија је позорница била јужни део Новопазарског Санџака и Метохија а у којој су главну улогу играли ноторни аустријски људи, отпуштање и гоњење чивчија Срба од свих оних ага и бегова у Санџаку, за које се позитивно зна да су пријатељи Аустрије, веома учестани зулуми над Србима у Старој Србији, појачање калуђерског и свештеничког кадра аустријске религиозне пропаганде, овогодишња арнаутска буна и најзад непрестано повећавање војне снаге аустро-угарске на јужној граници Босне према Новопазарском Санџаку — све су то знаци, који код нас стварају уверење, да се Аустро-Угарска не држи стриктно и лојално аустро-турског протокола, од чијег је закључења прошло једва нешто више од године дана. А уз то још, с времена на време, искрсне по која веома узбуњујућа вест кога великог и добро инструираног европског листа о разним намерама и тајним договарањима односно Новопазарског Санџака. Аустроугарска је штампа већ категорички изнела, да њена монархија неће допустити Србији и Црној Гори, да једна другој пруже руку кроз Новопазарски Санџак, да се између ње и Турске стави једна трећа држава, која би јој пресекла непосредни саобраћај са Турском и трговински пут за Солун. Намере су јасне и старе, много поремећене због сувише великих прохтева, али ипак у животу и, како према свему изгледа, на прагу остваривања.

[1] Тај карактеристични став царевог писма гласи: „Zur Kundgebung der friedlichen Absichten, die Mich dieser unabweislichen Verfügung geleitet haben, ordne Ich gleichzeitig die Räumung des Sandschaks von Novibazar von den dahin verlegten Truppen Meiner Armee an“.

Из свега што је раније изнето, лако је схватити: колика је важност Новопазарског Санџака за српски народ, за Србију и Црну Гору, за правилно решење српског питања, које још стоји отворено. Из свега онога што је се већ десило није тешко увидети: какву улогу има данас питање о Новопазарксом Санџаку међу оним живим политичким, националним и државним факторима, од којих зависи одржање мира, истина најнеправеднијег и најнесношљивијег по угњетене и експлоатисане балканске народе, али толико жељеног од пријатељских европских великих сила. Јер о каквој било правој политичкој равнотежи на Балкану неће моћи бити ни помена све дотле, докле год, у духу савремене цивилизације и народних потреба, не буду решена отворена национална питања: било стварањем појединачних националних држава било организацијом великога национално-автономног савеза на Балкану. И најзад, што се садашњих и будућих завојевања Аустро-Угарске на рачун српскога народа тиче, ми можемо нарочито данас поновити речи онога француског државника, упућене некада удруженој завојевачкој Европи: Elle est bien faible contre nous. Elle peut essayer de jouer avec nous le terrible jeu de la guerre; nous jouerons avec elle le formidable jeu des révolutions“.

Београд маја 1910.

Ђурђе Јеленић.

Примедба: Факта за географски, етнографски, социјални и национално-политички део овога написа, у колико нису стечена личним искуством и испитивањима на самоме терену, узета су из познатих радова д-р Јована Цвијића (Антропогеографски проблеми Балканскога Полуострва), Павла Орловића (Стара Србија и Арбанаси) и веома инструктивног, популарног рада Емила Цветића (Новопазарски Санџак). Иначе је све ово, нешто измењена, једна глава из већега рада „Српско Питање у поч. XX. века“.

БОЛ И РАДОСТ

О, има смисла патња, бол и туга!
Без бола радост радост не би била,
Сва срећа с ње се и не би осетила
И не би тако снажна, силна била,
Да не постоје јади, бол и туга.

Што више бола те напада и мучи,
То душа твоја срећу више тражи,
То срећа има много више дражи,
И више силно опија и снажи
Кад дође после бола што те мучи

Бол тражи срећу животу и радост
Он није снага, али снагу даје
И снажи, диже силно осећаје.
Живот без бола монотоно траје.
Бол тражи срећу, промену и радост.

Б. П.

У ЛЕТЊЕМ ДАНУ

И онако монотону канцеларијску тишину прекида лупа пандурских потковаиих чизама. По собама тихо. У управниковој соби само часовник полако и равномерно куца. У прљавој архиви чује се превртање листова и овда онда како неко кљуцне пером по скоро усахнулој мастионици. Кроз мутна и прашљива прозорска окна сунце баца своје зраке у „архиву“, остављајући дугу и светлу бразду преко испљуваног пода. Крај самог прозора, који можда није опран од последњег проласка комесарова, седи за столом млад човек сав упао у столицу са начетим седиштем. Беспослен, гледа како његов старији колега претура прашљиве хартије и љутито дуне, кад год би облак прашине полетео на њега. С времена на време младић погледа, онако од досаде, у затворен прозор. У прозору гомила мртвих мува, — које служитељи нису очистили ваљда још од лањског лета — измешана са паучином и прашином, допуњава слику. Кроз ограду, скоро разнесену, видео се центар паланке. Бели звоник, црвени кровови, неколико двокатних кућа и чак тамо у дну високи редови топола крај реке. У вароши тишина; летња досадна тишина, која човеку само даје воље на дремеж и сан, па јамачно се сада стога са улице није ни чула вика сељака и ситничара.

Трљајући очне капке, као што је имао обичај да чини кад је беспослен, младић се питаше на шта и како да употреби ово дуго и „заморно“ канцеларско време. Како ће и сад, као и увек, са досадом чекати да прође и овај дан, па затим други, и све тако до суморне још досадније јесени.

— Ето, мисли он, — и они „указни“ не раде ништа. Колико ли је само онај са благајне попио чаша воде? — мисли младић даље чувши како опет у ходнику на прекид звркну звонце..·

— Број... два! Тражи воде! — рече за себе лењи пандур и стаде по навици прати, до сада много пута већ прану, чашу.

У самој архиви испрекидано јекну звонце. То управник позива неког од млађих. Сва тројица у архиви, на први звук звонцета, подигоше главу па, као унапред погађајући, ишчекиваху колико ће пута звонити.

— Трипут. — Хајде „мали“! — рече онај што претураше по хартијама.

Шикнувши на нос као гушче и дотеравајући јутрос испеглане панталоне, младић се на прстима упути управниковој канцеларији...

Да ли зато што је била некада апсана, или што је сунце слабо осветљавало, у управниковој соби беше пријатна хладовина. За столом претрпаним разним печатима, актима, књигама па чак и празним дуванским кутијама седи дебео, црвен и по изгледу врло здрав човек. То је управник над целокупним особљем овог надлештва.

„Мали“ полако приклопи за собом тешка окована врата, стаде на пристојној даљини од стола и накриви главу, промумлавши нешто кроз зубе. Кроз отворен прозор зачу се отегнут глас бозаџије. Сат равномерно куца.

Управник, који је нешто писао, подиже главу, повуче неколико дима из тршчане муштикле и угледавши „малог“, стаде на прекид говорити својим уњкавим гласом пружајући му нека акта:

— На, ту има „министарске!“... Пази да не погрешиш... За број осам остави целу рубрику празну... Само пожури треба сутра послати... Немојте тамо да лењствујете, већ на посао... Ништа не радите, док се ја сатирем капљући над послом... и једнако стрепим да ли ћу да одговарам за ваше будалаштине.

Сваки час отуда: „Нека управник да изјашњење због тога и тога; зашто управник није већ свршио то и то?“ И докле ћу све ја сам да радим? — па се одједном загрцну од велике љутине.

— Разумем, — махинално прошапута „мали“ и хтеде поћи.

— Само што чистије да буде... додаде лењо управник, дувајући од врућине.

„Мали“ полако изађе.

— Хо... тешко време, несносно... ха... ха... говори за себе управник зевајући, клатећи главом час тамо, час овамо и шара

црвеном оловком по столу. Ха... ха... ха... зева старешина клањајући главом све више и више и шара све млитавије и даље по хартији...

Најзад ознојена глава тешко клону напред, оловка испаде из руке и, котрљајући се по столу, паде на под. Врело чело клону на хладну, глатку хартију, „министарску“, и мало по том по соби се распрострло тихо хркање заспалог човека прекидано носним пиштањем...

Морфеј беше преварио старешину целокупног особља.

Рад. Шуменковић

ОБИЧНЕ МУКЕ

Са Рудника је пиркао тихи поветарац. Летње сунце трепери над салом а доле, са реке, из густог зеленог врбака, чује се певање отегнуто и тужно.

Пред судницом седе часници, наслоњени на зид, од кога је пала велика сенка. Кмет шара штапом по земљи и замишљено одбија димове. Пред њим, наслоњен на орахово рапаво стабло, стоји млад, смеђ сељак и збуњено, готово уплашено, обрће своју шубару. Час почас окренуо би своје румено лице осталим сељацима и тада се у његовим очима, благим и сузним, могла прочитати молба, али молба које се не сме још изрећи.

Из суднице се чује бат тешког хода и промукли глас: — Милан Рци Стојановић.. 28·50 динара.. пиши... вола... сутра, то је ћата говорио неком...

Кмет отури од себе штап, баци цигару и упитним погледом погледа у остале.

— Ја као велим да га оставимо до вршаја, набавиће дотле? — прекиде тишину неко од часника. Онај смеђи сељак погледа у кмета и отворених уста, чисто уплашен ишчекиваше његову реч.

— Али Марко, видиш како је време сад настало? Знаш и сам да они тамо неће да чекају, — отегнуто одговори кмет и погледа у оног одборника што мало пре говораше.

— Ето, и пре смо га чекали, али сада, бога ми, не може! — настави он јачим гласом. Они из вароши журе, а има много на дугу од прошле године. Ето само да чујете! — и, окренувши се ходнику викну:

— Ћато, види за овог Милоша колико има дужног за обе године!

Изнутра се зачу шуштање листова, неко мумлање па промукли ћатин глас:

— Деведесет и један динар, само лањски!..

—...Ето, Милошу! — прекину кмет. Не може ти се брате, помоћи. Оно и ја сам рад да се као људи помогнемо, али шта ћеш? — па додавши као у љутњи важно настави: Ваљда нећеш допустити да после ја из своје кесе плаћам.

Милош погледа у земљу, искашља се па танким, тужним гласом узвикну раширивши руке.

— Немам... немам! па шта ћу друго? Ох, мајко Божја! Зар сам ја рад да ми се мал мој — мој зној — продаје? Али немам, па шта ћу? Говорио сам овако и онима у вароши, али они... шта знају они? Ништа! Знају они како је нами? Ја мислим да од вас нешто чекам, да се од вас добру надам. А овако шта да радим?

— Шта ми вреди оно имање, кад је све пустошина — пропаст. Све неродно... А ви по кеси?... Велики атар имаш, оцењено ти је према имању. Ху!... и ту се загрцну и стаде.

Настаде тишина.

Негде у близини заблеја овца, пуче бич, па онда опет све замукну.

Кмет погледа на остале, па рече:

— Ех шта ћеш? Такав су закон написали. А ја — ми — морамо овако. Нађи где на зајам... Набави, узајми; ето, можеш од Мирка кафеџије, иначе ћемо ти продати. Бога ми продаћемо па ма шта.

— Та, вала, продајте све, све! — викну љутито Милош, али узајмљивати нећу. И зар код оног зеленаша ме шаљеш? Да ми он после продаје имање. Волијем да ми га држава прода, него он, изелица и лопов...

— Дошло голо као кост, без чакшира, а сад кафану зида — по плану — и то је све са наше грбаче..! Нећу узајмљивати па то је! Зар није тако, браћо? — окрете се он осталима.

— Оно.. тако је.. али... отегнуше неки, вртећи главом.

— Ето, кмет Машо, продај све. Али узајмити нећу! — Та онај би ти мртвом детету покров за дуг продао! Нећу да ми се он свети, да паднем у његове канџе као оно Лука Илијин лане, плачним гласом прекиде Милош бришући се рупцем.

— Онда да одредим за сутра ону њиву, ону у „Гложаку?“ отеже кмет устајући с клупе.

— Кад није другојаче.. онда за сутра, потврдише остали и устадоше.

— Хвала браћо! — болно додаде Милош, мету капу на главу и изађе из дворишта.

— Сиромах човек! — рече неко за њим.

* * *

Под орахом намештен дугачак сто застрвен листовима протокола. Порезник, млад, црномањаст човек, ниског раста, седи и нешто журно записује. Свуда около начетили се сељаци и гледају у порезника шапћући тихо међу собом. Међу њима пада у очи један човек, ниског пуног раста, обучен полу-варошки са астраганском шубаром на глави и жутом чантром преко рамена.

Изблиза изгледа као веверица се својим зеленим малим очима. Лукаво гледа по сељацима па би час с једним а час с другим нешто тихо проговорио, гладећи малу шиљасту браду. Сељаци, са којима је разговарао са страхопоштовањем би се смешкали потврђујући главом.

Десно, крај плота, стоји Милош са неколицином сељака доказујући нешто рукама. И тек се на махове чује његов танак глас:

— Недајте му!.. Иселиће вас ако му допустите!...

— Хајдете људи ближе, чу се ћатин глас. Порезник диже главу и погледа.

Надметање настаде. Прво беше на реду продаја Милошева имања. Људи се надмећу, а Мирко кафеџија стао више порезника, па се лукаво смеши. Сума расте. Почеше понеки изостајати.

— Сто динара! — викну порезник. Сви заћуташе.

— Људи, сто динара! — виче ћата док Милош нетремице гледа у гомилу.

— Сто три, — додаде неко.

— Сто четрдесет! — зачу се кметов глас. Настаде ситно додавање. Милош, скоро не дишући, гледа у сељаке. Мирко се наже порезнику придржавајући чантру.

Одједном порезник викну:

— Двеста динара!..

— Е, ја више не могу, рече кмет излазећи из гомиле. Остали ћуте, а Мирко се лукаво осмехује гладећи своју брадицу.

— Да помогнем! — двеста осам! — додаде одборник Милисав, чупкајући крај од кошуље.

Порезник лупну писаљском подиже главу и викну: „Двеста осам?“ Сви се погледаше.

Одједном Мирко погледа лукаво по светини: прво на Милоша који је стојао непомично као камен па на остале и онда рече, управо викну:

— Ја дајем двеста педесет динара!

Међу сељацима се зачу шапат и многи почеше одмицати од стола. Порезник подиже главу и погледа у Мирка.

Одједном се Милош трже и викну пригушеним, очајним гласом:

— Шта узмичете? Зар нико с њиме? Та, проговори кмете, недај му најбољи залогај. Ох, како ћутите, као да сте мртви, као да вас нема! И као преплашен својим промуклим гласом у сред неме сељачке гомиле, Милош за тренутак заћута, па онда још јачим, дивљим гласом викну:

— Несрећници, све своје сте продали па сад и себе продајете! И онда зајеца као мало дете, па истрча из дворишта са рукама на лицу...

Рад. Шуменковић

О МИНИСТАРСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ

у

СРПСКОМ ЈАВНОМ ПРАВУ

од

Јосифа Касановића

— НАСТАВАК —

Да се потреба министарске одговорности у то време заиста јако осећала види се из тога што је на свима Народним Скупштинама до 1869 захтевано да се установи министарска одговорност. Предлози да се установи одговорност министара за њихова званична дела потицали су од појединих посланика из народа. Ови су предлози, из обзира лојалности, обично почињали речепицом „Кнез да не буде никоме одговоран“. О њима се обично није ништа решавало.

На Миољској Народној Скупштини 1867, „отпорна мањина“ захтевала је преко својих представника у одбору за састав адресе да у адресу уђе и захтев Народне Скупштине да се установи министарска одговорност. Одборска већина овај захтев није примила и одборска мањина је саставила своју адресу коју је хтела у Скупшини да прочита, али јој то није Скупштина одобрила.[1] Нацрт адресе одборске мањине осуђује се у тадањем лајалном листу Видовдану, с тврђењем да Србији „министарска одговорност не треба“. За време рада Миољске Скупштине подношено је неколико начелних посланичких предлога да се установи министарска одговорност. О овим предлозима није се појединачно решавало, већ о свима заједно, и министри су долазили

[1] Овај нацрт адресе не налази се у целини ни новинама тога времена ни у Државној Архиви.

на седнице одбора за посланичке предлоге и давали обавештења одбору о тој ствари. Одбор је после дуге дебате, малом већином (два гласа), решио да предлоге о установљењу министарске одговорности треба одбацити, и да ствар треба оставити онако како је регулисана чланом 14 Закона о Централној Управи. У том се члану вели, као што смо видели, да су министри одговорни, али по закону који ће се доцније издати!

О министарској одговорности водио се у времену између 1858 и 1869 више рачуна него раније. О њој је говорила и влада јавност и народ на скупштинама. Та пажња према министарској одговорности долазила је од тога што се заиста увиђала потреба да се на неки начин обузда чиновничка самовоља. За владе Кнеза Михаила, раније створена бирократија добила је више маха због учвршћавања личног режима. Природно је да су се тешко морале осећати мане једне нове администрације, а осећале су се у толико јаче, у колико је била очувана успомена на лабави турски начин управе. Чиновници су државу сматрали као своју породицу. С друге стране, маса је осећала власт као насиље. Кад се створи утисак да је чиновништво самовласно и неисправно, изгубе се из вида делови од којих је тај утисак постао. Прелази се преко ситних државних органа, а за главне кривце узимају се шефови што рђаве заповести издају или неисправне службенике фаворизирају.

У периоду између 1858 и 1869 била је једна уставна криза која се све до после смрти Кнеза Михаила није могла решити. Узрок одуговлачења овога питања о коме се много говорило нарочито са стране нове либералне странке, била је час Порта, која се бојала да се новим уставом Србија на штету турског суверенитета не појача, час Кнез Михаило, који је имао једну сталну тежњу да Србија буде што централизованија, с једне стране због својих широких амбиција у спољној политици а с друге стране, можда, због неодољиве наклоности према канцеларској управи у државн. Министарска одговорност чекала је на уставну промену, јер Влада није сматрала да је министарска одговорност толико преко потребна да је треба установити специјалним законом пре него се нов Устав донесе.

За то је време јачала нова генерација врло реформаторског духа, за оно време, чији се утицај огледа у Уставу од 1869 којим је у Србији први пут правно установљава једна комплетна министарска одговорност.

Од 1835 до 1869 у Србији се уставност није могла да учврсти. Узрок томе био је на првом месту дух времена. За уставност су потребне традиције и култура, једно укорењено осећање законитости, које се не може захтевати ни од оних који су тада владали ни од оних који су слушали. У Србији се водила борба око Устава поглавито између владаоца и интелигенције, која је дуго време била само борба око превласти између Кнеза и Савета. У времену у коме је зависило примењивање Устава од онога од ових двају фактора који је био јачи, природно је да није могло бити стварне министарске одговорности, која је могућна само у оним земљама где је уставност укорењена. Поред тога и само законодавство није било предусретљиво у овом времену према министарској одговорности. О министарској одговорности или правних прописа није у опште било или се министарска одговорност само принципиелно проглашавала, без детаљних прописа о томе у којим случајевима министар одговара, о поступку по коме министарска одговорност бива и о правним последицама које је прате. Колико су правни прописи о министарској одговорности били непотпуни, толико су били и нејасни, што је карактеристика свега нашег законодавства онога доба, тако да ти правни прописи омогућавају разноврсне правне конструкције којима је несигуран ослонац у текстовима а немогућан у пракси, јер је није било.

ДРУГА ГЛАВА

УСТАВ ОД 1869

§ 8. У опште.

По смрти Кнеза Михаила састала се Велика Народна Скупштина да утврди за наследника престола Милана Обреновића и да му изабере намеснике. На завршетку скупштинског рада народни посланици су изразили Намесништву „неке назоре своје у смотрењу управе са земљом“. Између осталога, народни посланици су препоручили Намесништву да се изда закон о министарској одговорности. Поред тога, на Скупштини су се чули захтеви да се уз промену на престолу изврши и промена основних земаљских институција. Те промене Намесништво је хтело да изведе једним Уставом који би Србија сама себи дала.

Пре него је Устав 1869 поднесен Народној Скупштини, образован је из највиђенијих људи у земљи никољски уставни одбор који је имао за задатак да изложи своја гледишта о основним уставним принципима. Никољски уставни одбор имао је чисто саветодаван карактер. Тај је саветовани карактер пред почетак рада и нагласио министар унутрашњих дела Радивој Милојковић први председник одбора (други је председник одбора био Ђорђе Ценић председник министарства).

Уставни никољски одбор отворен је беседом Намесништва у којој су биле изложене реформе које су се хтеле да изведу новим Уставом. Међу тим реформама Намесништво је споменуло и увођење министарске одговорности, „да одговори жељи посланика из Велике Народне Скупштине од 1868, да се уреди министарска одговорност“.[1]

[1] Место из беседе Намесништва у коме се говори о министарској одговорности гласи (Јединство за 1868 бр. 2):

„Уз уставне реформе иду као природни помагачи одговорност министарска и законом уређена печатња.

„Што се наука за ове две установе давно изразила, што су оне усвојене од свију уставних држава, то можда још не би била довољна побуђења која би нас за њих могла определити, но у нашем државном животу има нарочитих разлога, који нам их препоручују. Руковођени т. ј. том главном мисли, да уведемо потпуно уставни живот, а узвисимо владаоца над свакидањим борбама, налазимо на овоме путу преображења одговорност министарску као једно од најсходнијих средстава. Жалостно искуство, које су чести државни преврати задали нашој младој кнежевини, препоручују ово средство нама више него и народима, у којих је од векова сталност династичка утврђена. И ми ћемо ову сталност тек онда постићи, кад се одучимо правити владаоца одговорним за све, што би нам се неправо чинило. Без таквог јемства могли би имати то смутно позорје, да нам владаоци и даље остану одговорни и покретни, а њихови органи неодговорни и непокретни, а то је на жалост, облик, који представља историја наше кнежевине. Од 20—23 година овамо гледамо ми с погружењем како у нас књажеви, падајући један по један, јавно спокојство земље наше за собом у погибију повлаче, докле се око свију њих врте скоро једне исте личности као главни органи. Колико би мање било и потреса и штете, да се сасвим обратно догађало! Кад, дакле у јавном животу не може да буде без потреса и промена, онда нека се под овим вихорима савијају владалачки органи, за које судбина земље није везана, а владалац нека стоји високо поврх њих и њиховог падања.

„Но да би се и министрима не би неправда чинила, да се с њиховом одговорношћу не би у друге крајности прелазило, старајмо се и њима за довољна, закона јемства, која би их сачувала од ма чије страстне навале. Ни ту не треба да заборавимо, да се ни једна установа не сме изопачити у средство властољубивих борба и агитација“.

Никољски уставни одбор није претресао какав предлог Устава нити је састављао сам формалан предлог. Он је само одговарао, на питања која му је стављао председник одбора о принципима будућег Устава. Кад је на ред дошла министарска одговорност, 17 децембра 1868, питања су овако постављана. (1) Да ли треба установити министарску одговорност? (2) Да ли министарску одговорност треба уредити нарочитим законом? (3) Ко ће имати право министра да оптужи? (4) Који ће суд министру судити? Сви одборници, који су поводом овога питања говорили, изразили су се за установљење министарске одговорности. Мишљења појединих одборника о принципима по којима треба министарску одговорност установити врло су разноврсна и често веома лаичка. Пада у очи то да се у одбору није говорило о томе да ли треба прецизирати случајеве у којима ће министар бити одговоран, или треба министра учинити одговорним за сваку незакониту радњу. Интересантно је да је већина одборника рачунала са Државним Саветом као са чињеницом која ће се узети у обзир при установљењу министарске одговорности. Од интереса је и то што су неки одборници заступали гледиште да министра може кривично и грађански да оптужи сваки појединац који је министровим радом оштећен.[1]

[1] По „Јединству“ (бр. 12 за 1868) ово су мишљења појединих чланова никољског уставног одбора о министарској одговорности. Димитрије Радовић: Чиновници треба да буду одговорни, а министри тим пре. Судије које ће министрима да суде треба да буду независне и политички васпитане. Судије треба да буду или саветници, ако по новом Уставу буду независни, или судије Касационог Суда, ако међу њима има људи политички васпитаних. Право оптужбе министра треба да припада Народној Скупштини. За решење да се министар стави под суд потребно је две трећине гласова. Владаочево одобрење да се министар стави под суд није потребно. Милосав Протић: Министра могу оптужити Скупштина и Савет. Комисија која ће да ислеђује министрова дела треба да буде састављена из чланова Скупштине и чланова Савета. Суд министрима да буде састављен из чланова Касационог и Апелационог Суда. Кнез може министра помиловати, а не и у служби задржати. Ранко Алимпић: Суд који ће да суди министрима треба да буде Државни Савет. Сима Несторовић: Државни Савет треба да има право да оптужи министра у оним случајевима које он разматра (без сумње административним споровима). Поред тога да министра има право оптужити Скупштина а и сваки појединац коме министар учини неправду. Суд министру да буде састављен из председника Државног Савета, Касационог и Апелационог Суда и шест народних посланика. Јанко Јовановић:

У уставним одредбама о министарској одговорности не виде се спроведена мишљења одборника, у осталом веома диспаратна.

Систем министарске одговорности по Уставу од 1869 изражен је у Уставу[1] и у Закону о Министарској Одговорности од 21 октобра 1870. Основно питање које се поставља код овога

министра да може тужити свако, а за кривице против општих интереса Скупштина. Министрима ће судити Савет и председници Апелационог и Касационог Суда. Димитрије Главинић: Кад се установи судска независност, онда треба министрима да суди Касациони Суд. Милија Живановић: Тужба против министра се предаје Савету, а овај их предаје, ако нађе да тужби има места, првостепеном суду. Димитрије Милојковић: Министрима треба да суди Савет. Право тужбе да има сваки оштећени појединац. За ствари од општег интереса Скупштина и Савет решавају заједнички има ли места оптужењу или нема. Судија да буде девет. Мата Поповић: Тужбе против министра треба да прибира Савет и да их подноси Скупштини; ако ова нађе да има места стављању под суд, потребно је да исту одлуку донесе једна порота састављена из Савета и Скупштине. Суд министрима треба да буде првостепени суд. Панта Срећковић: Суд који ће да суди министрима треба да буде сталан Савет и Касациони Суд. Право оптужбе има Скупштина. Живко Недић: Да ли ће се министар дати под суд решава Скупштина са две трећине гласова. Никола Поповић: Тужбе против министра подносиће се Касационом Суду. Савет решава, а по томе и Скупштина да ли министра треба ставити под суд. Суд министрима јесте Државни Савет.

[1] Одредбе о одговорности министара у Уставу од 1869 ове су:

„Министре поставља и отпушта Књаз (чл. 99, ал. 2).

„Министри су одговорни Књазу и Народној Скупштини за своја званична дела.

„И зато сваки акт у државним делима, који Књаз потписује, мора бити потписан од дотичног министра (чл. 100).

„Министар може бити оптужен, кад учини издајство према отачаству или владаоцу, кад повреди Устав, кад прими мито и кад оштети државу из користољубља (чл. 101).

„Министра може оптужити Народна Скупштина. Предлог за то, који се чини написмено, мора садржати тачке оптужења и бити потписан најмање од двадесет посланика (чл. 102).

„Да се у Скупштини изрекне да има места оптужењу, изискује се две трећине гласова (чл. 103).

„Оптуженом министру суди државни Суд, кога се састав опредељује законом.

„Осуђеног министра не може Књаз помиловати без пристанка Народне Скупштине.

„Ближа наређења о одговорности мининистарској определиће се законом“ (чл. 104).

система министарске одговорности јесте у томе, да ли по томе систему треба министарску одговорност тумачити шире или уже. Устав од 1869 предвиђа дела за која министар одговара на један нарочити начин, пред Државним Судом. Питање је у томе да ли ти случајеви не исцрпљују министарску одговорност или је исцрпљују. Ако министарску одговорност ти случајеви не исцрпљују онда значи да су министри у погледу на њихову одговорност, у основи, стављени у исти положај у који и остали чиновници; министар одговара кривично и грађански исто као и сваки други чиновник, само у извесним случајевима, у Уставу нарочито предвиђеним, министар одговара по једном нарочитом поступку обележеном у закону о министарској одговорности пред једним нарочитим судом, Државним Судом, чији се рад завршава особеним правним последицама. Ако случајеви министарске одговорности предвиђени у Уставу исцрпљују министарску одговорност, тако да министри одговарају само за дела предвиђена у Уставу, а не и за остала своја званична дела, онда је министар стављен у један положај који се из основа разликује од положаја осталих чиновника. Он одговара само за четири званична деликта. У свима осталим случајевима, министар никоме да одговара.

По свему изгледа да систем министарске одговорности по Уставу од 1869 треба тумачити уже, да треба узети да је министарска одговорност ограничена на случајеве који су изрично у Уставу означени. Као што код свих тумачења јавноправних прописа велику улогу има политичка ситуација и дух времена, тако је и код овога тумачења то врло важан аргуменат.

До Устава од 1869 нема политичке одговорности министра пред парламентом. Кривична је одговорност, по готову, за све време била само принципиелно проглашена. Грађанска одговорност према држави и према појединцу или није постојала или је била сувише неодређена. Србија је до 1869 потпуно бирократска земља. Устав од 1869 ублажава дотадашњи бирократски систем, али га не руши. Један бирократски систем не слаже се са широком министарском одговорношћу. Људи који су имали претежан утицај на састављање Устава од 1869 нису били расположени за велике скокове. Главну улогу при састављању Устава од 1869 имао је Јован Ристић, који је попуштао утицају антибирократске либералне странке само у колико је

морао.[1] За изједначење министарске одговорности са обичном чиновничком одговорношћу, Ристић је и сувише био бирократа. Гледиште Намесништва о министарској одговорности види се из наведених речи из беседе приликом отварања никољског уставног одбора. Намесништво је сматрало институт министарске одговорности не само као средство да се над министром установи сигурна контрола, већ и као средство да се министар заштити од неправедних и честих оптужаба. То се хтело да изведе на овај начин. (1) Министар је одговоран само за нека, по државну целину нарочито опасна дела. (2) Министра нема право да оптужи свако већ само Владалац и Скупштина, а ова са једном квалификованом већином. (3) Министру суди један специјалан, Државни Суд. (4) Министар се не може, осим лишења звања и губитка државне службе, осудити на мању казну од пет година робије или заточења, тако да за деликте који би повлачили по Кривичном Законику казну између лишења чина и губитка државне службе и између 5 година робије, министар не би могао бити осуђен на ону казну на коју остали чиновници. (5) Застарелост министарских деликата је врло кратка — она траје само један скупштински сазив.

Да министарску одговорност не треба у принципу изједначити с обичном чиновничком одговорношћу види се и из тога што Устав прописује административну гарантију, која се састоји у томе што се за стављање чиновника под суд тражи нарочито одобрење од власти.[2] Кад Устав хоће да заштити од неправедних оптужаба обичне чиновнике, природно је да је ту заштиту хтео да повећа код министара. Кад би се узело да се административна гарантија простире и на министре тако да и министар одговара за све службене деликте као и обичан чиновник а да је само за његово стављање под суд потребно одобрење надлежне власти. министра, дошло би се, ако треба оптужити активног министра, до једне правне аномалије да се државни органи истог ранга стављају међусобно под суд.

Седамдесетих година било је много говора у Скупштини о министарској одговорности приликом претресања законских пројеката или приликом оптужбе министара. Мишљења о обиму

[1] Слободан Јовановић, op. cit. стр. 38.

[2] „Судови не могу управне чиновнике за њихова званична дела узимати на одговор и судити им док надлежна власт не дозволи“. (Устав, члан 110).

министарске одговорности која су тада пала у главном су за то да систем министарске одговорности по Уставу од 1869 треба тумачити уже. Тако приликом дискусије о Закону о Пословном Реду у Државном Савету повела се реч о министарској одговорности поводом административних спорова. Димитрије Јовановић, који се у то време сматрао за доброг правника, овако је објаснио обим министарске одговорности по Уставу од 1869. „Министар долази под одговор само по овом параграфу (т. ј. 101 члану Устава, који одређује четири специфичне министарске кривице), а у свима другим случајевима неће бити кажњен друкчије но што ће му Скупштина изјавити неповерење“.[1] О обиму министарске одговорности исто се тако изразио и Стојан Вељковић. „У члану 101 изрично се каже за која дела министар одговара, а у другом случају који није предвиђен, он не може одговарати но се може само неповерење против њега изјавити“. Седамдесетих година подношени су Скупштини и предлози да се обим министарске одговорности прошири, што значи да се сматрало да је министарска одговорност по позитивном праву сувише уска.

Пракса, која у осталом није ни велика ни меродавна, јер је више зависила од личних односа него од објективног тумачења права, није увек била иста. Приликом оптужбе министра војног Јована Белимарковића 1873 године у Скупштини су се чула мишљења да министарску одговорност по Уставу од 1869 треба разумети у ширем смислу: министри одговарају као и обични чиновници пред обичним судом. То тврди скупштинска комисија која је ислеђавала Белимарковићеве кривице.[2] Касациони Суд приликом решавања о стављању забране на непокретност Белимарковићеву није стао на доследно гледиште, узевши, колико се даје из његовог доста неразумљивог решења извести, да грађанску одговорност министара треба тумачити уже а кривичну шире. Кад се завршила Белимарковићева ствар Влада (министар председник и министар правде) стајала је на гледишту да су све одредбе о министарској одговорности лимитативне природе, да четири случаја министарске одговорности исцрпљују министарску одговорност, признавши да је то можда нецелисходно, али dura lex sed lex. Љубомир Каљевић,

[1] „Јединство“ бр. 200, 1870.

[2] Протоколи Народне Скупштине држане 1873, стр. 262.

који је увек говорио о потреби што шире министарске одговорности, пристао је на ово тумачење владино пребацујући Скупштини што „није отварала очи кад је Закон о Министарској Одговорности доносила“.[1] Скупштина, пристајући најзад уз владино гледиште, протестовала је не против владиног гледишта већ против рђавих закона. Приликом решавања о стављању забране на имању Миливоја Блазнавца министра грађевина године 1879 Касациони Суд стао је на гледиште да министар пред Главном Контролом рачунски одговара, и да иста може тражити обезбеђење код првостепених судова на имању министровом. Кад је код првостепеног суда тражено обезбеђење на имању Косте Протића министра војног 1879 првостепени суд је одобрио обезбеђење. После Протићеве жалбе Касационом Суду државни правобранилац повукао је захтев да се забрана стави, пристајући уз Протићево гледиште да министар одговара само Народној Скупштини и Државном Суду за своја званична дела. Касациони Суд се најотвореније ставио на гледиште да министарску одговорност по Уставу од 1869 треба тумачити у ужем смислу расправљајући питање о стављању забране на имању Вукашина Петровића министра финансија 1900 доневши начелну одлуку да министар не подлежи јурисдикцији редовних судова већ само јурисдикцији Народне Скупштине и Државног Суда.

Карактеристично је да су се сви ови случајеви министарске одговорности по Уставу од 1869 о којима ће доцније бити детаљније говора свршавали без рђавих последица за министре, што показује да је у време Устава од 1869 било мало услова не само за обимнију министарску одговорност већ за реалну министарску одговорност у опште.

§ 9. Политичка одговорност.

По Уставу од 1869 министар је политички одговоран пред Кнезом. То је у нашим Уставима уобичајена одговорност министара пред шефом управне власти. Министарска одговорност пред шефом управне власти састоји се у његовом праву постављања и смењивања министара. Политичка одговорност пред Кнезом по Уставу од 1869 у толико је већа у колико је мања пред Скупштином. Принцип да министарску одговорност по Уставу

[1] Протоколи Ванредне Народне Скупштине држане 1874, стр. 262.

од 1869 треба схватити што уже нарочито се испољава код политичке одговорности министра пред Скупштином. За политичку одговорност министра пред парламентом потребно је од Владе независно законодавно тело са што ширим атрибуцијама. Међутим по Уставу од 1869, администрација има превагу над Скупштином. У Скупштини седи једна четвртина владиних посланика. Скупштина нема право законодавне иницијативе ни потпуно право амандмана.

Код питања о томе да ли има политичке одговорности пред парламентом треба разгледати два момента, скупштинску изјаву неповерења Влади и санкцију тој изјави неповерења. И један моменат и други у Уставу од 1869 показују да уставотворац није хтео да установи политички одговорно министарство.

Изјава неповерења је сваки израз неслагања парламентарне већине са владиним радом. Због тога је могућно да изјава неповерења наступи у сваком парламенту, без обзира на то да ли ту изјаву неповерења правни прописи одобравају и за њу прописују неки нарочити облик. Она се може изразити у сваком облику у коме се може изразити расположење једнога тела. И ако за изјаву неповерења нису потребни законски прописи, ипак је карактеристично за тенденције законодавчеве да Закон о Пословном Реду у Народној Скупштини од 1870 нигде не спомиње неслагање Владе и Скупштине, као што то чини данашњи скупштински пословник. Најчешћи повод да се изјави Влади неповерење јесу питања и интерпелације. У пословнику од 1870 спомињу се, у члану 50, питања посланика Влади. Међутим та питања могу бити само о пословима који у круг скупштинског рада спадају.[1] Према томе, Скупштина може на тај начин да контролише Владу само у онолико у колико Влада има заједничких послова са Скупштином. Таква се питања не би могла тицати владиног самосталног круга надлежности у коме је најпотребнија скупштинска контрола. Ова питања се чине написмено, и ако Влада не изјави да је вољна одговорити на њих одмах, упућују се одбору[2] да поднесе Скупштини мишљење

[1] Питања се не одвајају од интерпелација. У пракси, она су се називала час питања час интерпелације и често се тицала и ванскупштинских послова.

[2] По члану 78 пословника постоје три скупштинска одбора. (1) За законодавне предлога. (2) За финансиско законодавство. (3) За молбе и жалбе било да оне од посланика или од приватних долазе.

има ли места питању. Ако нађе Скупштина да има места питању онда ће Влада у истом или идућем састанку одговорити на питање или изјавити да ли ће одговорити у опште и кад ће одговорити. Као што се види, оставља се потпуно на вољу Влади хоће ли за посланичка питања одговарати или неће.[1]

Једна сметња политичкој одговорности министара је била у томе што није било довољно правног осећања за једну одговорност која не излази директно из правних прописа. За правни пропис који говори о политичкој одговорности министара сматрао се члан 100 Устава у коме се само каже да су министри одговорни Књазу и Народној Скупштини. Одбор који је имао да поднесе мишљење о члану првом (који говори о кривичној одговорности из члана 101 Устава) пројекта Закона о Министарској Одговорности унео је ову алинеју, на коју је и Влада пристала. „А у случају члана 100 Устава поступа се по пропису члана 103[2] Закона о Пословном Реду у Народној Скупштини“. За мотив додатка одбор наводи то што сматра „да је нужно да овај одељак дође код овог члана за то да би се знало у чему се састоји одговорност у опште која је у чланку 100 Устава прописана“.[3] Скупштина није разумела овај одборски додатак и Радивој Милојковић га је објаснио овако: Кад се неко буде жалио на министра, па се Скупштина сложи са жалбом, онда се она подноси Влади да је узме у призрење. Ако то не буде хтела онда се по члану 103, тачка 5 Скупштинског Пословника, може учинити у Скупштини пред-

[1] Изгледа да се није имало одређено гледиште о томе да ли се може поводом питања и интерпелације водити претрес. Тако је у члан 50 закона о Пословном Реду унесен овај додатак 18 јануара 1880:

„Ако је више питање потписало, онда само један од њих имо право да га разложи и поткрепи; а ако се нису о томе између себе споразумели, онда онај, који га је први потписао“. (Укинут 31 јануара 1881).

[2] Члан 103 закона о Пословном Реду у Народној Скупштини гласи: „Пошто одбор свој извештај поднесе. Скупштина ће решити или:

„(1) Да се по том ништа више не ради, него пређе на дневни ред; или

„(2) Да се жалба или молба преда влади ради знања и оцене; или

„(3) Да се преда дотичном одбору да је има у виду при саветовањима о другим предлозима; или

„(4) Да се препоручи призрењу књажевом сасвим или у неколико, или најпосле

„(5) Да се услед поднесене молбе према садржају њеном учини скупштински предлог“.

[3] Протоколи Народне Скупштине држане 1870, стр. 241.

лог да се изјави Влади неповерење. „Гаранција је у томе (да ће Влада дати оставку?) што ће... Скупштина по члану 103 доставити Кнезу“.[1] Жалба на министре, с којом се на горњи начин поступа, није жалба која долази од посланика већ жалба која долази од приватног лица. То се види из тога што је наслов главе у којој је члан 103 Послов-ника „молбе и жалбе од лица која нису посланици“. Овим додатком одбор је хтео да прошири политичку одговорност министара, али њиме у ствари стање није ни у колико промењено. По пословнику и без тога додатка могли су подјединци, с извесним ограничењима, подносити жалбе против чиновника и министара и Скупштина изјављивати неповерење Влади.[2]

И ако се није у Закону о Пословном Реду у Народној Скупштини спомињала изјава неповерења ипак се сматрало да Скупштина може Влади формално изјавити неповерење. То се види из раније наведених речи Радивоја Милојковића, Стојана Вељковића и Димитрија Јовановића.

Изјава неповерења по Уставу од 1869 није имала санкције. Скупштина је могла да изјави неповерење Влади, али није имала начина да натера Владу да одступи. Начин да се натера Влада да одступи односно Кнез да јој оставку уважи, јесте у одбијању једнога преко Влади потребног закона, најчешће буџета. Међутим по Уставу од 1869 буџетско право Скупштине није било потпуно. По члану 65 Устава, кад код буџета наступе несугласице између Владе и Скупштине или кад је Скупштина распуштена, Влада може продужити буџет за годину дана без Скуп-

[1] „Јединство“ бр 251 за 1870.

[2] Јован Ристић (Једно Намесништво, 1894, стр. 50), одговарајући на тврђење М. Гарашанина (Два намесништва 1892 стр. 48) да је по Уставу од 1869 министарска одговорност празна беспослица, заступао је гледиште да по Уставу од 1869 министри одговарају за сва своја званична дела. За своја званична дела министри су одговорни Кнезу и Народној Скупштини. У Скупштини се министар оптужује за четир у члану 101 побројана дела. У свима осталим случајевима министар одговара по члану 103 Закона о Пословном Реду у Народној Скупштини. Међу разним поступцима који могу да прате једну жалбу на министре Ристић подвлачи случај (5) да се, према садржају, учини скупштински предлог, хотећи тиме вероватно да каже да се тада може у скупштини поднети предлог да се министар оптужи. Међутим Ристић није имао у виду то да је Скупштина ипак ограничена на четири случаја министарске одговорности, и да се не би никад могао у Скупштини поднети предлог да се министар за који случај ван њих оптужи.

штине, те према томе скупштинско буџетско право „било је подведено под такве услове и ограничења, да није имало више никаквог политичког значаја. Најмање је могло послужити као полазна тачка за оснивање парламентарног режима“.[1]

У пракси је био један случај да министарство да оставку због недовољне већине. То је био случај Мариновићевог министарства приликом дискусије о адреси године 1874. Аћим Чумић године 1875 ставио је питање Скупштини о поверењу због многих интерпелација, и добивши од Скупштине поверење поднео је оставку кабинета из других разлога. Без обзира на то да ли је које министарство пало због несугласица са Скупштином, политичке одговорности пред парламентом није било, јер се такав пад може увек схватити као добра воља кабинета, а не и као један корак на који је кабинет принуђен ситуацијом у коју су га правни прописи ставили.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] Слободан Јовановић, op. cit. стр. 40.

ГРЕКО

Један од најоштрумнијих хисторичара уметности упоређује хисторију света са једном великом драмом, у којој поједини народи чекају свој ред, па да изиђу на позорницу. Вечни град на обалама Тибра, који Аугуст остави обучен у мрамор, беше преспавао цео Средњи Век, да се у XV столећу пробуди у нов и бујан живот, када класична дела паганске уметности античке почеше славити свој препорођај. Француска, у којој од вајкада беху веома цењени литерарни таленат, деликатан стил, неуспљена конверзација и витешке услуге нежнијему полу, чекала је све до XVIII века, када беше сазрело време за есприи једнога галантнога Рокока. У XVII веку беше се све тако стекло, да је Шпаније сама по себи морала изићи на позорницу. У ово суморно доба, у коме целокупна садржина сликарства у првоме реду беше крв, убиство и злочин, у коме се славе страдање и патње тела, морала је водити прву реч земља инквизиције и аутодафеа. Нигде не беше тако припремљено земљиште за уметност Барока, него што је то било у Шпанији. Ту седе на престолу мрачне и суморне фигуре, владаоци, који не бивају спуштани у гроб са свима знацима њихове земаљске моћи већ у монашкој ризи. Господар од два света, Карло V, у чијој држави сунце никако не залази, скида са главе царску круну и последње дане свога живота проводи скрушено и пустињички у смерној ћелији једнога усамљеног манастира. То су већ били први наговештаји, да се приближује епоха, у којој ће дух Средњега Века поново славити своју победу.

Када Лутер постави своје тезе у „немачкој Атини“ у Витенбергу, а његова бујна проповед одјекну далеко по Европи и отрже из крила католичке цркве простране области, тада се ниједна земља не беше ставила тако одлучно у одбрану наследника св. Петра и „једниноспасавајуће“ католичке цркве, као Шпанија. Нигде католицизам не нађе ватренијега заступника у литератури и у уметности, него што је то било овде. Ту се

роди Лојола, а ред језуита, који произиђе од њега, створи у католичкој цркви онај покрет, који је био потпуно у складу са духом епохе Барока. Језуити добише мисију, да у смислу старе доминиканске теологије будним оком прате сваку појаву у области духовнога живота тога доба; да ревносно настојавају, да се испитивалачки дух не уздигне сувише високо; да у „чишћењу“ цркве не бирају средства против јеретика. Она иста црква, која негда беше страсни заштитник науке, сада се труди, да је подјарми. Коперник, Галилеи, Ђордано Бруно постадоше мартири слободне мисли. Противнике цркве ваљало је савладати мачем и огњем.

На супрот класичној уметности Ренесансе, која је у првоме реду била намењена отменоме свету, свету са добро васпитаним укусом и у чијим је производима имало врло много од мраморне лепоте класичних статуа јелинских, уметност периоде Барока глорификује Ружно и Деформисано. Идиоти, богаљи, бесомучни, болесници, улични гамени, просјаци, типови из најнижега слоја друштва поплавили су уметност. У класичној земљи Ренесансе, у којој су уметницима беспрекидно стојали пред очима безбројни споменици антички, ова уметност, која је имала за задатак глорификацију Ружнога, није могла ухватити дубока корена. У Шпанији је она била на своме правоме земљишту. Путници, који описују Шпанију, тврде и данас, да се тамо Ружно и Деформисано срета на свакоме кораку. Шпански просјаци, који у великоме броју у најживљим улицама богораде, својим спољашњим изгледом морају изазвати ужас и код лица најјачих нерава. Ту су страхотно ружни улични гамени, блесасти, покривени живописним ритама, који шћућурени седе на земљи и старе продавачице воћа без зуба, чије је лице нагрђено безбројним ожиљцима. Оне пружају живописну слику у своме црноме оделу поред зеленога поврћа или воћа, које одсева у златноме тону. Уметници Барока ишли су за овим живописним ефектима. Шпанским уметницима показиваше (тако) живот на свакоме кораку ову живописну ружноћу, и они, глорификујући је, постадоше класичари ове епохе.

Седамнаести век означава културни процват Шпаније. Њено сликарство извојева тада себи прво место у Европи. Овај процват долази доста позно, за читаво столеће после златне епохе италијанске уметности, у оно доба када Холандија има да забележи по други пут сјајну периоду овога цветања.

Ну ни у једној културној земљи Европе не беше се Средњи Век тако дуго задржао него ли у Шпанији. Она остаде изван домашаја великих револуција, које се извршише у епоси Ренесансе и Реформације. Све до краја XV века народна се снага искључиво трошила у борби за самоодржањем. Борбе против Мавара и унутрашњи ратови испуњују то време. Када је пак реч о Шпанији XVI века, онда се мисли на св. Терезу, у чијим списима религиозна хистерија нађе свој класични израз, и на Сан Педра де Алкантара, аскетскога монаха, чије се чело састојало само из костују и коже, а који би и оно мало сна, од кога се није могао одвићи, одспавао седећи у својој тесној, мрачној ћелији.

Класична уметност шпанска почиње са седамнаестим веком. У то доба створи Калдерон гласовите песме своје у којима речима наслика оно што ће Мурило у бојама отпевати; у то доба постадоше у уметности она мајсторска дела, пред којима се са дивљењем стоји у шпанским црквама, музејима и замцима. Црква, двор и темпераменат шпанскога народа и дају боју овој уметности, а специјално сликарству. Утицајем цркве објашњава се аскетски дух његов; двор даде подстицаја за развој портретнога сликарства; темпераментом народним дају се објаснити она сањалачка екстаза, хистерично усхићење, страст и фанатизам, који остадоше карактеристични за шпанско сликарство.

Низ класичних сликара шпанских мислимо отпочети једним уметником, чије би име требало да баци у засенак многа славна имена. Данас је знатно смањен број оних, који би заслуживали назив сликара првога реда. Некада су то били Леонардо да Винчи, Микеланђело, Тицијан, Рембрант, Рибенс, Рафаел и Веласкес. Из тога реда прво је испао Рафаел. Ми смо данас научили да високо ценимо само оне уметнике, који су сами из себе стварали нове светове лепоте, који су својој уметности отворили нове и дотле неслућене хоризонте. То су феномени, чија снага изгледа да истиче из тајанствених и непознатих извора. Рафаел пак долази у ред људи, који се беспрекидно наслањају на друге. То су људи са необичним даром прилагођивања, који са толико талента умеју себи да присвоје и да прераде оно што је туђе, да је велики песник немачки Х. Хајне њихову репутацију, која је стално у опасности због оптужбе плагијата, хтео спасти оним срећним упоређењем са челом, која лети од цвета до цвета, узима отуда оно што јој годи и из тога ствара

нешто, што ми једнодушно прокламујемо за пријатно и допадљиво. Ових дана се један оштроуман писац немачки одсудно побунио против величине Веласкеса. Он пронађе једну нову звезду, од које је Веласкес позајмио своју светлост, једнога доскора потпуно непознатога сликара, кога он зове неоспорним оцем шпанске уметности. До пре краткога времена његове слике лежале су у мрачноме подруму Прада у Мадриду измешане са другим уметничким објектима последњега реда, избаченим из Галерије слика, да не би заузимали места бољим сликарским делима.

То је Доменико Теотокопули (Domenico Theotokopuli) звани Греко („el Griego"), који је умро у трећој десетини XVII века (живео од 1548 до 1625 год.). О његову животу зна се врло мало. По народности Грк он беше родом са Крита. Своје образовање доби он у Венецији. Ту је он ревносно студирао Тицијана и Тинторета. Прве његове слике показују га сасвим у колосеку венецијанске уметности. Прави Греко неће се познати у њима. Тек у Толеду, где проведе после цео свој живот, избија на површину један потпуно самосталан мајстор, који чини част шпанскоме сликарству. Исто онако као што се не би могло никако помислити, да је овај човек са онако развијеним талентом за боју, живео читаву генерацију пре Рибенса и Рембранта, тако се исто не би никада дошло на помисао, да је текла туђа крв у овоме сликару, који је од свих Шпанаца био највећма шпански.

У Толеду се нађе он у једној атмосфери, која даде боје целокупној уметности његовој. Религиозна мистика ту се меша са најдрастичнијим појавама из свакидашњега живота. За Толедо веле, да је и дан данас налик на једну горостасну цркву, у којој убоги људи што умиру од глади живе поред нагомилана блага, које није намењено њима већ небу. Цркава има скоро на свакоме ћошку и у свима крајевима града. Све засењавају очи блеском свога материјала споља и раскошном опремом унутра. Ту су стубови од порфира, око којих се увијају златне и сребрне гирланде; ту су столови за хор од порфира и шарена мрамора, златне оргуље и златни табернакули. Таваница се купа у орнаментици од злата, док под блиста у раскошним мозаицима. У тајанственој полутами ових цркава меша се свечана песма свештеника, која ниједнога тренутка не престаје, са меланхоличним звуцима оргуља, дим од тамјана са светлошћу,

која се разлива са безброј свећа. Кроз исликане прозоре пробија се унутра светлост дана и ствара чаробну игру боја. Овој раскоши, овоме блеску и сјају стоји насупрот крајња сиротиња, која се на свакоме кораку запажа. Кроз мрачне улице гамижу мрачне фигуре монаха, свештеника, калуђерицâ као у данима Лојолиним. Становници Толеда воле мрак као да су најфанатичније присталице Средњега Века. У Толеду пада одмах у очи, што нема и што у њему не излазе никакве новине.

Уз то кажу, кад се Толедо посматра са једне узвишице изван града, онда се види само боја и од хиљаду боја само сиво. Најразноврснији тонови сивога мењају се једно за другим. Улице, куће, река, стене, брда, небо све се у једноме позноме часу по подне слива у сиву боју. У овој средини је Греко добио своју палету. Ту је он упознао ону чудну сиву боју, која је само њему својствена, са којом он слика удове својих светаца, лица својих портрета, фантастичне облаке свога неба.

Слике Грекове стоје у потпуноме складу са средином, у којој поникоше. Хармонијом јединствених боја својих оне очаравају око, својом садржином оне могу да гану срце једнога побожнога хришћанина. Јер то су у првоме реду слике са религиозним темама. Његову слику како Христос изгони из храма продавце и купце (Матеј XXI 12), из колекције Beruette у Мадриду, зову једном од најчуднијих слика у целокупноме сликарству. Пре свега чудне боје, које праве утисак огња, који се час разбукти у пламен, а час утули. Ту је она нежна плава боја, какву је познавао Паоло Веронезе, ружичаста боја зрелих јагода у најфинијим тоновима, жута боја у свима нијансама од боје злаћане поморанџе до масне боје лимуна, која се меша са зеленом бојом полузрелих цитронâ. Рекао би човек, као да боје теку једна поред друге или као да једна прелива другу. Нигде јасно и оштро обележене контуре. Све је у снажноме покрету. Лево се види сасвим напред један човек, који се сагиње, у црвеној јаки, у жутоме осветљењу, иза њега жена, која држи руке на очима као да је засењена. Између жене и Христа један чудноват момак са драперијом боје лимуна око бедара. Његов гест је изванредан. И њега је захватио талас, који носи све, што у сцени узимају учешћа. Овај талас се до највише тачке и пење у Христу, који више лебди него што иде. Десно прилив од безброј глава, лево метеж од глава, руку, драперијâ. Изгледа, као да се тисућама људи збрало око

Спаситеља. Он је средсредна тачка, из које се покрет зрачи лево и десно, напред и натраг. Покрет колосалних димензија доводи у равнотежу мирна архитектура и позађа са стубовима сиве боје која хармонира са сивом бојом меса и пôд који са својим коцкама изгледа као тканина. У средини позађа отвара се изглед на беле куће и плаво небо, а десно се појављује дворница, какве сликаху венецијански сликари. Венеција је узета за позорницу догађаја, а и боје су донекле венецијанске. Греко је као и Венецијанци сликао темпера, па је онда превлачио масним бојама. Тајна његове технике лежи у томе, што је он умео да се користи обема методама.

Погреб графа Оргаса (у цркви S. Tomé у Толеду) окончава низ Грекових разних слика. Доле сама сцена погреба, горе на облацима Христос, Марија, мартири и анђели. Оба светитеља тако нежно држе и спуштају доле витешкога графа у потпуној ратној опреми његовој. Уз пркос своје ратне опреме он не лежи на њиховим рукама укочено, већ тако нежно, као дете. Рекао би човек, да није мртав, већ да је заспао. Веома је фино подешено, те ова главна група доле не лежи управо испод главне групе горе, већ је нешто улево помакнута. Слика долази у ред оних визионарних слика, какве су у уметности Барока нарочито биле омиљене. Као визија човека, који се налази у делиријуму или у заносу једнога спиритистичкога сна, изгледа слика, на којој је насликан Филип II, који у сну види Чистилиште, Рај и Пакао (налази се у Ескоријалу). Грекове религиозне слике носе скоро увек карактер сличних визија. Кад слика Крштење Исусово (у Праду у Мадриду), онда видимо како се изнад дирљивога акта Крштења доле отвара горе небо са Богом-Оцем, окруженим стотинама анђелчића. То је Богојављење, какво је распаљена фантазија једнога Грка могла себи створити. Таква би била и слика Св. Маврикија (у Ескоријалу), коју неки прокламују за најлепшу слику, што је до данас човечија рука начинила. И ту имамо једну сцену на земљи и једну на небу. Легенда, која је овде илустрована, није сасвим јасна. Видимо једну групу људи полуобнажених као код Луке Сињорели и код Микеланђела. Ту једна снажна фигура широких плећа, подбочена левом руком, окренувши леђа гледаоцима, разговара са св. Маврикијем, а између њих стоји један дечко, чија се функција састоји у држању једнога пространога шлема. Личности ове главне групе понављају се

после у сцени мартиријума, која је лево представљена. По својој прилици је уметник хтео изнети како Маврикије на челу своје легије одбија, да принесе жртву паганским боговима, и не пристаје, да се одрече вере у Христа.

Одмах упада у очи група од четири личности, међу којима је и св. Маврикије. Они су према осталим групама толико наглашени, да распоред ових група изгледа у слици неравномерно диспониран. Ну група анђела, која се горе у облацима појављује, доводи опет све у равнотежу. Силуете група обележавају две елипсе, које слику дијагонално пресецају. Горњу елипсу оцртавају анђели и облаци, доњу групе људи. Сасвим лево налазимо један труп без главе и више њега џелата. Једна хоризонтала поред вертикале. Обе линије заокружују се у курву и тако заобљују леву страну елипсе. Ове курве од хоризонталних и вертикалних линија, које су сасвим у духу стила Барока, чине, те се у слици даје открити неисцрпно богаство мотива. Тако исто и на десној страни код заставника постаје заобљена линија, и ако су, иначе, нацртане само праве линије. Оваких финих детаља има у слици без броја.

Св. Маврикије је у обе групе у најбогатијем украсу. У четвороуглу, који четири личности главне групе образују, лева контура његова тела, која се нарочито истиче, пада тачно у средину, што чини, те Маврикије постаје главна личност, ма да је фигура онога човека, што стоји сасвим напред, са леђима окренутим гледаоцу, знатно већега волумена. У слици доминирају плава, жута, бела и црвена боја као у броћа. И ако би тако само четири боје биле заступљене на овој слици, која је три метра дугачка а четири и по метра широка, ипак изгледа, као да се купа у безброј боја. Сама плава боја његова показује толико тонова колико небо у разним моментима дана и године и у свима зонама на кугли земљиној. Изгледа, као да је Греко донео светлости на свет. Један духовит немачки писац, који је страстан обожавалац импресионизма у модерној уметности, налази, да уметност Грекова са истим правом заслужује име импресионизма као и Реноарова. Изгледа, као да је Греко духовни отац Реноара и Сезана.

Остало је записано, да је једном приликом таст Веласкеса, не би тако познати сликар Pacheco био дошао у посету Греку у Толедо. Разговор се водио о уметности, а поглавито о томе, шта је у слици важније: цртеж или боја. Греко је одлучно за-

ступао мишљење, да је боја нешто најважније у слици. На то му је скренута пажња на Микеланђела. Ну Греко одговори: „Микеланђело је био изврстан човек, ну о сликарству није имао ни појма“. Кад се узме у обзир горостасна величина, која избија на видик у свеколикој уметности Микеланђеловој, онда изгледа настран суд једнога сићушнога Грка као да Микеланђело није ништа знао из сликарства. Можда је због овога и постала легенда о умној поремећености Грековој. Ну неки мисле, да се Греко својом сликом св. Маврикија изједначио са Микеланђелом и удостојио се да стане поред њега.

Слику је за Ескоријал био поручио Филип II. Како је на њој Греко утрошио огромну количину ултрамарина, то је слика Филипа веома скупо стала. Веле, да је у усамљеној дворници манастира у Ескоријалу на једноме неутралном зиду и без икаква оквира слична једној кантати, коју пева тисућа певача и која се у тихој ноћи при месечини пење пут неба.

У облику елипсе компонована је и његова велика слика Распећа (у Праду). Ако повежемо једном линијом главе свих фигура, које су овде насликане, добијамо приближно правилну елипсу. Осовину ове елипсе чини крст, на коме Христос виси распет. Ова се осовина поклапа са левом ивицом натписне таблице, која је овде изузетно и веома оштроумно у десно помакнута, те њена средина није подешена према средини главе Распетога, даље се поклапа са средњом линијом Христова тела и сасвим доле са руком Марије Магдалене. Она пада тачно у средину слике. Попречна греда крста тангира горе ову елипсу у тачци, у којој је осовина пресеца. Ако се шаке распетога Христа вежу линијама са главама Марије и Јована, добијају се две уздужне тангетне: Тешко је рећи, да ли је Греко свесно ишао за оваквом математичком композицијом или је ту несвесно следовао само своме осећању. Елипса је била његов омиљен мотив. Упознали смо је већ код слике св. Маврикија. Она је мање више јасна и у његовој слици Крштења Исусова, као и у слици Васкрса, где необично јако привлачи пажњу фигура сасвим доле са мачем у руци, представљена у најсмелијем скраћењу, какво се даје замислити. Композиције ове врсте данашњим мајсторима или су сасвим непознате или су нарочито срачуњене.

Све фигуре су утонуле у ноћ. Изгледа као да се изнад свега застире црни вео, који фигурама одузима сваку материјалну подлогу и чини их фигурама једнога сна. Цела слика је потопљена

у ону тајанствену зелено-плаву боју, какву имају облаци, што наговештују буру. Боја крви, која капље из рана Христових, а коју анђео хвата у руку, изгледа понекад као да је од рубина, а кад се изближе посмотри, види се, да то управо и није боја, већ пар кристала који сијају. У једноме овако сићушноме детаљу лежи цео Греко.

Греко не познаје оштро скициране контуре, строгу пластичну форму. Код њега је реч само о масама са расплинутим контурама, о живописној комозицији, у којој се све рашчлањава према осветљеним и осенченим масама. Детаљи су ту потпуно изгубљени, а оно што је есенцијално добива нарочити акценат. У његову Крунисању Маријином (у колекцији Bosch) није толико наглашен сам догађај, колико је са пуно ефекта истакнута бескрајност простора, у коме се догађај одиграва. Колико распоред осветљених и осенчених маса код њега опредељује саму композицију, даје се већ овде уочити. Ту он на десној страни примењује обилно белу боју, да не би сувише јако истакао троугао, који главне фигуре образују. Несумњиво је Веласкесу пред очима лебдела ова слика Грекова, кад је исту тему сликао у својој слици из Прада. Ну рекло би се, да је у Веласкесовој слици живописни елеменат мање заступљен него код Грека.

Веласкес је, може бити, и своје боје узео од Грека. Његове су боје сива и ружичаста а оне ће се наћи у свакој слици Грековој. Његов св. Илдефонзо (у Illescas) насликан је у тоновима ових боја. Имамо пред собом једну фигуру у сањалачкој екстази, какве су за периоду Барока биле нарочито карактаристичне.

У портретима Грековим нема онога широкога стила Тицијанова, оне бруталне снаге Рибенсове и јасности Рафаелове. Његове озбиљне фигуре нису ту свагда много импозантне. Ну за то духовна карактеристика њихова изгледа оштрије уочена и на лицу јаче истакнута. Он скоро свима својим моделима даје исти костим, да би тако са̂м себе принудио, те да оно што је индивидуално нарочито нагласи. Све његове главе и поред тога изгледају издалека скоро сасвим исте: дуго, узано лице, брежуљаста лобања, дугачак нос. То је карактеристичан тип Шпанца, који ће се и дан данас свугде у Шпанији срести. Неке од ових глава налик су на слике египатских гробова. Греко беше сасвим правилно приметио, да људи само веома ретко имају

прав нос и да се уста исто тако ретко поклапају тачно са средином линије која спаја оба ока. Отуда су она лево или десно померена.

Портре једнога Непознатога (Desconocido) у Праду показује десно око нешто дубље усађено него лево. Десно ухо изгледа као да је од главе одвојено. Ну вештина Грекова састоји се баш у томе, што се код њега везује и то у много јачој мери него што би се то ма каквим цртежем дало постићи. Коса тако неприметно израшћује из главе као што је то у природи. Очи се, тако рећи крећу у својим дупљама. Цело лице изгледа као да изниче из црвено-мрког позађа; бела, вратна огрлица не смета ништа, да се има утисак, како је ово лице органски свезано са осталим телом.

Нарочито се истиче портре Диега Коварубиас. Мајер-Грефе описује овај портре овако: „Оно што је Рембрант тражио да постигне сенком, овде је постигнуто светлим бојама, ружичастом бојом као у Реноара, љубичастом као у Сезана, белом као у Манеа. Ну и ове боје саме удружене не би биле у стању дати овај ефекат, који даје ова глава. Овде се већ оперише свим оним, што је модерно сликарство пронашло: обојеном сенком, расплинутошћу контурâ, ниансирањем и контрастом тонова. Брада се не састоји из власи, већ из једнога белога, магличастога тона, који је тако тесно свезан са тоновима меса, да изгледа као да из њега изниче. То управо и није више брада, већ доњи део лица. Не зна се, где почиње, а где престаје. Величанствено блиста са љубичастих и жуто сивих тонова меса црвени лак, којим су насликани уста и сенка носних отвора. Овај изненађује као контраст на беломе, а још више, кад се буде увидело, да он свугде у месу латентно дејствује, па да се чак крије и у црвенкастој боји хаване, којим је на платну превучена основа слике. Око, очни капци, очне дупље, све је сликано као код једнога пејзажисте, једнога Сезана, код кога форме постају из тонова боје и све је прецизно у свима детаљима као код једнога Енгреа (Ingres). Боје су дивне, не могу бити лепше. Ну оне нису главна ствар. Кад њих човек хвали, он хвали у ствари одело једне мисли. Изгледа као да је један човек пре триста година већ предсказао наше мисли.

Величина Грекова лежала би према томе у његову необично снажноме колористичноме таленту. Његове рђаво пропорционисане фигуре са одвећ дугачким вратом и веома дугим ногама

чиниле би, иначе, доста непријатан утисак. За њега боја значи све. У примени боје оде он много даље него сви остали сликари из тога доба. Он свагда уме да са мало речи каже врло много. На његовим фигурама човек види често само хаљине, које се лепршају, чудне руке, у чијем гесту лежи неки нарочити акценат и очи, које прозиру дубоко унутра хипнотишући. На пр. св. Петар у Ескоријалу и св. Павле у Праду. Често је једним јединим великим потезим кичице дат покрет једне драперије која пада, израз једнога лица, једна шака или једно стопало. Његови познији портрети постадоше сасвим на исти начин као и портрети Манса, из тканине од потезâ кичице, коју је он после умео превући, тако рећи, епидермисом. Отуда се осећа неописана свежина, живот који пулзира на површини.

Греко остаје један од највећих доживљаја, које је уметнички свет последњих година доживео. Он изгледа као један сасвим нов свет, који је до последњих дана лежао неоткривен и непознат у непосредној близини нашој. Његово откровење не фрапира само стога, што је он потпуно нов, већ и за то, што он није више једно незнатно острвце, које се губи у средини огромнога океана или полуострво, које је срасло за један од делова света, већ један горостасан нов континенат који по значају не би уступио осталима. Тако бар вели Мајер-Грефе, коме је једно путовање по Шпанији отворило очи, где треба тражити извор оној џиновској револуцији у уметности последњих деценија, која се крсти општим именом: **импресионизам**. До скора се веровало, да се без Веласкеса овај снажан преокрет у модерној уметности не би могао замислити. Сада би се хтело, да је Греко духовни отац импресионизма. Дега (Degas) је поуздано познавао Грека, а вероватно и Сезан (Cézanne), који беше веома одушевљен за шпанску уметност. Човек би пред Греком стајао као пред највећим чудом у свету, јер он још тако рано погоди најтајније слутње великих сликара модерних. Отуда је разумљиво, што се данас дела Грекова плаћају нечувеним сумама новаца. Остављајући нерешеним питање о односу модерне уметности према Веласкесу и Греку, ми можемо само рећи, да је Греко у историји развитка импресионизма играо веома важну улогу.[1]

Dr. Влад. Р. Петковић

[1] Из предавања на Универзитету. Vide: R. Muther и Meier-Graefe (Spanische Reise, Berlin 1910).

РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

— НАСТАВАК —

У природу спада и човек. Да ништа више не постоји, човек би сам својим телом и духом био довољан сведок Бога. Стари Грци су ценили тело као истинити храм Божји; сви њихови богови, и велики и мали, били су богови телесни. Лепо и снажно тело сматрало се као израз божанства. Херкул и Тезеј и гиганти обожавани су због телесне снаге; Афродита и Перзепона због лепоте. У време јелинског упадка тело је престало служити као израз божанства и дух је постао претежним или чак искључивим сведоком егзистенције Бога. Први проповедници Хришћанства својом вером у васкресење тела рехабилитирали су значај овога. Тело је храм духа Божјег, и телом се прославља Бог као духом, говорио је апостол Павле (I кор. 6, 19—20). Друга генерација јеванђелских проповедника потценила је и деградирала тело као и александриски учитељи платонске мудрости, а трећа га је шибала и мучила као демонско оруђе греха. Дух је једини постао достојан слављења Бога. Августин је узалуд тражио Бога у видљивом свету; он га је нашао у себи. Тако и Паскал; но не са свим тако и Његош. Наш песник није, као што смо видели, био страсни презритељ људског тела какви су били манихејци и тиваидски пустињаци; ни такав не, какви су били Августин и Паскал. За њега је човек, поред све своје „ништожности“, ипак „красно јестество“, које с целом осталом природом собом слави и сведочи величанство и мудрост Творца. Но и за Његоша је, као и за Августина и Паскала, дух непосреднији сведок Бога у нама. Тако, вели он с извесном уздржљивошћу:

„Ја се надам нешто твоје
„да у душу моју сјаје.

(Ц. к Богу)

На другом месту узвикује он страсније и плаховитије,невајући мисли:

„пламен божанствени у ништавном храму
— — — — — — — — — — — —
„ако ми нијеси бесмртности свједок
„а ти бич си мени и тиранин љути“.

(„Мисли“)

Отвори ли дакле, човек очи и погледа на себе, видеће Бога; затвори ли их и погледа у себе, опет ће видети Бога. Да ништа више у свету нема, човек би сам био довољан сведок Бога. На самом себи он има два начина богопознања: богопознање по телу и богопознање по духу. Ова два начина богопознања често су се двојили као што се двоје линије под углом, но у резултатима увек су се спајали као што се спајају две косе линије у једној тачки. И тако се добива један паралелограм, којим се изражава однос ова два начина богопознања. Једно се богопознање назива „природна теологија“, а друго „теологија духа“. Ове две теологије се разилазе на почетку, састају на крају, јер и једна и друга говоре о једном и истом Богу, као што тело и дух говоре о једном и истом Богу. За Његоша је дух човечји једна луча микрокозма, која је један зрак луче микрокозма, отуда је она непосредни сведок егзистенције ове као што је зрак сунца непосредни сведок егзистенције сунца иза облака. Природа пак, којом се изражава дух Божји у облицима не говори о Богу тако непосредно као дух независан од материјалног света, но симболично, имагинативно, у тропима и фигурама, премда она говори исто тако јасно као и дух, да̂, још јасније од духа, пошто чулни свет, свет облика, није тако скривен нашем опажању као дух.

Егзистенција Бога, дакле, јасна је за Његоша из природе, „из ствари видимијех“, јасна је као што што су јасне боје и облици тих ствари и њихов целисходни строј. Те боје и облике могла је формирати и распоредити само умна моћ, као што је целисходност природног строја могла доћи само од те умне моћи, пројављене у свету но ипак скривене светом.

2. Но ако није тешко доћи до сазнања езистенције Бога,

тешко је доћи до сазнања његове суштине. Питање, има ли Бога, куд и камо је лакше од питања, шта је Бог. Ми опажамо присуство Бога у једном кристалу и у једном цвету, но ми знамо, да Бог није ни овај кристал нити овај цвет, нити ма какво хемиско једињење, нити ма каква математичка формула, нити ма која планета, Свака ствар у природи, у коју погледамо, потврђује нам нешто и пита нас нешто: потврђује нам, да Бог постоји и пита нас, ко је Бог? Посмотрите умни поглед сунцокрета! „Да, Бог ме је створио!“ — говори вам он. Но ко је Бог?“ — пита вас истовремено тајанственим шапатом. Прислоните ухо и отворите очи, и ви ћете и очима и ушима чути од целе природе исту потврду и исто питање. „Бог ме је створио, но ко је Бог?“ —

„И звијезда звијезди жубори:
„који бог нам овај закон метну?
„Питају се волне међу собом:
„Ко је ово, те је нас обузда’?
„А гром пита буру сапутницу:
„знаш ли бога како зову твога?“ (Х. Ноћи)

Но свак свакоме тврди оно што је и овоме познато, и пита га оно, што је и овоме непознато. У Атини је био подигнут храм „Богу незнаноме“. Свети Павле је проповедао Атињанима овога Бога. Но апостолова проповед говори о томе, шта је „Бог незнани“ урадио а не о томе, шта је тај Бог, сам по себи. Мухамед је проповедао Алахова дела и његове захтеве од људи, а не шта је Алах сам по себи. Пророци израиљски откривали су вољу Јеховину а не његову суштину. Никад ниједан пророк није спекулирао о суштини Божјег бића; том спекулацијом су се бавили непророчки духови патристичког доба и средњег века. Његош не мисли високо о овим умним људским спекулацијама о Богу, и сав њихов резултат редуцира он на једва што више од нуле. Мудраци светски нису могли нашем песнику казати више о Богу него што су му казали о судби човека. А шта су у његовим очима сва ова мудрачка казивања о судби човека, изразио је песник у наведеним страшним стиховима:

„до кроз мрака жедно тумарање,
„до нијемог једног надречија,
„до погледа с мраком угашена“.

Исто тако звуче и речи, које се односе на људска умовања о Богу:

„Свеколике умне главе,
„што су до сад на свет биле,
„и по сада те се роде,
„да у једно перо слију
„силу мислих највишијех:
„не би знале црте повућ'
„нити ријечи уписати
„о твојему величанству“.

(Ц. к Богу)

„И по сада те се роде!“ Дакле, не само ignoramus него ignorabimus! Ум је људски „кратак“, „кратковид“, док је Бог „ум без границе“, „биће бесконачно“, „ствар превисока“, „дубина неизмјерна“, „висота недолећна“. Како ће се испитати облик једног океана, коме се не зна ниједна обала? Како ће се измерити нешто, чему се не зна почетак ни крај — одакле да се почне мерити? Како да се дефинише нешто, што не спада ни у једну групу познатих ствари, што се не дâ стеснити у људске категорије? Бог живи „у светлости, којој се не може приступити“, говорио је апостол (I Тим. 6. 16). Та божанска светлост није далеко од нас; ми гледамо и живимо њоме, но њену сушност ми не познајемо. Ми не познајемо још ни сушност сунчане светлости; ми не познајемо много што-шта. Елементи, из којих су састављене све ствари у природи, познати су нам само релативно, само у односу једне к другом. Бог нам је наравно мање познат, јер су нам и његове релације мање познате. Ни дела Божја не може човек да схвати, камо ли ће схватити Бога! Дела Божја доводе човека у усхићење, у ентузиазам, који је у толико већи у колико је упечатљивији дух посматрача. Песник вели:

„твор ти слаби дјела не постиже,
„само што се тобом усхићава“.

(Л. М.)

Или, на другом месту:

„Божја дјела распитат' је трудно“.

(Шћ. Мали)

Постићи потпуно дела Божја значило би постићи потпуно Бога. Оно се прво до сад није постигло, за то је и постигнуће Бога још увек у даљини. Његош сумња у постигнуће како једног тако и другог. Нити се може човечјим умом постићи суштина

ствари нити суштина Бога. Довољно би било постићи суштину једне ствари, да би се дошло до познања суштине свију ствари. Природа се цела у минијатурама понавља. Један атом исте је суштине као и целина, и обратно — но шта је један атом? Сва ова непостижна чуда око нас састављена су из атома, веле многобројни мислиоци. Погледајте дакле, у коју хоћете ствар и ви ћете видети атоме, и ништа друго до нагомилане атоме. Па ипак нећете видети атом; нећете га моћи видети не само голим оком но ни микроскопом нити најабстрактнијом мишљу својом. Атоми су нашем испитивању не мање неприступачни него и сам Бог; и они живе у светлости, или боље рећи у тами, којој се не може приступити. Претпоставимо ли, да су атоми материјалне или спиритуалне количине, ми смо у оба случаја у истој неизвесности; јер и материја и дух као такви исто су нам тако недоступни као и атоми. Шта је материја, шта дух? Материјалист зна онолико исто, шта је материја, колико и спиритуалист, шта је дух; т. ј. ни један ни други не знају ни више ни мање о своме претпостављеноме субстрату света него што један побожан човек зна о Богу. За материјалиста је егзистенција материје тако извесна као за спиритуалиста егзистенција духа, као за побожна човека егзистенција Бога. Материјалист вели: субстрат света је материја, дух је секундаран, јер је зависан од материје, Бог идентичан с материјом, свест релативна, само један призрак, један аспект несвесног апсолутног. Спиритуалист вели: субстрат света је дух, материја је секундарна, јер је зависна од духа, продукат духа; Бог је идентичан с духом, свест је нешто апсолутно, не — свест је један призрак само, један аспект свесне целине, свест у потенцији. И на овим двема претпоставкама и њиховим комбинацијама заснивају се све безбрежне метафизичке спекулације о суштини света.

Треба познати „ствар по себи“, вели се, да би се познала ствар у опште и с тим, да би се познао свет. Потребу познања „ствари по себи“ осећали су мислиоци прастарих времена, мислиоци модерног доба само су другчије изразили ову потребу; израз је нов, захтев је стари. Шта је оно, што је основ феноменалном свету, што је непролазно, непзменљиво, вечно, апсолутно, „само по себи“, што се овим светом само манифестира, но иза свих својих манифестација, остаје ипак скривено и недоступно? Да ли свест? Дух? Материја? Етар? Енергија? Научник, који жели не само да описује услове живота, услове и

односе феноменалног света, него и да живот сам по себи схвати, не може се обићи без једне хипотезе о суштини ствари, т. ј. о њиховом праоснову, прасубстрату. Но с овом хипотезом научник постаје метафизичаром. Научном методу тамо је крај, где и крај феноменалном свету. Но крај људској мисли није тамо где и крај људском опиту; иза границе опита може се још донекле ићи помоћу имагинације, аналогијâ и логичних закључака. Pour trouver la vérité il faut fermer les yeux, говорио је Малбранш. „Треба затворити очи, да би се нашла истина“. Ова изрека није истинита, но у њој има истине. Треба затворити очи, дâ, но само тамо, где оне више не помажу, т. ј. на граници нама доступног света појавâ, но не треба их затворити у области ових. О једној „ствари по себи“ не може ни мислити онај, ко претходно није познао ствари не по себи, т. ј. свет појава. Да ли су боје нешто апсолутно или нешто изведено, о томе не може судити онај, ко боје никад није видео; да ли је свет привид или реалност, „ствар по себи“ или ствар не по себи, о томе је могао размишљати слепи Игуман Стефан само за то, што је претходно поглéдао по овом свету отвореним очима.

Но има истине у речи Малбраншовој и она је у овоме: до крајње истине ствари не долази се опитом но мишљу, не долазе научници но метафизичари. Но... и ови долазе само до у предсобље истине; јер истина је у светлости неприступној. И то ни дотле не долазе сви метафизичари без разлике но само метафизичари-песници, као Хераклит и Платон и Бруно. Његош мисли да и таквима није дато, да из овог живота види небо. Премда су они најближи истини, премда

„свемогућство светом тајном шапти
„само души пламена поете“,

ипак и њих „смртни ланац заустеже“, јер су и они заточници овог земаљског сужанства као и сви њихови смртни другови —

„с тога смртни најсјајниј’ поете
„с врата неба у пропаст падају“.

(Л. М.)

Но они бар допиру до ових врата небесних, од којих се кључ налази с друге стране и која се само изнутра отварају. Испети на такву висину, редуцирајући свуколику разгранатост и богаство света форми на једно првобитно, просто X, они одатле

посматрају неизмерну диференцираност тога простог непознатог с већом удивљеношћу него што би други људи посматрали с гледишта ове богате разнообразности онај првобитни, прости пра-елеменат, кад би им он доступан био. У тој својој удивљености узвикују они с нашим песником:

„Ах, ти тајно Богу тек извјесна,
састав ове пресилне машине,
која креће безбројне мирове“.

(ib.)

Само Бог сазнаје потпуно свет, јер у њему је центар сазнања; само је њему једном знана „ствар по себи“, јер он је та „ствар по себи“. Он стоји иза врата феномена, он је узрок свему, ultima ratio rerum. Он је „сам по себи био“ и изван њега (говори Бог)

„бит’ по себи већ ништа не може,
„јер је против закона природе,
„која печат мој на лице носи“.

(ib.)

Природа носи печат Божји на своме лицу; она доказује Бога но не показује га. Она није Бог, али је божанствена, јер је храм Бога. Овај храм ми опажамо и знамо, да је Бог у њему, као и у сваком храму. Но дух Божји скривен је нашем опажању иза симбола, којима је он у том храму изражен.

Ми не долазимо до потпуног сазнања ствари, с тога не долазимо до потпуног сазнања Бога; и обратно, не сазнајући потпуно битност Бога, ми не сазнајемо потпуно битност ствари. Свет феноменâ то је једно „многоструčно покривало“ које скрива сјајност, сушност Бога. И сам човек спада у то „многоструčно покривало“, које скрива Бога. Лако би се било оријентисати на ткиву, но тешко је се оријентисати у ткиву; а човек је један конац у ткиву природном. Тешко је с места, на коме се човек налази, ухватити крај ма и једном концу колосалног ткања. Човек види конце, но види их само уткане. Нема увеличавајућег стакла, под којим би се један конац васионског ткива могао савршено сам за себе видети. Бог види сваки конац сам за себе као и све укупно, уткане у ткиву — јер он види себе. Дићи се до Бога и сјединити се с њим, то би значило доћи до савршеног сазнања Бога и света, то би значило — бити

Бог. То је савршенство, и изван тога савршенства т. ј. изван Бога, суштина Бога остаје људском уму непозната. Његош, који је несумњиво био један од оних, које Ђордано Бруно назива furioso eroico, т. ј. један о ентузиазмираних хероја, који теже да познаду апсолутно, обраћа се скрушено, у сазнању своје немоћи, томе апсолутном с молитвом:

Свети! Тајни! Царствујући!
Ума мога слаба хитрост
твог суштаства величанство
кадра није исљедити —

(В. молитва).

3. При свем том Његош није агностичар. Истина он није задовољан својим знањем о Богу — песници никад нису задовољни — но своје „незнање" он сâм демантује својим позитивним тврђењима о творцу света. На основу једних од ових позитивних тврђења могло би се закључити, да је Његош најпре пантеист. Бог је за њ свуда и у свему, он испуњава цео простор, целу васиону, он је у планетама и у сунчаним зрацима,

„и у сваку малу стварцу
„нам видиму, невидиму"

Бог је као један океан, из кога се створења — као клобуци — дижу, и у кога натраг падају; или као ваздух, који она сва дишу и којим живе; или као један maximum, из кога је све и minimum, који је у свему.

На основу других својих тврђења Његош би се пак пре могао уврстити у деисте. Бог је на име, створио свет, те према томе

„он је стариј' начела и конца"

Бог и свет нису једно на двоје, и између овога постоји разлика као и између уметника и његовог дела. Божански уметник створио је овај свет, дао му законе, које он више не мења, ставио у њега један ред, који никад не ремети и никад се не ремети, поставио му циљ, који се може и мора испунити и без даљег божјег творачког садејства —

„Законе си и вјечити
„утврђени устав дао

„савршеном овом свјету,
„да к јединства тежи концу“

(Веч. молитва)

Бог је дакле у извесној раздаљини од света, из које он посматра своје савршено дело, како се по једном израђеном плану креће, одиграва.

Па ипак Његош није ни пантеист ни деист.

Пантеизам може да буде и атеизам. Бог је свет, свет је Бог, deus sive natura, Gottnatur! Треба уз ово схватити свет као што га схвата материјалистички монизам, и — материја бесвесна, нежива материја (како материју схватају фуриозни германски или нихилистички словенски „дарвинисти“) постаје богом несвесним, слепим, мртвим, но ипак свемоћним, свуда присутним, вечним Богом. Како код Његоша не може бити ни речи о атеизму или о каквом без-свесном Богу, то није ни мислити да је он био пантеист ове врсте.

Пантеизам, даље, може да буде и а-мундизам. Бог постоји, но свет не постоји. Бог је дух апсолутни дух: свет је треперење, игра тога духа: привидне, нереалне контуре, које једна другу као сенке потискују — једна фатаморгана. Бог је све, свет — ништа. Јасно је, да Његош није био ни ове врсте пантеист. Он је могао по некад бити и у сумњи односно реалности света, но тај наступ скепсе, од које се ни најкрући догматичар не може да отресе, бивао је код њега пролазан. Постоје и Бог и свет; Бог је старији од света, значи: Бог је могао да буде и без света, свет и ако не може да буде без Бога, у сваком случају он је за Његоша реалан дотле докле постоји.

Ни паралелистичком пантеизму не може се придружити Његошев начин мишљења. Пантеисти ове врсте узимају, да су дух и материја подједнако стварни, да се паралелно находе у целој васиони и да су обоје вечни материјални свет у том случају представља тело Божје, духовни — дух Божји. Једно без другог немогуће је и једно другом несубординирано је. Већ и по томе не може се наш песник овде уврстити, јер он верује, да је Бог творац материјалног света и још и по томе, јер он материју одлучно испод духа ставља.

Деизам је полуатеизам. Бог постоји, но он постоји ван света; значи: у свету Бога нема. Свет је као навијен часовник, пун реда, хармоније и мудрости — но творац његов удаљен

је од њега немајући потребе да свој часовник ни догони ни оправља. Где је онда Бог? Ван света. Но где је крај света? Свет је бескрајан. Где је онда Бог? Нема Бога.[1] Његош не мисли ни тако. Бог не живи само у контемплативној пасивности, свршивши своје дело и посматрајући га сада безучасно из даљине. На против, Бог дѣла непрестано, ствара неуморно. Он је непрестано „творитељном зањат поезијом“. Бог није далеко од света, но у свету, и „није пасиван посматрач света но његов најактивнији делатељ.

Његош би се најпре могао назвати теистом. Бог је колико иманентан, у свету, толико и трансцедентан, изнад света. Будући персоналан Бог се никада не губи у свету, и будући без престанка у свету он не престаје бити персоналан. Бог је створио свет, но с тим није његова улога престала: он и одржава свет. Својим духом он непрестано надахњава природу, својим животом он је непрестано оживљава.

Но Његош није теист какви су теисти — спекулативни мислиоци, нити пак теист, какав је прост побожан човек. Он је теист — песник, т. ј. он се уздиже с једне стране до најабстрактније мисли о Богу, до које спекулирајући философи долазе, и, с друге стране, он тежи за формом, за одређеним изразом, за сликом — тако да се изразимо — те своје најабстрактније мисли о Богу, као што томе стално и инстинктивно тежи велика маса човечанства, народ. „Покажи нам Бога“! — то је захтев овога инстинкта, који хоће и може све само уобличено да схвати. С абстракцијама могу да рачунају само философски духови, маса народна то не може. Песници су посредници између философа и простога народа. Они о в а п л о ћ а в а ј у најдубље и најабстрактније мисли философа̄ и о д у х о в љ а в а ј у најгрубље творевине народног духа. Између простог израиљског народа, који осећа потребу, да свога Бога изреже у злату, да

[1] Гете је иронично критиковао деистичко схватање Бога овим речима:

Was wär' ein Gott, der nur von aussen stiesse
Im Kreis das All am Finger laufen liesse!

На против томе песнику се чинило вероватније, да је Бог у природи:

Ihm ziehmt's, die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in sich, Sich in Natur zu hegen,
So dass, was in Ihm lebt und webt und ist,
Nie Seine Kraft, nie Seinen Geist vermisst.

му да̂ једну видљиву, опипљиву форму, и Еклезиаста, који спекулира о Богу, не стоји једна провала без моста; постоји мост међу њима, и тај мост чине Исаија и Псалмист, пророци и песници, или боље: пророци — песници. Између немачког народа, који се не мање клања идолима од других народа, и великог Канта стоји Шилер, између Спинозе и многобројних испод Спинозе стоји Гете, између тешке схоластичке теологије и сујеверне масе средњег века — Данте и Франциско Асиски, између римо-католичког материјализма и квекерског спиритуализма — Милтон.

Теизма има безбројно варијената, готово онолико колико и ступњева развића оних, који себе теистима називају. И јеховизам на свима својим ступњевима је теизам, и висока мудрост Лесингова је теизам; теизам је и коранска теологија, теизам и Хамилтонова метафизика. Његош се својим теизмом приближује с једне стране народном антропоморфизму, с друге пак апстрактним појмовима метафизичара. У „Лучи Микрокозма“ Бог је представљен као изванредан човек, изванредно моћан, изванредно леп, изванредно интелигентан. Бог седи на престолу и разговара са својим архистратизима, који се — и ако духови — представљају као људи мање моћи и сјајности него Бог, а веће него земаљски људи. Бог гледа, размишља, осећа, гневи се, брине, суди; у борби са Сатаном он се вози на колесницама

„са гнијевом наоружан страшним.
„О како му пламени погледи
„сијеваху с ужасном љутошћу!“

Бог Његошев може да се гневи и љути, исто онако као и израиљски Јехова, због људских грехова; тако:

„Бог се драги на Србе ражљути
„за њихова смртна сагрјешења“

(Г. В.)

Бога радује хармонија светлости, добродетељ, а гневи дисхармонија, мрак и грех; с тога он утврђује оно прво, а гони и кажњава ово друго. И он дакле, има своју дужност, као и човек. Та Божја дужност одговара и Божјој моћи. Бог овако говори својим верним служитељима:

„Да од свете одступим дужности
„мрака царство би остало вечно“

(Л. М)

Бог планира и размишља о будућности као човек. Све као човек, само као изванредан човек, са надчовечанском моћи и мудрошћу!

То је херојски народни антропоморфизам. Све најбоље, што има у човеку, придаје се Богу у потенцираној мери; све најплеменитије, за чим човек жуди, сконцентрисано је у Богу. Овај херојски антропоморфизам стоји високо над сујеверјем некултурна човека, који свога бога представља ревнивцем и интригантом и подмуклим волшебним бићем, које се претвара из форме у форму, да би користило или нашкодило коме хоће. Ова племенита, херојска форма антропоморфизма, према којој је Бог носилац правде и светлости, према којој је Бог човек но опет не човек но над-човек, највиши ступањ верског представљања, до ко кога је се један народ могао уздићи. Ову су веру народну често презирали дубоки мислиоци, као што је с друге стране опет народ презирао абстрактне постулате ових. Но песници никад нису презирали умне творевине свога народа: они су их примали за своје, чистећи их од грубости и сублимирајући их. Прави просветитељи једнога народа отуда нису тако звани „култур-трегери“, но песници. С друге стране песници су далеко од презирања дубоких мислених доктрина: и ове дубоке мислене доктрине они примају за своје, но пошто их претходно крсте, тако рећи, „огњем и духом“, пошто им даду очи, да могу гледати и срце, да могу живети. Платон и Бруно дали су сами својој доктрини и очи и срце, јер су сами били песници. Они су сами себе најбоље популаризирали. Спинеза и Кант потребовали су популаризатора, песника, пошто сами то нису били. Песник сједињује врхове и низине људског друштва; он разуме све и за то не потцењује ништа; он помаже свуда и свакоме: народу, да улије дух у своје форме, мислиоцу, да да̂ форму, тело, својим мислима. Песник обухвата све, спаја све; песник је највећи непријатељ партија̂ и секта.

Без песничке метафоре речено Бог је за Његоша апсолутна интелектуална стваралачка моћ у васиони. Бог је „умна сила“, која господари над „грдном мјешавином“ природних ствари и појава; Бог је ум, који ствара лепо и добро, који хаосу даје

облик и хармонију, који „оживљава сваки прашак“ и насејава га „умнијем сјеменом“, т. ј. својим суштаством, собом. Једна не сувише велика семенка овога „умнога сјемена“ „сјаје у души“ човека; ми не знамо где, ми не знамо како, ми знамо само да ми имамо „својство“ с Богом том божанско семенком, која је у нашој души. Ми смо за то Божја деца, јер смо из Бога, и Божја браћа, јер носисмо у себи један део Божјег бића. Оно што је божанско у нама то је душа, оно што је божанско на нама то је облик. Песник пева души једнобитној с Богом:

О ти, коју он најволи
и коју он својом зове,
поj му пјесму добра оца,
поj му, душо, бића мога!

(Веч. Молитва)

Бог дакле, највoли душу, он њу назива својом; наравно душу, у колико је она ум, јер Бог је ум. Као синониме ума, и с тим синониме Бога, употребљује Његош најрадије изразе: светлост и огањ. Оно, што је божанско у души човечјој „сјаје“. Бог је сјајност скривена за „многостручним покривалом“ природе, за њеним „накитом заслепљавајућим“. Каква ли тек мора да је та сјајност сама по себи, кад је њено покривало тако сјајно! Међутим сва та спољашња сјајност света јесте само одблесак централне божанске светлости —

„одблеск само глорије му“ —

(ib.)

Та централна светлост јесте „животворни“, „бесмртни огањ“, који је Бог. Оно мало, што у људској души „сјаје“, то је само „једна зрака огња бесмртнога“. Бог је један „огњени океан“, из кога се расипа у лучама светлост и топлота, т. ј. живот, по целоме простору. Бог, тај „огњени океан“,

„могућим зажиже погледом
„сва свијетла кола у простору“.

(Г. В.)

Док их он не „зажеже“ својим „животним огњем, док их он „не крсти и набоји лучама“, дотле она не могу постати светови,

„ваздушна свјетила“, но остају „хаос необдјелани“. У свима својим делима Његош неодступно говори о Богу као огњу, или светлости, или пламену — што је за њ све једно и исто. Душа људска је, говори игуман Стефан, „пламен“ скривен у телу као у „подземној пештери“; „луча микрокозма“ то је тај исти „пламен“, који је према „вјечноме пламу“, Богу, само мала искра. Бог је вечни пламен. Васиона је храм, на средини кога стоји „диск“ —

„диск средине, с ког лучах праменови
свуд се сипљу како вихорови“

(у Риму)

Овај „диск средине“ јесте „живог плама источник“, т. ј. источник живота васионског, т. ј. центар божанског живота или божанског ума или божанске свести. Одатле, с тог источника, разлива се, као светлост од сунца, божански живот или ум или свест по целоме свету. У свима стварима божански плам гори, и он се не разликује од централног плама у врсти но у ступњу.

Огањ је прастари Бог човечјег рода. На свих пет континената он је обожаван, и скоро од свих народа, који на земљи постоје. И данас он не само загрева тело него и распаљује машту милиона људских створења, који га са страхом или љубављу но вазда с истим удивљењем посматрају свуда тамо, где се он projављује: у сунцу и звездама, у грому, вулканским избацајима или органском горењу.

Но нису само некултурни и прости људи обожавали огањ, но и први међу првима у човечјем роду. Емпедокле је мислио, да је Јупитер топлота, Хераклит је претпостављао, да је огањ семе свих ствари, Платонов „Тимеус“ изражава исто то, Питагорејци и Стојици веровали су, да је огањ мислећи пра-елеменат, из кога је све и у који се све враћа, Берклеј говори о „чистом огњу или духу универзума“ или о „огњу као општем океану“ свега што постоји.

И тако божански огањ или огањ-Бог сједињује мисао најгрубљих и најфинијих духова људских. Топлота и светлост услови су живота, вели се научним језиком; божански огањ или огњени Бог тај је услов, вели се језиком вере, како вере дивљака тако и вере многих философа. Живот је горење, учи хемија; живот је огањ, вели Његош, но не огањ брутални и слепи, но огањ умни, животодавни, свесни и отуда персонални.

Овај свесни, персонални огањ или Бог, има свој центар свести, свој „диск средине“, који је слободан од нееластичне земаљске материје. Од тога центра наша планета је удаљена, огањ божански се отуда пројављује на земљи само у „одблеску“, у „зракама“, у „искрама“, као светлост сунца у једној облачној атмосфери. Но ако је земља за ум наш једна од вечнога огња полуосветљена тамница, где заточени сјајни легион Адамов испашта свој грех, то за око наше, ненавикнутô на јачу светлост, ова иста земља ипак „ври у луче сјајне“.

Д-р Ник. Велимировић

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(НАСТАВАК)

X

Она му пође на сусрет, не кријући своју радост што га види код себе. И у оној мирноћи, с којом му она пружи малену и енергичну руку, упозна с Воркујевом и показа на риђокосу, лепушкасту девојчицу која ту сеђаше за радом, назвавши је својом васпитаницом, беху познати и пријатни Љовину манири женске великога света, увек спокојне и природне.

— Врло, врло ми је мило, — понови она, и ове просте речи у устима њеним добише за Љовина особити значај. — Ја вас одавно знам и волим, и због пријатељства са Стивом, и због ваше жене... ја сам је познавала врло кратко време, али она је оставила у мени утисак дивног цветића, наиме цветића. И она ће скоро постати мати!

Она је говорила слободно и нежурно, покаткад преносећи свој поглед с Љовина на брата, а Љовин осећаше да је утисак, који је произвео, био добар, и одмах му с њом постаде лако, просто и пријатно, као да ју је из детињства познавао.

— Ја и Иван Петровић заузели смо кабинет Алексијев, — рече она, одговарајући Степану Аркадијевичу на његово питање: може ли се пушити, — баш зато да се може пушити, — и погледавши у Љовина, уместо питања: пуши ли? привуче к себи порт-сигар од корњаче и извади цигарету.

— Како твоје здравље сад? — упита је брат.

— Добро. Нерви као увек.

— Је л' да је необично лепо? — рече Степан Аркадијевич, приметивши да Љовин погледаше у портрет.

— Ја нисам видео бољег портрета.

— И необично слично, зар не? — рече Воркујев.

Љовин погледа с портрета у оригинал. Особити блесак осветли лице Анино оног тренутка кад она осети на себи његов поглед. Љовин поцрвене, но да би сакрио своју збуњеност, хтеде да упита, да ли је скоро видела Дарију Александровну, али у то исто време Ана проговори:

— Сад баш говорисмо ја и Иван Петрович о последњим сликама Вашченкова. Јесте ли их видели?

— Да, видео сам, — одговори Љовин.

— Али пардон, ја вас прекидох, хтели сте рећи...

Љовин упита, да ли је скоро видела Дарију.

— Јуче је била код мене, врло је љута на гимназију због Грише. Наставник латинског језика, чини ми се, био је неправичан према њему.

— Да, видео сам слике. Нису ми се баш тако допале, — врати се Љовин на разговор, који она отпоче.

Љовин сад већ није говорио с оним занатлијским односом према ствари, како је разговарао овога јутра. Свака реч у разговору с њом добијала је особити значај. Говорити с њом беше пријатно, а још пријатније слушати је.

Ана је говорила не само природно и паметно, него паметно и нехатно, не приписујући никакву вредност својим мислима, а придајући велику вредност мислима сабеседника.

Разговор се поведе о новом правцу уметности, о новој илустрацији Библије од француског уметника. Воркујев окривљиваше уметника за реализам доведени до грубости. Љовин рече да су Французи, као нико, довели условност у уметности, и да према томе они виде особиту заслугу у враћању к реализму. У томе, што више не лажу, они виде поезију.

Никада још ниједна паметна ствар, коју би Љовин исказао, није му чинила такво задовољство као ова. Цело лице Анино одједном засија, кад она оцени ову мисао. Она се насмеја.

— Ја се смејем, — рече она — као што се човек смеје кад види врло сличан портрет. То што сте рекли, потпуно карактерише садању француску уметност — и живопис, и шта више литературу: Zola, Daudet. Али може бити да то увек тако бива, да стварају своје conceptions од измишљених, условних фигура,

а затим — све combinaisons направљене, измишљене фигуре досадиле, и почињу измишљати природније, истинитије фигуре.

— Е то је потпуно тачно! — рече Воркујев.

— Дакле, били сте у клубу? — обрати се она брату.

„Да, да, то је женска!“ мишљаше Љовин, заневши се и упорно гледајући у њено лепо, покретљиво лице, које се сад одједном потпуно измени. Љовин није чуо, о чему је она говорила, нагнувши се к брату, али је био поражен променом њеног израза. Њено лице, пређе тако дивно у своме спокојству, одједном изрази чудновату радозналост, гнев и гордост. Но то је трајало само један минут. Она зажмири као да се сећаше нечега.

— У осталом, то никога не интересује, — рече она и обрати се Енглескињи.

— Please order the tea in the drawing-room.[1]

Девојчица се диже и изађе.

— А што, је ли издржала испит? — упита Степан Аркадијевич. — Одлично. Врло способна девојчица и тако симпатичан карактер.

— Свршиће се тиме да ћеш је волети више него своју.

— Види се да мушко говори. У љубави нема више и мање. Кћер волим једном љубављу, њу — другом.

— Ја кажем Ани Аркадијевној, — рече Воркујев, — да кад би она уложила макар стоти део ове енергије на општу ствар васпитања руске деце, коју она троши на ову Енглескињу, Ана Аркадијевна учинила би велико, корисно дело.

— Али ето, никако нисам могла. Гроф Алексије Кирилович јако ме је подстицао (изговарајући речи гроф Алексије Кирилович, она молећи-бојажљиво погледа у Љовина и он јој нехотице одговори учтивим и потврдним погледом) подстицао ме да се занимам школом у селу. Ишла сам неколико пута. Врло су љупке, али нисам могла да заволим тај посао. Ви кажете енергија. Енергија је основана на љубави. А где да нађеш љубав, не може да се заповеди. И ето тако сам заволела ову девојчицу, не знајући ни сама зашто.

И она опет погледа у Љовина. И поглед, и осмејак њезин — све му је говорило да се она само њему обраћа својим го-

[1] Наредите да се донесе чај у гостинску собу.

вором, ценећи његово мишљење и знајући у исто време унапред да они појимају једно друго.

— Ја то потпуно разумем, — одговори Љовин. — На школу и у опште на сличне установе не може се уложити срце, и ја мислим да баш због тога ове филантропске установе дају увек тако мало резултата.

Она поћута, затим се осмехну: — Да, да, — потврди она. — Ја никад нисам могла. Je n'ai pas le coeur assez large, да би могла заволети цело уточиште са рђавим девојчицама. Cela ne m'a jamais réussi. Толико има женских, које су од тога створиле себи position sociale. И у толико пре сада, — рече она с тужним, поверљивим изразом, обраћајући се по спољашности брату, али очевидно само Љовину. — И сада, кад ми је тако потребно какво било занимање, ја не могу. — И, одједном намрштивши се (Љовин појми да се она мрштила на саму себе, за то што говори о себи) она промени разговор. — Ја знам о вама, — рече она Љовину, — да сте рђав грађанин и бранила сам вас како сам умела.

— Како сте ме бранили?

— Према нападима. Уосталом, је ли по вољи чај? — Она се диже и узе у руку књигу у кожном повезу.

— Дајте ми, Ана Аркадијевна, — рече Воркујев, показујући на књигу. — То има вредности.

— О не, то је све онако незавршено.

— Ја сам му казао, — обрати се Степан Аркадијевич сестри, показујући на Љовина.

— Није требало. Моје писање је нешто налик на оне котарчице и резбарије, које ми је обично продавала Лизи Мерцалова из казамата. Она је управљала затворима, — обрати се она Љовину. — И ови несрећници показивали су чудеса од стрпљења.

И Љовин спази још једну нову црту у овој жени, која му се тако необично допаде. Осим ума, грације, лепоте, у њој беше истинитост. Она није хтела да крије од њега сву тежину свога положаја. Рекавши то, она уздахну, и њено лице одједном доби строг израз, као да се скамени. С таквим изразом лица она беше још лепша него пре; али тај израз беше нов; он беше ван оног круга изразâ, који сија срећом и рађа срећу, а које је уметник схватио био на портрету. Љовин погледа још једанпут у портрет и њену фигуру кад се она, узевши брата за руку, упути

с њим ка високим вратима, и осети према њој нежност и жалост, које и њега самог зачудише.

Она замоли Љовина и Воркујева да прођу у гостинску собу, а сама остаде да се разговори о нечему с братом. „О разводу, о Вронскоме, о томе шта он ради у клубу, о мени“, мишљаше Љовин. Њега тако узбуди питање о томе, шта она говори са Степаном Аркадијевичем, да готово није ни слушао оно што му причаше Воркујев о добрим странама романа за децу, који је написала Ана Аркадијевна.

За време чаја наставио се онај исти пријатни, пун садржаја разговор. Не само да није било ни једног минута кад би требало тражити предмет за разговор, него се напротив осећало, да не успеваш да кажеш оно што хоћеш, и радо се уздржаваш, слушајући шта говори други. И све, што год су говорили, не само она него и Воркујев, и Степан Аркадијевич, све је добијало, како се чињаше Љовину, благодарећи њеној пажњи и примедбама, особити значај.

Пратећи занимљиви разговор, Љовин је све време уживао у њој — и у лепоти, и у уму, и у образованости, и поред тога у простоти и срдачности. Он је слушао, говорио — и све време мислио о њој, о њеном унутарњем животу, старајући се да погоди њене осећаје. И он, који ју је пређе строго осуђивао, стараше се сад да је, по некаквом чудноватом току мисли, оправда и у исто време жаљаше је и бојаше се да је Вронски неће потпуно разумети. После десет часова, кад се Степан Аркадијевич диже да иде (Воркујев је још раније отишао), Љовину се учини као да је тек дошао. Сажаљевајући, Љовин такође устаде.

— Збогом, — рече она, задржавајући његову руку и гледајући му у очи привлачним погледом. — Врло ми је мило, que la glace est rompue.

Она испусти његову руку и зажмири.

— Реците вашој жени да је волим као и пре, а ако не може да ми опрости мој положај, онда јој желим да ми никад не опрашта. Да опрости, треба да преживи све оно што сам ја преживела, а од тога нека је избави Бог.

— Неизоставно, да, казаћу јој... — црвенећи говорио је Љовин.

XI

„Каква дивна, љупка и жалосна женска“, мишљаше он, излазећи са Степаном Аркадијевичем на мразан ваздух.

— А? Јесам ли ти говорио, — рече Степан Аркадијевич, видећи да је Љовин био потпуно побеђен.

— Да, — замишљено одговори Љовин, — необична женска! Не само што је паметна, него и необично срдачна. Страшно ми је жао!

— Сад ће се, у име Бога, све уредити. Јеси л' видео, не суди унапред, — рече Степан Аркадијевич, отварајући вратанца од каруца. — Збогом, ми ћемо у разне стране.

Не престајући да мисли о Ани, о свима оним најпростијим разговорима, који су вођени с њом, и сећајући се уз то свих подробности израза њена лица, све више и више улазећи у њен положај и осећајући према њој жалост, Љовин стиже кући.

Код куће Кузман саопшти Љовину да је Катарина Александровна здрава, да су сестре недавно отишле и даде му два писма. Љовин их прочита ту у предсобљу, да му после не би одвлачили пажњу. Једно је било од Соколова надзорника. Соколов је писао да се пшеница не може продати, јер плаћају само пет и пô рубаља, а новац се нема где узети. Друго писмо било је од сестре. Она га је корила за то што њена ствар још није била свршена.

„Продаћемо по пет и пô, ако не дају више“, одмах са необичном лакоћом реши Љовин прво питање, које му пре изгледаше тако тешко. „Чудновато, како је овде све време заузето“, помисли он о другом писму. Он се осећао крив пред сестром што до сада није учинио оно, зашта га је молила. „Данас опет нисам ишао у суд, али данас се већ зацело није имало кад“. И решивши да то сутра неизоставно уради, пође жени. Идући њој, Љовин у памети брзо пређе цео проведени дан. Сви догађаји дана беху разговори: разговори које је слушао и у којима је учествовао. Сви су се разговори тицали таквих предмета, којима се он, кад би био сам и у селу, не би никад занимао, а овде су били врло занимљиви. И сви разговори беху добри, само у двама местима не беше сасвим добро. Једно је оно што је рекао о штуци, а друго је то, што беше нешто што не треба у нежној жалости, коју осећаше према Ани.

Љовин затече жену невеселу и чамом обузету. Ручак трију сестара испао би врло пријатно, али затим чекаше њега, чекаше, свима поста досадно, сестре се разиђоше и она оста сама.

— А шта си ти радио? — упита она, гледајући му у очи, које нешто особито подозриво бљештаху. Али, да га не би омела да све исприча, она прикри своју пажњу и с одобравајућим осмејком слушаше његово причање о томе како је провео вече.

— Баш ми је врло мило било што сам срео Вронскога. Осећао сам се врло просто и лако. Разумеш, сад ћу да се старам да се никад не сретнем с њим, само да би та незгодност била свршена, — рече он, и сетивши се да је, старајући се да се никад не сретне, одмах из клуба отишао Ани, он поцрвене. — Ето, ми говоримо да народ пије; не знам управо, ко више пије, народ или наш сталеж; народ бар није празником, али...

Но Китинку не интересоваше расправљање о томе како народ пије. Она виде да он поцрвене и хтела је да зна зашто.

— А после где си био?

— Стива ме је сташно молио да одемо до Ане Аркадијевне.

Рекавши то, Љовин поцрвене још више, и сумње његове, да ли је добро или рђаво урадио што је пошао Ани, беху коначно решене. Он је знао сада да то није требало радити.

Очи Китинкине особито се раширише и синуше при помену имена Аниног, али, присиливши себе, она сакри своје узбуђење и превари га.

— А! — рече она само.

— Ти се јамачно нећеш љутити што сам ишао. Стива ме је молио, а и Доли је то желела, — настави Љовин.

— О не, — рече она, али у очима њеним он је видео присиљавање себе, које није обећавало ништа добро.

— Она је врло симпатична, врло, врло жалосна и добра женска, — говораше он, причајући о Ани, о њеном занимању и о ономе што је рекла да јој каже.

— Да, разуме се, она је врло жалосна, — рече Кити, кад он заврши. — Од кога си добио писмо?

Он јој рече и, поверовавши њеном спокојном тону, пође да се свлачи.

Вративши се, он затече Китинку на оној истој наслоњачи. Кад јој приђе, она погледа у њега и зајеца.

— Шта је? Шта је? — питаше он, знајући већ унапред шта је.

— Ти си се заљубио у ову гадну женску, она те је опчинила. Видела сам по твојим очима. Да, да! Шта може да

произађе из тога? Ти си у клубу пио, пио, играо, а затим пошао... коме? Не, да идемо... Ја сутра путујем.

Дуго Љовин није могао да умири жену. Напослетку умири је, признавши само да га је осећај жалости у вези с вином збунио, те се потчинио лукавом утицају Анином, али да ће је од сада избегавати. Једно, што је он искреније признао, било је то што је, живећи тако дуго у Москви, разговарајући само, једући и пијући, просто ошашавио. Они проведоше у разговору до три сата по поноћи. Тек у три сата толико се помирише да су могли заспати.

XII

Испративши госте, Ана, не седајући, поче шетати тамо амо по соби. Ма да је она несвесно (као што је у последње време дејствовала у односу према свима младићима) цело вече чинила све могућно да изазове у Љовину осећај љубави према себи, и ма да је знала да је то достигла, у колико је то могућно за једно вече и у односу према жењеном поштеном човеку, и ма да јој се он веома допаде (без обзира на оштру разлику, с гледишта мушког, између Вронског и Љовина, она је, као женска, видела у њима оно најопштије, због чега је Кити заволела и Вронског и Љовина), чим је он изашао из собе, она престаде да мисли о њему.

Једна те једна мисао у разним облицима наметљиво ју је гонила. „Ако ја тако дејствујем на друге, на овог породичног човека који воли своју жену, зашто је он тако хладан према мени?... И није да је хладан, он ме воли, ја то знам. Али нас нешто ново сада раздваја. Зашто га нема целог вечера? Он је рекао по Стиви да не може да остави Јашвина и мора да мотри на његову игру. Какво је то дете Јашвин? Али рецимо да је истина. Он никад не говори неистину. Али у овој истини има нешто друго. Он се радује случају да ми покаже како он има и других обавеза. Ја то знам, ја се слажем с тиме. Али зашто да ми се то доказује? Он хоће да ми докаже да његова љубав према мени не треба да смета његовој слободи. Али мени нису потребни докази, мени је потребна љубав. Он би требао да појми сву тежину овога мога живота овде у Москви. Зар ја живим? Ја не живим већ очекујем расплет, који се све даље и даље отеже. Одговора опет нема! Стива каже да он не може да иде Алексију Александровичу. А ја не могу више да пишем. Ја

ништа не могу да учиним, ништа да почнем, ништа да изменим, ја се уздржавам, чекам, измишљајући за себе разне забаве — породица Енглезова, писање, читање, — али све је то само обмана, све је то само онај морфин. Требало би да ме пожали“, говорила је она, осећајући да јој сузе жалости према самој себи ударају на очи.

Она чу јако звонење Вронскога и журно избриса ове сузе, и не само избриса сузе него седе према лампи и отвори књигу, претварајући се као да је спокојна. Требало је показати му да је незадовољна тиме, што се није вратио кад је обећао, — само незадовољна, али никако не показивати му своје јаде и, што је главно, жалост према самој себи. Она је могла да жали за собом, но не он за њом. Она није хтела борбу, корила га је зато што је хтео да се бори, али је нехотице сама долазила у положај борбе.

— Није ти било досадно? — рече он, живахно и весело прилазећи јој. — Како је ужасна страст — картање!

— Не, није ми било досадно, а и давно сам се већ научила да не чамујем. Био је Стива и Љовин.

— Да, они су хтели да дођу к теби. Како ти се допао Љовин? — рече он, седајући поред ње.

— Веома. Скоро су отишли. Шта је учинио Јашвин?

— Био је добио седамнаест хиљада. Ја га звах да иде. И беше већ сасвим пошао. Али се врати опет и сад је изгубио.

— Па зашто си онда остао? — упита она, одједном подигнувши очи у њега. Израз њена лица беше хладан и непријатељски. — Ти си рекао Стиви да ћеш остати да одведеш Јашвина. А ти си га пак оставио.

Тај исти израз хладне готовости за борбу изрази се и на његовом лицу.

— Пре свега, ја га нисам ништа молио да ти јавља; друго, ја никад не говорим неистину. А што је главно, хтео сам да останем и остао сам, — рече он, мрштећи се. — Ана, зашто, зашто? — рече он после једног минута ћутања, нагињући јој се и отвори шаку, надајући се да ће она метнути у њу своју.

Она се обрадова томе изазивању на нежност. Али некаква чудновата сила зла не даде јој да се ода своме нагону, као да јој услови борбе не допуштаху да се покори.

— Разуме се, ти си хтео да останеш и остао си. Ти радиш све што год хоћеш. Али зашто ми то говориш? Због чега?

— говорила је она, падајући све више и више у ватру. — Зар неко оспорава твоје право? Али ти хоћеш да будеш у праву, и буди у праву.

Шака се његова затвори, он се одмаче и лице његово доби још упорнији израз.

— За тебе је то ствар јогунства, — рече она, пажљиво погледавши у њега и одједном нашавши назив томе изразу лица који је тако дражаше, — управо јогунства. За тебе је питање, да ли ћеш остати победилац, а за мене... Кад би ти знао, у чему је за мене ствар! Кад ја осећам, као ово сад, да се ти непријатељски, наиме непријатељски, односиш према мени, кад би ти знао шта то за мене значи! Кад би ти знао како сам ја близу несрећи у овим тренуцима, како се бојим, бојим себе! — И она се окрете, кријући јецања.

— Та о чему ти...? — рече он, ужаснувши се пред изразом њеног очајања и опет се наже к њој, узе је за руку и поче љубити. — Зашто? Зар ја тражим забаве ван куће? Зар ја не избегавам женско друштво?

— Да како! — рече она.

— Дед' реци, шта треба да радим, па да будеш спокојна? Ја сам готов све да учиним, само да будеш срећна, — говорио је он, ганут њеним очајањем, — шта ја нећу учинити да те избавим од некаквог јада, као сад, Ана! — рече он.

— Ништа, ништа! — рече она. — Не знам ни сама: да ли је самоћа, или нерви... Али, нећемо да говоримо о томе. Шта је с трком, ниси ми причао? — упита она, старајући се да сакрије тријумф победе, која је ипак била на њеној страни.

Он затражи вечеру и поче јој причати све подробности трка̂; али у тону, у његовим погледима, који постајаху све хладнији и хладнији, она виде да јој није опростио њену победу, да се онај осећај јогунства, с којим се она борила, опет утврђује у њему. Он беше према њој хладнији него пре, као да се покаја зато што се покорио. И сетивши се оних речи, које јој дадоше победу, наиме: „ја сам близу ужасној несрећи и бојим се себе", она појми да је то оружје опасно и да се други пут не сме употребити. А осећала је да се напоредо с љубављу, која их везиваше, установио између њих зао дух некакве борбе, кога она није могла истерати ни из његовог, а још мање из свога срца.

XIII

Нема таквих погодаба живота, на које човек не би могао навикнути, особито ако види да сва његова околина живи тако исто. Пре три месеца Љовин не би поверовао да би могао заспати мирно под овим погодбама, под којима се сада налазио; да би, живећи без циља, бесмисленим животом, уз то животом преко својих срестава, после банчења (друкче он није могао назвати оно што је било у клубу), после нескладних пријатељских односа према човеку, у кога је некада била заљубљена његова жена, а још више после нескладне посете женској, која се није могла друкче назвати него изгубљена, и после свога усхићења том женском и огорчености женине, — да би под тим погодбама он могао заспати спокојно. Али под утицајем умора, несане ноћи и попивеног вина, он заспа чврсто и спокојно.

У пет часова разбуди га шкрипање отворених врата. Он скочи и обазре се. Китинке не беше на постељи поред њега. Али иза преграде виђаше се покретна светлост и он чу њене кораке.

— Шта је?... Шта је? — проговори он сањиво. — Кити! Шта је?

— Ништа, — рече она, појављујући се иза преграде са свећом у руци. — Било ми је тешко, — рече она, осмејкујући се особито љупким и значајним осмејком.

— Шта? Је л' почело, је л' почело? — уплашено проговори он, — треба послати, — и он се журно поче облачити.

— Не, не, — рече она, смешећи се и задржавајући га руком. — Јамачно ништа. Само мало беше ми тешко. Али сад је прошло.

И пришавши кревету, она угаси свећу, леже и утиша се. Ма да му беше и подозрива тишина њеног као задржаног дисања, а највише — израз особите нежности и узбуђења, са којим му, излазећи иза преграде, рече: „ништа“, њему се тако хтело да спава, да је одмах заспао. Тек доцније се он сети тишине њеног дисања и појми све што се догађало у њеној драгој, љупкој души онда кад је, не мрдајући се, у очекивању највећег догађаја у животу женске, лежала поред њега. У седам часова разбуди га додир њене руке по рамену и тихи шапат. Као да се у њој бораше жалост што ће га разбудити и жеља да говори с њим.

— Кoсћа, не плаши се. Није ништа. Али чини ми се... Треба послати по Лизавету Петровну.

Свећа опет беше запаљена. Она сеђаше на кревету и држаше у руци плетиво, којим се занимала последњих дана.

— Молим те, не плаши се, није ништа. Ја се нимало не бојим, — рече она, спазивши његово уплашено лице, и притисну његову руку на своје груди а затим на своје усне.

Он хитро скочи, не осећајући себе и не спуштајући с ње својих очију, обуче шлафрок и стаде, гледајући изједна у њу. Требало је ићи, али он се није могао одвојити од њеног погледа. Зар он није волео њено лице, зар он није познавао њене изразе, њене погледе, али је он никад такву није видео. Како је изгледао себи гадан и ужасан, сетивши се јучерашњег њеног огорчења, пред њом оваквом, каква је била сад! Зарумењено лице њено, окружено испалом испод ноћне капице меком косом, сијало је радошћу и одлучношћу.

Ма како да је било мало неприродности и условности у општем карактеру Китинкином, Љовин је ипак био поражен оним што се открило сад пред њим, кад су одједном сви застори били скинути и кад је сама језгра њене душе сијала у њеним очима. И у овој простоти и обелодањености она се, она иста коју је он волео, још више видела. Смешећи се, она је гледала у њега; али одједном обрве јој уздрхташе, она подиже главу и, пришавши брзо к њему, узе га за руку и сва се приви уз њега, обасипајући га својим врелим дисањем. Она се мучаше и као да се жаљаше њему на своје муке. И првог тренутка, по навици, учини му се да је он крив. Али у погледу њеном беше нежност, која говораше да га она не само не кори, већ да га воли за ове муке. „Ако нисам ја, онда ко је крив за то?“ нехотице помисли он, тражећи виновника тих патњӣ да га казни; али виновника није било. Она се мучила, жалила и триумфовала тим мукама, и радовала им се, и волела их. Он је видео да се у души њеној свршавало нешто прекрасно, али шта? — он није могао да појми. То је било изнад његовог схватања.

— Ја сам послала по маму. Ти иди брже по Лизавету Петровну... Кoсћа!... Није ништа, прошло је.

Она оде од њега и зазвони.

— Хајд' сад иди, Паша долази. Није ми ништа.

И Љовин с дивљењем спази да она узе плетиво, које је ноћас донела, и опет поче да плете.

У онај мах кад је Љовин излазио на једна врата, он чу како је девојка улазила на друга. Он застаде крај врата и чу како Кити даваше подробна наређења девојци и сама с њом поче помицати кревет.

Он се обуче и док су упрезали коње, јер кочијашâ још није било, опет утрча у спаваћу собу, али не на прстима већ на крилима, како му се чињаше. Две девојке брижљиво премештаху нешто у спаваћој соби. Кити је ходала и плела, брзо набацујући петље, и наређивала.

— Ја идем одмах по доктора. По Лизавету Петровну отишли су, али ћу и ја још свратити.. Је ли потребно што? Да, а Доли?

Она погледа у њега, очевидно не слушајући оно што је говорио.

— Да, да. Иди, — брзо проговори она, мрштећи се и машући руком на њега.

Он је већ излазио у гостинску собу, кад се одједном разлеже жалостан и одмах утишан јек из спаваће собе. Он застаде и дуго није могао да појми.

„Да, то је она“, рече он у себи и ухвативши се за главу стрча доле.

— Господе, смилуј се! опрости и помози! — понављаше он речи, које му некако одједном и неочекивано дођоше у уста. И он, неверни човек, не понављаше те речи само устима. Сад, овога тренутка, он је знао да не само све сумње његове него и она немогућност да разумом верује, коју је он у себи познавао, ништа му не сметаху да се обраћа Богу. Све је то сад као прах слетело с његове душе. Коме се могао обраћати, ако не Ономе, у Чијим је рукама осећао и себе, и своју душу, и своју љубав?

Коњ још не беше готов, али осећајући у себи особити напор и физичке снаге и пажње према ономе што је требало радити, а да не би изгубио ни једнога минута, он, не сачекавши коња, пође пешке и нареди Кузману да га стигне.

На углу срете ноћног кочијаша, који брзо тераше. У малим саоницама, у кадифеном огртачу, повезана марамом, сеђаше Лизавета Петровна. „Хвала Богу, хвала Богу!“ проговори он, с усхићењем познавши њено мало плаво лице, које сад имађаше

особито озбиљан шта више строг израз. Не наређујући кочијашу да стане, он потрча натраг напоредо с њом.

— Дакле, ви мислите да може испасти срећно? Господе, смилуј се и помози! — проговори Љовин, спазивши свога коња који излажаше из капије. Ускочивши у саонице и севши поред Кузмана, он нареди да вози доктору.

XIV

Доктор још не беше устао, а слуга рече да је „доцкан легао и није наредио да га буди, али скоро ће устати“. Слуга је чистио стакла од лампе и изгледаше врло заузет тиме. Ова пажљивост слугина према стаклима и равнодушност према ономе што се у Љовину збивало спочетка га зачуди, али прибравши се, одмах појми да нико не зна и није обавезан да зна његове осећаје, и да у толико пре треба дејствовати спокојно, промишљено и одлучно, да би се пробио овај зид равнодушности и достигла своја намера. „Не журити се и ништа не пропуштати“, говораше у себи Љовин, осећајући све већи и већи напор физичке снаге и пажње према ономе што је требало да се уради.

Сазнавши да доктор још није устао, Љовин се заустави на једном од многих планова који му у глави ницаху: Кузман да иде с цедуљицом другоме доктору, а он сам да иде у апотоку за опијум, а ако доктор до његовог повратка, још не буде устао, онда, потплативши слугу или насилно ако овај не пристане, да буди доктора ма по коју цену.

У апотеци мршави помоћник, са оном истом равнодушношћу, са каквом слуга чишћаше стакла, залепљиваше облатном прашкове за кочијаша који ту чекаше, и не хте Љовину да да̂ опијум. Старајући се да не хита и да се не жести, именовавши докторе и бабице и објаснивши, зашто је потребан опијум, Љовин га поче убеђивати. Помоћник упита на немачком, да ли да му изда, и, добивши отуд иза преграде пристанак, дохвати стакло и левак, лагано насу из великог у мало, налепи етикету, запечати, без обзира на молбе Љовинове да то не ради, и хтеде још да увије у хартију. То Љовин већ не могаше издржати; он одлучно истрже из његових руку стакленце и појури на велика стаклена врата. Доктор још не беше устао, а слуга, који сад простираше ћилим, не хте да га буди. Љовин, не хитајући, извади хартију од десет рубаља и лагано изговарајући речи, али и не губећи време, пружи му хартију и објасни да је Петар

Дмитријевич (како се велик и значајан чињаше сада Љовину, пређе тако незначајан, Петар Дмитријевич) обећао у свако доба да дође, да се он јамачно неће наљутити, и да га према томе може одмах будити.

Слуга пристаде, пође горе и понуди Љовина у собу за примање.

Љовин је чуо иза врата, како је кашљао, ишао, умивао се и нешто говорио доктор. Прође три минута; Љовину се учини да прође више од једног сâта. Он не могаше више да чека.

— Петре Дмитријевичу, Петре Дмитријевичу! — умољавајућим гласом проговори Љовин кроз отворена врата. — Тако вам Бога, извините. Примите ме тако како сте. Има већ више од два сата.

— Сад, сад! — одговори глас, и Љовин са дивљењем чу да је доктор говорио то смешећи се.

— На један минут само.

— Сад.

Прошло је још два минута док је доктор обувао ципеле, и још два минута док се доктор очешља и обуче хаљине.

— Петре Дмитријевичу! — беше почео опет жалосним гласом Љовин, али у то време изађе доктор, обучен и очешљан. „Немају савести ови људи“, помисли Љовин. „Чешљају се док ми пропадамо!“

— Добро јутро! — пружајући му руку и чисто дражећи га својом мирноћом, рече му доктор. — Не журите се. Но?

— Старајући се да буде што исцрпнији, Љовин поче причати све непотребне подробности о стању женином, непрестано прекидајући своје причање молбама да доктор пође одмах с њим.

— Али не журите се. Та ви не знате. Ја насигурно нисам потребан, али обећао сам и вероватно доћи ћу. Но ту нема хитње никакве. Седите, молим, је ли по вољи кафа?

Љовин погледа у њега, питајући погледом, да ли се он исмејава с њим? Али доктор и не мишљаше да се смеје.

— Знам, знам, — рече доктор, смешећи се, — и ја имам породицу; но ми мужеви смо у тим тренуцима најжалоснији људи. Ја имам једну пацијенткињу, чији муж у таквим прилакама увек побегне у коњушницу.

— Али како ви мислите, Петре Дмитријевичу? Мислите ли да може испасти срећно?

— Све говори за срећан исход.

— Дакле, ви ћете одмах доћи? — рече Љовин, пакосно гледајући у слугу, који носаше кафу.

— Кроз један сат.

— Не, тако вам Бога!

— Дајте бар кафу да попијем.

Доктор узе кафу. Обојица поћуташе.

— Али Турке баш одлучно бију. Јесте ли читали јучерањи телеграм? — рече доктор, жваћући земичку.

— Не, ја не могу! — рече Љовин скочивши. — Дакле, хоћете ли доћи кроз четврт сата?

— Кроз пола сата.

— На часну реч?

Љовин стиже кући кад и кнегиња, и они заједно пријђоше вратима од спаваће собе. Очи кнегињине беху пуне суза, а руке јој дрхтаху. Спазивши Љовина, она га загрли и заплака.

— Но, како је, душице Лизавета Петровна, — рече она, хватајући за руку Лизавету Петровну, која им изађе на сусрет светла и брижљива лица.

— Иде добро, — рече она, — натерајте је да легне. Лакше ће бити.

Од оног тренутка кад се пробудио и појмио, у чему је ствар, Љовин се припреми да, не размишљајући, не предвиђајући ништа, затворивши све мисли и осећаје, чврсто, не кварећи расположење женино већ напротив умирујући је и подржавајући њену храброст, претрпи све оно што му предстоји. Не допуштајући себи шта више ни да мисли о ономе што ће бити, чиме ће се то свршити, а судећи по његовом распитивању, колико то обично траје, Љовин се у својој уобразиљи спремио да трпи и држи своје срце у рукама пет часова, и то му је изгледало могућно. Али, кад се врати од доктора и виде опет њене патње, он све чешће и чешће поче понављати: „Господе, опрости и помози", поче уздисати и подизати главу горе; и осети страх да то неће моћи издржати, да ће се заплакати или побећи. Тако му је тешко било. А протекао је само један час.

Али после тога часа протекао је још један час, два, три, свих пет, које је он одређивао себи као најдаљи рок трпљења, а положај је био све један исти; и он је једнако трпео, јер није имао шта више да ради, осим да трпи, сваког минута мислећи да је дошао до последње границе трпљења и да ће срце његово сад-сад да прсне од саучешћа.

Али су још пролазили минути, часови и још часови, а осећаји његове патње и ужаса расли су и бујали још више.

Све оне обичне погодбе живота, без којих се ништа не може замислити, нису више постојале за Љовина. Он је изгубио свест о времену. Час су му минути — они мину кад га је она звала к себи и кад је држао њену ознојену руку, која га час стезаше необично снажно час одгуриваше од себе — изгледаху као часови, час му часови изгледаху као минути. Он се зачуди кад га Лизавета Петровна замоли да запали свећу иза преграде и кад сазнаде да је било већ пет часова по подне. Кад би му рекли да је сад тек десет часова пре подне, то би га тако исто мало зачудило. Где је био у то време, он је тако исто мало знао, као и то, кад је шта било. Он је видео њено зажарено лице, које се час двоумљаше и мучаше, час осмејкиваше и њега умириваше. Он је видео и кнегињу, црвену, напрегнуту, са пуштеним коврџицама седе косе и у сузама, које је она напорно гутала, грицкајући усне; видео је и Дарију Александровну, и доктора који пушаше дебеле цигарете, и Лизавету Петровну, са чврстим, одлучним и успокојавајућим лицем, и старога кнеза који натмурена лица шеташе по сали. Али како су они долазили и одлазили, где су они били, он није знао. Кнегиња је била час с доктором у спаваћој соби, час у кабинету, где се обрео постављени сто; час опет није била она него Доли. Затим Љовин се сећаше да су га слали некуд. Један пут га послаше да пренесе сто и диван. Он изврши то врло усрдно, мислећи да је то за њу потребно, и тек доцније сазнаде да је то он себи спремао преноћиште. Затим га слаху доктору у кабинет да упита за нешто. Доктор одговори и затим поче говорити о неуредностима у општини. Затим га слаху у кнегињину спаваћу собу да донесе икону у сребрној, позлаћеној одежди, и он се пео са старом собарицом кнегињином на орманчић да дохвати икону, и разбио кандило, и кнегињина собарица умириваше га за жену и за кандило, и он је донео икону и метнуо је у узглавље Китинкино, брижљиво завукавши је иза јастука. Али где је, кад и зашто све то било, он није знао. Он такође није разумевао, зашто га је кнегиња узимала за руку и, жалосно гледајући у њега, молила да се умири, и зашто га је Доли саветовала да једе и одводила из собе, шта више доктор озбиљно и са сажаљењем гледао у њега и предлагао му капљице.

Он је знао и осећао само да је то, што се догађало, било слично ономе, што се догодило пре годину дана у гостионици губерниске вароши на самртном одру брата Николе. Али оно је била жалост, — а ово је радост; подједнако беху изван обичних погодаба живота, беху у овом обичном животу као неки отвори, кроз које се показивало нешто више, и подједнако нестало је оно што се догађа, и подједнако непојмљиво, при умном проницању у то више, узлетала је душа на такву висину, коју она никад раније није ни појимала и куд разум већ није могао успевати за њом.

„Господе, опрости и помози“, понављао је он непрестано у себи, без обзира на тако дугу и како изгледаше потпуну отуђеност, осећајући да се обраћа Богу исто онако поверљиво и просто, као у доба детињства и прве младости.

За све ово време у њему беху два раздељена расположења. Једно — ван њеног присуства, с доктором који пушаше дебеле цигарете једну за другом и туљаше их о крај пуне пепеонице, с Даријом Александровном и с кнезом, где се разговор водио о ручку, о политици, о болести Марије Петровне, и где је Љовин одједном за тренутак заборављао оно што се дешавало и осећао се као пробуђен, и друго расположење — у њеном присуству, крај њеног узглавља, где је срце хтело да прсне од бола, али није прскало, и где се он непрестано молио Богу. И сваки пут, кад га је из тренутака заборава изводио узвик који долеташе из спаваће собе, он је падао у ону исту чудновату заблуду, која га првих минута обузе: сваки пут, чувши узвик, он је скакао, трчао да се оправда, сећао се путем да он није крив, и хтео је да је заштити и да јој помогне. Али, гледајући у њу, он је опет видео да се не може помоћи, и обузет ужасом говорио је: Господе, опрости и помози. И што је даље време текло то су јача постојала ова расположења: у толико је мирнији, потпуно заборављајући је, постајао ван њеног присуства, и у толико су теже постајале и саме њене патње и осећај немоћи пред њима. Он је скакао, желео је да побегне некуд, а међутим трчао је к њој.

Понекад ју је, кад га она сваки час позиваше, окривљивао. Али, спазивши њено покорно, насмејано лице и чувши речи: „Ја сам те намучила“, он је кривио Бога; али, сетивши се, Бога, он је одмах молио да се смилује и опрости.

XV

Он није знао да ли је доцкан, или је рано. Свеће су већ све догоревале. Доли тек што беше у кабинету и предложи доктору да прилегне. Љовин је седео, слушајући приче докторове о шарлатану магнетизеру, и гледао у пепео његове цигарете. Био је период одмора и он се заборави. Он потпуно заборави на оно што се сад догађало. Слушао је приче докторове и разумевао га је. Одједном разлеже се врисак, који ни на шта није личио. Врисак је био тако страшан да Љовин чак не скочи него, не прекидајући дисање, уплашено-упитно погледа у доктора. Доктор наже главу у страну, ослушкујући, и осмехну се у знак одобравања. Све је било тако необично да већ ништа није поражавало Љовина. „Сигурно тако треба“, помисли он и настави седење. „Чиј је то био врисак? Он скочи, утрча на прстима у спаваћу собу, обиђе Лизавету Петровну, обиђе кнегињу и стаде на своје место крај узглавља. Врисак се стиша, али се сад нешто променило. Шта — он није видео и није разумевао, а није ни хтео да види, ни да разуме. Али он је то видео по лицу Лизавете Петровне: лице Лизавете Петровне беше строго и бледо и онако исто одлучно, премда још вилице помало дрхтаху а очи беху нетремице управљене у Китинку. Зажарено, намучено лице Китинкино, с припијеним уз ознојено лице праменом косе, беше окренуто њему и тражаше његов поглед. Дигнуте руке тражаху његове руке. Дохвативши ознојеним рукама његове хладне руке, она их стаде притискивати на своје лице.

— Не иди, не иди! Ја се не бојим, не бојим! — брзо говораше она. — Мама, узмите минђуше. Сметају ми. Ти се не бојиш? Скоро, скоро, Лизавета Петровна...

Она говораше брзо-брзо и хтеде да се осмехне. Али одједном јој се лице онакази и она га одгурну од себе.

— Не, ово је ужасно! Ја ћу умрети, умрети! Иди, иди! — повика она, и опет се зачу онај исти врисак који не личи ни на шта.

Љовин се дохвати за главу и истрча из собе.

— Ништа, ништа, све је добро! — рече за њим Доли.

Али, ма шта они говорили, он је знао да је сад све пропало. Прислонивши главу уз довратак, он је стајао у суседној соби и чуо нечији, никад дотле нечувен, писак, дреку, и он је знао да је то викало оно што је пређе било Кити. Дете он већ давно није желео. Он је сад мрзео то дете. Он шта више сад

није желео ни њезин живот, он је желео само да престану ове ужасне патње.

— Докторе! Шта је то? Шта је то? Боже мој! — рече он, хватајући за руку доктора који уђе.

— Свршава се, — рече доктор. И лице докторово беше тако озбиљно кад је то говорио, да је Љовин појмио реч свршава у смислу — умире.

Као ван себе он утрча у спаваћу собу. Прво, што спази, беше лице Лизавете Петровне. Оно беше још строже и натмуреније. Лица Китинкиног не беше. На оном месту, где је оно било пређе, беше нешто страшно и по изгледу напрезања и по звуку који излажаше отуд. Он прислони главу уз дрво од кревета, осећајући да му се срце цепа. Ужасна вика није престајала; она постаде још ужаснија и, чисто дошав до последње границе ужаса, одједном се стиша. Љовин не вероваше своме слуху, али се није могло сумњати: вика се стиша, и чујаше се тиха ужурбаност, шуштање и журна дисања, а њен испрекидани, жив и нежан, срећан глас тихо изговори: „свршено“.

Он подиже главу. Немоћно спустивши руке на покривач, необично прекрасна и тиха, она нêмо гледаше у њега и хтеде но не могаше да се осмехне.

И одједном Љовин се у магновењу осети пренесен из оног тајанственог и ужасног света, у коме је живео ових двадесет и два сата, у пређашњи и обични свет, али који сад сијаше таквом новом светлошћу среће, да је он није могао издржати. Затегнуте струне откинуше се. Јецања и сузе радости, које он никако није предвиђао, са таквом силином подигоше се у њему, вихајући цело његово тело, да су му дуго сметале да говори. Павши на колена пред постељом, он је држао испред усана руку женину и љубио је, а та рука слабим покретом прстију одговарала је на његове пољупце. А међутим тамо, у доњем делу постеље, у вештим рукама Лизавете Петровне, као пламичак над светњаком, лелујао се живот човечијег бића, кога пре никад није било и које ће тако исто, са тим истим правом, са том истом значајношћу за себе, живети и размножавати себи сличне.

— Живо! Живо! И још мушко! Не брините се! — чу Љовин глас Лизавете Петровне, која шљепаше дрхтавом руком по леђима детињим.

— Мама, је л' истина? — рече глас Китинкин.

Само јецања кнегињина одговараху јој.

И усред ћутања, као несумњиви одговор на питање материно, зачу се глас сасвим друкчији од осталих гласова, који уздржљиво говораху у соби. То беше смеона, дрска и безобзирна вика новог човечијег бића, које се појави непојамно откуд.

Кад би пре тога рекли Љовину да је Кити умрла, да је он умро заједно с њом, да су им деца анђели и да је Бог ту пред њима, — он се ничему не би зачудио; али сад, вративши се у свет стварности, чинио је велике напоре мисли да појми, да је она жива и здрава, и да биће које тако очајнички пишташе, јесте његов син. Кити је била жива, патње су свршене. И он беше неисказано срећан. То је он појимао и тиме је био потпуно срећан. Али дете? Откуда, зашто, ко је оно?... Он никако није могао да се навикне на ову мисао. То му се чињаше као нешто излишно, као неки сувишак на који он дуго није могао да се навикне.

XVI

У девет часова, стари кнез, Сергије Иванович и Степан Аркадијевич седели су код Љовина и, после говора о породиљи, разговарали су о другим предметима. Љовин је слушао и, сећајући се нехотице прошлости, онога што је било до данашњег јутра, сећао се и себе, какав је био јуче пре овога. Као да је сто година прошло од тада. Он се осећаше на некој недостижној висини, с које се марљиво спушташе да не би увредио оне, с којима је говорио. Он је говорио и непрестано мислио о жени, о подробностима њеног садањег стања и о сину, старајући се да се навикне на мисао о његовом постојању. Сав женски свет, који после женидбе доби за њега нови, непознати му дотле значај, подиже се сад у његовим појмовима тако високо, да он не могаше уобразиљом да га обухвати. Он је слушао разговор о јучерашњем ручку у клубу, а мислио је: „Шта сад ради она, да ли је заспала? Како јој је? Шта она мисли? Дере ли се син Димитрије?“ И усред разговора, усред фразе, он скочи и пође из собе.

— Јави ми по неком, може ли се к њој, — рече кнез.

— Добро, одмах, — одговори Љовин и не застајући, пође к њој.

Она беше будна и тихо разговараше с матером, правећи планове о крштењу.

Намештена, очешљана, у гиздавој капици са нечим плавим, извадивши руке и метнувши их поврх покривача, она лежаше на леђима и, сусревши га погледом, погледом га привлачаше себи. Поглед њезин, иначе светао, постајаше још светлији, у колико јој се он примицаше. На њеном лицу беше она иста промена од земаљског на неземаљско, која бива на лицима покојника̂; али тамо је опроштај, а овде је сусрет. Узбуђење, слично ономе које је осећао у тренуцима порођаја, опет се приближи његовом срцу. Она узе његову руку и упита, је ли спавао. Он не могаше да одговара и окреташе се у страну, убедивши се у своју слабост.

— А ја се бејах занела, Косћа! — рече му она. — Сад ми је тако добро.

Она гледаше у њега, али се одједном њен израз промени.

— Дајте ми га, — рече она, чувши писку детињу. — Дајте, Лизавета Петровна, и он ће да види.

— Хајд', нека тата види, — рече Лизавета Петровна, подижући и приносећи нешто црвено, чудновато и занихано. — Чекните, ми ћемо најпре да се удесимо, — и Лизавета Петровна метну то занихано и црвено на кревет, поче развијати и повијати дете, једним прстом подижући га, окрећући и нечим посипљући.

Гледајући у ово сићушно и жалосно биће, Љовин чињаше узалудне напоре да нађе у својој души какве било знаке очинског осећаја према њему. Он осећаше према њему само гадљивост. Али кад га разголитише и кад мрднуше танке — танке ручице и ножице, и шта више с палцем, који се, разликује од других, и кад спази како Лизавета Петровна, као меке опружице, притискиваше ове ручице, затварајући их у платнену одећу, њега обузе таква жалост према овом бићу и такав страх да му не нашкоди, да је задржа за руку.

Лизавета Петровна насмеја се.

— Не бојте се, не бојте се!

Кад је дете било нарећено и претворено у чврсту луткицу, Лизавета Петровна искрену га на једну страну, чисто поносећи се својим радом, и склони се да би Љовин могао видети сина у свој његовој лепоти.

Кити је, не спуштајући очију, такође гледала тамо. — Дајте, дајте! — рече она и чак се беше подигла.

— А, Катарина Александровна, тако се не сме кретати! Чекните, ја ћу вам додати. Ево, да нас види тата, какви смо јунаци!

И Лизавета Петровна подиже и принесе Љовину на једној руци (прстима друге руке само је подупирала потиљак који се нихаше) ово чудновато црвено биће, које се љуљаше и сакриваше своју главу за крајеве од пеленице. Али беху такође очи, нос и уста која цмокаху.

— Дивно дете! — рече Лизавета Петровна.

— Љовин огорчено уздахну. Ово дивно дете уливало му је само осећај гадљивости и жалости. То сасвим не беше онај осећај, који је он очекивао.

Он се окрете у страну, докле га Лизавета Петровна намешташе уз ненавикнуту сису.

Одједном смех га принуди да се окрене. То се Кити насмеја. Дете нађе сису и поче да доји.

— Ну, доста је, доста! — говораше Лизавета Петровна, али га Кити не пушташе. Оно заспа на њеним рукама.

— Погледај сад, — рече Кити, окрећући му дете тако да га може видети. Старачко лице одједном се још више намршти и дете кихну.

Смешећи се и једва задржавајући сузе милине, Љовин пољуби жену и изађе из тамне собе.

Оно што он осећаше према овоме маленоме бићу беше сасвим нешто друго од онога што је очекивао. Ничега веселога и радоснога не беше у томе осећају; напротив, то беше нов, мучан страх. То беше свест о новој области, где му се може нанети рана. И та свест беше у прво време тако мучна, страх да не пострада ово немоћно биће, беше тако силан да се због њега не могаше ни приметити онај чудноват осећај бесмислене радости чак гордости, који он осети кад дете кихну.

XVII

Ствари Степана Аркадијевича стајаху рђаво.

Новац за две трећине шуме био је већ страћен и уз одбитак десет процената, беше изузео готово унапред целу последњу трећину. Купац не хте више да даје новац, тим пре што Дарија Александровна ове зиме, први пут отворено изјавивши право на своју имовину, одби да потпише контракт о пријему новца за последњу трећину шуме. Цела плата ишла

је на домаће трошкове и на исплату ситних непрекидних подужица. Новаца сасвим није било.

То беше непријатно незгодно и није се смело тако наставити, по мишљењу Степана Аркадијевича. Узрок свему томе, по његовим појмовима, био је у томе што је он примио одвећ малу плату. Место које он заузимаше, било је очевидно врло добро пре пет година, али сад је сасвим друкче. Петров, као директор банке, примао је 12.000. Свентицки, као члан друштва, примао је 17.000. Мићин, основавши банку, примио је 50.000. „Ја сам, очевидно, заспао и мене су заборавили“, мишљаше о себи Степан Аркадијевич. И он поче да ослушкује, да мерка, и при крају зиме баци око на једно врло добро место и поче га атаковати, спочетка из Москве, преко тетака, ујака и пријатеља, а затим, кад је ствар сазрела, крену се у пролеће за Петроград. То беше једно од оних места, којих сада, у свима сразмерама од 1.000 до 50.000 годишње плате, бејаше више него што је пређе било топлих, масних и подмитљивих места; то беше место члана комисије сједињене агенције кредитно-узајамног биланса јужних железница и банкарских установа. Ово место, као и сва таква места, изискивало је тако огромно знање и делање, које је тешко било сјединити у једном човеку. А пошто није било човека, који би сва та својства сјединио у себи, онда је ипак било боље да то место заузима поштен, него и непоштен човек. А Степан Аркадијевич био је не само човек поштен (без нагласка), него је био поштен човек (са нагласком) у оном особитом смислу, који у Москви има ова реч, кад се говори: поштен радник, поштен књижевник, поштен журнал, поштена установа, поштен правац, и који означава, не само то, да човек или установа нису непоштени, него и то, да су способни да у згодном случају боцну владу. Степан Аркадијевич кретао се у Москви по оним круговима, у којима је уобичајена била ова реч, сматрао се тамо као поштен човек и према томе имао је више него ли други, право на ово место.

Место ово давало је годишње од седам до десет хиљада, а Облонски је могао да га заузме, не остављајући своју државну службу. Оно је зависило од двају министарства, од једне даме и двојице Јевреја, и све те људе, ма да су били већ припремљени, требало је Степану Аркадијевичи да види у Петрограду. Осим тога, Степан Аркадијевич обећа сестри Ани да ће свим силама радити да добије од Карењина одлучан одговор о ра-

зводу. И, измоливши у Дарије Александровне педесет рубаља, он отпутова у Петроград.

Седећи у кабинету Карењинову и слушајући његов пројекат о узроцима рђавог стања руских финансија, Степан Аркадијевич очекиваше само моменат, кад ће он свршити, па да отпочне разговор о својој ствари и о Ани.

— Да, то је врло тачно, — рече он, кад Алексије Александрович скиде pince-nez, без чега не могаше сад читати и упитно погледа у бившег шурака, — то је врло тачно у подробностима, али ипак принцип нашег времена је — слобода.

— Да, али ја истичем други принцип који обухвата принцип слободе, рече Алексије Александрович, наглашујући реч „обухвата“ и опет мећући pince-nez, да поново прочита слушаоцу оно место, где је баш ово исто било речено.

И прелиставши лепо написан рукопис, са великим празнинама са стране, Алексије Александрович понова прочита убедљиво место.

— Ја нећу протекционо систему, не због користи приватних лица, већ ради општег добра — подједнако и за више и за ниже класе, — говораше он, гледајући преко pince-nez у Облонскога. — Али о н и то не могу да појме, о н и су заузети само личним интересима и заносе се фразама.

Степан Аркадијевич знао је, да кад је Карењин почињао да говори о ономе шта раде и мисле о н и, они исти, који нису хтели усвојити његове пројекте и који су били узрок свега зла у Русији, да је тада већ био близу крај; и стога се сад радо одрече принципа слободе и потпуно се сложи с њим. Алексије Александрович ућута, замишљено прелиставајући свој рукопис.

— Ах, бешале, рече Степан Аркадијевич, — хтео сам да те замолим да у згодноме случају, кад се састанеш с Поморским, кажеш му коју реч о томе, да бих ја веома желео да заузмем новостворено место члана комисије сједињене агенције кредитно-узајамног биланса јужних жељезница. Степан Аркадијевич већ беше навикао на назив овога места, тако блиског његовом срцу, да га је, не грешећи, брзо изговарао.

Алексије Александрович распита се, у чему се састојала делатност те нове комисије, и замисли се. Он премишљаше да ли нема у раду те комисије нечега противног његовим пројектима. Али пошто рад ове нове установе беше врло компликован,

а пројекти његови обухватаху врло велику област, он не могаше то одмах да саобрази и, скидајући pince-nez, рече:

— Без сумње, ја му могу рећи; али зашто ти управо желиш да заузмеш то место?

— Плата је добра, до девет хиљада, а моја средства...

— Девет хиљада, — понови Алексије Александрович и натмури се. Велика цифра ове плате потсети га, да је с те стране намераван аделатност Степана Аркадијевича била противна главном смислу његових пројеката, који су увек нагињали штедњи.

— Ја налазим, а и написао сам о томе реферат, да и наше огромне плате јесу знаци лажне економске asscette — нашег управљања.

— Па како ти хоћеш? — рече Степан Аркадијевич. — Рецимо, директор банке прима десет хиљада — та он заслужује то. Или, инжињер прима двадесет хиљада. Како хоћеш, то је жив посао!

— Ја мислим да је плата плаћање за робу, а она мора подлежати закону тражње и понуде. Ако одређивање плате одступа од тога закона, као на пример, кад видим да излазе из института два инжињера са подједнаким знањем и способностима, па један прима четрдесет хиљада, а други се задовољава и двема хиљадама; или, да за директоре банака постављају са огромном платом правнике и хусаре, који немају никакве особине специјалне спреме, — ја тада закључујем, да се плата не одређује по закону тражње и понуде већ по пристрасности. И ту постоји злоупотреба, значајна само по себи, која се штетно одазива на државним пословима. Ја мислим...

Степан Аркадијевич похита да прекине зета.

— Да, али имај у виду да се отвара нова несумњиво корисна установа. Како хоћеш, то је жив посао! Особито им је стало до тога, да се посао ради поштено, — рече Степан Аркадијевич с нагласком.

Али московски смисао поштеног беше непојмљив за Алексија Александровича.

— Поштење је само негативно својство, — рече он.

— Али ти ћеш ми ипак учинити велику услугу, — рече Степан Аркадијевич, — ако кажеш коју реч Поморскоме. Онако узгред...

— Па то зависи, чини ми се, више од Болгаринова, — рече Алексије Александрович.

— Болгаринов са своје стране потпуно пристаје, — рече Степан Аркадијевич, црвенећи. Степан Аркадијевич црвенио је при помену Болгаринова, и та визита остави у њему непријатну успомену.

Степан Аркадијевич поуздано је знао да је посао, коме он хтео да служи, био нов, жив и частан посао; али му јутрос, кад га Болгаринов очевидно навалице принуди да чека два сата са осталим молиоцима у чекаоници, одједном поста незгодно.

Да ли му беше незгодно то, што је он, потомак Рурика, кнез Облонски, чекао два часа у чекаоници чивутиновој или то, што први пут у животу није следовао примеру предака, служећи влади и држави, већ излажаше на ново поприште, тек њему беше врло незгодно. У току ова два сата чекања код Болгаринова Степан Аркадијевич, весело шетајући по чекаоници, гладећи бакенбарте, ступајући у разговор с другим молиоцима и смишљајући каламбур, који ће рећи о томе како је чекао код чивутина, брижљиво је крио од других па чак и од самог себе своје осећаје.

Али му за све то време беше незгодно и досадно, и сам не знаћаше због чега. Да ли због тога, што ништа није могло да буде од каламбура: „имао сам посла код чивутина и чекао сам“,[1] или због нечега другог. Кад га је најзад Болгаринов са изванредном учтивошћу примио, очевидно тријумфујући над његовим унижењем, и готово отказао му, Степан Аркадијевич похита да то што пре заборави. И сад, сетивши се само поцрвене.

XVIII

— Још имам једну ствар, а ти знаш коју. Тиче се Ане, — рече Степан Аркадијевич, poћутавши мало и стресавши са себе овај непријатан утисак.

Чим Облонски изговори име Анино, лице Алексија Александровича потпуно се измени: место пређашње живахности оно изрази малаксалост и мртвило.

— Шта управо ви хоћете од мене? — обрћући се на фотељи и закопчавајући свој pince-nez, рече он.

— Одлуку, какву било одлуку, Алексије Александровичу. Ја ти се обраћам сад („не као увређеноме мужу“, хтеде рећи

[1] У оригиналу игра речи: „Было дѣло до жида, и я дожида-лся“. Жидъ-чивутин; дожидаться-чекати.

Степан Аркадијевич, али побојавши се да тиме не поквари ствар, замени то речима:) не као државнику (што изађе неумесно) — него просто као човеку, као добром човеку и хришћанину. Ти је мораш пожалити, — рече он.

— У чему управо? — тихо рече Карењин.

— Да, да је пожалиш. Кад би је ти видео, као ја — ја сам провео целу зиму с њом — ти би се сажалио према њој. Положај њен ужасан је, у правом смислу ужасан.

— Мени је изгледало, — одговори Алексије Александрович тањим, готово пискавим гласом, — да Ана Александровна има све оно, што је сама хтела.

— Ах, Алексије Александровичу, тако вам Бога, оставимо се рекриминација! Што је било било, но ти знаш шта она жели и чека — развод брака.

— Али ја сам мислио да Ана Аркадијевна неће пристати на развод у случају, ако ја затражим да ми се остави син. Тако сам и одговорио, и мислио сам да је та ствар свршена. И сматрам је као свршену, — писну Алексије Александрович.

— Али, за име Бога, не жести се, — рече Степан Аркадијевич, дотичући се колена зетовог. Ствар није свршена. Ако ми допустиш да рекапитулирам, ствар је била овако: кад сте се растали, ти си био велик, као што се само може бити великодушан; ти си јој давао све — слободу, шта више и развод. Она је то оценила у толикој мери, да у тим првим тренуцима, осећајући своју кривицу пред тобом, није промислила и није могла о свему промислити. Она се свега одрекла. Али стварност и време показали су јој да је њен положај мучан и немогућан.

— Живот Ане Аркадијевне не може ме интересовати, — прекиде га Алексије Александрович, подижући обрве.

— Допусти ми да не верујем, — меко одговори Степан Аркадијевич. — Њен положај је и мучан за њу, и без икакве користи за ма кога било. Она га је заслужила, рећи ћеш. Она то зна и не моли те; она отворено каже да ни за шта не сме да моли. Али ја, сви ми рођаци, сви, који је волимо, молимо те, преклињемо те. Зашто се она мучи? Коме је од тога боље?

— Допустите, ви ме, чини ми се, стављате у положај кривца, — проговори Алексије Александрович.

— То не, то не, ни најмање, разуми ме, — опет дотичући се до његове руке, рече Степан Аркадијевич, као да је био

уверен да то дотицање умекшава зета. — Ја говорим само једно: њен положај је тежак, ти га можеш олакшати, а сам ништа нећеш изгубити. Ја ћу ти све тако удесити, да нећеш ни приметити. Та обећао си!

— Обећање је било дато пређе. И мислио сам да је питање о сину решавало ствар. Осим тога, ја сам се надао да ће Ана Аркадијевна имати великодушности... — с муком, дрхтавим уснама изговори побледели Алексије Александрович.

— Она оставља све твојој великодушности. Она моли и преклиње само за једно — да је изведу из оног немогућног положаја, у коме се налази. Она већ не тражи сина. Алексије Александровичу, ти си добар човек. Уђи за тренутак у њен положај. Питање развода за њу је, у њеном положају, питање живота и смрти. Да ниси обећао пре, она би се помирила са својим положајем и живела би у селу. Али ти си обећао, она ти је написала и преселила се у Москву. И у Москви, где је сваки сусрет за њу нож у срце, она живи шест месеци, сваког дана очекујући одлуку. Та то је исто, што и осуђенога на смрт држати месецима с конопцем о врату, обећавајући му, можда смрт, а можда и помиловање. Смилуј се над њом, а ја ћу све то тако удесити... Vos scrupules...

— Ја не говорим о томе, о томе... — гадљиво прекиде га Алексије Александрович. — Али можда сам ја обећао оно, што нисам имао права да обећам.

— Дакле, ти одричеш оно што си обећао?

— Ја никад нисам одбијао да испуним оно што је могућно, али ја желим да имам времена да промислим, уколико је обећано могућно.

— Не, Алексије Александровичу! — скочивши, поче Облонски, — ја нећу томе да верујем! Она је тако несрећна, како само може бити несрећна једна женска, и ти јој не можеш одрећи такву...

— У колико је обећана могућно. Vous professez d'être un libre penseur. Али ја, као човек који верује, не могу у таквој важној ствари поступити противно хришћанском закону.

— Али у хришћанским друштвима и у нас, колико ја знам, развод је допуштен, — рече Степан Аркадијевич. — Развод допушта и наша црква. И ми видимо...

— Допушта, али не у овом смислу.

— Алексије Александровичу, ја не могу да те познам, — поћутавши, рече Облонски. — Ниси ли ти (и нисмо ли ми то оценили?) све опростио и, покренут баш хришћанским осећајем, био готов све да жртвујеш? Ти си сам рекао: дати и горњу хаљину, кад ти узимају кошуљу, а сад...

— Ја вас молим, — одједном устајући на ноге, блед и са дрхтавом чељусти, пискавим гласом проговори Алексије Александрович, — ја вас молим да прекинете, да прекинете... тај разговор.

— Ах, не! Опрости ми, опрости, ако сам те огорчио, — збуњено смешећи се, поче Степан Аркадијевич, пружајући руку, — али ја сам, као изасланик, само испоручивао поруку.

Алексије Александрович даде своју руку, замисли се и проговори:

— Ја морам промислити и потражити обавештења. Прекосутра ћу вам дати одлучан одговор, — смисливши нешто, рече он.

XIX

Степан Аркадијевич хтеде већ да иде, кад Корнеј дође и јави:

— Сергије Алексијевич!

— Који је то Сергије Алексијевич? — поче Степан Аркадијевич, али се одмах сети.

— Ах, Серјожа! — рече он — „Сергије Алексијевич“. — Ја мишљах директор департмана. Ана ме је баш и молила да га видим, — сети се он.

И он се сети оног бојажљивог, жалосног израза, с којим Ана, испраћајући га, рече: „Ипак ћеш га видети. Сазнај подробно, где је и ко је са њим. И, Стиво... ако је могућно! Та могућно је?“ Степан Аркадијевич појми, шта је значило то: „ако је могућно“ — ако је могућно удесити развод тако да син припадне њој... Сад је Степан Аркадијевич видео да се о томе не може ни мислити, али се ипак радовао да види сестрића.

Алексије Александрович напомену шураку да сину никад не говори о матери, и замоли га да му ништа о њој не помиње.

— Био је врло болестан после оног састанка с матером, који нисмо предвидели, — рече Алексије Александрович. — Бојали смо се чак за његов живот. Али паметно лечење и морска купања летос опоравише га, и сад сам га, по савету лекара,

дао у школу. Заиста, утицај другова имао је на њега добро дејство, сад је потпуно здрав и учи се добро.

— Какав делија постао! И то не Серјожа него цео целцат Сергије Алексијевич! — смешећи се, рече Степан Аркадијевич, гледајући у лепог, широког дечка у плавој блузи и дугачким панталонама, који весело и одрешито уђе у собу. Дечак је имао здрав и весео изглед. Он се поклони ујаку, као туђину, али познавши га, поцрвене и чисто увређен и наљућен нечим, журно се окрете од њега. Дечко приђе оцу и показа му своје оцене, добивене у школи.

— Е, ово је ваљано, — рече отац, — можеш ићи.

— Смршао је и порастао, престао да буде дете и постао дечак; ја то волим, — рече Степан Аркадијевич. — Сећаш ли се мене?

Дечко се брзо обазре на оца.

— Сећам се, mon oncle, — одговори он, погледавши у ујака, и опет обори поглед.

Ујка позва дечка к себи и узе га за руку.

— Па како иду послови? — рече он, желећи да се разговара и не знајући, шта да каже.

Дечко, црвенећи и не одговарајући, обазриво извлачаше своју руку из руке ујакова. Чим Степан Аркадијевич испусти његову руку, он као тица, пуштена на слободу, упитно погледавши у оца, брзим кораком изађе из собе.

Прошло је година откако је Серјожа последњи пут видео своју матер. Од тога доба он никад више ништа није чуо о њој. А те године био је дат у школу, и он позна и заволе своје другове. Оне сањарије и успомене о матери, које га после састанка с њом направише болесним, сад га већ нису занимале. Кад су долазиле, он их је брижљиво гонио од себе, сматрајући их као срамотне и својствене само девојчицама, а не дечаку и другу. Он је знао да је између матере и оца била свађа, која их је раставила, знао је да му је суђено да остане с оцем и старао се да се на ту мисао навикне.

Видети ујака, који личи на матер, било му је непријатно стога, што је то изазвало у њему оне исте успомене, које је сматрао за срамне. То му беше у толико више непријатно, што је, по неким речима које је чуо, чекајући пред вратима кабинета, а особито по изразу лица очева и ујакова, закључио да је међу њима морало бити говора о матери. И, да не би морао

осуђивати онога оца, с којим је живео и од кога је зависио, а што је главно, да се не би одавао сентименталности, коју је сматрао као унижење, Серјожа се стараше да не гледа у овога ујака, који је дошао да наруши његов мир, и да не мисли о ономе, на шта је он потсећао.

Али кад га Степан Аркадијевич, који изађе одмах за њим, спазивши га на степеницама, позва к себи и упита, како проводи време у школи између часова, Серјожа се, без присуства очева, упусти с њим у разговор.

— Код нас сад ради жељезница, — рече он, одговарајући на његово питање. — То је, ево како: двојица седну на клупу. То су путници. А један стоји на тој истој клупи. А сви се упрежу. Може рукама, а може и појасевима, и терају кроз све сале. Врата се унапред отварају. Е, кондуктер је ту врло тешко бити.

— Је л' то онај што стоји? — упита Степан Аркадијевич.

— Да ту треба и смелости и вештине, особито кад се одједном зауставе, или кад неко падне.

— Да, то није шала, — рече Степан Аркадијевич, с тугом загледајући у ове живахне, материнске очи, сада већ не детиње и не потпуно невине. И ма да обећа Алексију Александровичу да неће говорити о Ани, ипак не издржа.

— А сећаш ли се матере? — одједном упита он.

— Не, не сећам се, — брзо проговори Серјожа и поцрвенивши, обори очи. И ништа више ујак није могао чути од њега.

Словен васпитач кроз пола сата нађе свога васпитаника на степеницама, и дуго није могао да појми, да ли се он љути или плаче.

— Шта је, сигурно сте се угрували кад сте пали? — рече васпитач. — Ја сам говорио да је то опасна игра. Треба казати директору.

— Кад бих се и угрувао, нико не би приметио. То је сигурно.

— Па шта је онда?

— Оставите ме! — Сећам се, не сећам се... Шта се њега тиче? Зашто да се сећам! Оставите ме на миру! — обрати се он не васпитачу, већ целом свету.

С руског преводи
М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Слободан Јовановић: **Политичке и правне расправе,** II свеска (О дводомном систему, Милан Пироћанац, Владан Ђорђевић о српско-бугарском рату). Београд 1910. Издање књижаре Геце Кона, страна 350, цена 3·50 динара.

Г. Слободан Јовановић наставља свој правно-публистички рад објављивањем и друге свеске политичких и правних расправа, у којој се, као што се из наслова види, налазе три рада: два из политичке историје Србије, а један из државног права и из политичке историје у исто време. Есеј из политичке историје о Милану Пироћанцу чита се са ретким уживањем. Елегантни стил г. Јовановића као да је створен за ову врсту књижевних радова. Да ли су пак односно садржине расправе сви Јовановићеви назори и закључци о животу и раду Пироћанчевом тачни, и да ли је слика ондашњих политичких прилика, како је овде изнета, у свему верна, мени као некомпетентном није могуће да утврдим. Могу само то да кажем, да је у том погледу есеј учинио на мене утисак једног врло објективног и непристрасног рада.

Што се тиче друге политичке студије (Владан Ђорђевић о српско-бугарском рату), то је у ствари реплика Јовановићева на извесне примедбе, које је Владан Ђорђевић учинио на студију Јовановићеву Српско-бугарски рат. И ако полемичне природе, она садржи доста интересантних и за правилно схватање српско-бугарског рата несумњиво важних детаља. Кри-

тички суд о овом раду такође ми је тешко да дам, пошто нисам ни довољно упознат са спорним питањима, нити сам у осталом вољан да се мешам у једну недовршену полемику. Јер најзад, на онако сјајну реплику сваки би други противник ућутао, али д-р Владан Ђорђевић можда неће бити истог мишљења и зато је најбоље сачекати, шта ће он да изјави.

Трећа студија, која је највећа, јер заузима скоро две трећине целе књиге, мене је највише интересовала, пошто има за предмет једно питање из државног права и политике, које је у Србији и у теорији дискутовано, а једно кратко време и у пракси било огледано. То је питање о дводомном систему. Студија г. Јовановића је, рекосмо, врло опсежна. У првом делу њеном посматрано је питање о Горњем Дому без обзира на Србију и српске прилике. У II делу изложена је историја тог питања у Србији и дат је најзад одговор, да ли нама треба парламенат са два или са једним домом.

У првом делу изнета је у почетку кратка историја установе Горњег Дома у Енглеској и Француској. У Енглеској је Горњи Дом постао историским путем без икаквог претходног резоновања, да ли је то једна установа, која омогућава правилније функционисање државног организма, и зато је историја питања о Горњем Дому у Енглеској мање поучна, но што је то случај са Француском, где је Горњи Дом, без обзира на икакве традиције, усвојен зато, што се нашло, да је то једна рационална установа, која је свакој модерној држави неопходно потребна. По угледу на Француску усвојен је затим Горњи Дом код свих западних европских држава. Изузетак чине само балканске државе као и неке америчке републике. Овде је поштовани писац изоставио Немачку Царевину, која има једнодомни систем, док поједине немачке савезне државице, на које је г. Јовановић вероватно мислио, имају два дома. У Немачкој Царевини постоји истина једно тело, које има учешћа у законодавној власти, а то је савезно веће (Bundesrat), али то није никакав Горњи Дом, већ представник извршних власти појединих савезних држава. Док у обичним или простим државама законодавни предлози долазе или од владе, као органа шефа извршне власти, или од парламента, дотле у савезној немачкој држави законски предлози полазе или од савезног већа, као представника владâ свих савезних држава, или од парламента. Чим се парламенат

(Reichstag) и извршна власт споразуму, закон је готов и не пролази кроз друго какво законодавно тело.[1]

На основу тога што су државе у огромној већини усвојиле дводомни систем, и то све државе са високом културом, изводи писац, да би са практичног гледишта питање између дводомног и једнодомног система било решено у корист дводомног система, и то на несумњив начин. Могла би се овом закључку учинити само та примедба, да законодавство Немачке Царевине, и ако је донето од једног Дома, ни мало не уступа, ако чак није и боље од законодавства, где влада дводомни систем. Међутим та примедба у толико би била неоправдана, што у Немачкој не постоји парламентарни режим, ни преставничка влада, а Горњи Дом се препоручује за земље са представничком владом.

Друго је питање, да ли се до истог закључка мора доћи и са теориског гледишта. У теорији дводомни систем није тако једнодушно примљен, као што би се, према примеру држава, које су га усвојиле, могло мислити. Било је писаца, који су бранили два дома, а било их је, који су се противили тој установи. Разлога је било и за и против врло разноликих. Ипак се они дају свести у неколико главних начелних разлога. Ти су разлози изложени врло прегледно и исцрпно и пропраћени критичким расматрањима. Крајњи закључци г. Јовановића претежу у начелу у корист Горњег Дома. Главни аргуменат против Горњег Дома, као да он садржи клицу за сукобе између органа законодавне власти, г. Јовановић не сматра као тачан, и излаже опширно разне начине, како се евентуални сукоби имају отклонити. Решење овог питања о отклањању сукоба зависи у главном од тога, како су међусобни односи између домова регулисани. У начелу оба дома треба да су равноправна. У пракси пак то није увек случај и обично се у буџетском питању даје Доњем Дому већа власт. Разни системи код овог питања изнети су и критички промотрени. Али не само од односа између домова да зависи, да ли ће бити и сукоба међу њима и како ће се ти сукоби отклонити, већ и од тога, како је сам Горњи Дом организован. И том питању посвећен је нарочити одељак. Закључци пишчеви су ови: да организација Горњег Дома зависи у главном од тога, да ли је једна држава репу-

[1] Paul Laband: Deutsches Reichsstaatsrecht, II Aufl. S. 115, у збирци Das oeffentliche Recht der Gegenwart, Band I.

блика или монархија. У републици је могућан само изабрани Горњи Дом. У монархији су могуће све врсте горњих домова, и један мешовит Горњи Дом, у коме би било чланова и наследних, и постављених, и изабраних и по положају. Писац нарочито препоручује један Горњи Дом, који би делом био изабран, а делом постављен. Владалац који би постављао један део његових чланова могао би се постарати за добар лични састав. Народ који би пак бирао један део његових чланова, дао би му онај политички ауторитет, који имају једино народни представници. У таквом Горњем Дому била би спојена лична вредност са популарношћу. Он не би био ни сувише јак, ни сувише слаб: нити би претеривао у отпору, ни у попустљивости, већ би се држао средине, која је потребна за мирну еволуцију.

У другом делу расправе изложена је целокупна историја питања о Горњем Дому код нас, почевши од 1835 па све до 1903 године. У том погледу је врло интересантан рад уставотворног одбора 1868 године, који је већао о извесним питањима из будућег Устава, па том приликом претресао и питање о дводомном систему. Тај одбор је у начелу једногласно примио Горњи Дом, из разних разлога, а поглавито под утиском беседе, којом је Намесништво отворило седнице одборске и у којој се оно изразило за то, да у законодавној власти учествују Народна Скупштина и Државни Савет, као једна врста Горњег Дома. Што пак у Устав од 1869 године није ушла и установа Горњег Дома, г. Јовановић мисли да је кривица до самог Намесништва, које се није довољно за то заузело, јер разлог, да народ неће чиновничку скупштину, није без сумње са свим тачан, кад се има на уму то, да су у Уставу предвиђени краљеви посланици, за које се погрешно мислило, да ће моћи дати оно, што се очекује од једног тела, састављеног из интелигентнијих елемената.

Питање о Горњем Дому појавило се затим у Србији почетком осамдесетих година, поводом намере да се мења Устав, али је ствар била сад много компликованија него седамдесетих година, пошто је установа Горњег Дома добила и теориских и политичких противника. Гига Гершић, тадашњи професор Државног Права, објавио је повећу расправу „Горњи Дом“ („Рад“ 1881) и у њој се одсудно изразио противу те установе. Назоре Гершићеве усвојила је у пракси радикална странка, која је већ тада била важан фактор у унутарњој политици. Садржину ра-

справе Гершићеве прокритиковао је темељно г. Јовановић, трудећи се да обори или ослаби његове разлоге противу Горњег Дома. У томе је већим делом и успео.

До промене Устава дошло је међутим, као што је познато, тек 1888 године, кад су се појавиле и две расправе о дводомном питању. Једна од Милована Ђ. Миловановића („Наша уставна реформа"), а друга од Милутина Гарашанина („Један или два дома"). Миловановић није био одсудни противник Горњег Дома као Гершић. Али се он није изјаснио ни за Горњи Дом. То питање, један или два дома, он није сматрао као теориско, већ као практично питање. Он је тврдио, да се никаквом теоријом не може доказати, да Горњи Дом не може бити користан ни за један народ на свету, али исто тако и обрнуто да Горњи Дом мора бити користан за сваки народ без разлике. Његова корисност зависи од специјалних прилика једног одређеног народа. Што се тиче српских прилика, оне по Миловановићу нису такве, да би потреба за два дома била очигледна. Јер где год постоји, Горњи Дом се сматра као отпорни центар не према владаоцу, већ према парламенту, као једно средство против парламентарне тираније. Ниједан озбиљан политичар не страхује међутим, да ће Скупштина узети сву власт у своје руке и тиме постати опасном по правилно функционисање државе. Осим тога по Миловановићу у Србији нема те интелигенције, која би по својим културним особинама заслуживала да седи у Горњем Дому. Српско друштво је хомогено и као такво треба да има један дом, један парламенат. Оба ова разлога побија г. Јовановић, налазећи да први разлог зато не стоји у ствари, што је доцније политички развитак под слободоумним Уставом од 1888 године показао да српске скупштине и хоће и могу да буду свемоћне; а да је други разлог слаб, пошто се и у нашем друштву налазе културнији елементи, који би могли дати добар Горњи Дом.

Други писац Гарашанин, и ако је био напредњак и вођа напредне странке, која је раније била за дводомни систем, изјаснио се против Горњег Дома, поглавито услед српских специјалних прилика, налазећи да ће то бити једно тело од чиновника и бирократа, који у Србији представљају интелигенцију, а та је интелигенција зависна и неће моћи да буде слободна и самостална у вршењу законодавне власти.

Г. Јовановић описује даље политичке прилике пред

промену Устава од 1901 године, који је Устав као што је познато, увео дводомни систем, и излаже укратко организацију Сената по том Уставу. При томе се задржава на студији г. Живојина Перића о Априлском Уставу,[1] у којој се г. Перић истакао као велики присталица дводомног система. У корист Горњег Дома навео је г. Перић поред осталих разлога и то, да је он нарочито Србији потребан, да би учинио крај борби између Краља и Народног Представништва. По г. Перићу ми живимо час под личним режимом, кад Краљ победи Народно Представништво, час под конвентовским режимом, кад Народ. Представништво победи краља. Ниједан од та два режима не ваља. Оба су разни облици једне исте ствари: деспотске владе. Зато треба установити једну трећу власт, сенат, који ће држати равнотежу између Скупштине и Краља. Док се раније плединрало за Сенат поглавито ради тога, да он буде брана од свемоћи скупштинске, дотле је г. Перић говорио о Сенату поглавито са гледишта личног режима, трудећи се да докаже, да тај режим баш бива онемогућен у случају кад постоји Сенат. Државни удар од 25 марта 1903 године потврдио је у том погледу тачност Перићевог схватања. Г. Јовановић се потпуно слаже са г. Перићем у томе, да је Србији потребан Горњи Дом, и ако са организацијом Сената, како је она у Уставу од 1901 године била изведена, није онолико задовољан, колико г. Перић.

На крају своје студије изложио је г. Јовановић крајње закључке до којих је дошао, а то је, да је Србији потребан Горњи Дом у главном из ова два разлога:

1. Из једног општег разлога, што је и Горњи Дом један од састојака представничке и парламентарне владе, коју је наш Устав усвојио. Г. Јовановић налази, да је Горњи Дом један од битних елемената у парламентарном режиму, и да га зато није

[1] La nouvelle constitution du Royaume de Serbie commentée et expliquée par J. Peritch, објављена прво у часопису Bulletin de la Société de Législation comparée, а затим и засебно оштампана 1903 године. Овај у сваком погледу одличан коментар Устава од 1901 године ја сам у споразуму са г. Перићем превео на српски, али услед промене Устава 1903 године, као и услед врло неповољних издавачких прилика у Србији нисам га на жалост још могао објавити. Један кратак одломак, у коме г. Перић говори о потреби Горњег Дома у Србији објавио сам по жељи ауторовој у Гласу Права, Судства и Администрације (1903) под насловом „О српском сенату“. Тај се одломак налази прештампан и у зборци г. Перића „Политичке студије“. Београд 1907.

требало од тог режима одвајати. Српски Уставотворац је требало или да не усвоју представничку и парламентарну владу, ако она није за наше прилике, или, ако је усвоји, да је усвоји у целини, а не један део да издваја и тиме можда цео механизам да доведе у питање. Ја мислим да овај први разлог није такве природе, да се о њему не може дискутовати. Нарочито се пак не слажем у томе са поштованим писцем, да је Горњи Дом битни елеменат парламентарне машине. У јавном праву нема таквих догма, које би имале апсолутну важност. Чак и онај толико прослављени принцип поделе власти постоји више на папиру, него у ствари. Да се ни у самој Енглеској, колевци парламентаризма, Горњи Дом не сматра као битни елеменат парламентарног режима, мислим да је најбољи доказ прошлогодишњи сукоб између Домова, сукоб који је имао за последицу чак и предлоге, да се Горњи Дом са свим укине! Зато се и потреба Горњег Дома не може на несумњив начин утврдити теориским резоновањем. Ја се у овом питању слажем са г. Миловановићем, који је, као што је горе поменуто, заступао тезу, да је питање о једном или два дома, практично питање, чије решење зависи од посебних прилика сваког народа.

2. На другом месту Србији је потребан Горњи Дом и специјално због њених особених политичких прилика. По г. Јовановићу у Србији постоји опасност од скупштинске свемоћи, и то може бити још већа опасност, него у другим земљама, због невисоког интелектуалног и моралног ступња наших Скупштина. У Скупштини преовлађују људи са села и паланке, са уским хоризонтом, који се у главном руководе локалним интересима. Код тих људи је државна идеја слабо развијена. Општи интереси, који стоје изнад општинских и самоуправних интереса, изгледају њима као празна апстракција, и зато врло нерадо приносе жртве, које иште држава као целина. У место државне идеје они имају једну врсту патриотске узбудљивости, као на пример у тренутцима спољне опасности, када су готови све учинити за спас отаџбине. Са таквом скупштином, која државне потребе увиђа периодично, у извесним критичним моментима, држави је мало поможено. И зато треба установити Горњи Дом, који ће бити способнији да своју пажњу усредсреди на државне интересе.

Што се тиче моралних особина, и у том погледу не стоје боље српске скупштине. Оне су заражене партијским фанатиз-

мом, пошто код нас партијске страсти имају већу интензивност, него у цивилизованим државама. Партијски морал се култивира више него што је потребно, тако да се често пута и сами државни интереси жртвују партијским интересима. Г. Јовановић верује, да ће се у току времена партијске страсти, утицајем културе, ублажити, али док то не буде, треба власт скупштине ограничити тиме, што ће се установити и Горњи Дом као тело, које неће бити заражено тим партијским духом.

Шта да се каже на овај други разлог у корист Горњег Дома? Претпоставке од којих полази поштовани писац су у главном, и на жалост, тачне. Па ипак ми се чини дани Горњи Дом не би ту много помогао. Горњи Дом, као самостално и јако тело, тешко да ће моћи функционисати добро у земљи, где се ауторитет врло мало поштује и где су партијске борбе тако огорчене. Замислимо само случај сукоба између Горњег и Доњег Дома! Тешко да би у Србији и један од предложених начина био погодан да те сукобе отклони или на миран начин изравна. У таквим случајевима би владалац био принуђен да узме активног учешћа у решавању сукоба, а колико је то у Србији опасно, познато је свима озбиљним политичарима. По мом мишљењу треба пустити, да се политичке странке у Скупштини и једино у Скупштини разрачунавају, и своје спорове да не износе пред друго неко тело, па макар од тога и страдали по неки пут државни интереси. Ту је терен за борбу. Питање о личном режиму скинуто је с дневног реда доношењем слободоумног Устава од 1903 године, а питање о свемоћи радикалне скупштине решено је у негативном смислу оснивањем самосталне радикалне странке. Самостална радикална странка постала је важан политички чинилац, и ако она ни по интелектуалним особинама људи, који су је водили, ни по томе, шта је за време своје владе 1905—1906 године урадила, не заслужује тај углед и ту снагу. Али у јавном животу нема увек логике. Па ипак они који су оснивање сам. радикалне странке и њено брзо ширење сматрали као производ незрелог политичког живота у Србији — а то сам мишљење и ја делио — изгледа да су се преварили у судбини те странке. У место краха, та ће странка, мимо сваког очекивања имати да изврши једну врло важну улогу у политичком животу Србије. Наиме она ће бити та, која ће сломити евентуалну свемоћ скупштинску и услед поделе снага натерати сваку

странку да влада путем компромиса. Тако је стварање друге радикалне странке имало и једну добру последицу, која ће, надати се, уродити и добрим плодом. На ову околност г. Јовановић није обратио пажњу, и ако је она, по нашем мишљењу, од велике важности. У место два, имамо данас у Скупштини три политичка логора, од којих ниједан није довољно јак да сам влада.

На крају да поменем, да г. Јовановић и сам истиче, да неће да иде тако далеко, да тврди, да би с увођењем Горњег Дома наша представничка и парламентарна влада била одмах излечена свих својих мана. Политичке установе стоје на нивоу друштвених нарави, и докле се год тај ниво не уздигне, ни политичке се прилике у Србији не могу поправити. Па ипак г. Јовановић мисли, да би са једним Горњим Домом наша представничка влада била мање рђава, него без њега. Само ја се бојим, да цена, по коју би се постигло то Minderschlechtsein не буде одвећ велика. Државни апарат би се још више компликовао увођењем Горњег Дома, а то у Србији, где су државни задаци тако очигледни и тако прости, не би донело много користи. Зато је боље непосредним путем, путем опште културе, радити на томе, да се културна и политичка вредност нашег парламента уздигне. Тај опште културни рад Србији је потребан, и то врло потребан. Ту лежи проблем напретка.

Д-р Лазар Марковић.

БЕЛЕШКЕ

Друштва.

Срп. Краљ. Академија Наука. — Академија природних наука држала је седницу 30 јуна. На овој су седници свршени ови послови: 1. Академик д-р Јован Цвијић приказао је III књигу свога дела „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије“, које ће се штампати као засебно Академијино издање. — 2. Спис проф. М. Катурића „Зоолошки прилози, III“ упућен је на оцену Пери С. Павловићу и Живојину Ђорђевићу. — 3. На основу реферата академика С. Лозанића и д-р Мих. Петровића одлучено је да се расправа д-ра Марка Т. Лека „Радиоактивне воде у Србији“ штампа у „Гласу“ првог разреда. — 4. На основу реферата академика д-ра Светолика Радовановића и д-ра Жив. Ђоћевића одлучено је да се расправе д-ра Петра Ђорђевића: „Апоспорија и апогамија у биљке Trichomanes Caulfussi“, „Bacillus Thermophilus Losanitchi“ и „Bacillus Thermophilus Živoini“ штампају у „Гласу“ првог разреда.

Академија друштвених наука држала је седницу 30 јуна и на њој су свршени ови послови: 1. На основу реферата академика Михаила Валтровића одлучено је да се расправа д-ра Милоја Васића „Градац, преисторинско налазиште латенског доба“ штампа у „Гласу“ другог разреда. — 2. На основу реферата академика Јована Н. Томића одлучено је да се спис Радослава Грујића „Прилози за историју Србије у доба аустриске окупације од 1717 до 1739 године“ штампа у „Споменику“ другог разреда. — 3. Академик Јован Н. Томић приказао је свој спис „Извештај о Црној Гори и Херцеговини из 1692 године“; одлучено је да се овај спис штампа у „Споменику“ другог разреда. — 4. Спис Стев. М. Димитријевића, „Исписи и преписи из архиве манастира Хилендара“ из краја 18. и првих 30 година 19 века“ упућен је на оцену академику Љуб. Стојановићу.

Председништво Академије, у седници од 30 јуна, поред редовних послова, примило је к знању извештај Одбора Мариновићеве задужбине, по коме одбор није досудио расписану награду делу Ив. Ћипика „Пауци“, па је одлучено да се распише нова награда до 960 динара у злату.

Српска Књижевна Задруга. — Од XIX кола за 1910 год. штампана су и дата на коричење ова дела: 1. Дошљаци, роман од М. Ускоковића, 2. Вечити младожења, роман од Јаше Игњатовића, и 3. Мртви капитали, роман од Ј. Козарца; а штампају се у велико: 4. Кармен и Коломба, од Пр. Меримеа. 5. Задовољство-

у животу од Ц. Лубока, 6. Критичке студије д-ра Љ. Недића и 7. Песме Милорада Ј. Митровића. Коло ће ове године бити готово до 1 октобра, када ће се разаслати. Ово се коло штампа у 9.000 примерака. — Ради што бољега узајамнога упознавања и цењења и ради што боље духовне заједнице с Хрватима, Задруга је уговорила с Матицом Хрватском, поред раније већ отворене књижевне заједнице, и економску заједницу, те ће од сада повереници задругини примати улоге и на издања Матичина и обратно. Оправдана је нада да ће бар све школске и јавне књижнице, а свакако и доста представника праве интелигенције узимати и издања братске књижевне установе, да се збиља оствари оно „знано, вољено". Рад на овој узајмици почеће већ на овогодишњем колу.

Наука.

Основи теорије економских вредности. — Као засебно издање Српске Краљ. Академије Наука штампана је расправа „Основи теорије економских вредности" од Косте Стојановића (Друга књига награђена из фонда Пере К. Јанковића). — У Београду; штампано у државној штампарији Краљевине Србије. 1910, у 8⁰, стр. 193. Цена 2 динара.

Четири прилога за српску културну историју. — Из „Гласа" епархије нишке оштампао је П. С. четири своја чланка у књизи са натписом „Четири прилога за српску културну историју". (Ниш, прва нишка електрична штампарија Ђ. Мунца и М. Карића. 1910, у 8⁰, стр. 146. Цена ?). Та су четири прилога: I. „О васпитном раду Св. Саве у српском народу (прилог за нашу културну историју)". — II. „Моје ђачке успомене из живота српске народне школе пре пола века у С. А., у Угарској (прилог за историју наше школе)". — III. „Државна идеја за наших Немањића" и IV. „У Хилендару".

Други и четврти чланак су описи доживљаја самога писца. Први је као неки одломак из пишчеве аутобиографије а други је путопис. Они за то спадају више у књижевности него у науку. И ако писац и у једном и у другом чланку даје врло занимљивих података и описа, ипак композиција њихова одаје књижевника, који нема особито поуздано перо. — Она друга два чланка, бар по својим натписима, спадају у науку, у историју. У првоме писац говори о васпитном раду св. Саве у главном на основу неколиких реченица у житију св. Саве од Доментијана. Али већи део овога чланка говори о друштвеном стању и политичким погледима српскога народа до Немање и св. Саве. И ако писац има својих оригиналних мисли, ипак се не можемо увек с њима сложити. Боље да се изразимо: писац једнострано тумачи немогућност стварања велике српске државе, пре Немање, кад каже да она долази отуда што су племена српска осећала врло мало потребу за заједницом. Он истина спомиње и неке друге узроке, али се чини да их потцењује и да их спомиње само потпуности ради; међутим они су свакојако исто тако значајни као и племенски сепаратизам, који је постојао и код већине данашњих народа, па је ипак, зато што су остале прилике код њих временом постале друкче, савладан и место сепаратизма учвршћена је идеја националног јединства. Дакле пишчево тумачење социјалних појава код Срба пре Немање, — једнострано је, а према томе не може бити ни тачно. О значају васпитнога рада св. Саве може се данас говорити и писати само на основу врло мучнога и натегнуто-

га резоновања, јер поузданих података о томе немамо. Писац наводи неке реченице из Доментијанове књиге и даје им значења која оне тешко да имају.

Тако су исто једнострани пишчеви погледи у чланку „Српска државна мисли за наших Немањића“. И ту се на првом месту истичу „зле последице од наше шестверковне племенштине.“ На ову „племенштину“ (племенску подвојеност) писац, како се нама чини, баца и сувише кривице. Али је још једностраније то што писац ставља православну веру као темељ на коме је подигнута Немањина држава. Он православној вери даје и сувише знатну улогу у доцнијем животу и развитку српске државе за време Немањића, тако да су сви остали (политички, привредни и уопште културни) разлози мање знатни него црква и православна вера. Ово пишчево гледиште ми тек онда можемо разумети кад се сетимо да је овај чланак прво штампан у „Гласу“ епархије нишке.

И иначе пишчеви се погледи на историју прилично разликују од погледа којих се данашњи историчари држе. По томе је ова књига и занимљива. Да додамо још да у овој књизи поред стварних грешака има много и штампарских а и стилских, тако да то веома отежава читање.

Најновија усељавања Сједињених Држава. — Пре неког времена изишла је из штампе докторска дисертација Радоја М. Јовановића о најновијим усељавању у Сједињене Државе америчке („Die neuste Einwanderung in den Vereinigten Staaten von Amerika. — Inaugural-Dissertation der staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Zürich. Vorgeleet von Radoje M. Jovanovich. 1910, у 8⁰, стр. 110). — Исељавање јевропских народа у Америку веома је интересно питање и са социолошког и са економског гледишта. Оно у великој мери интересује и нас Србе и све јужне Словене, јер се и наших саплеменика доста тамо оделило и непрестано одсељава. Излагање Јовановићево у овој књизи веома је поучно, и ми ћемо у идућој свесци дела о овој књизи опширније проговорити.

Јагодинска основна школа. — Вредни професор Е. Ј. Цветић објавио је своју монографију о историји јагодинске основне школе до 1850 године. (Е. Ј. Цветић, Јагодинска основна школа до 1850 год. — Београд, 1910. Нова штампарија „Давидовић“. — У 8⁰, стр. 40. Цена ?). Ова монографија је веома леп прилог историје развитка школа у Србији, и ми је топло свима препоручујемо.

Пољопривредна политика. — Миливоје М. Савић оштампао је из „Штампе“ у засебну књижицу свој чланак под натписом „Пољопривредна политика“ (Београд, штампарија „Штампе“ Ст. М. Ивковића и Комп. — 1910, у 16⁰, стр. 51). У овој књижици писац излаже своје мисли о узроцима зашто наша пољопривреда не напредује како би се желело и шта би требало радити да се пољопривреда усаврши. Из овога излагања види се да је писац довољно и зрело размишљао о овој ствари и зато су његове мисли и погледи веома занимљиви и у главном тачни. Али, нажалост, писац није ни најмање вешт на перу, те му је стога књижица ова веома много изгубила од своје вредности.

Српски споменици из травунске околине. — Игуман Леонтије Нинковић оштампао је из „Духовне страже“ у засебну књигу свој чланак „Српски споменици из травунске околине“ (Књига II. Београд, 1910, у 8⁰, стр. 69. Цена 1 дин.). Писац описује око

20 православних цркава у Требињу, трудећи се да каже што се зна о њиховој прошлости на основу историских докумената и народнога предања. Писац је ове податке купио марљиво и његовом ће се књигом свакојако моћи корисно послужити и историк као и етнограф.

Dr. Данило Љ. Катић: **Власинска тресава и њезина прошлост**, фитогеографска и палеоботаничка студија, оштампана је из Споменика Академије Наука, стр. 13—49, и пропраћена једном фотогеографском картом Власинске тресове, једним попречним профилом кроз две најважније тресавске формације и једном таблицом слика од најкарактеристичнијих фосилних биљака.

Рад је подељен у три одељка. У првоме се оцртава садашње стање тресаве нарочито васпоред, састав и еколошке прилике њезиних биљних формација; у другоме се претреса питање о месту Власинске тресаве у класификацији тресавâ, а у трећем, најинтересантнијем, разматра се на основу материјала, добивеног бушењима и са усека река, прошлост тресавина.

Поред многих флористичких новина, нових података нарочито за хидрографију тресаве и поред открића у старијем тресаву неколиких фосилних биљака, којих више нигде нема на Балканском Полуострву, овај рад има још и ове општије закључке: 1. супротно ранијим гледиштима износи се, да ова тресава није висока, већ само један нарочити облик равнотресавски и да и сада као и раније нису биле повољне прилике на Власини за развиће високе тресаве, и 2., садашња се тресава није развила непосредно из старијега, плићег језера (по пишчеву прорицању са највећом дубином око 6—8 м., место данашње највеће дубине од 4—6 м.), већ је због климских колебања, која су оставила јасне трагове у тресетским слојевима, имала осцилацију у развићу, достигавши прво ступањ прелазне тресаве, да се после тога врати у садашње стање.

Глас Српске Краљ. Академије. — Изашао је из штампе 81. Глас. У њему су печатани ови радови: Живот дилувијалног Еордејског језера, од J. Цвијића; Власина, биљногеограф. студија од д-ра Н. Кошанина; Тотална растворљивост хромихидрата у амонијаку од д-ра Мил З. Јовичића и О развићу in vitro и дегенеризацији Crithidia melophagia од д-ра Ж. Ђорђевића. Немогући да у једној краткој белешци изнесемо детаљније садржину свих ових тако разнородних радова, постараћемо се да у наредним свескама донесемо исцрпније реферате бар о неким од њих.

Књижевност.

Милосав Јелић: **Наши дани и Нанине приче.** — Милосав Јелић је један од наших приповедача који се скоро појавио на књижевном пољу. Његове кратке, али симпатичне приповетке читали смо у подлиску „Политике“ и уверени смо да је био доста велики број читалаца који их је са уживањем прочитао. Сад је он те своје приче скупио и оштампао у две збирке под насловом „Наши дани“ и „Нанине приче“.

У збирци „Наши дани“ (Београд, 1910. Нова штампарија „Давидовић“. У м. 8⁰, стр. 204. Цена 2 дин.) штампане су ове Јелићеве приче: „Сабља рђа, нане...“, „Мара“, „Под јелом, под зеленом...“, „Иза тамних гора“, „На Дрини, на стражи“.

У збирци „Нанине приче“ (Београд, 1910. Нова штампарија „Давидовић“. У м. 8⁰, стр. 84. Цена 1 дин.) штам-

пане су ове кратке приче: „Ива“, „Јела“, „Наша крв“, „Бокори бисерка“, „Краљица Бранка“, „Сунце залази“, „Деда-Милова смрт“, „Грешни људи“ и „Стојанова душа“.

Они читаоци, који су поneke од ових приповедака прочитали, свакојако неће се кајати ако их још једном прочитају, а онима, који их нису читали препоручујемо их најтоплије.

Саво П. Вулетић: **Наши људи.** — Саво П. Вулетић штампао је на Цетињу другу књигу својих приповедака под насловом „Наши људи“. Ове су приповетке раније штампане по нашим књижевним листовима („Делу“, „Бранкову колу“ и у „Босанској Вили“). У овој су свесци приповетке: „На граници“, „Живкова исповијест“, „Све за образ“, „Кад оно Портартур паде“, „Једног јутра“ и „У првину“. Све оне имају за предмет поједине моменте из црногорског живота. Писац је, као Црногорац, добар познавалац душе својих земљака, и зато његове приповетке имају особитог интереса. Вулетић је у исти мах добар приповедач који веома вешто рукује фразеологијом својих земљака.

Књига је ова штампана на Цетињу, има 137 стр. у 8^0, и цена јој 1 перпера. Може се наручит код писца и код цетињских књижара.

Преглед часописа.

Летопис Матице Српске. — Изишла је из штампе VII свеска „Летописа“ Матице Српске за 1910 год. са овом садржином: I. Реља, XVII песма из епопеје „Косово“, од д-ра Николе Ђорића; — II. Госпођа Срећа или Пиертово рањено срце. Бурлеска у једном чину, од Милана Беговића. — III. Из историје Срба у Угарској. VIII. Од опсаде Кисега до пада славонских градова под Турке (1532—1536), од д-ра Алексе Ивића. — IV. Слике са Јадрана, од Милана Савића. III. По тршћанском затону (свршетак). — V. Листак: Аутобиографске белешке Јована Ђорђевића. Од Милана Шевића. — VI. Књижевност: 1. Оцене; 2. Прикази; 3. Белешке. — VII. Извештај о раду матице Српске.

Savremenik. — У 7 свесци „Savremenika“ за 1910 год. су ови чланци: Д-р Бранко Дрекслер: У спомен Станку Вразу. — Ђуро Шурмин: Стогодишњици Вразовој. — Богумил Тони: На Љубичину гробу; — Д-р Драгутин Прохаска: Вразове Ђулабије: — Д-р Драгутин Домјанић: Киша; — Владимир Назор: „Бошкарина“: — Mirza Safvet: Нове пјесме: — Стјепан Лукић: Крађа. — Фрањо Хорват-Киш; Оспротјели. — Зденка Марковић: Елиза Оржешкова. — Д-р Винко Лозовина: Одговор на Критику повијести талијанске књижевности. — Мил. Марјановић: Нова књижевност. — А. Г. Матош: Dona Muerte. — Виктор цар Емин: Мутни видици. И у овој свесци „Savremenika“ има некокико лепих слика.

Босанска Вила. — 9 и 10 број овогодишње „Босанске Виле“ доноси радове књижевника из Војводине. Радови су:

Хамерлинг змај: Велика брда. — Милета Јакшић: Госпођи Х. — С. Бешевић Петров: Мајци. — Вељко Петровић: У родитељској постељи. — Нестор Жучни: За песме „Срце и душа“; Ја знам. — Лазар Луцић: Моји боли; Из циклуса „У мојим ноћима“. — Славко Деклић: Дете. — Приповјетке и драме: Милан Будисављевић: За ноћног јуриша. — Милан Савић: Из драме „Краљева љубав“. — Д-р Лаза Поповић: Излет. — Владимир Косанић: Капелан Витас. — Милан Георгијевић: Прича о једном дрвету. Д-р Лаза Станојевић: Из мојих успо-

мена. — Чланци. Васа Стајић: Данашња српска књижевност у Војводини. — Јован Максимовић: Песник људске ниskости. — Славко Шећеров: Народно и културно јединство и народна просвета. — Рад М. Грујић: Поданичке дужности славонских кметова у XVIII веку. — Д-р Б. Петровић: О српској традицији и о народном духу у бившој Војводини. — Јов. Ђорђевић: Земља и народ. — П. Аршинов: Опажања у природи. — Народне умотворине. — Листак: А. Хаџић: О Змају Јовану Јовановићу. — Књижевна кроника. — Оцене и прикази. — Биљешке. — Читуља. — Нове књиге.

Различности.

Споменица стогодишњице новосадске гимназије. — У јунској свесци „Дела“ забележено је да је српска православна велика гимназија у Новом Саду прославила у месецу јуну ове године стогодишњицу од свога постанка О току саме прославе опширан је извештај у редовном гимназиском „Извештају“ за школску 1909—1910 годину. Али је и поред тога опширног описа прославе штампана и засебна спомеменица те знамените културне прославе у Новоме Саду. У овој споменици налазе се на првом месту две лепе пригодне песме. Једно је кратка песма „О стогодишњици Српске Велике Гимназије Новосадске“ од Благоја Бранчића, а друго је „Споменица“, већа пригодна песма од Јована Живојновића. После овога је кратак историјски преглед живота гимназиског „100 година из живота српске православне велике гимназије новосадске“ од В. Пушибрка. Затим је преглед свију установа које има иста гимназија; фондова, школских збирака, зграда; па онда списак свију добротвора и оснивача појединих фондова, списак професора који су радили у гимназији од почетка до данас; статистика ученика који су у исту гимназију уписани од почетка до данас; списак свију ученика који су свршили гимназију у Новом Саду са назначењем чиме се који бави после свршетка школовања; списак приложника за зидање нове гимназиске зграде. Једном речи у овој се споменици налази споменуто све што се тиче саме гимназије за прошлих 100 година њеног живота.

Новосадска српска ђимназија. — Приликом прославе стогодишњице новосадске гимназије написао је Ђорђе Поповић књижицу „Новосадска српска ђимназија. Прилог њеној историји поводом прве јој стогодишњице“ (Београд, 1909, стр. 40). У овој књижици и писац углавном истиче своје заслуге за спасење ове школа из кризи у 1873 години.

Мариновићева награда. — Академија Наука расписала је награду од 960 динара у злату из задужбине Николе Ј. Мариновића. Поред уметничке обраде самога предмета свако дело (роман, драма, приповетка итд.), поднесено за ову награду, мора се одликовати и својом моралном или патриотском тенденцијом. Ову награду могу добити и дела у рукопису и штампани састави који су изашли за последње две године до рока ове награде, ако већ једном нису нигде награђивани. Дела за награду подносе се Академији Наука до 1 маја 1911 године. Награђени су списи својина писаца, и на свима штампаним примерцима мора се означити да су награђени из Задужбине Николе Ј. Мариновића; а ако је награђени спис већ штампан, то се мора учинити на другом издању.

НОВЕ КЊИГЕ

Уџбеник помоћног међународног језика **Есперанто** (Esperanto) у девет лекција. Састављен по неколико измењеном плану уџбеника Францускок Туристичког Клуба и по Fundament-у de Esperanto. — Издање „Д. С. Е.“ Поп Лукина 4. Београд, Штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1910. У 8⁰, стр. 64. Цена 1 динар.

Милица В. Мишковићева: **Песме**. Београд. Нова штампарија „Давидовић“ — Љуб. М. Давидовића. 1910. У 8⁰, стр. 42. Цена ?

Д-р Р. Пешић — Гостушки: **Каква треба да буде лекарска помоћ народу?** Београд. Штампа Наумовића и Стефановића. 1910. У 16⁰. стр. 36. Цена 0,40 дин.

Библитека Будућност. Издаје и уређује Милош Б. Санковић, учитељ. — Св. 6: Хајнрих Шулц: Мајка као васпитачица. Ситни прилози пролетерском домаћем васпитању. — Пожаревац. Штампано у штампарији Ђорђа Наумовића. 1910. У 8⁰, стр. 44. Цена 0,40 дин.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 56. АВГУСТ, 1910. ГОДИНЕ СВЕСКА 2.

БУЂЕЊЕ

Велика страст се будила у њему.
Осећао је да му пламти снага.
Свуд понор. Види сотону у свему,
А пред њим дршћу женска тела нага.

Са сваких уста пољубац би хтео,
Погледом сваке груди обнажава.
Дрхти пун зиме. Ваздух густ и врео
Из њиних топлих груди запахњава.

Мишићи дршћу. Пред њим игра жена,
Коју још нико разгрнуо није,
Врела јој коса клизи низ рамена
На груди, с којих дах јутарњи бије.

Он јури, вришти и сам себе грли
И тад осећа страх и с грозом гледа:
Руља фауна к њему с блеском хрли,
С факљама ума — глава пуних леда.

Крвава ока, док ноћ пада плава,
Гледа од мозга начињене зубље.
„То мозак гори! — Глава се смрзава!“
Они га љубе све бешње, све грубље.

Тај луди тренут врх људи га диже,
А он осећа да пада, да то̀не
У амбис, где по неки гуштер гмиже
И сикће глава проклете Горго̀не.

Тад смрвљен чупа дирке са клавира.
Месечина се бели. И све тише
Умире живот. Поноћ пуна мира
Сребрним дахом страст и крв му сише.

Властита снага до кости га мрви,
А он је свестан да је моћан врло.
Осећа бол, а мозак пун му крви;
И оштар ветар смрзава му грло.

Далеко негде сат избија тȳпо.
Ледени звук му смрт Времена каже.
Он у ноћ гледа бесвесно и глȳпо:
Његове очи само Живот траже.

С клавира звоне бесни, громки звуци
И одјекују у ноћној празнини,
К'о гладног вука последњи јȁуци,
К'о Страст да плаче негде у дубини.

Валови јуре крвави и врући,
А врх њих демон буса се и куне
И ред гаврана мукло граче мрући;
Сумпора ватром горе царске круне.

А кроз ту свирку звуком сребра чиста
Глас девојачки струји с даљних страна,
Пева и звижди. Сјај месечев блиста
На белој кори суморних платана.

Звуци се гуше у гневу и грме
К'о усов горски што се громко рони,
К'о звон са звонâ од мȅди и ср̏ме,
Што холо кроз ноћ звук опела звони.

Звук мре. Он бесни и цепа одело.
Помамно дише мирис влажне траве,
Док му голица ветар тело бело
И сипа иње пуно магле пла́ве

На груди, што сад туђе му се чине.
И он њих чупа и мишице гризе.

Задахнут ледом поноћне ведрине
Дршће, а с чела знојне капи клизе.

Раздражен собом он удове наге
У месечини голицавој купа.
Зубима шкрипи, горд са своје снаге,
И песницама голо тело лупа,

Што помодрело јежи се од студи.
Мраморни уди по поду се грче,
А доле Господ мртве из сна буди
И тужно шуште покрхане смрче.

Он сања... Харем. Женска тела мека
Тегле се страсно по мрамору млаком,
А свако њега раздраженог чека,
А он мишицом све их грли јаком.

По свем харему мирис јоргована
Струји к'о уздах из шарене свиле,
К'о тужна песма старог шадрвана,
Што вечно пева: „Јесу... Биле, биле“...

Стотину тела размекшаних стеже,
Стотину грла и очију пије.
К'о млаки вали песма се разлеже,
А пијан чочек у даире бије

— — Ај!.. Голе кости... У плашту пу̑рпу̑рном,
Из модрих дупља док плам ватре бије,
Страхотно гази Смрт по мору бурном,
А изнад ње се стег Вечности вије.

Бог!.. У свем сјају корача врх гора.
„О даље, слике! Права љубав где је?“
Он стиска чело пуно свежих бора
И слуша где се демон страсти смеје.

Пустош. Мру слике. Само једна сто̀ји:
Његова љубав, маштава и ведра.
А он се стиди и греха се боји,
И крије главу у крвава недра.

Он неће страсти — и грца и моли,
Он хоће чедне љубави и смерне,
Када се с тихом побожношћу воли
И пије нектар среће неизмерне.

Застрашен моли у Господа вере,
Невине мисли из детињских дана.
А демони се са небеса цере:
„Љубави чедној — пожуда је храна“.

М. Бојић

ЗУБАН

I

Провео је век на Сувобору и од раног пролећа до позне јесени нашао би га тамо, у његову маленом стаду. Тријестак оваца, пред њима гич и међу њима он: крупна људина у пеленгирима са широким ногавицама, у дугачком зубуну, по коме се виде закрпе и бели конци. За појасом му овчарске ножнице, подшивене вуном око рукуница; о бедрима, на дугачким кајишу, бритва, а о рамену торба и у њој заструг и комад хлеба. Рутав сав као неки звер; по прсима читаво руно, а од лице виде му се јагодице и за два прста испод очију. Веђе крупне и састављене, бркови дуги, густи и опуштени, те покрили уста, а брада се скркла и склопила са свих страна лица. Кад му дође на ум, он поткраћује браду сâм и подсеца је са страна, ножницама, те је неравна и грдобна.

Овце се полагано крећу по пропланцима простране планине, бирказу ситну траву међу пжђикалом папрати и мало се виде из ње, а он увек међу њима. Или стоји те стрчи као скрхан и преполовљен раст: у једној му руци батина, а другу завукао у пространу рукмачу од пеленгира, спред или озад. Или седи на пању или каквој стени и батином чепрља по земљи, безбрижно жмирка и трепће. Кад који брав подигне главу и узнемири се, а он пре но што би погледао ко је и шта је, лено подигне главу и викне:

— У-а! У, уј! Р-р-р!..

Или се разговара с њима:

— Ђилкоше, ти! Видиш ја видим! Oћеш у зијан, а? Е, јеси чуо, слађе му је крочити у туђу градину но да му даш сав Сувобор...

— Ама ко то, о Ђукане? — привуче се чобанче иза леђа и проговори изненада.

— Бо'ме, зрњо — одговори он полако, а и не осврће се. Рекне тако, као да је тај зрњо нека пореска глава што је зна сва општина, а није његов шиљег у овцама.

И непрестано бди над њима, и по припеци, по ветру и олујини, и кад тутњи по небесима те се пролама планина и киша лије, те му се у млазевима слива низ браду, као оно низ руно вуненог му гича.

Не мисли ни о чему и не разбира ни за шта, већ гледа у бокове својих оваца: јесу ли му сите и здраве, кад их треба напојити, осолити и подојити. Кад му које бравче закуња, он га опкорачи ногама, насеца га по ушима и шиба по њима лесковим прућем, те му пушта крв. Кад треба он их купа и шиша, треби их од крпеља, и гледа као своје.

А друкчије и не рачуна но као своје. Негда је имао и он оваца и своју кућу усред села, и за овцама је ишао све до женидбе. Кад му се роди Остоја, отац му умре, и после месец дана дође власт, те му продаде очевину и остави га у празној кући и на маленој окутњици. Не зна ни данас зашто је то било; чуо је само да су му оца сплели кајишари к'о паук муву. Жена прецрче од тога, те он оста с дететом са̑м. Добра тетка Станојка, једина од рода што га је тада имао, сажали се и узе дете себи. Пошто је годину дана чамио сам у кући ишао као луд погнуте главе, а прљав и ритав, ступи у најам код инокосног домаћина Срећка Радовића, а кућу напусти те се, у одмах, и скљока.

Газда Срећко узе га тако, к'о кад узмеш дете под своје, да га храни, одева и издржава, а он да му чува стоку без икакве плате. За друго и ништа није до за чобанина, и на томе је послу ево већ четрдесет година. Заборавио је да је свој, већ Срећков, и задовољан је судбом. Лети је по планини а зими код куће. Са овцама и дањује и ноћива. Кад је топло, спава у сену, слами или на голој равни, а зими у кошари, у јаслима. Само кад стегну мразеви о Божићу и Св. Јовану, натерају га те уђе у кућу и коју ноћ преноћи крај огњишта.

Не жали се, не тугује ни за чим, и не љути се. Све једно му је ил' га псовао или миловао. Чобани саставе овце, измешају се чобанчад па се играју, певају, жале се, па се упусте у разговор и с њим. Најмање дете да га пита он одговара и разговара.

озбиљно као са зрелим човеком и не опажа да ли се с њим ко спрда и шегачи.

— Ђукане!

— Oj!

— Има ли вукова у планини?

— Како ће бити планина без вука? Нађе се по неки пасји накот, дијете.

— Бојиш ли их се, Ђукане?

— Што ћу се бојати. Псето, к'о свако псето. Не бој га се ни ти. Чим наиђе узми каки суварак те преломи преко кољена. Он пукне, а вук мисли пушка, па подвије реп и бежи.

— 'Оће он бо'ме и на човека.

— 'Оће између Божића, и онда се састају много. Једне године кад бејаху велики снегови смотрио сам их у ноћ дванајест. Иду пртином, облећу око кошаре и циче. Месечина, па се види, и ја пушку па: бу... А они побегоше.

— Уби га па побеже!

— Куд ћеш га згодити у ноћи.

— Ти би се смио с њима и поклати! — притакне друго чобанче.

— Ти имаш зубе к'о вук — рећи ће трећи.

— Зубан! Зубан! — привикну сви и измичу се.

Он одмане штапом око себе као кад се брани од пашчади.

— Де, де, дијете. Док ли те опачарим.

— Зубан! Зубан! — учестају она и разбегну се к'о јарад.

Звали су га „Зубан" сви у селу зато што је имао два велика зуба очњака, већа но у осталих људи. Мало ко да их је видео, јер их је брижљиво крио и муркове спуштао преко уста; а ко их је видео вели да су му к'о у дивљег вепра. Кад је се женио Срећков Милојица, њега су опили те је лежао у башти, на ледини, као мртав; кадили га паприком, дрешили му пеленгире, па му разврнули вилице, метнули му у уста кочањку и гледали два чудновата зуба, и од тада су још више причали о њима.

II

И ако је био отупео на све, један осећај остао му је незамрo — осећај родитељски за сином му Остојем. Разговара се са својим овцама, са чобанима, гледа у набујалу папрат и орлушине што крстаре изнад врхова високог дрвећа, слуша јеку планине и рику холујине; све пропраћа немо, жмиркајући ма-

леним очицама испод крупних веђа. Али кад му неко помене њега, или кад га се сам сети, он лако уздахне и окрене се северу и погледа тамо преко сувоборског врха, преко врлети и замрчале горе, као да ће га угледати и као да ће му сад отуд доћи...

— Ђе ли је сад он? Шта ли ми ради Остоја? — шане он сам себи и тада му засјаје очи и порумене јагодице.

Код тетке је био до осме године, па је, по њеној смрти, пошао по најму, туда по селу. Ишао је бос, поцепан, прљав и неошишан. Био је туп и недозват, те су га газде тукли и поступале с њим као с марвом. Зараду није ни примао у новцу но у обући и преобукама, какве му ко даде. Тек кад одјача, он се одважи те изиђе из села и ступи у службу у вароши. Тамо се дотера и преобрази: имао је чисто одело, био је учтив и послушан. О Ђурђевдану и Митровдану дошао би, на дан два, у село, и увек би имао по нешто ново на себи: ципеле, шубару, прсник или бар нож у сарачлуку, и био ошишан и чист. Купио би штогод и оцу, да га обрадује: фес, бритву или кајиш, и Ђукан се радовао. Али то је за мало трајало. Кад израсте велики момак, он се, једне јесени, удружи с вршњацима и оде у Београд. Тамо је служио по гостионицама, већим кућама, заводима и министарствима, напуштао службу и повраћао се; сељаци овога краја виђали су га тамо, по њима је поздрављао оца и распитивао шта се ради по селу. Али је свега двапут долазио. Последњи пут, пре пет година, долазио је у плавом качкету са белим ширитом, у црној чоханој блузи са неким металним значкама на јаки, под гушом. Сељаци су мислили да је некакав чин у државној служби, само нису знали какав је. Већ је зашао у године, погубио зубе и изгледао старији него што је, али ветрогоњаст и брзоплет као деран. Много је штошта приповедао сељацима код општине и механе, кад се окупе око њега, и то све неке чудне ствари што се не даду лако веровати: како служи у некој великој Банци одакле може узети новаца колико хоће, да га знаду сви министри и да га тапшу по рамену.

— Нека ме још неку годину у Београду, па само док једног дана дођем у село, треснем кесом и викнем: „Потамо-де се ти газда Илија Пумпаловићу“ — рекао је он једном, те су се неки подгуркивали и кресали оком.

И док су се сељаци шегачили, Ђукану је свака реч Осто-

јина остајала дубоко у свести, и кад би га се сетио он би понављао све што је чуо од њега и забављао се тим.

„Потамо-де се ти, о Илија Пумпаловићу“ — рећи ће негда Остоја најбогатијем човеку у селу, кад дође и донесе пуно пара у село... Хоће, ба! У Биограду има пуно пара — крш!“

И тада му блесне у очима његов лик и као да га гледа, гледа где је дошао у село, доле општини и механи, на њему све ново и пресијава се и шкрипају му штифлетне, а око њега сеоски качкини па га зачикавају. Он вади паре из џепова, све дукат и динар, и звецка им прегрштима. Па му мило, смејури се сам међу овцама и радује као дете...

А не мисли ништа даље, нити се пита са чега му је та радост, нити би ко могао знати: да ли је само из поноса што има таког сина, или што ће „протећи вода куд је текла“: тојест што ће његов Остоја, у оном корову где се лежу туђе кокошке и распознаје само још плоча са прочева његове куће, подићи велику кућу, шиндрану, и уз њу господски конак као у Пумпаловића, и што ће ту запалити давно утуљену славску свећу?

III

Једног топлог летњег дана око подне, кад се Ђуканово стадо одмараше у дебелом хладу крај планинског потока, дође Милојица од куће и доведе општинског служитеља.

— Поздравио ти се председник Живојин и ћата Ристивоје да сад идеш општини, овог часа! — рече му пандур брзо и изненада.

Он се избечи. За чудо му би кад их угледа овде, а још чудније кад чу шта овај рече.

— Шта рече, Пујо? Велиш ли што мени?

— Теби, јабогме! Ево ти позив! — утрпа му пандур у руку парче хартије на коме се црњаше општински печат.

Он усколута очима и у једног и у другог и занеме.

— Да идеш кад те зову. Власт је. Ја ћу остати код оваца — рече Милојица озбиљно.

Ђукан се усплахири, окреће онај позив, загледа га и погледа у Милојицу.

— Шта ћу ја у општини? Ти то знаш, Пуриша, па нећеш да кажеш.

— Не знам, славца ми! Ја седим на прагу и пречам опанке,

кад ти ме зовну ћата Ристивоје и нареди да ти предам позив и да те овог часа добавим.

— Ја нисам учинио никоме никакве потре са овцама и не парничим се ни с ким. Ја нећу...

Али Милојица му не даде да што више прича, већ управи прстом на пут и он оде гунђајући. Иде брзо, шлапће му трањава обућа на ногама и удара га торба по леђима, а звера и обзире се. Где кога смотри, он се и не пита нити застаје, ваћ свакоме вели:

— Нешто ме зову овштини... Што ли ме зову? Бог и душа нисам никоме никаква зијана учинио...

Бог зна откад није силазио општинској судници! А свега једном звала га је власт. То је било још земанле кад су тражили његовог Остоју у солдате и сећа се као да је то било негдеономад... У општинској авлији, у хладу под липама, постављен сто, по њему повила се два официра па нешто пишу на некаквим великим табацима. Један старешина, крупан човек, с великом рачвастом брадом, у црвеним панталонама и чизмама шетка се око њих, пуцка танким прутићем низ чизму и заповеда свима. А доктор, младић, жољав и с наочарима, ширио је и скупљао дугачку пантљику и мерио регруте. Људи голи, стали у ред, а он их гледа, мери, загледа и завирује свуда, свуда... Срам у Бога! Који је добар он му викне нумеру, пљесне га пантљиком озад и само што му не рекне као он кад пусти ошишаног шиљега: „Хајд', купи лој па се гој!“ А он сиромах, брже боље грмачи за кошуљу.

„Ђукан Ђукановић!“

Он приђе полако и рече:

„То сам ја“.

„Где ти је син Остоја?“

„У свијету, господине“.

„Како у свијету? Одговарај лепо што се питаш: где ти се налази син?“

„Гајбуни у Биограду... Кад је јесенас Крсман гонио шљиве у Биоград, видио га је тамо ђе стоји на министровим вратима. Повјерио му све министерство и кога он пропушти, тај је и пропушћен...“

Онај с рачвастом брадом одмахну руком и прутићем на Ђукана да иде, и он је отишао овцама...

А сад? Шта ли ће бити сад?

IV

У то доба у општинско судници били су само председник и ћата. Обојица средовечни људи, одавно у општинској ладовини па бели у лицу и добро урањени; у лепом оделу: чистим кошуљама и варошким прслуцима. Пошто су разгледали јутрошњу пошту и председник, као неписмен човек, налакћен на дугачки канцеларијски сто, гледао у ћату и саслушао сваки приспели акт, и пристао да се по њему „приступи“ како он каже, набавили су печења те ручали, попили литар вина и испавали се. Отуда је и стрвољ по канцеларији, и куда погледаш по столу. Јер док на једном крају реченог стола, на застртој зеленој чохи, стоји неколико укоричених закона, неколико аката „у раду“: наредба сеоским кметовима за порез, концепт одговара среском начелнику за неизвршење наредбе о поправци пута, упола написано љубазно писмо ћатино жени неког сељака што служи у ноћним чуварима у Београду — дотле на другом крају стоје тањири са оглоданим костима, огрисци хлеба, литар са нешто вина, затиснут нерасеченом свеском органа пољопривредног друштва, винске чаше, шољице, локвице од телфе и вина...

Леже обојица на дугачким клупама уз дувар, под главом им укоричен деловодни протокол и фермен.

Ћата се пробуди први, протеже се и сети да треба да доврши писмо, па се извири шта му ради Живојин. Али у том бану Пујо и рече:

— Дошао је Ђукан по позиву власти.

Ћата се диже:

— Славца му Пујовског: ви'ш ти где га је нашао и дотерао!

— Море, остави се комендије, Ристивоје! — јави се председник и подиже се и он.

— Уживај! Само седи и пази — рече му ћата и узе један акт из рафа, с реда.

Наместише се обојица за сто и ћата са важним изразом на лицу, притиште дугме на звонцету.

— Нека уђе Ђукан!

Он ступи на врата гологлав, подиже руку слепом оку и дрхтавим гласом рече:

— Како си Живојине... и ти Ристивоје! Нешто сте ме звали — и пружи им позив.

Они мало оћуташе. Затим ће ћата:

— Слушај што смо те звали. Општински суд добио је данас хитан акт ове садржине: „Према извештају управе вароши Београда од 17 тек. месеца, тамо је, у варошкој болници, истога дана у седам часова и 45 минута, умро Остоја Ђурашковић надзорник министерства, син Ђукана Ђурашковића тамошњег и после себе оставио хиљаду динара у злату...“

Ћата и не доврши а Ђукан се заљуља. Узмрда му лице, јагодице нарастоше као песнице, одскочише високо и заклопише му очи, уста се разврнуше, пуче читава јама и показаше се црвене десни и голе вилице. Само на горњој вилици спазише се два зуба очњака, бели и криви као српови. И као мечка кад је гекнеш у слабине, замумла и рикну:

— И јој мене, јој... Окане мој!...

И гурну на врата грувајући се у голе груди.

Ћата се зацерека:

— Јеси ли видео, Живојине? Кажем ја теби да ћу га натерати да их покаже оба... Ала су крупни к'о у пса!

Затим истрча напоље и викну:

— Ђукане! Лудаче! Није умро. Шалим се.

Он се раздерња још више:

— А што ми га насијецате, убио вас Бог! — подвикну и јецајући оде у планину.

Ниш, 1910 **Тадија П. Костић.**

ТУМАЧЕЊЕ ФИЗИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ПОЈАВА

(наставак)

VII

На крају ове главе позабавићемо се једним новим гледиштем за тумачење ентропије, поглавито из разлога, што се ово конкретно тумачење са успехом може применити на тумачење социјалних појава.

О конкретном тумачењу ентропије изнео је своје погледе Феликс ле Дантек у Revue Scientifique 6. fevrier 1910. Ако са Q означимо количину топлоте на апсолутној температури T, онда је однос $\frac{Q}{T}$ једнак маси (материји), односно броју n молекила загрејаних од нуле апсолутне до T степена, $\frac{Q}{T} = Kn$. где је K извесна константа. До ове се једначине долази из познатог односа између Q и T, датог једначином $Q = CMT$, где је C специфична температура, M маса загрејаног тела. Бројеви 1.831 и 1.340 као трансформациони којефицијенти за топлоту од 500 калорија на 0^0 и 100^0, на 273^0 и 373^0, могу се уједначити са молекилима и резултат је: да се топлотом $Q = 500$ калорија може 491 молекил више загрејати на 0^0 но на 100 ($491 = 1.831 - 1.340$).

До количине се топлоте може доћи из две количине: T и $\frac{Q}{T}$. У суми $\frac{Q_1}{T_1} + \frac{Q_2}{T_2} + . + \frac{Qm}{Tm} = \Sigma \frac{Q}{T}$ сваки члан представља број молекила, носилаца топлоте температуре T. Има n_1 молекила на температури T_1, n_2 молекила на температури T_2 и т. д. Сума тотална ($n_1 + n_2 + \ldots + nm$) је једнака броју свих молекила n. $\Sigma \frac{Q}{T}$ је нов израз за мерење масе. Ако је број локалних тем-

пература необично велики, и температуре су разне у две суседне тачке система, $\Sigma\left(\frac{Q}{T}\right)$ постаје $\int\frac{dQ}{T}$. Ово последње није још оно што се зове ентропија.

Једна се количина топлоте Q може на бескрајно много начина поделити на број молекила n. Може бити Q_1 на T_1, Q_2 на T_2, Q_3 на T_3. Коефицијенти $\frac{Q_1}{T_1}$, $\frac{Q_2}{T_2}$ и т. д. представљају бројеве молекила n_1, n_2 и т. д. и иста ће количина Q бити подељена на n молекила ако су задовољени односи: $Q_1 + Q_2 + . + Qn = Q$ и $\frac{Q_1}{T^1} + \frac{Q_2}{T_2} + . + \frac{Qm}{Tm} = n$

Ако је DQ топлота која може отићи са извесног молекила у околину, или из ње доћи на молекил, ако је DQ топлота, која се ставља у покрет (une quantite de chaleur mise en jeu), услед које постаје рад, $\frac{DQ}{T}$ је опет израз за масу, број молекила. Пред $\frac{DQ}{T}$ ваља ставити + или — према томе да ли топлота придолази или одилази са молекила, односно тела. Сума свих оваких израза $\Sigma\frac{DQ}{T}$, или $\int\frac{DQ}{T}$ је оно, што се зове ентропијом, и тај израз представља број молекила. У изразу $\int\frac{DQ}{T}$ има чланова $+\frac{DQ}{T_1}$ и $-\frac{DQ}{T_2}$, ако се иста количина DQ фиксира на температури T_1 степена и толика се иста ослободи на T_2 степена. Ако је $T_2 > T_1$ изрази $\frac{DQ}{T_1} - \frac{DQ}{T_2}$, саставни су делови интеграла $\int\frac{DQ}{T}$, и представљају молекиларно увећање количине топлота DQ. Како је последња разлика увек позитивна, јер се и овде може лако извести да су за $T_2 > T_1$, $-\frac{DQ}{T_1}$ и $+\frac{DQ}{T_2}$ саставни делови нагомилавања молекуларне топлоте, то се увек може узети да је *варијација ентропије увећање нагомилавања материјалног, увећање растурања (dilation) калорифичке енергије у материји.*

Између Q, T и n броја молекила, који на T степени температуре имају тоталну шаржу топлотну Q, има једне сталне релације. Кад Q изгуби део DQ, T и n се мењају, DQ је шаржа

топлотна ослобођена на T степена броја молекила n^1, $\frac{DQ}{T} = n^1$. Узимања DQ је једнако са свађањем n^1 молекила од T степени на апсолутну нулу, док остали молекили остану на T степени. $Q - DQ$ је количина топлоте у систему, која представља шаржу од $(n - n^1)$ молекила, DQ пак шаржу од n^1 молекила. $\frac{DQ}{T}$ представља број молекила на апсолутној температури, које смо требали одузети систему, да емисија топлоте DQ не буде узрок промени температуре за осталу количину топлотну $Q - DQ$ на T степени. Ако извесна количина топлоте Q на T степени може испустити топлоту DQ, нагомилавање материјално количине Q умањава се за број молекила $\frac{DQ}{T}$.

Нека се сад ослобођена количине топлоте DQ фиксира на једноме телу температуре T_1 ($T_1 < T$). Тело је на T_1 степени пре доласка DQ имало топлоте Q_1, распрострте на n_1 молекила, и долазак је DQ све променио. На температури T_1 DQ представља тоталну шаржу од n_1^1 молекила. Ако се нашем систему додају n_1^1 молекила са апсолутне нуле, ових n_1^1 молекила загрејаће се за T_1 степени, апсорбујући сву количину DQ и због овога додавања инертних молекила, температура се тела T_1 не мења. Број n_1 молекила инертних је представљен изразом $\frac{DQ}{T_1}$. У првом случају је ваљало одузети број инертних молекила, овде у другом ваља их додати, да се променама услед одилажења или апсорпције DQ стање у систему не промени. Пренос једне количине топлоте DQ са више температуре T на нижу T_1 једнак је са модификацијом у дистрибуцији енергије, која је једнака са повећавањем нагомилавања материјалног од $(n_1^1 - n^1)$ молекила, т. ј. са изразом $\left(\frac{DQ}{T_1} - \frac{DQ}{T}\right)$.

У свима феноменима спровођења увек се примећује да су количине топлотне, које ишчезавају на вишим температурама, једнаке са оним количинама, које се јављају на нижим температурама. Сви су елементи $(n_1^1 - n^1)$ позитивни, њихова је сума позитивна и појави кондукције (спровођења) у изолованим системима једнаки су са рашћењем нагомилавања материјалног, и то је оно што се каже да у природним процесима ентропија расте.

Ово конкретно тумачење ентропије у вези је са поставком о склопу материје из молекила. Ма колико да је вештачко довођење у везу математичког израза за ентропију са молекилима, овакво се тумачење корисно може употребити за примену Карнотовог става у тумачењу процеса и промена социјалних.

Ако са Q обележимо у економији капитал, са T тражњу капитала или оних продуката, чија тражња у себи инволвира тражњу капитала, онда је $\frac{Q}{T}$ једнако са бројем индивидуа, потрошача и произвођача у извесној економској средини. Однос исте количине капитала Q према мањој тражњи T једнак је већем броју лица, што значи да, у случају материјалног нагомилавања, повећавања људства у извесној средини, мора тражња бити мања код исте количине Q нуђеног капитала. Обратно, ако нуђен капитал Q остане исти, а тражња се повећа, за равнотежу је економску потребно да се број лица смањи у дотичној средини. Одилажење из извесне средине једног дела капитала DQ, или доношење у исту, у вези је са одузимањем или додавањем, онога броја лица тој средини, која су индиферентна према понуди капитала Q, и то онога броја лица, који је дат односом $\frac{DQ}{T}$, односом између понуђеног или одузетог капитала DQ на датој тражњи T. Ако се у једној средини економској унесе на тражњи T_2, $+DQ$ капитала, а одузме на тражњи T_1 толика иста количина, онда у изразу за ентропију $\int\frac{DQ}{T}$ има делова облика $+\frac{DQ}{T_1}$ и $-\frac{DQ}{T_2}$. Ако је $T_2 > T_1$, разлике су $DQ\left(\frac{1}{T_1}-\frac{1}{T_2}\right)$ позитивне и представљају све скупа, као вредност ентропије, повећавање средине економске лицима, која суделују у потрошњи и продукцији добара. За $T_2 < T_1$ доказује се лако да су делови $\int\frac{DQ}{T}$ позитивни. У преверзибалним процесима економским, где је крајња тражња T_2 већа од почетне T_1, изрази су $DQ\left(\frac{1}{T_2}-\frac{1}{T_1}\right)$ негативни и интеграл $\int\frac{DQ}{T}$, израз за ентропију, мањи је од нуле. За реверзибилне процесе економске, где су крајња стања про-

мена истоветна са почетним, где је $\frac{DQ}{T_1} = \frac{DQ}{T_2}$, $\int \frac{DQ}{T} = 0$. У изразу $\int \frac{DQ}{T} < 0$ лежи особина ентропије, да она у природним процесима, затвореним системима, расте, јер су изрази за претварање капитала Q у рад, $\frac{DQ}{T}$, све већи, што је тражња T мања. Значи: да је претварање капитала у рад све интензивније у економским срединама, где је тражња T већа, а тражња је већа што је култура јача. Тражња је капитала на апсолутној нули најмања и изједначена је са тражњом само за подмирење обичних вегативних функција, где нема ни помена од економских капитала, од оних извора за рад, што су напорима људским створени.

Ово што вреди за однос капитала, тражње и рада, вреди и за тумачење других процеса економских, где улогу капитала игра кредит, тражња и рад. Ако са обичних економских питања пређемо на ма које социјално, где смо увек у стању наћи оне чиниоце, који стварају рад, па лежали они у импулсима психичким или физичким социјалних маса, и придодамо тим количинама параметре, који социјалне капитале везују са масом стављеном у покрет, имаћемо основне битне елементе за тумачење појава применом става о ентропији.

Ма какву идеју можемо сматрати или као силу или као рад. Ако узмемо идеју, као продукат извесне силе у извесном времену, и идеју сматрамо као извор какве енергије, онда се та идеја може представити у енергетичким јединицама са количином Q, коју ћемо звати количином идеје. Дејство те идеје, у друштву као механизму, апстрахујући за моменат све детаље тог механизма, може се јавити ако наиђе на слојеве друштвене неједнаких нивоа. Ако има средина у друштву, које се том идејом могу ставити у покрет, ако има разних нивоа, онда се одмах јавља количина, којом се може обележити оно, што зовемо општом тражњом те идеје и што ћемо обележити са T. Једна и иста средина, у два разна момента, за једну идеју може представљати два нивоа неједнака, као што разни слојеви друштвени у једном времену обично чине разне средине, разне нивое и разне услове за појаву количине тражње идеје, количине T. Дарвинова десцендентна идеја у прво доба је ставила у покрет

врло мали број људи. Тражња је њена у првим данима била мала. Ако јачину те идеја обележим са Q онда је због малог T, $\frac{Q}{T}$ било једнако са малим бројем људи, једнако малој маси. У току се времена може узети да је круг примчив за ту идеју постао све већи, и ако се усвоји, да је јачина Q иста, онда је због веће вредности тражње T интензивније дејство на развитак интелектуални бивало, јер се све више одмичемо од првобитног нивоа, који се равна са стањем апсолутне социјалне нуле, и услови су за претварање ове идеје у енергију и рад друштвени, интелектуални све јачи. Кад једна идеја постане општа, кад нема никаквих нивоских разлика међу слојевима друштвеним, услед дејства те идеје настуnа стационарно, хомогено, униформно стање, што је резултат крајњи става ентропије — мир у погледу дејства од те идеје. Но, како се непрестано нове идеје јављају, како се услед њих непрестано суперпонирају разна стања социјална, интелектуална и морална, то социјалне средине личе по све на атмосверске прилике, у којима никада мира нема, јер увек узрока има за температурне разлике и услед њих има и узрока за покрете, који од обичне тихе узнемирености до ураганских бура иду, и понова се враћају у глуве тишине, које се на далеко негде од нас симултано прате интензивним пертурбацијама. Као што једно стање у извесном тренутку у васиони има све фазе, кроз које могу промене и процеси физички да прођу, јер су многобројни могући узроци у целој васиони за промене и процесе, тако и у овој малој социјалној средини на нашој планети, а вероватно и у сличним социјалним срединама на другим небеским телима, имамо у сваком моменту све могуће процесе и промене, али све и свуда режиране законима по којима се кружење збива у чисто физичким срединама.

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА

I О идејама — II Идеја као сила и енергија. — III Интелектуалне (научне) идеје. — IV Принцип конзервације енергије у примени на идеје — V Индивидуални и колективни узроци историјских догађаја. — VI Форме и процеси социјалних појава.

I

Има јачих и слабијих идеја; има значајних умних тековина: научних, моралних, естетичких, философских, које су

импулсивно генерације кретале на живот, а и таквих, које су значајне биле за незнатне поремећаје равнотежних стања у социјалним срединама. Заблуда, истина, веровање, осећање, као извори покрета, са механистичког гледишта на појаве, извори су социјалних сила, узрока променама. Ако се покрети доведу у везу са својим узроцима, онда с погледом на разне јачине индивидуалних и колективних идеја, може се рећи: да су неке од њих, као тренутни импулси физичких кретања, а други сталног дејствовања, као вечне силе природне. Једне су идеје аналоге хитцу, којим камен бацимо, услед чега полети, а друге су сталног дејствовања, као што је гравитација, која креће и успорава кретање бачених тела.

Такав је пример утицај Аристотелове науке. Он је аналог дејству сталне силе, јер је он, кроз читаве генерације утицао на покрете социјалне, стварао разна равнотежна стања и узрок био једном стационарном стању интелектуалном од двадесет векова. Утицај какве идеје, која за један час помути у нас расуђивање, измени гледиште и брзо се врати у нас стање нормално, кад ефекат произведен том идејом нестане, сличан је узроцима, који престану дејствовати чим изазову какву промену кретања, процес физички, физиолошки, биолошки, психички или социјални. Објашњење за неједнаке јачине идеја треба тражити не само у изворима тих идеја већ и у околини, која се мења под утицајима тих идеја. Аристотелова наука у Римљана, Арављана, Средњем веку добила је тако разноврсно коментарисање, схватање, разумевање, да су импулси, које је она давала покретима интелектуалним, били и безбројни и разносмислени, да се је трансмисија импуласа из центра, творца идеја, Аристотела, проносила кроз векове, благодарећи и заблудама времена и развијености средина у којима је поменути систем производио пертурбације.

Слично појавама које постају услед научних идеја, развијају се и појаве историјске, које се, што се импуласа тиче, могу довести у везу са личностима и срединама историјским. Негирати по све значај личности и веровати у њихов апсолутни значај за развој догађаја јесу два екстремна и наивна гледишта. Теорија надчовека је толико исто претерана, колико и теорија да је све услед несвесних побуда и покрета постало. Мислити да је Кутузов дремајући могао потући Наполеона, јер је дозволио да се догађаји развијају несвесно, како их је Бог одредио, толико

је исто апсурдно, колико веровати да је другојачији нос Клеопатрин могао изменити историју Рима, а са њим и облик данашње Европе. На један догађај имају утицаји разни импулси и појединци се утицајима топе и сливају у резултанте узрока догађајима, сваки са својом јачином. Развијање по несвесном је све дотле, док појаве нисмо у стању довести у везу са нечим, што их изазива. За цео свет је фаталитет израз, због незнања узрока, да се процеси несвесно збивају и развијају.

Ако се летимички поглед баци на низ појава и фаза, кроз које је људска мисао ишла, онда и поред све заплетености и хаоса, са чим се човек срета, кад из тога хоће да изведе каузалну везу, да нађе односе између појава и њихових узрока, да открије законитости међу мислима — у стању смо мисао људску, била она ма какве природе, сматрати чисто као силу, и тражити, у каквој размери стоји мисао према упливима њеним на развиће ума људског, културе и свега, што сачињава живот човечанства.

Човек се развија, добија све више и више појмова из свог судара са природом. Развићем својим он постаје способан да улази у истраживање узрока својој околини — отуда и мисли о свету, о Богу, о себи. Човек је на путу да створи науку, којом с једне стране, попуњује празнину у свести својој, што налази одговора на толика питања из своје околине, а с друге стране, пак, науком попуњује и спреже природне силе у своју корист.

Пут, којим се људски ум, у погледу истраживања својих, креће, изгледа као да је обрнут ономе, који научна методика за разумевање и налажење истина препоручује. Философија се јавља пре науке; испитивање истина апстрактне природе, пре проучавања стварних појава; полажење од општих принципа, пре но што се имало у рукама знање о појавама, које су се тумачиле теоријом, развитом на тим принципима. Демокритова и Епикурова се теорија о природи материје јавља пре но што се знало и шта су то елементи и колики је њихов број. Питагора ствара свој систем света, основан на бројној армонији, пре но што се поуздано и знало да се земља окреће, да су звезде, што и наше сунце или земља; да има светова и ван нашег; и да васиона дише, рађа се, плоди и умире, као свако живо биће. Толики значајни философски системи, старог и новијег доба, поникли су у времену, кад знање беше на врло ниском ступњу.

Људство не чека да се једна мисао сама по себи усаврши, па да после ње дође друга. Оно даје одговоре на све, што је неразумљиво и што се уму наметне, па то одговарало истини или не. Ум је људски најјаче мерило, да ли је наше знање о нечем истинито или не, па како је кад на ком ступњу савршенства, тако и одговара на појединa питања. Но и поред свега тога, појава мисли, јачина њихова, правац њиховог дејствовања, све је то скопчано са извесним узроцима, све је то морало бити нечим изазвано — па према томе између мисли и онога, што их изазивље, мора постојати законитост.

У овој ћемо глави саму мисао, независно од тога, какве је природе, испитивати чисто као енергију или једну силу, и тражити њене особине.

II

Мисао, као сила, може имати изворе или у једноме човеку, какве су обично научне мисли, или у маси, која се руководи извесном идејом, створеном често читавим народом, као што је то случај са идејама религиозним, назорима политичким и др. Мисао последње врсте дејствује као појам, представа, она улази у састав обима свести човекове; мисао друге врсте индивидуална је и све већи и већи круг људи осваја, приближавајући се идејама другим. Научне идеје су индивидуалне, прво су својина једног човека, за тим већег броја људи, а доцније целог човечанства, и у последњој се фази та мисао јавља као појам заједнички свима људима.

Ни један појам, којим данас располаже људски ум, није створен масом, већ једном личношћу. Појам о Богу, који се јавља код свију, опет је морао понићи у глави једнога човека; другим људима, животом човечанства, тај је појам проширен и постао општи. Време, кад се је то извршило, начин, на који се је то извршило, то је непознато; али је по све необјашњиво, кад се каже за какву мисао, која је општа, да се је створила свима од једанпут. Мисли су заједничке биле индивидуалне, као што ће и данашње индивидуалне мисли бити у доцнијим вековима опште, у вековима, који или неће времена или могућности имати да траже творце идеја. Појам о земљи, на којој стојимо, пре Коперника био је сасвим другојачији. Коперник је научном истином, да се земља окреће, уздрмао тај општи појам, да земља стоји. Та је научна истина била само за њега

појмљива, доцније за већи круг људи, а данас за врло велики број, а кроз неколико стотина година и за цело човечанство. Научна истина, да се земља окреће, после хиљаду и више година, биће појам, с којим ће свест човечанства бити обогаћена.

Мисао се веже у постанку свом увек за једну личност. Мислима владају светом велики људи. Велики људи су творци свију појмова, којима човечанство располаже. Они људство воде, заустављају и крећу поново. Некада, рекох, и зауставе га, и по неки то назову назатком. Назадак је са свим релативна ствар, и често је брана, која отклоњена, пропушта струју, која завитла точак прогреса брже и јаче, но што би без ње било. Ово вреди за ма какво знање наше. Овога ћемо наћи у науци, овога у појезији и вештини, овога у домаћој индустрији и свуда, где се очекује одлука од људског ума. За све фазе, кроз које људска мисао ма о чему, прође, има узрока има оправдања. Да илуструјемо путању једне научне мисли и јачину њена дејства.

Платон и Аристотело, као представници и носиоци извесних мисли, владали су на пољу науке и философије, не само над својим савременицима већ и над толиким после њих, више од две хиљаде година. Кроз цео средњи век ова су два човека били центри, од њих се полазило, њима се враћало. Аристотелова логика, физика, поетика, реторика нису се смеле променити нити мењати — то беше светиња као и библија. Што не беше у њих и у библији, било је безбожно, за то се ишло на спалиште и губилиште. Та два човека били су ауторитети, цело човечанство, за више од хиљаду година, знало је о природи и њеним законима, о човеку, друштвеним појавама онолико, колико се је знало пре њих на две хиљаде година. Тек од ренесанса почиње опадати вредност појмова и ауторитетски уплив оних мислилаца.

У овом је примеру изнета једна идеја, њен извор, време њеног трајања, судар са другим идејама и престанак њеног дејствовања. То што вреди за ову споменуту двојицу, вреди и за сваког великог генијалног човека — односно за идеју, коју он носи. Разлика пак једне мисли од друге зависи од њене јачине, времена њеног дејствовања и дана ишчезнућа њеног. Мисао је једна у толико већа, у колико је јача, и време је њеног дејствовања, у приближно једнаким околностима, исто. Може се и то десити, да једна велика мисао не траје дуго или се

угаси, кад се јави, те мора да се поново обнавља. Оваква појава не треба да се узме као мерило јачине и величине једне мисли, за то се морају имати у виду прилике, кад се она јавља и број сличних мисли, које она затече својом појавом. Кад би у нашој власти било, да мењамо прилике, чије промене проузрокују трајашност једне мисли, онда би лако било одредити јачину једне мисли. Кад би ово било могућно, онда би експеримент био могућ за испитивање идеја — али то није могуће. Ми морамо на основу већ извршених промена код једне мисли, под извесним околностима, да закључујемо, шта би све морало бити са јачином и временом трајања мисли, коју испитујемо, кад би смо је довели у сличне околности са онима, у којима се налазила мисао према којој нашу мисао утврђујемо.

III

Наука гледана као целина, као тековина друштва, социјалне средине, подложна је променама, кроз које друштво пролази. Нема самониклих идеја, и ако се оне везују за личности, као творце њихове, идеје се развијају као организми, и од ембриона људске мисли постају постепено читави системи, науке и учења, који друштво освајају. Од усамљених идеја, после процеса социолошких, развића тих идеја, постају појмови све ширих маса, док идеја не постане општа тековина, заједнички појам, као што је случај са свим данашњи апстрактним појмовима, за које језици имају разне називе и где никоме ни на памет не пада, да је у давној прошлости тај појам, та идеја, док је у ембриону била, била својина једне личности, генерације или мале средине социјалне. Појмови: као што су човек, кретање, боја и друго независно од појмова везаних за индивидуалне типове и представе оних категорија, чије опажање доводи до апстрактних идеја горњих појава нису творевине једног момента.

Ако почнемо од данашњих великих идеја, какве су идеје: о одржању енергије, гравитацији, десцендентној теорији, бактеорологији, диференцијалном рачуну и др. видећемо, да и ако је проналазак сваки био везан за по какву велику личност, више је та веза значаја извора импуласа, но потпуног стварања њеног у самим личностима, који су представници тих идеја. Идеја гравитације позната је била још античком свету. Елеатичари, Аристотело, Архимед, Да Винчи, Галилео, Кеплер, Коперник,

и други претече су Њутна. Лаплас, Лагранж, Д' Аламбер и плеада 18-ог и 19-ог века су разрађивали ту идеју после Њутна, док је из идеје о гравитацији поникао данашњи систем за тумачење кретања небеских тела.

Идеја о борби за живот, развићу организма, животу у природи, почиње од првих посматрача природе, налази се у безброј песника, пророка и философа: Лукрецију, Аристотелу, Да Винчију и достиже кроз Ламарка и Дарвина своје прокламовање, да у научарима 19-ог века: Хекла, Бихнера, Фогта, Спенсера и других добије данашње фазе у развићу и послужи као основица за тумчење развоја и постанка органских појава.

Од прве мисли, која поникне у каквом човеку, до система на основу развијене идеје, кроз неколико генерација, у стању смо да пратимо развиће и форме, кроз које пролазе интелектуалне идеје. У одржању идеја, пренашањем, у судару њиховом са затеченим идејама, предрасудама, у судару при пролазу кроз разне средине, видимо промене по принципу инерције, најмање акције и општим принципима одржања и дегредација енергије. Принцип инерције је повод за кретање интелектуалне средине услед нових импуласа везаних за идеје; принцип најмање акције је повод за победу идеја и пропадање у борби за опстанак оних мисли, које не наилазе на разумевање и схватање. Освајање земљишта каквом идејом аналого је са физичким кретањима таласастим, јер слојеви све шири и већи бивају, које захвата једна идеја, као што су таласи све већи, што се даље одмичемо од извора импуласа и кретања физичких, у каквој материјалној средини. Кад једна идеја толико обухвати све елементе какве социјалне средине, да она постаје општи појам, онда је постигла последњу форму своје еволуције и њен се значај, као импулсивне идеје губи, а од тог момента у будућности још може бити говора о физолошким особинама органске интелектуалне развијености, услед утицаја те опште идеје, која се путем наслеђа и атавизма са данашњих преноси на будуће генерације.

Ако се у историјском развоју прати диференцијални рачун онда се од Евклида, Архимеда ваља да пође и преко Дезарга да приђе Лајбницу и Њутну. Данашњи рачун диференцијални није онакав, какав је пре двадесет година био, и сем основа нема ничега заједничког са теоријом флуксија Њутна и диференцијама Лајбница. Идеја инфинитезималног рачуна је ево-

лупрала и даље се развија. Такав је случај са пангеометријом, где се основи Евклида изменили и нови погледи дали на аксиоме и принципе геометрије.

За аналогије физичко-социјалне врло су значајни примери из историје екзактних наука. Неактивност идеја условљена је више природом средине где никне идеја. Ламарк је био немоћан да освоји духове, онако исто као Мајер, Хелмхолц, Џул и други, не само што су ауторитети, као што су Кивије, Вебер, Био, Поасон и други сметали, већ што су појави идеја извесних превремени били. Абел је чекао на триумф идеје о инверзним функцијама онако исто, као што је Максвелова теорија Фардеја оживела тек после открића Херцових. Све су ово докази да идеје тек онда могу изазвати покрете социјалне, док им њихова јачина буде већа, или густина средине слабија, или се отпори лакше пертурбирају. Кад извесна идеја стави извесно социјално стање у покрет, та средина, или услед динамичког кретања свога, или услед стационарског стања свога, добија режим, који се на свој начин опире новим покретима, и услед инерције тежи да очува стање, да се услед нових импуласа не измени. Понављају се појаве, услед нових импуласа, слично појавама у затеченим срединама раније, услед импуласа пређашњих идеја.

Да би смо објаснили употребу овог обилазног експериментовања у истраживању јачине идеја, вратимо се на мало час споменути пример о Аристотелу и Платону. Идеје ових генија имају своју јачину независно од јачине утицаја тих идеја, и време трајања тог утицаја зависно је од те јачине. Да би смо нашли право време, за које би њихове идеје трајале, ваља у мислима да изолујемо прилике, које су учиниле, те је њихова трајашност била тако дуга.

Рекосмо, да су они владали човечанством више од две хиљаде година, они су спречавали том владавином својом напредак људске мисли, ма да за то није крив ни Аристотело ни Платон. Влада мислилаца није што и влада тирана; мислиоци господаре идејама а не силом и божјом милошћу. Узрок се свему овоме мора тражити у околини и ту ће се наћи. Околина, која је примила идеје Аристотелове и Платонове, беху варвари европски: Германи и Словени, и варвари афрички, Маври. Они не беху спремни и способни да наставе класичку културу, за то се је требало спремити; и за спрему су пробавили више од

хиљаду година. Варвари не беху криви и одговорни, како их по неки историк сматра, за свој консерватизам, и слепо веровање у ауторитет класичких мислилаца. Кад су се просветили, спремили и развили, они су се почели усавршавати и настављати, и онда је ауторитет класичких мислилаца са свим други обрт узео. Ренесанс обележава за европске варваре доба, кад су, у смислу класичке културе, почели радити и кад су је наставили; а исте дане за Мавре обележено је у периоди њиховог највећег цветања културног.

Прекида од хиљаду година у европској култури не би било да других узрока не беше, а према томе и владавина Аристотела и Платона не би била тако дуготрајна.

Два пута су чињени огромни покушаји, да се настави класичка наука, философија и живот њихов културни. Покушај за време Мавара претопио се са покушајем европских народа и прешао у дело правог наставка класичне културе у време ренесанса тако, да данашња светска култура — нарочито европска — почива на основи класичкој. Сумњом у ауторитет и вредност класичара у 15 веку упливу класичких мислилаца дат је са свим други вид. За време, кад центар културни Александром маћедонским, најмоћнијим човеком старога доба, би пренесен са европске на афричку обалу, тад Атином поста Александрија; кад је Европа умножени капитал, узет из Мисира, вратила натраг, онда се је још требала извршити она појава у културној појави човечанства, која се одигра на светској позорници, на хиљаду година доцније. Да није било појаве хришћанства и улажење варвара у Европу, римским освајањима класичка би се култура наставила преко Александрије, па и ауторитетска владавина Аристотела и Платона не би тако дуга била.

Кад научни центар постаде Александрија, класичка култура већ поче узимати вид модерне, данашње културе. Научари у испитивању природе почеше полазити не од себе, кака су радили од јонских философа сви до Платона, они иђаху од природе, ослањајући се на експериманат, чију је вредност за научна открића већ Аристотело уочио. За доба александријских научара беше значајних истина откривено; науке неке систематисане: математика Евклидом, астрономија Хипарком, Хераклитом и Птоломејом и т. д. У ово време пада и живот Архимеда, творца статике у механици и проналазача основних принципа у

механици: закона полуге и пливања тела. Философија и поезија, упоређене са развићем науке, изгледаху, као да су у засенак бачене, и то даје повод неким историцима, да овај век сматрају, као век застоја, што се ни у коме погледу не може узети.

Из живота који се почео развијати; из научних центара образованих под утицајем александријских научара, створила би се данашња Европа, али догађаји светски, као сила, учинише један мали застој у историји, и уплив александријске школе морао се јавити у виду ренесанса па да изведе утицај на свет. Александринци су били у стању наставити одмах грчку културу, европски варвари и Маври морали су се за тај посао спремати. Из Хераклита, Хипарка и Аполонија јавио би се много пре, Коперник, Галилео, Кеплер и Њутн. Знање Хераклитово, да је земља округла, да се окреће око сунца, заборављено је у средњем веку и морало је чекати на Коперника, Кеплера и Галилеја. Математика, коју је довео Архимед до диференцијалног рачуна, не би морала чекати неколико десетина столећа па да буде унапређена. Не би се стало само на покушајима да се Африка оплови, већ би се јавио много пре Колумбо. Хијерон је био на прагу, да открије локомотиву, јер познаваше моторно дејство паре, и да он то није открио, учинио би неки после њега, а пре Уата и Фултна.

Живот би човечанства одавна био овакав какав је данас, да не беше утицаја спољних околности, који загасише али не угасише распламтели огањ на источним обалама Средоземног Мора. У те спољне околности долази хришћанство и варварске најезде. Ове две силе учинише те се културна улога даде другим народима, који су тек имали постати, и који су се кристалисали из хаотичке масе у почетку наше ере.

Александријско време, које је требало да настави класичку културу, прекинуто је споменутим појавама. Византија и Маври предузеше да је наставе; то прихвати Европа, али се морало чекати. Дивља бедуинска племена, скупљена и силом претворена у културни народ, могли су само сачувати, али не и унапредити, пре но што се уздигну до нивоа на коме се је налазио народ од ког су то узели. За њих је вредило оно што и за Европу. Византија, најкултурнији крај Европе у средњем веку, поприште класичке заостале културе и Шпанија, земља, коју су населили Маври, што су пресадили културу и понова са афричких обала пренели на европски континент, што је европско,

биле су два места, где тињаше искра науке дуго и дуго. Кад Маври постепено ишчезоше, а Византија пропаде са свим навалом Турака, искре се, са пиринејског и балканског полуострва спојише на апенинском полуострву, и од њих букну огањ, који озари Европу од ренесанса и даде јој нов правац, којим се и данас развија.

Ово је кратко објашњење узрока што је дуго трајала влада Аристотела и Платона, као носилаца идеја. Споредне околности јако утичу на време трајања ма какве идеје научне. Владу идеје над духовима ваља двојити од влада тиранских, где сила нагони свет да се креће у овоме или ономе правцу. Ове последње владавине имају у са свим нечем другоме узрока; јачина њихова утиче и на свест људску, али на жалост увек у рђавом смислу.

Појава једне идеје бори се да извојује поприште своје, она се судара са идејама које већ владају духовима. Човечанство или не види ништа, или рђаво види, оно не гледа својим очима. Не види оно, на шта му генијални људи нису скренули пажњу, или види често рђаво, ако гледа очима тих људи, јер и мисао људска о извесној ствари, није у своме првобитном постанку увек тачна. Свака нова велика мисао, затиче мисли, којима се свет служи за разумевање нечега, које хоће да потисне и тим се мисли судару и тару.

Силан дух Декартов смета јако Коперниковом, па чак и Њутоновом систему гравитације. Декарт влада својом теоријом вихора, чим тумачи узрок козмичких кретања. Ово је последње свет дуго и дуго поштовао и тим се служио. Јачина идеја великог Њутна смета врло тачној Хајенсовој ундулационој теорији, и она се не прима. Лаплас је одбацује и пристаје уз Њутнову емисиону теорију, ма да она долази у сукоб при тумачењу многих појава светлосних са својим хипотезама. Дарвинова теорија десцендентна, мора да мучно освоји право егзистенције и да добије превагу над сличним гледиштима, која у свету постоје. Оваких примера пуна је историја науке, из којих се може видети борба идеја за опстанак. Једна мисао, која је много морала да чека да буде примљена, не може се лако ни уклонити са хоризонта људске свести, на ком се попришту и води борба тих научних мисли; да се она сурва, ваља утрошити онолико исто енергије умне, колико је било нужно да се она подигне до таке јачине да влада и да је ауторитет. Ово је по закону инерције.

Судар је великих мисли повећан још и конзерватизмом масе која их прима. Идеје се велике боре за опстанак једна са другом, и та је борба сразмерна њиховим апсолутним јачинама. Но кад се овој борби додају још и елементи, који долазе од судара идеја и ума масе, из чега се рађа слепо држање извесног гледишта, пристајање уз какву мисао, онда борба идеја постаје компликованија.

Генијални људи, творци нових појмова, обележавају сами за се слободна пристаништа у којима се људски ум, при испитивању себе и своје околине, одмара. Ум масе тражи, у гледиштима великих мислилаца, одговоре на све оно што му је неразумљиво, и ако ту не нађе одговора, обично блуди по пучини мрачној, без компаса, изложен свакојаким ћудима, иде по лавиринту у сазнавању истине, несвесно и невољно. Ум масе, који се ствара под утицајем гледишта великих људи на природу, човека и друштво, не уме ни да се пита за узроке, он не зна шта је непознато, шта се треба испитивати. Људство гледа кроз генијалне људе, без њих она није ништа, они су дух његов. Са генијалним мислиоцим се почињу и свршавају ере у историји човечанства, они дају боју и тон животу људском.

Свака идеја велика или мала, као што рекосмо, има своју апсолутну јачину, време трајања, зависило то од апсолутне јачине или споредних околности, и јачину утицаја на живот човечанства. Ове три особине, које се у једној идеји вежу у нарочитим односима, карактеришући саму идеју, опште су за сваку идеју. Идеја сама за себе, као сила, има споменуте три ствари, и разлика није у односу њиховом већ у особинама њеним. Једна ће идеја бити другојачија од друге, или што им јачине апсолутне нису једнаке, или што се разликују по времену трајања, или што су им утицаји на развиће других удеја другојачији. Но, кад се узме да је јачина и трајање утицаја са свим релативно, да су времена трајања једне идеје од времена трајања друге идеје различита са по хиљаду или две година, што за живот човечанства није ништа много, онда и диференције између великих идеја, што су имале утицаја на стварање појмова код људи, не могу бити велике. Једна је мисао јача од друге, једна трајашнија и од већег утицаја но друга, али све, кад се у малом размаку времена посматра. Али кад се у мислима узме период од двадесет, педесет и више векова, онда се идеје сливају у једно, онда се губи јачина индивидуалне

идеје, и ми видимо само оно у развићу човечанства, што су све идеје скупа узев, утицајем својим извршиле на свест човечију.

Кад се множина факата и истина, нађених у низу од неколико стотина векова, не буде могла да схвати, ради добијања једне слике о стању и фазама прошлих векова, онда се људски ум зауставља још само на појединим великим мислиоцима, и од њих бира највећег духа, да би њим могао прецизирати стање периоде у којој је тај дух живео, и доба, које хоће да уочи. Маса талената; огромна већина научара; толики број популаризатора научних истина; научари, који су радили на усавршавању великих генијалних погледа; толики апостоли и борци, чија је целокупна улога била врло значајна у историји — све ће то бити заборављено, као што се из великих ратова којима је дизана толика врева и галама у њихово време, прича само за њиховог главног вођу, а све се друго: генерали, адмирали, толике нужне личности, заборавља.

К. Стојановић.

(наставиће се)

БИСЕРНЕ ОЧИ

Као дух јесени у шум лишћа свела,
К'о туга у живот наших жеља тајних,
У моју се душу нечујно уплела,
На плими уздаха немих и бескрајних,
Сугестија тиха са висина ледних
Дубином страсти свих срдаца верних
И тамне ноћи — сугестија једних
Очију бисерних.

Њихов сјај је био плав, мутан и чедан,
Сјај морем скривене скупоцене шкољке;
Он је дав'о дубок, незнан израз један
Чежње наших снова и минуле бољке;
Он је скрив'о благо успомена чедних,
Нежност жутих ружа и кринова смерних:
Нȁда мном и сада сија туга једних
Очију бисерних.

И онда, кад звезда моје судбе зађе
За малу хумку трошних земних жеља;
Последњи, општи удес кад нас снађе
И нестане наших патња и весеља,
Нȁда мном ће, као чар усана медних,
К'о лелујав, меки сјај висина сферних,
Лебдети и тада сетан осмех једних
Очију бисерних.

Сима Пандуровић

ВАРИЈАЦИЈЕ У ПРОЛЕЋЕ

Предосећање.

Котури и шаре. Играју по води
Све нијансе боја и нејасних снова,
Кроз цветове ружа у раскошу броди
Једна бела група гордих лабудова.

Котури и шаре играју по води.

И жари се заход. Са далеких страна
Страст пада над водом и заспалим грањем,
Под сенкама жутим широких платана
Лабуди се љубе тихим миловањем.

Под сенкама жутим широких платана

Георгина стрепи у чежњи и страху
И сања о Њему, месечевом зраку,
И бледе му усне, и љубав му плаху
Што ће да је згори те ноћи, у мраку.

И сања о Њему, месечевом зраку.

Она дршће телом, јер зна да ће доћи
Још у прву сутон кад вече заплави,
Љубиће је силно целе будне ноћи,
Док заљубљен нарцис плакаће у трави.

Још у прву сутон кад вече заплави.

Она дршће телом. А с далеких страна
Страст пада над водом и заспалим грањем,
Под сенкама жутим широких платана
Лабуди се љубе тихим миловањем.

Под сенкама жутим широких платана

Ја чекам у стрепњи, кô на дочек женке,
Са чежњама лудим, које срце плене
И од којих лишће, цветови и сенке
У разблудној игри дршћу око мене.

Са чежњама лудим које срце плене.

Моје усне горе пламом који жеже
Лиске бледих ружа. Мој сан жедно ходи
Кроз азале нежне. И док сенке беже,
Тужан сам и весô, и мучно и годи.

Котури и шаре играју по води.

У версајским алејама.

Велико и крупно немêзија цвеће
Ниха се по ветру. Жеранције туже.
Кроз чивитаст сутон заспало пролеће
У мрачне алеје и калдејске руже.

Заспало и вече, и фуксије пламне
Обојене страшћу у пурпурној тмини,
Руже „вечног Рима“ гасе се и тамне
Са умрлом чежњом у немој тишини.

А хитрој Дијани дршћу младе груди
Од мермера млечног и скривене косом,
Три стотине лета какс сања, жуди,
Покривена тугом и цвећем и росом.

Велико и крупно немêзија цвеће
Ниха се по ветру. Жеранције туже.
Кроз чивитаст сутон заспало пролеће
У мрачне алеје и калдејске руже.

Под звездама.

Подигни црне трепавке од свиле.

Крај бледих звезда играју и нагле

Појећ у noћи раздражене виле,
Беже, у беле заплићу се магле.

Подигни црне трепавке од свиле.

У тамном сјају пробуђених тежња,
У њима спава страсти цела бура.
Те плаве ноћи згаснуће ми чежња

На усни твојој од нежног велура.

Крај бледих звезда играју и нагле
Појећ у ноћи раздражене виле,
Беже, у беле заплићу се могле.

Подигни црне трепавке од свиле

И врати одсјај, што га туга узе.
У мрачном оку, где су усне биле,
Ја гледам небо и звезде и сузе.

Подигни црне трепавке од свиле.

Једне уморне сутони.

Љуби и грли! Опет једно вече
Пољуба страсних и бескрајних лажи,
А крв ће опет да пламти и тече,
И увек исто, и све нове дражи.

Сутон и магла и пурпурно вече.

Ти си од снова и веселих звука,
Свет један читав, сјај два тамна ока
И дрхтај душе, док ме твоја рука
Глади по коси. Свуд тишма дубока

И ти од снова и веселих звука.

Ја сном, а ти си можда једна друга,
Волим те жедно и усница моја
Дршће на твојој, док обмана дуга
Заноси страшћу и лепотом боја.

Ја сним, а ти си можда једна друга.

Ја сним кô дете заспало на крилу
Слушајућ приче своје старамајке,
И дршћем у сну, сањам своју вилу,
Стрепим од краја загонетне бајке

Кô мало дете заспало на крилу.

О љуби, грли! Опет једно вече
Пољуба страсних и бескрајних лажи,
А крв ће опет да пламти и тече,
И увек исто, и све нове дражи.

Сутон и магла и пурпурно вече.

Божидар Пурић

У ЧАСУ САМОЋЕ

Оставио сам рад, сломљен и сустȏ,
Док мразни фијук земљина опела
Завија кроз дȏ, под брдом, из ждрела
Пламење снега собом носећ' густо.

И у мислима тонем сам. Кȏ стрела
Изненада ми кроз маглу и густо,
Дрвље долете слика: село пусто,
А на све стране песма... Брује прела...

Ено, у суседовој кући, где смо често
Седели, и сад скуп је једрих мома
И пријатеља на које сам свикȏ...

Ту су и моји сви, из мога дома,
И сви весели и не види нико
Поред долапа једно празно место...

Београд. **Ж. Девечерски**

*
* *

Већ некол'ко пута од људи сам бежô
И с нагоном неким тражио самоћу;
Па сам онда дуго ћутао и лежô
И плакао много — не знајућ шта хоћу.

А после сам опет ишао међ' људе,
Слушао их дуго, осећô се лако;
И старе се жеље почеле да буде —
Те ми било чудно: зашто сам то плакô?..

М. М. Милошевић

ВУК

— Истинит догађај —

Тек зазорило, а неко поче свом снагом лупати у газда-Маринкову тешку капију.

Одјекују силни ударци да све трешти засведени улазак у двориште. Залаја пас на ланцу, а преплашене коке почеше слетати са дрвета крај амбара.

Први ударац у капију врло се јасно чуо и у газда-Маринковој соби. Али пошто је домаћин још спавао, до свести му није дошао као ударац у капију, већ се јави као тежак и непријатан сан. Сања као ноћу дошли хајдуци, ушли у кућу и напали га. Он полетео зиду да докопа пиштољ, али га хајдуци предухитрили и осули из пушака. Проби га хладан, самртнички зној, те пође руком према својим изрешетаним грудима и очајнички врисну...

Пробуди се и одупре рукама о душек да се придигне...

Лупање у капију наставило се истом жестином.

Газда-Маринко у тренутку заборави и хајдуке и пушке, јер му кроз главу муњевитом брзином суну, помисао: „Несрећа!“

Срце му, још од сна, лупа да искочи! У стомаку осети као неку хладну ледену тачку, руке му дрхте, а очи разрогачио као да ће ту негде, у соби својој, угледати сву јаву несреће коју наслућује.

Докопа чохане чакшире и навуче их што је брже могао, и полете ка вратима.

Али у том престаде и лупа у капију. Чу како велика гвоздена пречага паде на калдрму у уласку, чу и како се у огромној брави двапут окрете велики капијски кључ.

Зато не полете да сам откључа, већ скочи прозору и брзо га отвори.

За то неколико тренутака видео је сто несрећа које су га могле снаћи.

Видео је свога Илију, што је био у Београду на школовању, убивеног, удављеног, прегаженог... Видео је Мару, жену своју, што је са ћерком у бањи на лечењу, узету од капље, у самртничким, последњим трзајима. Видео похарану радњу, видео ћерку тешко оболелу. Видео је све што је могло најгоре бити!

— Ко је? — узвикну са прозора узбуђеним и неким туђим гласом.

Јутарња га свежина подухвати, те уздрхта као лист на тополи. И зуби му зацвокоташе.

Како је капија била косо према прозору, није могао видети ко је у њој, али је знао, поуздано знао да је у њој момак Сима и — расносач депеша.

— Ко је то? — понови још једном, сломљен и малаксао од наслућивања страшне несреће.

— Несрећа! — чу се из капије неки непознат гласа, затим неко мрмљање и нејасне речи.

— Аих! — узвикну Сима и одмах затим изби из капије.

Тренутак сазнања био је већ ту, те се газда-Маринко са леденим грашкама зноја по челу, одупре што је јаче могао о прозорски наслон, да не би пао када чује шта је.

Сима поче још од капије:

— Несрећа, газда! Чуља поклао у тору све овце!..

Газда-Маринко заклопи очи, јер дође потреба да се прибере од радости. „Хвала Богу, кад није ништа од онога!“ А да ли то помисли или само осети сасвим неодређено, не би умео рећи.

У том и овчар прихвати:

— Покла све! Ни једне за лек да је оставио... Несрећа, газда!.. Пазио сам и чувао, али ето...

Овчар заплака.

Газда-Маринко био се већ прибрао, па као сваки човек ког мине несрећа, али још под утисцима малопређашњег страха од ње, рече му, више себе да охрабри него ли да овчара изрезили:

— Зар се тако чува ма̂л?.. Хајде овамо!

Откључа врата од своје собе и изиђе у ниско и дугачко предсобље, у чијој је дубини био дугачак сто са миндерлуком поред зида и столицама. Са ниске таванице виси лампа о ланцима, која се спустила скоро до самог стола. Газда-Маринко

откључа и спољашња врата кроз која уђе момак, у гаћама и дугој кошуљи, бос и неумивен, а за њим овчар Остоја у војничким цокулама, са шубаром и грдним чворноваком у рукама.

— Шта је то било? — упита газда-Маринко сада већ са свим умирен, али озбиљан и одсечан, какав је увек био према својим млађима.

— Несрећа, газда! — понови опет овчар. Чуља поклао у тору све овце. Чувао сам и пазио, али ето... несрећа!

Чуља је био припитомљен вук. Пре неколико година добио га Остоја као штене од неколико дана, па га горе у брду, у оној пустињи, питомио и подизао. Није ни опазио кад је Чуља брже израстао, а још је мање могао помишљати да је у њему вучја ћуд, јер је ретко кад имао тако мирног, послушног и питомог чувара. Знао је Остоја како се вук питоми, па га је тако и подизао. Главно је било пазити на храну, јер наједе ли се меса или напије крви — острвиће се! А овчару је лако било да пази на то, јер се од Чуље није растављао преко целог дана. Тек увече, кад овце затвори у тор, затварао је и Чуљу с њима. И докле се о многим торовима причало да их штете вуци или лопуже, — Остојин тор био је поштеђен од свега тога. Знали људи да је Чуља вук, па обилазили око тора као ђаво око крста.

Али ето, дође само једна ноћ и почини се штета већа него у свим околним торовима за ово неколико година!

Газда-Маринко тек сада виде, да је то несрећа, и те каква несрећа, па одсече Остоји:

— Зар ти нисам толико пута говорио: убиј пса, јер „Вук длаку мења, али не и ћуд!“ — Зар нисам?

— Јеси, газда — потврђује овчар. Али како сам га могао убити, кад бољег пса никад нисам имао? Ех, да сам знао!...

— Па шта си урадио на сав тај покор?

— Ништа, газда. Страх је погледати!... Само сам провирио кроз даске и... ево ме сад овде. Како их је поклао, све их навукао на једну гомилу, а он се попео врз њих. Сав крвав, разјапио чељусти... Један страх!

— Па што га не уби? — упита газда-Маринко.

— Поломио се ороз на пушки.

— Несрећо!... Толики мал!

И газда-Маринку дође да овчара свом снагом лупи преко зуба... али се уздржа, јер то са млађима никада није чинио.

Само шкргутну и приђе зиду са којега скиде кокинку и пружи је Сими. Оде у своју собу и врати се потпуно обучен, са кутијом метака у руци.

Сими само што рече:

— Прежи!

Сима излете из предсобља.

Газда-Маринко приђе орманчету у углу, отвори га и извади из њега флашу са ракијом и ракијску чашицу. Метну их на сто и седе на крај дивана.

— Иди ми с очију! — викну на овчара.

А овчар стоји и не миче се.

— Крив сам, газда! Одбијај од ајлука... Крив сам!

Газда-Маринко га одмери, скоро презривим погледом, од главе до пете, узвијну обрвама и једва мрдну главом.

— Иди ми с очију! — рече му још једном, али сада таквим гласом који је јасно говорио: „Ала би ми и то била вајда!“

Овчар се ишуња у двориште, а газда-Маринко сручи прву чашицу у суву и бајату гушу.

Сручи још једну и осети како му ракија, овако наште срца, удари у главу и чисто га занесе.

Не потраја још мало и чу како Сима испод настрешнице изгура тарнице на калдрму пред шталом, а одмах затим чу и како се на шталским вратима откачише резе, како крило зашкрипа и како утовљени коњи наиђоше на калдрму.

Газда-Маринко пребаци џубе преко рамена и пође у двориште. Крај шталских врата стоји овчар као убивен.

Сима држи упрегнуте коње. Газда-Маринко приђе тарницама, прекрсти се и попе на горње седиште. Погледа у потиштеног овчара и рече му кратко и одсечно:

— Пењи се!

Овчар се попе на предње седиште, а Сима поведе коње и изведе их на улицу. Врати се капији и закључа је, попе се на своје седиште и узе дизгине из овчаревих руку.

Овлаш удари коње дизгинама по сапима и само што им рече:

— Ха̂јд!

Коњи повукоше свом снагом из бедара и тарнице почеше зврктати по калдрми празне и рекао би бескрајно дугачке улице.

Избише на друм, па далеко тамо скренуше сеоским крчаником уз падину, према торовима.

Кад стигоше, први скочи овчар и скиде шубару, као што је и увек чинио кад газда долази.

Зора већ почела да руди, те се прва белина губи пред благим руменилом, у којем се већ назиру прве сенке.

Кад приђоше тору, угледаше сву слику коју је овчар био онако кратко оцртао.

Локве крви и мртве овце и јагањци, у најразличнијим положајима, леже у грдној гомили насред тора. А на врху те пирамиде од меса, он — Чуља, крвавих и запенушених чељусти, исколачених и лудачких очију, као жар црвеног језика и белих, оштрих и искежених зуба; по ртењачи накострешиле му се длаке а реп подавио под ноге и истурио га испод трбуха уз леви бок, па оштро и на махове мрда његовим врхом. Избезумљени поглед упро на место где је иза ограде био газда-Маринко са момцима.

— Пексијан! — процеди газда гневно.

Овчар, који сви дотле није подизао очију, помисли да се то њега тиче, па још ниже обори главу. Сима се укочио од страха, јер кад је сагледао вучје очи и чељусти, учини му се да ће се они његови бели зуби, што врховима избијају из усирене крви по деснима, зарити и запарати и у његово месо, те је осећао бол свугде по себи чим би помислио да ће га вук ту захватити.

Газда-Маринко извади метак из кутије и напуни пушку. Затварач је и отворио и затворио скоро нечујно. Затим полако приђе огради и кроз размакнуте даске провуче цев од пушке.

Вук, који је добро чуо да се иза ограде нешто догађа, увуче језик и стисните чељусти, начуљи уши а закрвављене очи упре у цев од пушке.

Газда-Маринко не задрхта, него мирно привуче кундак десном рамену, прили се уз пушку и нанишани у леву грудну страну.

Плану пушка, а јек се зрна и не чу, јер се куршум зари у своје већ одређено место.

Чуља се баци у вис и паде на саму ивицу овчје пирамиде, те се сроза по њој и паде скоро пред само грло од кокинке. Дотле је газда-Маринко већ спремао други метак. Чуља покуша да се одупре и придигне, али се у том заори и други пуцањ. Још свега два-три трзаја и Чуља се потпуно смири...

Овчар је дотле већ пришао уласку у тор, подигао скакавицу и ушао. За њим уђоше и газда-Маринко и Сима.

Пред толиком штетом беху сва тројица неми. Овчар приђе гомили и поче загледати преклане и крваве овце. Али ни једне живе.

У један мах Сима, који беше обишао гомилу и пошао ка Чуљи, застаде и престрашено узвикну:

— Газда!

Газда-Маринко се не одазва, али пође према Сими.

— Шта је? — упита га мукло.

— Види!.. Шта је ово?

Овчар, који се и сам примаче, пљесну се рукама и потмуло рикну:

— Вук!

Из гомиле оваца опружиле се две укочене вучје ноге и истегнути реп.

Чим се уверише да је мртав, први овчар поче свлачити мртве овце, испод којих се указа окрвављен и преклан вук.

Какво је изненађење морало бити кад поред њега угледаше још једног, маторог и зло изуједаног, да су читава парчад коже и меса висила са њега.

Сад им је било све јасно.

У крвавој борби са нападачима, Чуља је остао победилац, а да би газдин мал што поузданије чувао, навукао је преклане овце, које су једине пострадале од помахниталих вукова, на гомилу, па се врх ње ставио као верни и одани чувар.

Газда-Маринку пуче пред очима, али у исти мах осети као да је оба она метка сручио себи у срце а не Чуљи.

Суза га заголица у оку, а када већ навре, погледа кроз њену маглу у Чуљу и с уздахом прошапута:

— Хеј, јадниче!..

Овчар притрчао Чуљи, пао на колена преда њ и глади га својим жуљавим рукама.

— Чуљо мој!... Чуљо мој!..

Газда-Маринко, тешко узбуђен, изиђе из тора са Симом и упути се колима.

С. Ј.

О МИНИСТАРСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ

у

СРПСКОМ ЈАВНОМ ПРАВУ

од

Јосифа Касановића

— НАСТАВАК —

§ 11. Кривична одговорност.

Принцип да систем министарске одговорности треба тумачити у ужем смислу нарочито се поставио, као што смо видели, код Устава од 1869, у погледу на кривичну одговорност министара. Устав и Закон о Министарској Одговорности хтели су да министра учине кривично одговорним за један ограничен број деликата и да његову осуду условe поглавито политичким факторима, а да га ослободе, у главном, одговорности пред обичним судовима.

Закон о Министарској Одговорности од 1870 и његови извори Закон о Министарској Одговорности у Великом Херцегству Бадену[1] и Аустриски Закон о Министарској Одговорности[2] рађени су са становишта доктрине да је министарска одговорност дисциплинске природе, узимајући да је министарска одговорност у правом смислу речи она одговорност која бива пред Државним Судом а издвајајући одговорност министара пред обичним судом. Облик министарске одговорности, поступак и казне удешени су према принципима дисциплинског права. Као

[1] Gesetz vom 11 Dezember 1869 über die Verantwortlichkeit der Minister.

[2] Gesetz über die Verantwortlichkeit für die im Reichrathe vertretenen Königreche und Lände, vom 25 Juli 1807.

што је у § 2 изложено, министарска одговорност пред Државним Судом није дисциплинске природе; и то што је законодавац хтео да је приближи дисциплинском праву не треба да значи да није кривичноправне природе нарочито с тога, што је законодавац на том путу наишао на тешкоћу да по земљу врло опасне деликте кажњава дисциплинским казнама, те је морао ипак да приближи министарску одговорност кривичној бар на тај начин што у извесним тежим случајевима суђење са Државног Суда прелази на обичан суд. Суђење Државног Суда не треба сматрати за нешто сасвим одвојено; суђење Државног Суда чини тек заједно са суђењем обичног суда поступак министарске одговорности, и тако схваћено суђење министрима јесте чисто кривичноправне природе.

I Министарски деликти које Устав у 101 члану набраја делом су деликти из Кривичног Законика а делом су деликти који се само у Уставу спомињу као особени министарски деликти за које се може само министар окривити. Код оних кривичних дела чији је corpus delicti обележен у Кривичном Законику тај corpus delicti треба пренети и на случајеве кад те опште деликте учини министар. Међутим, оним деликтима које само Устав спомиње треба corpus delicti нарочито конструисати.[1]

Од деликата из Кривичног Законика Устав спомиње издају земље и владаоца и примање мита. Под издајом земље и владаоца треба разумети све случајеве издаје земље и владаоца обухваћене у глави IX Кривичног Законика. Примање мита јесте деликт обележен у глави XI Кривичног Законика која говори о злочинима и преступима државних службеника.

Од деликата који се не налазе у Кривичном Законику Устав од 1869 конструише као специјалан министарски деликт повреду Устава. Повреда Устава јесте деликт који може учинити само политички орган чији се акти директно на Уставу оснивају. Због тога се сви остали државни органи и појединци не могу окривити за повреду Устава, већ само за повреду закона.

Устав спомиње међу министарским деликтима и оштећење државе из користољубља. Оштећење државе из користољубља јесте делом деликт из Кривичног Законика а делом специјалан

[1] Пошто су сва четири министарска деликта из Устава од 1869 ушла у Устав од 1888 а и у данашњи Устав, то ће детаљно бити о њима говора с гледишта Кривичног Права приликом излагања данашње министарске одговорности.

министарски деликт, деликт из Устава. Кривични Законик предвиђа само посебне случајеве оштећења државе из користољубља а Устав чини министра одговорним за свако дело које у себи има обележја која га чине оштећењем државе из користољубља.

II Према члану 102 Устава министра може оптужити Народна Скупштина, дакле не и Кнез. Процес против министра почиње подношењем предлога у Скупштини да се министар оптужи Државном Суду. По члану 102 Устава потребно је да предлог оптужбе министра потпише најмање двадесет посланика. Предлог мора бити учињен написмено и мора садржавати „тачке оптужења“ т. ј. дела за које се хоће министар да окриви. По члану 96 Закона о Пословном Реду у Народној Скупштини кад се подноси предлог оптужбе „онда се морају сви разлози свестрано навести и покрепити“. Предлог оптужбе узима се даље у поступак онако како наређује Закон о Министарској Одговорности. Предлог се по прочитању у Скупштини упућује одобру од 9 чланова, јер по члану 80 Устава сваки предмет пре него дође на решавање мора се испитати у једном одбору од девет чланова. (чл. I). Одбор је нека врста иследног судије. Он дотичног министра ради објашњења саслушава. Ако министар буде хтео поднети писмену одбрану дужан је одбор и такву одбрану примити. Одбор набавља и прегледа сва акта која се предмета тичу, испитује сведоке ако их има. Одбор дакле има да прикупи све чињенице које се односе на инкриминсана министрова дела и да према њима стече убеђење да ли министра треба оптужити (чл. 2). О свом раду одбор подноси Скупштини извештај. О томе у коме року треба да поднесе извештај није ништа казано. Пошто се у Скупштини ствар не може претресати пре него се извештај поднесе, одбор може, с обзиром на краткоћу застарелости, ометати скупштинско право оптужбе министара. Кад одбор поднесе Скупштини извештај о свом раду, министар може сва акта прегледати. Претрес предлога оптужбе може бити најмање осам дана по прегледу аката од стране оптуженог министра. Рок у коме мора министар прегледати акта није одређен, тако да Скупштина не би имала средстава да нагна министра да преглед аката сврши пре него то он буде хтео. Тако је исто незгодно што је одређено само да осам дана најмање по свршетку прегледа аката претрес може бити, а није одређено колико највише сме протећи времена од свршетка прегледа аката до претреса у скупштини.

Министар може присуствовати састанку кад се предлог оптужбе претреса и давати објашњења Скупштини писмено или усмено. Под тим објашњењима које министар даје Скупштини треба разумети формалну одбрану министрову. Претрес се свршава скупштинским решењем заснованим на предлогу оптужбе, одборском извештају и резултату дискусије.

Садржина скупштинског решења може бити или да нема места оптужењу или да има места оптужењу. Нема места оптужењу увек кад није гласало две трећине присутних посланика за то да има места оптужењу. У законима о министарској одговорности обично се налазе одредбе о обнављању предлога оптужбе једнога министра за исту ствар, и то обично у смислу да у једном парламентарном сазиву министар не може бити двапут оптужен за исто дело. Пошто у Уставу од 1869 и Закону о Министарској Одговорности од 1870 нема сличних одредаба, јавља се питање да ли је Скупштина ограничена и у колико у погледу на поновно оптуживање министра за дело по коме је већ донела решење да нема места оптужењу. Наравно, треба имати у виду да, ако у опште може два пут расправљати исту ствар, она то може само у истом сазиву а не и у коме доцнијем, јер иначе министарске кривице застаревају. Скупштина има у оптужби министара удео сличан раду истражне власти код обичне кривичне одговорности, само што од Скупштине у много већој мери зависи, хоће ли се министар ставити под суд или неће. Кад је донесена одлука истражне власти о прекиду кривичне истраге над једним лицем, то решење може пасти све док дело не буде застарело, на тај начин што ће се донети решење о поновном стављању под истрагу. Да ли има места поновном стављању под истрагу или нема оцењује истражна власт по истом основу по коме је донела и прво решење о стављању под истрагу. Тај је основ у подозрењу. Аналого с овим начелим Кривичног Поступка и Скупштина може после једног свог решења да нема места оптужењу донети друго решење да има места оптужењу једног министра за исто дело. После једног решења скупштинског да нема места оптужењу може опет двадесет посланика поднети предлог оптужбе, који се мора узети у поступак. Разлика између Кривичног Судског Поступка и поступка код министарске одговорности јесте само у томе што су код обичне кривичне одговорности потребни нови основи подозрења, а код скупштинске оптужбе нису потребни,

јер решење скупштинско о стављању министра под суд не мора имати за основ само принципе кривичне одговорности већ и политичке консидерације, тако да може једног момента оптужити министра понова да дело за које нема никаквих нових основа подозрења, али за чије поновно потрзање има политичких разлога.

Ако Скупштина реши да има места оптужењу, за што је потребно да гласа две трећине присутних посланика, она о томе извештава писмено Кнеза.[1] Онога дана кад се извести да је закључено да се министар оптужи, Кнез министра, ако је окривљени активан министар, разрешава привремено од дужности (чл. 5). Кнез никад не може спречавати оптужење министра (чл. 24). И смењивање окривљеног министра и забрана спречавања оптужбе министра, јесу наређења без директне санкције. Пошто нема политички одговорног министарства које би одговарало у случају кад Кнез ове норме повреди, оне немају објективних гарантија, већ чисто личних. После тога, наступају припреме за суђење министру. Прво, Скупштина бира из своје средине једно лице или један одбор од три посланика који ће Скупштину у оптужењу заступати (чл. 4). Представништво Скупштине дакле, према Скупштинском решењу, може бити састављено од једног, двојице или тројице посланика. Затим се приступа образовању Државног Суда. Државни Суд састављају судије Касационог, судије Апелационог Суда и народни посланици. Судија у Државном Суду не може бити нијелан од двадесет посланика који су потписали предлог оптужбе. Одбор који је разгледао Закон о Министарској Одговорности нашао је да међу судијама Државног Суд не сме бити који од владиних постављених посланика, већ само народни, изабрани посланици и тако је и узакоњено.[2] Од укупног броја судија Касационог и од укупног броја судија Апелационог Суда, председник Скупштине издваја коцком на састанку скупштинском дванаест, и дванаест од укупног броја посланика без владиних и без двадесет потписника оптужбе.[3] На тај начин добија се једна група

[1] Аустриски Закон о Министарској Одговорности: „La resolution de la Chambre est porté à la connaissance de l' empereur an moyen d'une adresse". (Члан 12). Annuaire de la législation etrangère IV-e Année стр. 250.

[2] Протоколи Народне Скупштине држане 1870, стр. 336.

[3] Овде би се могло јавити питање о томе да ли би могли бити изабрани за судије Државног Суда они посланици који су после двадесетог потписали

од двадесет и четири лица која се сва сматрају као предложене судије Државног Суда (чл. 6). Тај се број своди на дванаест на овај начин. Оптужени министар, или ако би их више било сви заједно, искључују дванаест кандидата без давања основа искључења.[1] Искључује се шест кандидата од дванаест народних посланика и шест кандидата од укупног броја апелационих и касационих судија. Ако оптужена страна ово право не би употребила, или га не би потпуно употребила, број кандидата ће свести на дванаест председник Скупштине коцком, искључујући оне за које извуче најмање бројеве (чл. 7).

III Пошто је овако сатављен Државни Суд он се конституише. Он бира тајним гласањем себи председника између касационих и апелационих судија и тројицу својих чланова за иследни одбор. О конституисању Државног Суда председник јавља писмено министарском савету и скупштинском оптужном одбору. Пошто државне судије положе заклетву у присуству председника Скупштине и једног архијереја (чл. 10), процес против министра код Државног Суда почиње подношењем скупштинске тужбе Државном Суду. Ту тужбу од стране Скупштине подноси оптужни одбор написмено, у два примерка, један за министра а други за Државни Суд. Закон није одредио да ли сам текст тужбе мора да прође кроз Скупштину и да на тај начин буде једно скупштинско решење, или је довољно да га сам оптужни одбор састави. „У тужби се морају тачно означити дела на којима се она оснива, и разложити по коме је закону то кажњиво" (чл. 11) Ово не треба разумети тако да је законодавац хтео да се министар може још по коме закону осим по Уставу и Закону о Министарској Одговорности оптужити, тако да Државни Суд може судити министру и за дела из осталих кривичних закона.

предлог оптужбе. Закон је тако стилизован да изгледа да је законодавац мислио да никад више од двадесет посланика не може потписати предлог оптужбе. Према самом законском тексту, могло би се доћи до закључка да само двадесет у опште посланика може бити искључено из одређивања за судију Државног Суда. Ако је више од двадесет предлог потписало онда би се искључило првих двадесет. Кад се пак узме у обзир законодавчева намера да они који сд се већ декларирали као министрови противници не буду и судије, онда би било правилно узети да нико ко је потписао предлог не може бити судија Државног Суда. Извесно је само то да посланици не треба себи улаз у Државни Суд да скраћују тиме што ће их много потписати оптужбу.

[1] Члан 19 аустриског Закона о Министарској Одговорности, loc. cit.

Тиме се само хтело да нагласи да тужба мора садржавати законске основе, који морају бити из Устава и Закона о Министарској Одговорности. Кад оптужни одбор преда тужбу Државном Суду наступа ислеђење. Ислеђење врши изабрани иследни одбор. Секретарску дужност врши један члан одбора. Иследни одбор има сва права која имају иследне судије у кривичним делима. Иследни одбор изискује акта и испитује сведоке. На захтев Државног Суда свака је власт у земљи дужна да му пошље захтевана акта или да учини захтеван испит сведока. Ако би се који чиновник имао да испита као сведок, дужан је без ичијег одобрења сведочити, ма да по члану 15 Закона о Чиновницима Грађанског Реда „о стварима, које је чиновник у служби сазнао, не може на приватно захтевање ни сведочанство издати без дозвољења своје претпостављене власти". Пошто се ислеђење сврши, и оптужни министар да свој одговор Државном Суду на тужбу оптужног скупштинског одбора, написмено у два примерка, један за оптужни одбора а један за Државни Суд (чл. 12), Државни Суд одређује дан претреса и објављује га у званичним новинама. Дан претреса мора бити најмање месец дана по пријему позива на претрес од стране оптуженог министра и скупштинског оптужног одбора (чл. 14). Сваки оптужени министар има право да једног или више бранилаца узме. За браниоца може се узети свако приватно лице, државни чиновник или јавни првозаступник (чл. 15). Државни Суд није дужан држати се законских прописа о доказима, већ суди по свом слободном убеђењу стеченом из целога ислеђења, њиме добављених доказа и одбране оптужених и њихових бранилаца. У осталоме дужан је Државни Суд држати се прописа Кривичног Судског Поступка у колико се он не коси са поступком одређеним у Закону о Министарској Одговорности (чл. 17). Да би било пуноважног претреса мора да буде присутно најмање десет судија. Пресуда Државног Суда може гласити или да је министар крив или да није крив. И у једном и у другом случају у пресуди морају бити изложени основи на којима је изречена. Осудна пресуда поред тога мора садржавати и излагање дела која се као доказана узимају. Дела се морају по законским прописима оквалификовати (чл. 18). Да би се могла донети осудна пресуда потребно је да за њу гласа две трећине присутних судија Државног Суда.[1] Ако би судило једанаест судија потребно

[1] Чл. 21 Аустриског Закона о Министарској Одговорности, loc. cit.

је да за осуду гласа осам, а ако би судило десет потребно је седам (чл. 17).

IV Осудно решење Државног Суда мора садржавати казну. Казна може бити двојака лишење звања или и неспособност за државну службу. Ако се министар осуди само на лишење звања осуђени не може више никад бити министар. За време трајања процеса министар је привремено разрешен од дужности. Кад се осуди на лишење звања, привремено разрешење претвара се у смењивање. У случају пак кад постоје отежавне околности министар се може осудити још и на губитак државне службе. Према стилизацији Закона о Министарској Одговорности изгледа да је губитак државне службе допуна казна, тако да се у исто време министар може осудити и на лишење звања и на губитак државне службе. Министар се може осудити да изгуби државну службу или на извесно време или на свагда. Тада осуђени министар не може или за то време или за свагда добити државну службу у земљи. Интересантно је да казна лишење звања по Кривичном Законику има сасвим друга дејства него казна лишења звања по Закону о Министарској Одговорности. По § 25 Кривичног Законика онај који се осуди на лишење звања не може се примити у државну службу најмање за годину дана а највише за пет година. Лишен звања губи сва права и одличја скопчана с државном службом. Министар осуђен на основу Закона о Министарској Одговорности на лишење звања неспособан је само да буде министар, док му се може дати сваки други положај у државној служби; тако министар осуђен на лишење звања може постати државним саветником. Казна неспособност за државну службу из Закона о Министарској Одговорности приближује се казни лишења звања из Кривичног Законика. То је казна која прекида везу између државе и министра као чиновника и доноси губитак свих права везаних за државну службу и у њој стечених.

Ако би Државни Суд при изрицању ове казне нашао да је министар учинио и какав деликт одређен у Кривичном Законику који се кажњава најмање са пет година робије или заточења, назначиће у пресуди да се оптужени преда редовном суду, и послаће акта надлежном првостепеном суду с налогом да са оптуженим даље по закону поступи. Овај ће суд дело предузети и по закону пресудити (чл. 19).

Овде се јавља питање, каква је улога обичних судова у

случају кад Државни Суд преда предмет првостепеном суду да га пресуди. Могуће су две солуције. Може се узети принцип да ниједан суд не може да досуди казну пре него утврди да је казна заиста оправдана према фактичком стању, или се може узети принцип да је све утврђивање фактичких питања исцрпео Државни Суд и да се улога првостепеног суда своди само на одређивање казне. У првом случају првостепени суд би могао доћи до сасвим других уверења него Државни Суд и наћи да дела не постоје или да је дела Државни Суд погрешно оквалификовао. У другом случају улога првостепеног суда своди се на примену казне, тако да за првостепени суд вреди као извесно утврђење дела и његова квалификација од стране Државног Суда. Изгледа да би тачније било узети први принцип као тачан и стати на гледиште да је законодавац хтео редовне судове да одстрани у решавању фактичких питања о министарским кривицама. Првостепени суд не може решавати о томе да ли је министар крив или није, већ је то остављено политичким телима Народној Скупштини и Државном Суду. Првостепени суд полази у суђење сваке ствари са намером да дође до праве истине о кривици. У стицању мишљења о кривици првостепени суд је ограничен законским системом доказа. Народна Скупштина и Државни Суд закључују о кривици министровој не само с намером да утврде једно фактично стање, да реше питање да ли је министар крив или није; већ њима као политичким факторима остављено је да оцењују и целисходност осуђења једнога министра, о чему првостепени суд не може закључивати. Најзад, Државни Суд није везан у доношењу пресуде правним прописима о доказима, већ решава да ли дела има или нема по свом убеђењу. Кад би се првостепеном суду признало право да оцењује питање да ли је министар заиста једно дело учинио, онда би свака пресуда Државног Суда, заснована на убеђењу а не на обичним доказима да је министар крив код првостепеног суда на тај начин пала што би овај изјавио да казну не може досудити, зато што је нашао да нема дела. Према томе треба узети да је улога првостепеног суда код, осуде министара у томе да одреди казну између законског максимума и минимума. Због тога одређења између максимума и минимума и шаље Државни Суд сва акта првостепеном суду да би овај у њима нашао основе по којима ће га одредити. Једино у случају кад би Државни Суд, у заблуди о праву, по-

слао првостепеном суду на одређење казне дело које је тако оквалификовао да оно по Кривичном Законику повлачи казну мању од пет година робије или заточења, тада првостепени суд може примену казне да одбије, не будући принуђен да примењује ону казну за Државним Судом оквалификовано дело, коју закон за њега не одређује. На мању казну од пет година робије или заточења првостепени суд не би могао министра осудити, јер постоји у закону усвојен принцип да не постоји међуказна из међу лишења звања и неспособности за државну службу и између пет година робије или заточења.

Против пресуде Државног Суда нема места незадовољству или жалби (чл. 20). Било би од интереса питање да ли би се могла изјавити жалба или незадовољство на пресуду првостепеног суда којом се одређује казна по налогу Државног Суда. На првом месту треба утврдити да Државни Суд и скупштински оптужни одбор не би могли поднети жалбу или незадовољство на пресуду првостепеног суда због тога што ни један ни други по изрицању пресуде више не могу постојати јер „Државни Суд престаје чим изрекне пресуду“ (чл. 25). Истина вели се у члану 25 да се председник Државног Суда стара о извршењу пресуде, али то не значи да би председник био у стању да предузима акте за које је потребна воља Државног Суда и које треба Државни Суд као једно своје званично решење да састави Треба узети да министар не би могао да се жали на пресуду првостепеног суда у свом основном делу, оном делу који садржи решење Државног Суда. Министар би могао да се жали само на онај део пресуде првостепеног суда који је израз самосталног делокруга његовог, а то је одмеравање казне. Било би потпуно погрешно узети да министар не би могао изјавити жалбу или незадовољство против пресуде првостепеног суда, кад би се њоме осуђивао на већу казну него што прописује Кривични Законик за дело које је Државни Суд утврдио. Наравно да би Апелациони и Касациони Суд у једном таквом случају били ограничени пресудом Државног Суда. По свршеном суђењу акта се предају на чување Народној Скупштини (чл. 26).

V Постоје извесне чињенице које могу допринети да државно право кажњења престане. На државно право кажњења кад је Државни Суд састављен и изабран скупштински оптужни одбор, дакле на суђење и иследјење, не утиче на одлагање ни закључење ни распуштање Народне Скупштине. Чи-

њенице које утичу да престане право државе да министра казни ове су. (1) Право државе да казни министра престаје кад Народна Скупштина то одлучи.[1] Одлука скупштинска у овом правцу може бити двојака. Одлука може имати за директну намеру да процес против министра прекине. Та се одлука може изразити једном резолуцијом којом Скупштина одустаје од тужбе простом већином гласова. Тај одустанак може бити све до дана главног претреса и тада свако ослобођење престаје (чл. 21). Затим скупштинска одлука може утицати на државно право кажњења ако Скупштина већином гласова или делом одобри дотичну министрову радњу. Пошто се и код овог случаја каже да на скупштинско одобрење „тужба престаје“ то треба узети да скупштинско одобрење може имати дејства све до главног претреса. Да ли је Скупштина решила да одустане од тужбе и да ли је једном својом одлуком одобрила министрову радњу лако је утврдити. Међутим врло је тешко утврдити вољу Скупштине кад је реч о томе да ли Скупштина делом одобрила министрову радњу. О томе без сумње решава Државни Суд, ма да Скупштина у сваком случају може простом већином гласова да реши да се Државни Суд обавести да је један акт скупштински погрешно разумен као одобравање министрове радње. (2) На престанак права државе да казни министра може утицати помиловање. Владалац може употребити право помиловања према оптуженом министру само у случају кад би му то Скупштина предложила. То значи да би помиловање могло бити и у облику једнога закона (чл. 24). Ово ограничење помиловања треба узети да важи како за пресуду Државног Суда тако и за пресуду првостепеног суда. Израз помиловање треба схватити да обухвата и аболицију и амнестију, зато што се Кнежев утицај у опште одстрањује из процеса против министра. (3) На престанак државног права кажњења утиче и застарелост. Застарелост је по систему министарске одговорности под Уставом од 1869 врло кратка. Ако прва Скупштина сазвана по учињеном делу не реши да се министар стави под суд, право оптужбе по том делу престаје. У свима законодавствима застарелост министарских кривица краћа је него код осталих кривичних дела. То је тако због тога што код оптужења министара играју велику

[1] Овај је принцип узет из баденског права. Das Staatsrecht des Grossherzogsthums Baden, стр. 17. (У Markwardsens Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart III. I. E.

улогу политички моменти која се временом мењају или губе. Међутим краткоћа застарелости по Закону о Министарској Одговорности од 1870 чини илузорним скупштинско право оптужбе министара ако Владалац и Влада буду расположени да једног министра од осуде штите. Пошто се одлагањем, закључењем и распуштањем Скупштине не прекида само већ почето ислеђење, неограничено право распуштања Скупштине, дакле и пре него се донесе решење о стављању министра под суд, даје Кнезу могућност да распуштајући Скупштину може увек учинити да право оптужбе застари.

§ 12. Грађанска одговорност.

Грађанску одговорност по Уставу од 1869 треба као и кривичну и политичку уже тумачити и то како ону грађанску одговорност која се јавља као последица кривичних министрових дела, тако и ону грађанску одговорност која се јавља као последица некривичних дела министрових, и као последице политичке одговорности.

У члану 19 Закона о Министарској Одговорности налази се алинеја 3 која је једини правни пропис о грађанској одговорности министара. Члан 19 говори о томе каква може бити пресуда Државног Суда. После тога долази овај став (алинеја 3). „У сваком случају, ако би било места накнади штете држави или приватноме, то ће редовни судови извидети и пресудити". Приликом расправљања ствари Вукашина Петровића 1887 дискутовало се у јавности о обиму овога правног прописа. С једне стране[1] узимало се да тај правни пропис има генерални смисао. Министар по том гледишту, одговара грађански обичним судовима. Обичан суд може почети грађанско суђење министру независно од Скупштине и Државног Суда, како на тужбу државне власти, тако и на тужбу оштећеног приватног лица. С друге стране[2] наводило се да се та алинеја односи само на случај кад министар одговара грађански у вези са кривичном одговорношћу пред Државним Судом. По том гледишту, ако кривично дело министрово повлачи собом нечији захтев на накнаду штете, онда само, у том случају, потпада министар јурисдикцији обичног суда и то тек после осудне пресуде Државног Суда. Ово

[1] „Одјек", 1887, бр. 94.
[2] „Видело", 1887, бр. 98.

друго гледиште је тачније. На првом месту због тога што по Уставу од 1869, као што се видело, министарске одговорности треба разумети уже. Чак и приликом дискусије о Закону о Министарској Одговорности од 1891 пала су мишљења да грађанска одговорност не треба да буде сувише широка; говорило се да министар треба да одговара за накнаду штете само у случају кад долази од користољубивог дела министровог. Да поменуту алинеју треба тумачити у ужем смислу, види се из тога што она долази непосредно за алинејом у којој се говори о томе шта ће бити кад Државни Суд нађе да је дело које је министар учинио кажњаво са више од пет година робије или заточења. Друга алинеја исто тако говори о случају кад Државни Суд нађе да кривично дело министрово повлачи и његову грађанску одговорност. Кад би тај став имао генерални смисао онда он не би дошао као алинеја једнога другог члана, већ би, пошто сачињава читав принцип да министри одговарају грађански као остали чиновници, сачињавао нарочити члан. Алинеју 3 треба тумачити као одредбу аналогу одредби о пронашању кривичне надлежности на првостепени суд. Кад Државни Суд нађе да је министар учинио дело које се казни по Кривичном Законику казном од најмање пет година робије или заточења, онда шаље редовном суду ствар на пресуђење; кад државни суд нађе да постоји грађанска одговорност као последица кривичног дела министровог, опет ће ствар решити првостепени суд Према томе, министар не подлежи у грађанским парницама директној јурисдикцији првостепених судова. У основи својој грађанска одговорност министрова зависи од Државног Суда. Државни Суд суди министру само за четири одређена дела. То значи да грађанска одговорност министра постоји само у случају кад је грађанска одговорност везана за једно од тих дела.

Грађанске одговорности министара пред Главном Контролом нема. Под Уставом од 1869 Главна Контрола није као данас била устројена као независни рачунски суд. Она је била једно административно надлештво које министре није контролисало. Исто тако нема грађанске одговорности министара према приватним лицима за штету нанесену незаконитим и немарним министровим радом.

Исто тако по Уставу од 1869 нема оне грађанске одговорности министара која се јавља као последица политичке одговорности. Те грађанске одговорности министара има кад парламент има

право да не одобри завршни рачун и не да Влади разрешницу (decharge). Ова грађанска одговорност не постоји на првом месту због тога што законодавац у опште неће политичку одговорност министара. Затим, као што је речено, буџетско право Скупштине по Уставу од 1869 врло је узано. Скупштина није вршила контролу над извршењем буџета. Скупштини, по Уставу, није био подношен завршан рачун на преглед и одобрење.

Као што је речено, улога првостепених судова код грађанске одговорности министара аналога је улози првостепених судова код кривичне одговорности после пресуде Државног Суда. Само што код грађанске одговорности постоји и један материјални интерес који Државни Суд само утврђује а не и остварује, и зато Државни Суд само утврђује тај материјални интерес а не шаље акта првостепеном суду с налогом да ствар пресуди. И овде као код грађанских спорова у опште важи принцип да се спор расправља само на захтев заинтересованог. Зато ће и првостепени суд почети расправљање грађанског питања тек на захтев државног правобраниоца или приватног лица. Приватно лице може претрпети материјалну штету због кривичног дела министарског само у случају да је министар повредио какво уставно право приватног лица, и та повреда повлачила за собом накнаду штете. И у овом случају потребна су акта првостепеном суду да би према околностима могао да одреди величину накнаде штете.

Код грађанске одговорности као последице кривичне одговорности појавило се у пракси питање о обезбеђењу на имању оптуженог министра. То се питање претвара у ствари у питање у ком се времену може тражити обезбеђење на имању оптуженога министра а тиме и у питање о томе ко је надлежан да обезбеђење захтева. У овом питању, у оскудици законских прописа, могла би послужити аналогија са правним прописима који регулишу то питање код грађанске одговорности осталих чиновника. По Закону о Чиновницима Грађанског Реда и по Закону о Устројству Главне Контроле, обезбеђење може тражити комисија која извиђа чиновникова дела. Питање је у томе да ли треба узети скупштински одбор изабран одмах после предлога оптужбе, или истражни одбор Државног Суда за аналог комисији која извиђа чиновникова дела. Треба узети да право тражења обезбеђења постоји одмах чим је скупштински

одбор предмет узео у разматрање а не тек кад је Државни Суд образован, јер је скупштински одбор прва иследна комисија, а право тражења обезбеђења зато и постоји да би се што пре спречило отуђење имања. Одбор може ово да учини сам без скупштинског одобрења. Ово се обезбеђење тражи наравно код првостепеног суда.

Пошто штета може бити причињена и држави и појединцу могло би се поставити питање да ли и приватно лице, ако је оштећено, може тражити обезбеђење пре него Државни Суд изрече пресуду. Обезбеђење може тражити скупштински иследни одбор само за рачун државе, али не и за приватно лице. Питање о обезбеђењу оштећеног може поставити само на захтев оштећенога. Скупштински иследни одбор не може да заступа приватне већ само државне интересе и зато не може тражити обезбеђење кад дође до закључка да је министар оштетио појединца. За све време процедуре у Народној Скупштини и код Државног Суда, приватно лице неће моћи само тражити обезбеђење, јер све до пресуде Државног Суда оно не може никакве законске основе да наведе при тражењу обезбеђења, нити има права и начина обратити се скупштинском одбору или Државном Суду да за њега тражи обезбеђење. Сав рад и у Народној Скупштини и код Државног Суда остаје рад у кругу власти и приватно лице не може се користити јавношћу скупштинских седница да наступелост права тражења обезбеђења докаже.

О застарелости права на накнаду штете Закон о Министарској Одговорности не говори ништа. Због тога се морају узети у помоћ одредбе Закона о Чиновницима Грађанског Реда и Грађанског Законика. По Закону о Чиновницима Грађанског Реда, члан 67, дужина застарелости права на накнаду штете разликује се према томе да ли је радњом чиновниковом оштећена држава или је оштећено какво приватно лице. Ако је радњом чиновниковом оштећена држава онда застарелост права на накнаду штете траје по Грађанском Законику. По Грађанском Законику, § 939, право на накнаду штете застарева за три године од дана кад је штета надлежним државним органима постала позната. Ако је штета постала из злочинства онда право тражења накнаде штете застарева за двадесет и четири године. Да је дело министрово злочин види се из пресуде Државног Суда. То је увек кад Државни Суд пошље дело на пресуђење првостепеном суду, пошто у тим случајевима повлачи казну

робије или заточења, која прати злочине. Кад је оштећено приватно лице (то је код министарских деликата само случај повреде Устава, resp. кога уставног права једног приватног лица), право на накнаду штете застарева за шест месеци рачунајући од дана кад је оштећеном штета познатом постала. Пошто повреда Устава, у овом случају, не може бити злочин, тај рок од шест месеци једини је рок застарелости права на накнаду штете приватном лицу.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ДРУШТВЕНИ РАЗВИТАК И ВОЈСКА

Са оваким насловом изишла је у „Ратнику“, а по томе и у засебној књизи, студија мајора г. Тодора Павловића. Студије ове врсте ретке су у војној литератури. Војнички писци, у колико нису чисти техничари, најчешће се ограђују на навођење и тумачење војничких догађаја, ако ли не на просто преиначавање и познатих и незнатних ствари. Буде ли уз то и што год психолошке или философске анализе, она је махом врло оскудна и суштином и формом тако, да не успева да подигне дело на висину ширег и трајнијег интересовања. У нашој војној литератури, у којој се такође не догађа ништа изванредно, ова студија не треба да прође неопажена, ако не због своје тачности, а оно ради области питања, у коју је она засекла.

Писац је хтео, да на моралном животу војске од давнина до данас посматра и утврди утицај друштвених еволуција. Уз то, он је хтео да пронађе и објасни праву вредност извесних материјалних облика из практичног живота војске.

Да би пратио војску на једном, као утврђеном, друштвеном терену, писац се ослонио на поучно-социолошки систем Е. Диркхајма. У својој „Подели Рада“ поставио је Диркхајм овако питање: „Како то бива, да индивидуа постаје све зависнија од друштва у колико је аутономнија — plus personnel et plus solidaire?“ Налазећи да се друштвена солидарност мења под утицајем поделе друштвеног рада као природног закона, он у томе закону тражи и једно морално правило човечанства, а у сваком случају једно основно начело друштвеног поретка. Да би могао да припише подели рада ту пресудност за друштвене еволуције и друштвени морал, Диркхајм се помаже теоријом о друштвеној солидарности. Износећи, да механичка друштвена солидар-

ност т. ј. солидарност која почива на заједничком у друштвеној свести, солидарност примитивног друштва, губи од интензивности развитком тога друштва, та ће веза што солидарише његове чланове да попушта, и индивидуа да се постепено ослобађа спутаности у погледу заједничког томе друштву. Пошто та заједничка осећања слабе, требало би некако, да се смањује и друштвени живот, међутим друштво се све већма развија; не распада се, већ се уједињује. Та нова врста солидарности, та друга социјална веза може бити само она, која се развија услед поделе рада у друштву, јер — утврђује он — индивидуа постаје све зависнија од друштва, у колико је већа ова подела рада. Ту нову друштвену солидарност назива Диркхајм „органском“. Механичка и органска солидарност одређују дакле два друштвена типа; у колико први опада, у толико се други развија. Како подела рада доноси собом јуридичка правила, која треба да детерминишу односе подељењених друштвених функција — а пошто су та правила праћена чисто моралним правилима — друштво се и поред најпотпуније поделе рада неће распасти, јер је и професионални морал исто тако императиван као и општи.

Диркхајм на тај начин решава морални проблем друштва. Ослобађајући се поступно механичке солидарности, солидарности по традицијама, индивидуа улази под све јачу снагу органске солидарности, док се у исти мах лично расуђивање ослобађа колективног и док се нови морал, онај што нам надаље треба, формира лагано у једну нову дисциплину. . .

На врло хитан и непотпун начин ми смо оцртали главну идеју из „Поделе Рада“, коју је писац узео као подлогу својој студији. Учинили смо то стога, да би у сваком часу могли да оверимо, одговара ли оно што писац посматра на војсци, и како он то посматра, идејама што су их развиле солидаристе, и циљу коме су им оне послужиле. Но не би ли, пре свега, било боље да се писац еманциповао од социолошких система, па се ослонио на историјска факта, тежећи да их развије и протумачи у своју сврху, без обзира на то хоће ли његови нађени резултати ићи у ногу са некојим научно-друштвеним системом, или не. Обратно радећи, писац је дошао у положај не да открива развитак моралног живота војске онако како се он манифестовао у историји, већ просто да тражи, колико те, тако готове манифестације могу да се објасне извесним постављеним (често ри-

зичним) социолошким формулама. У место да је тражио истину непосредно, он се задовољавао сличношћу. Није ли онда било врло могуће да се те манифестације протумаче погрешно, обмањујући писца сличношћу док су суштином својом биле далеко од аналогија, којима их је писац подчинио. Студија у томе случају није изворна; у потпуној оскудици психолошког и философског тумачења појединих аката из војне историје, који служе као скелет моралном организму војске, студија је без имало самосталног научног карактера. Она је један блед рефлекс пишчевих симпатија за социологију, који се разбио о неколико слабо креираних сличности између живота војске и живота друштва. Тај негативан пут подчињавања факата у студији може олако да је заокругли и конструише, али се без имало тешкоће може да распозна у колико је мери писац у непосредном односу према расматраном питању, а у коликој је гледао преко других људи.

Тиме се уједно објашњава и пуна готовост пишчева, да се прилагоди Диркхајмовој социолошкој системи без икаквог ограђивања. Док Диркхајм са осталим солидаристама налази у механичким законима друштвених еволуција и закон друштвеног морала, Fouillée их са много основа опомиње, да ти закони еволуција једном утврђени, јесу и остају само описни, али не и изражајни, а опис није довољан за процену морала. „У основи су, вели Fouillée, закони узрочности, а не закони еволуција; еволуција не открива ни тајну бића, ни тајну мисли, она не може према томе решити ни тајну акције...“ Као и Wundt тако и он указује на личну вољу, као извор мењања. „Човек не зависи само од других људи, од природе, фамилије, од спољњег света; он зависи од своје личне конституције, од себе сама; од свих оних унутарњих односа који га чине оваким или онаким. Солидаристе виде само половину истине: они констатују закон релативне солидарности који нас преноси изван нас, заборављајући закон релативне несолидарности који нас концентрише у нама... И то систематско огољавање личности у корист некога друштва, које је тачно састављено од људи, и које може само да прошири њихова природна својства, могло би се назвати социолошким софизмом... И еволуционизам и позитивизам неодређен су израз примењљив на гомилу појмова и доктрина, који собом не означују ништа друго, до извесно правилно развијање, чије узроке тек треба тражити... Закон друштвене солидарности,

закључује он, недовољан је, да заснује друштвени морал... Прави морал почиње са расуђивањем, а не са констатовањем природне солидарности. Он ради на томе, да се нижи начини солидарности замене вишим, према идеалу личности и удружљивости укупно, које не може да оствари један го детерминизам, на који се своде социолошки и биолошки међуодноси..." Ми налазимо да Диркхајм, поред све методичности, није успео да одбрани свој друштвени морал од критике. На првом месту механичкој друштвеној солидарности није природни пандан органска солидарност. Ми бисмо органску солидарност радије назвали „нужност удруживања", да би је са свим њезиним ефектом у друштву одвојили од механичке солидарности, која се не губи, како Диркхајм закључује, него се само мења, остајући увек подлога друштвеном моралу. „Plus personnel et plus solidaire". Не изгледа ли ово као један парадокс? Друштво опкољава и стеже индивидуу уводећи је у готов морал, коме она мора да привређује таквом какав је а правећи је аутономном или боље речи остављајући јој, да се све већма аутономише „ослобођењем" од традиционалног морала. Како ће онда да се манифестује то ослобођавање? Шта му је сврха? Неће ли најзад успети индивидуа, да се потпуно очисти од традиција својом унутарњом самоснагом, и да постигне свој циљ, после чега да застане? То би заиста била мртва тачка у развићу индивидуе, јер би она, постигнувши саму себе, била упућена само на то, да сарађује на једном безличном моралном депоу, који би сам из себе требало да се мења!...

Писца не обеспокојава ризичност терена на коме оперише. Он оставља социолозима и философима, да се погоде за крајње консеквенце; он се задовољава да потражи, да пробирка једно погодно место у Диркхајма, на које би да посади своју тезу, коју он овако обухвата: „Војска се налази у зависности од друштава. Немогуће је, да дубоке промене у друштву остану без утицаја на стање војничког духа... Пошто војска има да се развија паралелно општој друштвеној еволуцији, војна дисциплина не може избећи, да не буде отисак друштвене солидарности..." Дакле, војнички дух и војна дисциплина у вези са друштвеном солидарношћу... Одмах ваља рећи, да се писац није одржао у границама свога проблема. Са једне стране он се одмах опростио „војничког духа", који му се горе ваљда случајно омакао, и који у истини није једноставан и чист израз, да би га ту ваљало оставити. По нашем мишљењу то је

срећан израз за нешто, што се никад није знало шта је; што добро може да послужи у једном пригодном говору, али не у једној студији, којој он није главна сврха. Писац се оправдао тиме, што га се напросто одрекао. Са друге стране он је унео у студију нове елементе: построје, маневре, губитке у ратовима... које није предвидео у проблему, а којима је посветио пресудну пажњу у студији, употребљујући их очигледно, не да утврди и реши проблем (што би требало да буде) јер се еволуције дисциплине не могу објаснити рецимо постанком маневара, већ с тога што су му се ти елементи причинили толико издашни, да могу о себи да извуку целу студију. Тако је према постављеном проблему остало само, да писац проведе војску крај друштва по линији војне дисциплине. Могло се онда очекивати, да он исцрпе своју тезу на том путу до крајњих закључака, па да се пожели и до резултата, који би имали и нешто практичког карактера. Но писац није имао те намере.

Пре свега он није одредио појам дисциплине. Док је на једном месту схвата као „колективну врлину“, он уз њу налази места и за „принудне мере“, а одмах по томе и за „оданост и интелигентност подчињених“, што се најзад све слива којекако у гостопримљиву дефиницију, да је дисциплина скуп „сваковрсних веза“ и т. д... Тиме нам он одмах ставља до знања, да га то питање није битно интересовало, и да ће одмах да га се ослободи. Дефиниција треба да буде најшира концепција војне дисциплине, те да буде применљива на све војске и за сва времена. На писцу би онда стајало, да из разних историјских поступака војске протумачи ту дефиницију саобразно конкретним друштвеним приликама и да тако утврди оне разне начине на које се манифестовао унутарњи смисао дисциплине. На тај начин обележили би се реалним и природним узроцима и регуларне и најамничке војске, преторијанство, јаничарство и т. д. такође, а не би неке од њих писац олако класирао у „анормалне“ случајеве, који излазе из области посматрања дисциплине. Његова дефиниција не комуницира са разним друштвима својим уопштеним **извором** и **циљем**, она је пасивна, локална и неупотребљива за циљ којему је намењена према наслову студије и њезином проблему. Писац није настао да је ишчупа из области коју обећава да испита, просто с тога што он не испитује у студији, већ прилагођава.

Но да би се припремио терен, ради онога што касније треба да дође у студији, да би његово излагање о борбеним

постројима, о начинима борења и о губицима у ратовима стекло једну артерију са проблемом студије, управо један преседан за примену теорије о друштвеној солидарности на војску, писац ризикује један одељак под насловом „механичка и органска дисциплина“. Стара друштва, вели он, механичка солидарност — механичка дисциплина; ново друштво, органска солидарност — органска дисциплина... Простране Диркхајмове мотиве о солидарности писац хвата и пресеца на једном, коме било месту. Ишчупани из своје средине, ти мотиви, који су социологу могли још и користити, у пишчевим рукама су мртво комађе, без отпора — кадри према томе, да му послуже за решење сваког питања.

У почетку студије писац вели: да маса, ступајући у војску, уноси импулсивну снагу, као крвно сродство, љубав према отаџбини, поштовање предака, обичаје, интересе и т. д., једном речи особине, којима се одликују „случајно подигнуте трупе, ратници од данас до сутра...“ Војсци је потребно, закључује он, да се над свим тиме дигне ауторитет власт т. ј. — дисциплине. Излази, да је права дисциплина нешто, што не потиче из горњих особина, већ што долази споља. То је оно чему смо ми противни. У одељку пак „о механичкој и органској дисциплини“, писац говори о „идејама и осећањима...“ И не покушавши да помири једно са другим, он нам оставља последњи утисак о дисциплини: да су некада казне биле грубље, док данас постају све више и више човечније. Неће ли то да значи, да се данас мање греши о дисциплину, или да је дисциплина постала човечнија? Да није почем по среди питање о прогресу у цивилизацији и поправљању људи у опште? Умотрити да су казне постале човечније, не значи што и знати истину о војној дисциплини; поменути факта није што и наћи им узроке. А писац нигде није тражио узрока.

Ми на пр. не бисмо некадање казне називали грубим, нити данашње човечним. Док је писац склон да у томе мењању од грубог човечном нађе симпатија за данашње друштво, ми бисмо радије одбацили ту привидну променљивост на боље, и казне схватили као рефлекс потврђених владајућих идеја у једном извесном времену и друштву. Док је убиство мачке у старом Египту повлачило најтеже казне, данас мачка не ужива толику заштиту извесно не с тога, што се постало више човечнијим, већ што је мачка изгубила символичност, која јој је онда при-

писивана. Ми не бисмо да сравњујемо садање казне са ранијим и да отуда изводимо сентименталне закључке. То не води ничему. Оштрину некадашњих казни осуђујемо напразно с тога само, што је нестало у нама онога од идеја, што их је некада драговољно сносило и санкционисало. Периоду времена, што за нашим иде, изгледаће данашње казне претеране, не с тога што би оне биле нечовечне (јер их ми сматрамо као човечне), већ с тога што ће нове идеје донети собом и своје нове гарантије. Оскрвњење заставе некада се неизбежно казнило смрћу, данас већ није смртна казна једина казна. И онда када за војску данашњих идеја казне постану необично човечне у погледу извесних кривица, за нас је несумњив знак, да су дотичне идеје престале бивати импулсивним, да се према њима постало индиферентним, и да се у наше друштво сталожавају одлике једног новог морала, који умеће своје обележје у пукотине старе, дотадање дисциплине.

Писац није разматрао дисциплину овако у оквиру доминантних и начетих идеја разних друштава. Он није уочио тај релатив студирајући владајуће прилике, он је узевши столећа преда се, а подајући се Диркхајмовој теорији о солидарности, дао потпуно немотивисан одељак о „механичкој и органској дисциплини“. Органску солидарност примајући, ми не можемо да нађемо везу између ње и органске дисциплине. Органска друштвена солидарност, која стоји у пропорцији са чисто материјалним погодбама као што су величина друштва, и густина његова насељења, и која потиче због нужности за дељењем у разне друштвене функције, таква солидарност не може да се посматра на војној дисциплини, која своју активност црпе из заједничког свима тим функцијама, стварајући једну професију омогућену и везану општим моралом.

*

Начевши питање о војној дисциплини, писац га оставља у нереду. Према постављеном проблему студија би тиме била и неуспешно завршена, да писац није тежио, да на силу уведе у њу елементе, који органски немају апсолутно никакве везе са моралним еволуцијама војске а са обзиром на друштвену солидарност. Писац, на име, хоће да допуни решење свога проблема посматрањем мењања облика борбених построја од некада до данас. Само с тога што се десило, да су

некада ти построји били гушћи и дубљи него ли данашњи, писцу се нȁдало, да и ту појаву привије уз механичку и органску друштвену солидарност. Некада се, вели он, борило збијеним постројима, због тога, што је онда преовлађивао колективан друштвени тип. Данас се бори расутим, танким стројевима — дакле преовлађује индивидуалан тип...

Из свега моралног живота римскога друштва пронашао је писац, по форми војничког легиона, да је у томе друштву владала механичка солидарност, услед које су људи морали да иду и да се бију увек у гомили. Свима фазама кроз које је прошло то античко друштво од свога легендарног зачетка, преко република, империја, војничких анархија и т. д., читавом периоду од 1200 година, писац је открио интеграл у облику војничког построја. Па не само то, него је он помешао и разна друштва уједно пред обликом војничких построја: грчко са јеврејским, ово са египатским, њих са римским. Сва она представљају као неки први ступањ моралног развића некаквог космичког друштва, коме би наше данашње друштво било постигнути идеал, јер се његове војске не туку у густим него у расутим постројима. Еволуције у солидарности тих друштава, које су се у свима нијансама огледале на њиховим војскама, које су исцрпле потпуно друштвену индивидуу у погледу разноврсности моралног живота, писцу су индиферентне. Уочивши да су борбени построји били некада гушћи него ли данас, писцу се учинило логично, да искупи сва друштва пред историјом ратова и да каже: „Што се више иде ка примитивним војскама (рецимо Цезаревој!) построји су све дубљи, што се већма приближујемо модерним војскама они су тањи... Међутим војскини построји ишли су путем своје сопствене еволуције, коју наоружање тако рећи ни у чему није пореметило... Што су војске, наставља писац, примитивније, њихове формације имају све више печат механичке солидарности, што се ближе иде културним војскама, построји све више добивају отисак органске солидарности...“

Одстрањујући, дакле, утицај наоружања на облик построја, утицај који је доиста могуће посматрати на постројима свих војсака, писац намеће на чисто дело технике одећу друштвене солидарности, те тако нешто, што је по себи и природно и јасно сматра као дефинитивно објашњено појавама механичке и органске друштвене солидарности, које

саме собом нису никакви модели, никакве свршене форме, никакво утврђено научно мерило а у односу на војничке по-строје, никакав логичан аргуменат.

Идући за писцем могли бисмо поверовати, да би фаланга и легион остали увек онако густи, баш да су почем имали брзо-метне пушке као наоружање, јер је ту густину императивно налагао ондашњи „колективан“ тип. Данашња европска војска расипала би се и маневровала, па ма јој пушку заменули праћ-ком, јер то тако хоће „индивидуалан“ тип, и еволуција построја „сама од себе...“ За писца је јасно, да што су војске култур-није, стројеви су ређи. Не бисмо ли с правом могли рећи да, у колико су стројеви ређи, народи су културнији? Тако бисмо сазнали, да су Арбанаси, који се данас врло расуто боре са Турцима (бежећи од топа) индивидуално јачи и културнији од Римљана, рецимо из доба Октавијанова. И како ми данас (Французи то на пр. раде) можемо да, помоћу извежбаних офи-цира, научимо и урођеничке црнце из централне Африке поступ-цима модерне борбе, то би значило да смо их ipso facto и ци-вилизовали. Расути стројеви показали би се тако, као одлично средство за ширење културе.

И док Јелине или Римљане, без обзира на време у које та друштва посматра, ставља у класу друштава са механичком солидарношћу, да би их по постројима борбеним могао прила-годити Диркхајмовој доктрини, дотле нам — на начин заиста загонетан — указује на северо-амерички рат за уједињење, у коме учествују разне нације, на терен најмање оптерећен тради-цијама, где се појављује највећа индивидуалност у борби т. ј. „стрелац...“ Из овога умало те неће изаћи, да он „колективан“ тип из грчке фаланге и „индивидуалан“ тип из данашњег стре-љачког строја сматра као синониме: храбрости у маси и храбро-сти понаособ. Ето где би се дошло до интересантног закључка, да данашњи „стрелац“, самим тим што може да стоји на корак и по удаљења од околних другара, представља храбријег војника од шпартанског, који је био приморан да се губи у маси, да се скрије у фалангу, како би тек маса могла да постане херојска, од људи који су понаособ мало вредели. Писац је овде отишао даље од социолога, он је утврдио циљ друштвеним еволуцијама, констатовао прогрес; у најмању руку он је разделио своје сим-патије војничким постројима, који су „последица друштвених еволуција“, називајући данашње индивидуалнијим т. ј. вишим од претходних...

Индивидуалнији?... Да загледамо мало у ствар. Пре свега органска друштвена солидарност не може му дати такву индивидуу. Концентришући све већма друштво и рађајући професионалан морал она не тангира индивидуалистички морал. „Морал једног даног друштва никако се не осећа као релативан и провизоран; он заповеда одсудно, не допушта непослушност ни индиферентност, па ни критичко расуђивање“ вели Леви Брил у „La morale et la science de moeurs“. Не схвата ли Огист Конт као основу друштвеног морала човека дефинисаног хуманизмом, док све позитивисте понављају за њим у глас, да је човек пре резултанта друштвена, него ли друштвена јединица. На какву то онда индивидуалност мисли писац, усвојивши једном, да модерни пострoји све више носе печат органске солидарности? Не изгледа ли помало, да је ова солидарност скренута са свога пута и да писац изнуђава од ње оно што она, према ономе што је, не може да му даде.

„Ако је човек на основу свога разума и своје воље циљ сам себи, онда он има своја права, „права човека“, вели Fouillée. Из те његове слободе произлази право његове акције...“ Неће ли човек, пита се Guyau, разабравши владајуће обичаје, моћи да сломије размишљањем неумитност једног практикованог морала?... Онај који открије вредност своје праве природе, он ће данас да угуши тај морал у себи. Распадање моралних инстиката налази покретача у индивидуи... Да није писац мислио на оваку индивидуалност? Одмах ћемо одговорити да би, један строј састављен од таквих индивидуа био врло занимљив. Војска, која је увек конзервативна, јер почива на ономе што је заједничко маси, имала би живе противнике у таквим стројевима, док ми опет знамо. да су стрељачки стројеви неминовна потреба војске у ватреној борби. Излази, да је цепање маса на делове, и ових на поједине стрелце необјашњиво индивидуалисањем човека, јер је „стрелац“ не морална, него физичка индивидуа у строју, изазвана ватреним оружјем, а нимало тиме не спречена, да буде у себи привржени еволуционистичког, индивидуалистичког, или каквог било другог морала.

*

Поставивши ту везу између друштвене солидарности и еволуције у војним постројима, писац узима „н а ч и н б о р е њ а“ у разним ратовима, као нов материјалан доказ за потврду горње

везе. У ствари то није нов доказ; то је продужавање онога пред њим, пошто једно из другога произлази. Облик стројева зависи од начина борења, пошто је начин борења идеја, а построји само комуникације којима се она остварује. Идеја о ноћним борбама донела је своје построје; прелази преко мостова под ватреним дејством донели су свој начин кретања трупа и т. д. Но овим путем идући утврдило би се, да је начин борења последица наоружања, што писцу не изгледа тачно, јер он вели, „да нам само природа друштвене средине даје рачуна о еволуцији у начину борења...“ „Оружје, вели он, није у стању да изазове нове стројеве, али кад је већ једном усвојено оно може да утиче на њих и борбене поступке...“ Не може да их изазове, а може да утиче на њих кад су готови, а готови су заслугом „владајућих доктрина, идеја...“ солидарности, и т. д. Данашњи Турци, према томе (узмимо баш европске), имају танке, модерне борбене стројеве захваљујући својим „доктринама“, док су Маријеви, Цезарови или Адријанови Римљани морали остати при легиону, оскудни тим доктринама. Није ли онда препоручљиво одбацити социологију и психологију и општу историју, па се просто ослонити на метарски систем, који би нам, идући рат по рат, построј по построј, открио богаство разних друштава у идејама и доктринама тачно до на милиметар?

„...Док се некада, вели писац изводио брутални судар две противничке масе, данас се тај начин судара претвара у серију подвојених сукоба, али потчињених једних другима, у смислу определеног циља..“ Тако на пр., наводи писац, Димурсије изненади Аустријанце код Жемапе 1792 год., бацајући целе батаљоне у стрелце, али Аустријанци и све коалиције продужавају тактику смакнутих (густих) построја још доста дуго, просто с тога, што нису били способни, да подражавају Французима. Писац при томе, до душе, не каже, да су те коалиције, у веома кратком времену по томе, усвојиле исти начин борбе, што тек неће значити, да су за тријестак година научиле напамет нужну друштвену солидарност, која их је оспособила за расуте стројеве — за оно, наште су Французи чекали и спремали се кроз разна друштва више од 3000 година.

Тако је данашњи ратни маневар за писца „нешто ново, што нарочито пада у очи...“ „Нова ера (т. ј. органска солидарност!) отвара врата многобројним и сваковрсним комбинацијама“. И ако је та „нова ера“ требала да буде у ритму са

прошлим епохама (узимајући их све као временске просторе друштвених еволуција), ми морамо признати, да ова последња „нова ера“ није у ритму са претходним у погледу војничких построја, а јесте у њему, што се тиче друштвене солидарности. Та неподударност открива факат, да су те две врсте еволуција појаве, које се апсолутно не познају. Потицале из разних извора, идући разним путовима, оне су прелазиле самостално временске даљине, не сачекујући се, и не сметајући једна другој.

Писац није уочио, да је „бруталан судар“ некадањих војсака, чист продукат извесности тога судара, који је омогућавало хладно оружје. Нека писац доведе данашњу војску у ту извесност судара, нека јој т. ј. уштеди цео онај механизам радње намењен осигурању од ватреног дејства, па ће видети, да стрељачки стројеви одједном губе своју вредност. Да не говоримо о ноћним борбама, где ноћ чини ту услугу трупама, и где видимо „бруталне сударе“, као негда, ми ћемо навести данашњи јуриш, где се модерне трупе највише приближују античким, јер се пушка претвара у хладно оружје, па ћемо открити исти негдашњи појав т. ј. масирање трупа. Масе се појављују, дакле, данас као и негда; само је ватрено оружје створило други пут ангажовања тих маса — пут маневара, пут тањих построја. Ватрено оружје је то, што је изменило физиономију борбе. Не цепају се масе данас у делове, што то захтева „индивидуални тип“ данашњег друштва, већ што их топ на то нагони. Дaљометно оружје ствара опасан простор међу масама противничким, који треба што рационалније прећи. Тај простор проузрокује неизвесност судара, која са своје стране тражи обезбеду у погодном увођењу маса у судар. Маневри, престројења, опреза, демонстрације — све су то механичка средства која имају као улогу да пренесу противничке масе што поштеђеније од изненађења и ватреног дејства једну другој, како би се одиграо вечити акт битака: бруталан судар противничких маса.

Развитак технике шири дакле борбену атмосферу. У посао античког војсковође, да изведе судар маса умешале се данас многоструке тешкоће, да се доспе до тога судара. Војна школа има задаћу, да спреми људе да схвате и понесу нови систем борбе. Ако ли школа не даје геније, а она прави монтере, веће и мање мајсторе, који ће моћи да ставе у покрет машину ратну по захтевима технике, а у смислу једног општег плана. И ми

Срби, па онда Бугари, Турци, па и Аустријанци рецимо, који располажемо ватреним оружјем и развијамо систем модерне борбе; Негусов народ, мароканске групе и т. д., сви бисмо ми морали бити неутешни, ако у истини стоји, да је маневар продукат „индивидуалности“, јер би наши маневри били псеудо-маневри, пошто је наша цивилизација имитована, а не изворна.

Подела маса на делове, докле маневровање, не одговара ни по чему подели друштвеног рада. Док је ова органска, дотле је подела маневар. трупа вештачка, привремена, одржавана непосредном свешћу, њоме експлоатисана и њоме укинута. Веза између тактике и друштвене солидарности уображена је и према томе неспособна ни да објасни начин борења, ни да припомогне решењу студијиног проблема.

*

Истоветност постаје упорна. Писац хоће да, по процентима губитака у старим и модерним ратовима нађе још једну нову потврду за везу између еволуције у друштву и војскиног морала.

Некада је, вели он, гинуло на страни побеђеног несразмерно много више, него ли на страни победиочевој. Данас, пак, изједначују се губици побеђенога са губицама победиочевим. Док је у битци код Кане, наводи писац, побеђени оставио 80% мртвих, победилац оставља само 10%. У модерним пак борбама и победилац и побеђени остављају око 10—15%, дакле приближно подједнако. Шта то значи? Значи, вели писац (а то се врло добро поклапа са његовим гледањем на еволуције у војсци и на друштвену солидарност), да војска „колективног типа“ није била ништа друго, до психолошка гомила... „Борци су раздражени лавови, али и стадо овнова који се даду туђи у леђа без одбране и клати и т. д.“... С тога дакле што су антички културни народи имали густе борбене построје значи, да су ти построји били психолошке гомиле!... То баш не значи то, али писцу је потребно да их тако објасни, јер је он тако схватио механичку солидарност(?) античких друштава, и јер се она мора некако разликовати од данашње, где су стројеви „индивидуалнији“. Античке војске, разуме се, нису биле психолошке гомиле. Густи построји њихови имају своје објашњење и ми смо га назначили, а оно је далеко од тога да у фаланзи или легиону види психолошку гомилу. Психолошку гомилу не објаш-

њава њен облик него њезин психолошки моменат. Војске задахнуте једном одређеном идејом, везане њоме кроз једну круту дисциплину, необично храбре и истрајне нису психолошке гомиле, па ма руљама нападале противника. То пак, што је побеђени остављао несразмерно више мртвих него ли победилац има своје објашњење, и оно се налази у наоружању.

Античке битке биле су судари прса у прса. Другојачег судара у опште није могло ни бити. До онога тренутка, у коме се јасно оцртава надмоћност једне стране над другом, гине известан проценат људи и са једне и са друге стране. Тај тренутак доћи ће касније или раније зависно од отпорности противничких страна. Од тренутка опредељења моралне превага, страна лишена моралне снаге напушта одбрану. Када би у томе моменту прекинули судар, извесно је да бисмо нашли приближно исти број мртвих и са једне и са друге стране. Али док побеђени престаје да се брани, победилац иде изнад извојевања моралне превага, његова се акција наставља без сметње, и он находећи се у мешавини са побеђеним, производи сада онај вишак у губитцима код побеђеног, који је писцу пао у очи.

Ватрено оружје има другојачи ефекат. Противници се туку из даљине. Морална надмоћност једне стране над другом формира се тако, да деморалисана страна има могућности, да избегне онај вишак губитака, који је горе било немогуће избећи. Стварајући простор између противника, ватрено дејство прибавља у њему ефекат победе једној противничкој страни, остављајући другој ма и најмањи изглед, да се извуче од коначног уништења. С тога овде и нема оне разлике у губитцима код победиоца и побеђеног, као што је то могло бити у античким биткама, већ се обострани проценти губитака приближују једни другима, и приближиваће се у толико више, у колико су противничке стране упорније.

Мислећи увек на механичку друштвену солидарност као на друштвено својство нижег реда, које се нарочито манифестовало у ондашњим густим војничким постројима, које он сравњује са психолошким гомилама, писац није умотрио утицај наоружања. Осим тога, он није смео упоређивати резултате једне античке битке, са резултатима једне модерне борбе, већ са резултатима целог модерног рата. Да њему није било стало до тога, да старе построје због несразмерности у губит-

цима назове психолошким гомилама, да би ове данашње назвао „индивидуалним“, он би — посматрајући учин ватреног оружја — уочио да се данас недељама и месецима постижу они резултати, који су у старих војсака постизани битком од два часа трајања. Данас се напредује, повлачи, надмудрује (који пут у томе се иде да шаблонства), бира повољнији моменат, а исход последњег судара зарођен је знатним делом у онима пред њим. Сви скупа садржавају резултат једне античке битке. Овако схвативши појаве, изгледа нам немогуће, да се могу објаснити друштвеним еволуцијама, и да могу привредити студијином проблему.

*

Покушавши, дакле, да нађе места у студији и за откриће праве вредности војничких построја, начина борења и губитака у ратовима, писац је хтео да обори владајућа мишљење о пресудном утицају наоружања, и технике у опште, на њих. Та тежња за оригиналним толико је притисла студију, да је ова брзо изашла из оквира свога наслова и свога проблема, изгубила равнотежу и у погледу тенденције и у погледу методичности, па се пренела на терен једне врсте полемичке критике, осуђена при том да открије све своје празнине и да покаже тешкоће, које је заобишла. Почивајући на нестварној вези између еволуција друштвеног морала и промена некојих материјалних облика из области практичних војскиних поступака, студија није успела. Но како је то први пишчев самосталнији посао из круга студија којима се посветио, уздамо се да ћемо у онима које су на реду (а он ће ускоро штампати једно веће своје дело) потпуније уживати у његовог отменом интересовању за појаве из моралног живота војске.

Р. Јанковић.

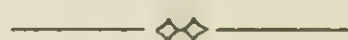

ИСТОРИСКИ ПОДАЦИ

О

БОЈУ НА ҚАМЕНИЦИ

19. маја 1809. године

— Синтеза историског изворног градива о овом догађају[1] —

„Себ прегорјев највише се може!“

С. М. Сарајлија.

УВОД

Ратовање 1809 године. — Држање Русије у овом рату. — Два ратна плана српска. — Предмет и циљ ове расправе.

Година 1809. у српском ратовању за време Првог Српског Устанка знаменита је у многом погледу. Дотадање српско ратовање имало је сасвим други значај. Устајући да се бране од непосредних непријатеља, дахија, српски усташи су, кад је та борба свршена повољно, отпочели и били приморани да прихвате борбу и са царском војском. Ко зна за Иванковац и за Мишар, тај зна, да су и у тој неравној борби са куд и камо већим бројем редовне султанове војске Срби — побуњена раја — однели славне победе. Последица тога је била, да су Срби добили све већу наду и уздање у своју сопствену снагу. Помоћ руске војске њима је такође била од користи и она је и овог пута узета у обзир. Усташи су осетили потребу, да се изађе из уске области београдског пашалука и ван његових граница. Тежило се за проширењем устанка и везом са Црногорцима и

[1] Семинарски рад на Университету рађен и читан код г. г. професора Љубомира Јовановића и Др Станоја Станојевића 1909. г., а награђен светосавском наградом Њ. В. Краља за 1910. г.

Босанцима. Обећања руских преставника у Србији, да ће и руска војска прећи Дунав и отпочети ратовање с Турцима, са којима је било прекинуто примирје, и дала су највише смелости усташима, да почну своје офанзивно ратовање. Ратовањем Руса са Турцима добивао је и устанак веће размере; у Срба се с тога јављао већи полет и њихови планови постајаху смелији и одлучнији. До рата Русије и Турске дошло је овако: „5 јануара 1809. (по новом) закључен је, с великим настојавањем Аустрије, турско-енглески мир у Дарданелима, којом се Турској гарантовао интегритет њених дотадашњих земаља. У Русији се то живо и с извесним раздражењем осетило, јер се слутило да је ту и Аустрија и да се с тим освојењу Влашке и Молдавије истичу несавладљиве сметње. Мало пре доласка турских пуномоћника била је стигла у Главну Команду у Јаш заповест цара Александра, да се од турске тражи да одмах одпрати из Цариграда енглескога посланика. Кнез А. Л. Прозоровски је још 26 фебруара послао био писмо и ултиматум у томе смислу у Цариград, и чекао је повратак изасланика и резултат, па да преговоре о миру отпочне. Тек 22 марта 1809. стигао је у Главну Команду извештај да се порта не склања да отпрати енглеског посланика. Пошто се за преговоре о миру по свему томе знало напред да се никаквоме свршетку извести не могу, преговарање се 22 марта 1809 прекипе, или — боље рећи — заврши. Ратно стање, прекинуто још у лето 1807, настане сад на ново готово на целој линији, и само се чекало згодно време, па да се у непријатељства уђе...“[1]

„Кад је 1809. године приступила преговорима о миру, Русија је била решена да тражи за себе Дунав до Ђердапа као границу према Турској у Европи, за Србију пак аутономију под својом заштитом и султановим суверенитетом. Плаћање врло умереног данка означавало би једино ту везу између Србије и Порте. Потпуна независност за Србе није била у руским плановима, и ако им је била и формално обећана. По мишљењу руских државника независна Србија, између Порте, Аустрије и Русије, и у суседству Француске која је држала Далмацију, била би стална опасност за мир између тих држава; Србија би природно тежила уједињењу својих сународника под турском, аустриском и француском владавином; свака би од ових држава,

[1] Ст. Новаковић, Васкрс државе српске, стр. 107—108.

према приликама, гледала да Србију себи подчини или да у њој свој утицај распростре и утврди, и Русија би имала само неприлике с оваким стањем ствари, чувајући свој утицај у Србији и бранећи њену независност. Тако би Русија према своме плану, добивши две богате области Влашку и Молдавију, сишла на Дунав. Резултат заиста огроман у економном и политичком погледу: Русија на Црном Мору, на целом доњем току Дунава, у непосредном суседству потлачених хришћанских народа; Србија, њен политички клијент, као клин продире у само срце Балканског полуострва. Порта је врло добро схватила значај руских захтева и бранила се необично упорно и при преговорима за мир и на бојном пољу".[1]

За оцену руског држања врло добро може да нам послужи писмо, које је кнез Прозоровски писао Кара-Ђорђу 30. априла 1809. г.. Ми га због краткоће доносимо цело:

...Његово Царско Величанство будући обузет безмерним негодовањем против Отоманске Порте, мени је највише изволео наредити да охрабрим српски народ, да, кад се мирни преговори опет прекину, то да ће циљ мога труда по највишој његовој вољи бити ослобођење Србије једном за свагда од сваке зависности од Отом. Порте и прибављање Србији права, да под покровитељством и са одобрењем његовог величанства Господара руског Императора уреди своју конституцију (устав) по своме сопственом нахођењу".[2]

Срби су ове године отпочели нападе на четири стране. О њиховим плановима говори, према историјској грађи тога времена један писац овако.

„И ако је свака од ових војсака имала свој специјалан задатак и свој правац кретања, ипак све те војске сачињаваху једну силу, којој је задаћа, да се Турци што више потисну на југ. Лука Лазаревић и Сима Марковић имађаху задатак да ослободе Босну и Херцеговину... Кара-Ђорђу је био циљ, да се споји с браћом Црногорцима,[3] и да тако препречи пута свакој турској

[1] Др. Мих. Гавриловић: Милош Обреновић — Београд 1907 књ. 1. стр. 4—5., према књизи Уліаницкаго: Матеріялы къ исторіи восточнаго вопроса въ 1811—1813. г....

[2] Уланицкаго; Матеріялы... стр. XVI.

[3] Сравни писмо К.-Ђорђево Петру Петровићу од 30. марта. Баталака, И. С. Устанка, 774.

војсци, која би пошла за Херцеговину и Босну, и најпосле Милоје Петровић имао је да заузме Ниш, који је после губитка Београда Турцима постао најважнијим градом у Српској Земљи и преко Миленка Стојковића да ступи у везу с Русима кад пређу преко Дунава. По овом плану створила би се једна убојна линија од Јадранског па до Црног Мора, која би неодољивом силом потискивала Турке на југ. Ну овај ратни план у колико је био добро смишљен, у толико је захтевао, да се свака војска најтачније одазове својој задаћи, иначе би се сав ратни план скрхао и ретко погодне прилике остале би неупотребљене. Војнички геније Карађорђев знао је за то, и према томе је предлагао скромнији план. На име он је тражио, да се свом силом удари на Ниш и Лесковац и то овако. Више Ниша у Црвеној Реци би се заузео кланац, где би се други Делиград могао створити, који би онемогућио, да Нишу притиче турска помоћ. А друга важна тачка би била онај дугачки кланац више Лесковца, који је дугачак десет сахата. И тамо би се могла наша војска утврдити и спречити сваки притицај турске војске. И доиста овај ратни план благовремено изведен препоручивао се тиме, што би нашу војену снагу очувао у јединству, што би Турке принудио да се они ломе о наше опкопе, а не ми о њихове, и најпосле што би гвоздена рука Карађорђева и његов велики авторитет ујемчио јединство рада. Овај тако схватљив и у исти мах лако изводљив ратни план, на жалост, не би усвојен, већ онај први, пошто је брже и громадније успехе обећавао. И чудноват је удес хтео, да баш она војска најнеуспешнија буде, која је у правцу Ниша али с недовољним средствима, дејствовала...“[1]

Ми нећемо излагати шта је и како је било на другим странама, него ћемо се бавити причањем похода на југ. А и овај поход ћемо приказати у крупним цртама, да би што пре дошли до најглавнијег момента — Каменице и Чегра — што је нашем најдетаљнијем испитивању управо и циљ.

Али причајући о овим догађајима ми ћемо се уздржавати, што више будемо могли, од свог личног описивања, већ ћемо пустити изворе, да они у место нас говоре. На тај начин ми само хоћемо, да казивања извора неприступачних широј чита-

[1] П. Софрић (О стогодишњици... стр. 6) према казивању Анте Протића у Спом. XIV, стр. 15.

лачкој публици популаришемо, и да читаоцима дамо могућности да и сами осете, како и шта извори о томе говоре. И ако је првобитно моја намера била да само синтетички уредим причања историјских извора, ипак сам онамо где је требало и где је било на своме месту, употребио најсигурнију литературу и то баш ону, која се није могла мимоићи. У колико је овако историско приказивање за читаоце теже, у толико је опет интересантније и више голица нашу радозналост. Шаренило различитих стилских казивања чини, да нестаје монотоније једноставног пишчевог стила. Има још једна добра особина овакве врсте рада, а то је, што ће сваки читалац кад прочита изворни материјал створити за себе лично једну слику о овом догађају, чији је значај још контроверзан. Само нека нам се из овог разлога не пребаци, да смо о истој ствари донели казивања по два и три пута, јер смо ми баш и хтели да поредимо изворе и да видимо колико их се слажу а колико не, према чему ћемо и веровати или не веровати једном факту. Неразумљивија места ми ћемо објшњавати, а уз страни текст донећемо упоредо и превод за оне читаоце који не знају језика. Да би читаоцима олакшали при читању текстова писаних ранијом и старом ортографијом, ја сам ранији правопис свуда заменио данашњим (Вуковим). И у изношењу појединих причања држаћемо се што је могуће више хронолошког реда на првом месту, па онда реда њихове вредности. Ипак у томе не може бити доследности до краја. Према концепцији, што смо је ми имали о овом историском догађају, ми смо сав материјал поделили на неколико делова:

Пред бој на Чегру, —
Катастофа на Чегру, —
После боја на Чегру, —
Ћеле-Кула и Чегарски Споменик.

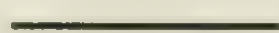

I Пред Бој на Чегру.

Поход на Ниш. — Утврђивање пред Нишем. — Стратегиски положај на Каменици. — Број српске војске. — Турска војска и њен број — У српском логору неслога и раздор међу старешинама. — Кретање руске војске и сукоби Срба и Турака пре Боја на Чегру

На Ускрс, 28. марта 1809. г., био је Карађорђе у Београду, а трећег дана Ускрса, 30. марта кренула се српска војска, бећари и један батаљон редовне војске. Зборно место за јужну српску војску беше Делиград. Изгледа према оновременим забелешкама, да се сва војска прикупила на зборно место око 10. априла, а 14. априла кренула се према Нишу и стигла на Каменицу пре Ђурђева-дне на два дана, дакле 20. априла.[1]

Сам пак командант ове војске изгледа да пре 2. априла није отишао на југ, јер под 1. априлом (13. по новом календару) пуковник Перс извештава Симбшена команданта генералне команде славонске у Варадину, како су 4 разбојничке банде упале у Бачку и Банат и упљачкале 70.000 дуката, од чега је „њихов старешина Милоје Петровић за себе половину задржао“. Због овог инцидента писао је Карађорђе сутра дан Симбшену писмо и правдао му се.[2]

Да главни командант Милоје није отишао пре 2. априла пут Делиграда види се још из причања Л. А. Баталаке. Он вели на једном месту овако: „Он [Милоје] је већ, по изданој наредби Карађорђевој, како у Делиграду за посаду наређену војску, под командом војводе Илије Барјактаровића, тако и на самој граници, према Нишу и више самог Ниша, на путу Софији водећем, у селима Матејевцу и Каменици, све команде војене са десне обале Мораве, на скупу затекао...“[3] А затим на другом месту и ово: „Јошт пре доласка Милојевог у логор Матејевачки, где је главни стан био све војске српске под Нишом сабране, како ова двојица, Добрињац и Вељко чули да је Милоје за главнокомандујућег на страни Уруменлијској наименован, и да ће, по томе, и њих двојица њему потчињени

[1] М. Вукићевић, Каменичка Погибија... Ратник 1909, стр. 979.

[2] Архивски податак у Krones-a: I. F. v Simbschen und die Stellung Oe. стр. 60 и 59.

[3] Историја, стр. 555.

бити, противно им је било, а кад је и Милоје сам тамо приспео... они су се... ожесточили..."[1]

Милоје је одиста био старешина бећара. Што је он изабран за главног команданта има да захвали великом утицају Младенову, који је рачунао да ће Срби под Милојем а помоћу Руса лако победити Турке и заузети Ниш, а тиме да ће подићи углед свом присталици, који је био познат више као трговац и омрзнута личност него као јунак. Богати изгледи на пљачку Ниша мамили су Младена, да постави свог човека који ће му бити од користи. Али се преварио. Није се све догодило, као што је он мислио.

Тако, судећи и по ономе што вели Баталака, види се, да су све подређене старешине очекивале главног заповедника Милоја.

Да видимо шта вели митрополит Стратимировић, пошто нам је он један од најранијих извора.

..."После дужег примирја од прошле године Срби су ове (1809.) године почели наново рат с Турцима одмах од оног времена, кад су Руси у Влашкој, чувши да је турска Порта закључила мир и пријатељство са Енглезима, прекинули све преговоре, који су били вођени између њих и Турака, а Србима су ово објавили ради знања и управљања и то преко конзула т. ј. свога повереног дипломатског човека господина Родофиникина, који се у Београду налазио од 1807. г. И одмах, после те објаве или пак после ободравања и наговарања г. Родофиникина, Срби су пошли на све стране да нападајући ратују с Турцима. Но овај начин ратовања довео их је до велике несреће, као што ћемо већ видети. Од Београда цариградским друмом идући дошли су они већ били до самога града Ниша.

Поред овога града а у близини села тамошњих, Каменице и других, улогорили су се они у једанаест шанчева. Овим су шанчевима управљале разне војводе, међу којима су главни били Милоје и Петар Добрњац,[2] кнез ресавске нахије. Војска или пак народ била је из алексиначке, ражањске, ресавске и из пола јагодинске нахије, па броју било је 11.000—12.000 људи (али по простом казивању било је и преко 20.000 људи, што није ни могућно ни вероватно). Пре те несрећне погибије долазили

[1] Баталака, Историја стр. 565.

[2] У рукопису и издању нема свезе „и", а треба да стоји.

су до српског стана Турци (т. ј. коњаници који су могли лако побећи) по 50—60 на број и говорили су Србима: „Идите, Срби, с оне стране Мораве и држите оно, што вам је цар дао, а ми вас, вала нећемо дирати. Не дирајте ни ви нас, кад ми вас не дирамо". Но ови су то гордо одбијали, говорећи им, да се и до Цариграда неће уставити, па псоваху душу и веру турску, Мухамеда и остало.

Најзад неко од оних Турака, које су Срби покрстили, претварајући се као добар хришћанин и пријатељ Срба па ратујући са овима заједно и налазећи се у то време тамо, одбеже Турцима издавши Србе, и каза им, како Срби немају толико на број, као што то разглашавају, но где они веле да их је 20.000, тамо их се налази једва 2000, и сада се налазе у таквом положају, да их је лако и могуће разбити; говорио им је о целом логору српском, како се тада налазио, и о осталим стварима..."[1]

*

О распореду шанчева и војске прича и Илија Ћоса.

„До Каменице нисмо срели никакве Турке. На два дана пре Ђурђева дне стигли смо тамо, а четврти по св. Троици про-

[1] ... „По многом от ланскаго года премирии Серби сего года зачали внов с Турками војну абије от онаго времене, егда Руси во Валахии, услишавше јако Порта Турецка со Англези мир закључила и дружбу, текушчија между ими мирниа уговори пресјекли, и Сербом сие за вједомост и упуствованије, чрез конзула или повјеренаго дипломатическаго человјека својего господина Родофиникина, в Белградје Сербском от љета 1807. г. находјашчагоса, објавити. Абие по објавлении том или паче по ободрении и наушчении господина Родофиникина пошли Серби на всја страни нападателно јоевати противу Турков. Но сеи образ воинии ко великому нешчастију их служил јакоже увидим по том. От Београда Константинополским походјашче доспјели они уже били до самаго града Ниша.

При градје сем близ сел тамошних Каменици и пр. остановилисја они в јединадесјати лагерах. Лагери сии управљаеми били от различних војвод, между коими главни били Милоје и Петар Добрињац кнез Ресавачкија Нахии. Воинство или паче народ бил из нахи Алексиначкија, Ражанскија, Ресавачкија, и пол нахи Јагодинскија; числом около 11.000—12.000 человјек (но по простому сказиванију и преко 20.000 человјек, еже обаче ниже можно ниже вјеројатно ест). Прежде нешчастнаго сраженија, доходили ко станом Сербским Турци (хатлии могушчии легко убјегнути) по 50—60 числом и говорили Сербом: „Идите Серби за Мораву, и держите што вам је цар дао, ми вас валаа дирати нетјемо; недирајте у нас кад ми вас недирамо!" Но си гордо отпкивали им говорјашче да и до Цариграда небудут престати, псујушче душу и вјеру Турску и Мухамеда и прочаја.

падосмо. 1-ви шанац начинисмо на Чагару[1] с ове[2] стране Нишаве, у ком су Срби изгинули. У овој је био поглавар војвода ресавски Стеван Синђелић, родом из Грабовца у Ресави. С њим се налазио Ђорђе Крагић родом из Корица,[3] окр. Алексиначког, Цветко Поповић из Горњи Матејеваца, нахије нишевачке. На Чагару ко ће да гради шанац? инатили су се три дана. — 2-ги шанац био је у горњи Матејевци, где је каменита кула: у овом се налазио Петар Добрњац[4] с Вељком.[5] — 3-ћи шанац био је више Матејеваца, одонуд Каменице; у овом је заповедао војвода параћински Илија Барјактаровић, родом из Извора окр. Ћуприског[6] који се за то поставио овде, да не да Турцима улазити међу Србе. — 4-ти шанац био је у Каменици, у ком се налазио главни командант целе ове српске силе, с нахијским четама, с комором и џебаном. — 5-ти шанац био је изнад Каменице, више цркве, у ком се налазио војвода млавски Пауљ, родом из Мелнице, окр. Пожаревачког. . . — 6-ти шанац био је у доњи Матејевци, у ком су се наместили Милојеви бећари. — Ајдук Вељко боравио је са своји 100 коњаника у горњи Матејевци, да се тамо нађе, где би нужно било. . .“

По њему (т. ј. Илији Ћоси) говори о распореду шанчева и М. Ђ. Милићевић у „Кнежевини“ (стр. 797).

У питању колико је било шанчева не слажу се сви извори. Раде Вучинић вели, да српска војске имађаше људи само 6.000

На конец нјекто од покрешченнх Сербами Турков, притворјаја себе добра Христијанина и друга Сербов, и за то вкупје со сими војуја и бивши ниње тамо, убјеже ко Турком учинив измјену, и сказа им: јако Серби не сут тол многочислени јакоже разглашајут себе бити, но гдје они 20.000 сказујут бити, тамо их еле 2.000 находјатса, и јако ниње в таковом положении сут, да их легко разбити можно, увјешчаја их о всем лагерје Сербов како он тогда стојал и пр“...

[1] Милићевић вели: „Чегр, од села Каменице идући на југ, има једна блага коса, један избрежак, који се зове Чегр (а не Чагар). Чегр је реч турска и значи: стаза, путања (sentier). Тај избрежак, тај Чегр, сада је сав покривен виноградима. Он је на исток од Виника, и између њих тече поток Брњички“ (Краљевина, стр. 77).

[2] десне.

[3] Са нахијом ражањском и крушевачком, као што вели П. Јокић („Дело“ 1904. г. стр. 312).

[4] С нахијом ћупријском, — ibidem;

[5] С Црноречанима, — ibidem.

[6] Са нахијом параћинском по П. Јокићу. „Дело“ за 1904., 312 стр.

раздељених у три шанца на разним тачкама, од којих првим заповедаше војвода Ресавац а другим двама војвода Милоје.

Да поменемо овде и причање савременика деде-Јована.

...„Ђенерал га изведе из забуне. — Кажу, чича, да ти памтиш све, како је било, кад је српска војска покушавала да вас отме из крвавих турских канџа, када је се на овом брду војвода Синђелић тукао с Турцима, па бих те лепо молио да нам причаш! —

— Ама који? — поче старац заштићујући очи шаком од сунчане зраке и гледајући ђенерала — за војводу Стеву велиш? Ја да ти причам, како је то било. Онда сам ја већ био коџа момак,[1] и ми сви пристадосмо уз нашу браћу, и заједно с њима смо копали шанчеве! —

— А да ли се сећаш, где је који шанац био? —

— Ама зар ја? Војводу Стеву гледао сам како сад тебе.

Ево на, овде — и старац пође неколико корачаја даље, па стаде својим штапом лупати о земљу — овде је била капија од његову табију, а овамо по сниже мало, ту му је била џебана! Ја како, ја све знам како је било! — и старац се задовољно смешио гледајући све своје сељаке редом...

— А где су, чича, биле друге српске табије? — питаше ђенерал.

— За друге питаш, је ли? Да ти кажем. Ено видиш на десно од нашег села, ту је био господар Милоје,[2] ама само с правом војском, његови су бећари онамо хеј код Матејеваца у ону табију где је била војска Хајдук Вељка и Петра Добрњца. Е, а видиш оно онамо? То се виче „Равниште“, ту је био војвода ћупријски Илија Барјактаровић. Погледај сад повише нашег села, оно голо брдо. То је „Репиште“ и ту је био војвода млавски Пауљ Матенић! —

— Је ли, деда Јоване, а зар на брду Попадики није било онда наше војске? — упита начелник оперативне канцеларије.

— Ба, како да није било, имаше неколико дванаест табије, ама сам поборавио! —

— А јесу ли наши имали топова, сећаш ли се, деда Јоване? — питаше га опет начелник операција.

1 Курсив је наш. Писац.

2 Петровић, главни командант.

— Имаше једно топче војвода Стеван ево баш овде! —“[1]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Толико је знао рећи деда Јован о припремама и утврђењима пред Нишем. Његово је казивање као учесника аутентично и мени изгледа кад сравним казивање Милићевићево[2] са овим да је Милићевић могао баш чути овог деда Јована и по њему забележити. Слично је причање и Илије Ћосе, које смо мало пре изнели и које је такође Милићевић могао употребити.

Не слажу се сви извори а према њима ни писци који су описивали тај догађај доцније, ни што се тиче броја војске. По Павлу Јовановићу „број српске војске што је отишла на Ниш и што је била под Милојем износи 16.000“, а по Петру Радовановићу 10.000. —

Јован Мишковић је на карти, коју и ми по њему доносимо на крају ове расправице, узео да су шест шанчева (група) били на овим местима: 1.) на Равништу код Каменице, 2.) испод њега на истој коси, 3.) близу Гор. Матејеваца, 4.) на Чегру, 5.) на коси Репишту и 6.) испод Теменог Врха.

„Мештани су ми причали, вели Мишковић, да је на Репишту и код Матејеваца било по три утврђења, а сем тога и на брду Попадики било је некакво утврђење, чији су се трагови још познавали 1878. г.“.

„На Чегру је било највеће утврђење. Ја сам осмотрио овај положај с пролећа 1878. г., и тада је још местимично било трагова од грудобрана. и ако су сељаци прекопали цео Чегар због сађења винограда. Утврђење је било постављено на највишем делу Чегровом, и имало је вид у главном правоугаоника. Фронт је окренут Винику, одакле су се нападу надали. Дуже стране (западна и источна) имале су по 260—280 корака дужине, а краће стране (северна и јужна) по 50—60 корака. Утврђење је добро положено према земљишту. По причању стараца, из околине, утврђење је било по средини подељено на две половине стрељачким ровом, који је био управан на дугачке стране. Војводин шатор био је у северној половини утврђења до преграде, али ближе фронту, а барутни магацин ближе јужној

[1] В. Ђорђевић је објавио ово причање у својој књизи „Српско-турски рат“.

[2] Штета је што Милићевић не каже увек извор откуда му вести.

страни. „Шанац је био ограђен зрљикама и коцима и имао је 3 топа, а коњаника ни једног“, вели Милован Кукић. На јужној страни била су два улаза, на свакој половини по један“.[1]

Причање Л. А. Баталаке о походу на југ и утврђивању гласи: „По налогу, који је по више наведеним опстојатељству од Карађорђа истекао, кад је Милоје из Београда са београђанима, његовом досадањом командом, бећарима, а сад и са једним баталијоном чисто регуларне војске на границу отишао, он је већ, по изданој наредби Карађорђевој, како у Делиграду за посаду наређену војску, под командом војводе Илије Барјактаровића, тако и на самој граници, према Нишу и више Ниша, на путу Софији водећем, у селима Матејевцу и Каменици, све команде војене са десне обале Мораве, на скупу затекао. У Каменици већ је постојао и један добро утврђени шанац, у који је Милоје поставио војводу ресавског, Стевана Синђелића са његових 3.000 најодабранијих војника, да Турцима, ако би откуд насрнули, на супрот стане и пролазак мимо њега, у внутреност Србије, на сваки начин препречује. А у селу Матејевцу, одстојећем пола другог сата од Ниша, улогорио се је био Петар Добрњац и Хајдук Вељко са 3.500, које пешака које коњика, и са два шестофунташа топа. И Милоје довео је са собом овамо 2000 војника са два пољска и три за шанац топа, осим других четири, који су израније у каменички шанац из Београда послани били, те се тако према Нишу, и за освојење Ниша, ако могуће буде, осим 2.000 војника посаде Делиградске, која је у исто време и за резерву служила, до 11.000 војника саставило било“.

* * *

Да кажемо нешто о томе, како је било на турској страни.

Извештај француског конзула у Травнику вели, како се Босанци Турци радују победи Турака над Србима. „Ils disent que les pachas réunis à Nissa, ont défait plus que de quarante mille hommes...“ (они причају, да су паше, пошто су се ујединиле код Ниша, разбиле више од четрдесет хиљада људи...)[2]

А на другом месту исти конзул вели, причајући о својој посети код везира, који му је причао о тој погибији Срба ајпо-

[1] Ј. Мишковић, Каменички бој. Годишњица XXIII, 143—144.

[2] Гавриловић, Исписи 445. и 448.

беди Турака: „Cette armée, composée des troupes de Hursid pacha de Nissa, du bey de Serès, et de Kocansi-Ali, a battu les Serviens...“ („Ова војска била је састављена од трупа Хуршид паше из Ниша, бега из Сереза и Косанзи-Алије и победила Србе...“)[1]

Митрополит Стратимировић говори о турској војсци, но његово причање се односи на турску војску после 19 маја. Ипак се оно мора узети у обзир, јер су старешине, које он помиње после, били и пре 19 маја.

„По нешчастном сраженији остановилисја били Серби в Делиградје; но непомногу времени и онаја под Церним Георгијем Армеја разбиена и узбиена назад од Турков била и тако од страни Ниша приумножиласја Турков Армеја: ибо кромје Румелискако Валиса бил тамо Исмаил Бег из Сереза, Шашин Паша Лесковачки, Махмуд Паша из Дјаковице, и Гушанац Али познати Сербов супостат ниње уже Паша от два туга, и неки јакоже и Гушанац сеј бившии зликовац Кара Везија зовоми...“[2]

Колико је људи бројила турска војска? По казивању Рада Вучинића било је 70.000 Турака.[3] Али се ни у овом броју извори не слажу.

Главни заповедник турске војске био је велики везир Јусуф-паша. Он је у половини маја имао 40—50.000 и задржао се у Шумли, не бојећи се да ће прећи руска војска која је освојила градове на Дунаву. Он нареди босанском и нишком паши да целокупном снагом ударе на Србију, да је сломе те да на тај начин ослабе десно крило руске војске. Због одступања Руса од Браиле ка Шеребешти он одвоји од своје војске 30.000 људи и пошље их видинском и нишком паши против Србије. Од ових послатих 30.000 к Видину је отишло 10.000 а код Ћустендила се задржало 20.000 под заповешћу Исмаил-беја сереског па се одатле упуте Нишу где се 28. априла сједине с турском војском која је била у Нишу.[4]

Л. А. Баталака, који је најдетаљније описао ове догађаје, вели о турској војсци ово:

[1] Гавриловић, Исписи... 449.

[2] Гласник II, стр. 213.

[3] Гавриловић, Исписи... 616.

[4] М. Вукићевић, Ратник, 978 стр. и Петровъ, Война Россіи... II, 251—271.

„Јусуф-паша, велики везир тадањи, имајући под командом својом на скупу око себе 40.000, у свако време покретне, и толико јошт у градовима подунавским стојеће војске, којој је задатак био да на прелазак Руса преко Дунава позорствује, пазио је добро на радњу и поступање књаза Прозоровског; па увидивши како он зло пролази, и како бар за онда од преласка његовог преко Дунава, на десну обалу овога, ни спомена бити не може, јер је он, несрећно и недотупавно политизирајући, пропустио и март и април, у којима му је то учинити време било, смисли ову прилику у своју ползу употребити, тим више и пре: што му је до знања дошао и Карађорђев прелазак у Босну и Стару Србију. Он дакле, ползујући се приликама, које му руски главнокомандујући сам придоставио, одреди двојицу паша: Салоничког и Сереског, да са 40.000 војске одабране, колико је најскорије могуће, на Србију ударе, ову да покоре а Србе да рајом учине као што су и пре били, па онда, поставивши у градове јаке гарнизоне, и прикупивши себи и ону војску, састојећу се из босанско-херцеговачких Турака и Арнаута, коју су до сад Срби све једнако на себи удржавали, да се њему поврате, те да тако безбрижно и јаче, неимајући одовуд никаква ни с ким непријатељства, противу Руса одупре се. Више упоменуте паше испуњавајући налог великог везира најскоријим маршом, к источној граници Србије од стране Ниша, спусте се, и ползујући се у овом с једне стране непреласком Руса преко Дунава, с друге пак растуреном и сад овде тек четврту част снаге, према њима српском војском сачињавајуће, а с треће: што је јошт по Србију најгоре било, ползујући се и раздором српских поглавара стојећих са својим командама у шанчевима према Нишу, незадржано на ове ударе“...[1]

У турској војсци су били још и ови команданти: Шашинпаша лесковачки, Гушанац-Алија, Кара-Фејза, Мустафа-паша ђаковачки, Махмут-паша призренски и (по предању турском) Малић-Џинић-паша приштевски.[2]

*
* *

Има нешто, по чему је овај догађај у опште познат у целоме готово Српству, што и мала деца у основној школи умеју

[1] Баталака, Историја 563—4.

[2] М. Вукићевић, op. cit. 979. и Ј. Мишковић, op. cit. 462—3.

да испричају, а то је оно што пружа жалосну слику прилика у Србији у оно доба. То је позната неслога међу старешинама, која је довела до катастрофе на Чегру и која је проузроковала сав неуспех оне војске, која је отишла била на југ.

Међу још неким узроцима ове пропасти прву улогу играју узроци чисто личног карактера, узроци личног схватања појединих моћних људи, представника власти.

Та неслога старешина то је позната историска истина, коју не смемо прећутати. Али је овај факт историски био од разних писаца различно тумачен и осуђиван. Ово се пренело из извора и у литературу.

Ми ћемо навести само изворе да нам они кажу о томе.

Да пођемо и овде хронолошким путем.

Прво је потребно да поменемо извештај Родофиникинов кнезу Прозоровском од 27. маја. Али при употреби његовој морамо бити обазриви, јер је Радофиникин у оно време и сам узимао учешћа у свима пословима, а нарочито се заузимао за рат ове године.

„Према свима вестима, које смо добили, пораз, који су Срби претрпели, јесте последица Младенових властољубивих тежња. Оклеветавши разне стврешине пред Карађорђем а изазвавши против њих сумњу, успео је да убеди Карађорђа да повери главну команду над војском према Нишу Милоју а на Дрини кнезу Сими. Први је познат због прекомерне плашљивости а други по својој глупости. И један и други нису још честито ни примили команде, а већ се посвађају са старешинама, који су раније командовали на тим странама. Пред Нишем Милоје, не гледајући на захтеве других опробаних старешина, а нарочито Петра Добрњца, разделио је војску своју једино из упорности и тврдоглавости, само да не послуша савет других, на четири шанца...“[1]

Други извор је Стратимировић. И ако он не говори ближе о тој неслози, ипак он Милоја назива погрдним именом. Зашто? За то што није хтео да поверује у један извештај.

Кад су Турци преко шпијуна дознали за број и распоред српске војске, нападну.

[1] Документ у М. Вукићевића: Каменичка погибија... Ратник 1909, стр. 988.—989.

„...Турци пак после таквог истинитог извештаја (једног шпијуна и уходе) закључише покушати срећу, и ако буде могуће поразити Србе одредише дан и време напада. Ово беше јавио, главноме од војних старешина српских, Милоју, преко неког човека кога је послао, сам часни нишки епископ. Но Милоје, глупи човек, није поверовао епископовом гласоноши, но је шта више и хулио говорећи: „Лаже Грк, веру му!“ и т. д. Задржа весника у затвору да види, да то не буде његова превара...“[1]

Милован Ристић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] ...„Турци убо на таковое вјеројатное извјестие закључили отвједати счастие, и ест ли можно поразити Сербов, опредјеливше ден и времја нападенија. Сие јавлено бист главному от военачалников Сербских Милоју чрез человјека от самога епископа благочестиваго Нишкаго к нему отправленог. Но Милоје, глупии человјек, невјеровал вјестнику Епископа, но паче хулил говорја: лаже Грк. — Веруму и пр. удержав вјестника в затворје да увидит негли превара сие будет...“

РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

— НАСТАВАК —

VI

Вера и вере

Das Unser Vater ein schön Gebet
Es dient und hilft in allen Nöthen;
Wenn einer auch Vater Unser fleht,
In Gottes Namen, lass ihn beten.

Goethe.

У школи „општега оца поезије" уче се и надахњавају све „пламене поете", који су једини, по Његошу, удостојени откровења Божјих тајни. Но до овог откровења ни они не долазе ex opere operato, но само огромним трудом. Читајте предговор „Лучи Микрокозма", и ви ћете видети с ужасом, колико је труда стало Његоша његово пењање ка оној висини, на којој се тајне откривају. Кроз буру и шибу својих сопствених мисли, кроз мрак агностицизма, кроз „вирвар" људских несолидних мишљења, дражен ћутљивим небесима и циничким осмејком природе, разједан скепсом и умртвљаван резигнацијом, спотичући се и посрћући, пузао се наш песник к светлости, која му се час чинила тако близу — као варљив сан — да би је руком дохватио, а час опет недостижно далеко. Читајући овај предговор човек се осећа као гледајући дављеника, кога таласи час избаце на врх, час баце у бездан, док најзад не одахне душом видећи га, где се ухватио за једну спасавајућу даску, на којој стоји:

„надежда ми вољом творца блиста".

То, што се види у предговору „Л. М.“ и у целом овом делу, то јест та очајна борба и рвање са светом и собом, да би се на светлост изашло, види се премда у много мањој мери, и у „Г. В.“, који је написан доцније, када су мисли песникове постале кристализованије и стабилније, но када је она очајна борба у његовој души стајала још у најживљој успомени и још увек у знатној конексији с његовим актуалним мислима. У два знаменита, ентузиастичка говора игумана Стефана Његош се упушта са истом плаховитошћу и са истом бујном речитошћу, као и у „Л. М.“, у сликање непоретка у природном току ствари и мизерности човека, који будући створен за поредак и хармонију, и тражећи ред и смисао свему, највише пати од непоретка и несмисла ствари од свих осталих створења. Као и у „Л. М.“, и овде: иста борба с таласима, иста утопљеничка ситуација, но и овде, као и тамо — исти исход; даска, на којој се утопљеник овде спасава, иста је као и тамо: поредак (ипак) у свима беспоретцима, умна сила над свом „грдном мјешавином“, речју: Бог. Ова душевна хаотична борба може невештом читаоцу Његоша лако заклонити, засенити оно, што је као позитивно резултирало из ње. У ствари, главна душевна борба песникова припада времену до састава „Л. М.“, тако да се предговором овога дела представља свежа историја те борбе, а самим делом њени позитивни резултати. Од ових резултата није Његош до смрти своје одступао, и ако је и доцније кад-кад бивао силно мучен истим, једном (или десет, или сто пута) већ преживљеним мучењима. Све што је он између 1845 и 1851 г. мислио и писао, мислио је и писао на основу својих принципалних гледишта, изражених у „Л. М.“ „Као ни у једној другој својој пјесми, у овој нам је владика открио своје најинтимније осећаје и мисли, — све оно што му је за живота била највећа мука, а и највећа сласт“. Тако с правом, вели г. Решетар. „Луча Микрокозма“ је централно мисаоно дело Његошево, у коме се, као у жижи, збирају све мисли песникове до 1845 г., и из њега опет расејавају, као кроз расипно сочиво, у све његове духовне производе од тада до смрти.

Мисао о Богу и о судби човека, проблем зла и бесмртности душе, налазе се само у „Л. М.“ исцрпно третирани. Ко би ово Његошево дело сматрао фабулозним, тај може слободно при том мишљењу и остати и многе друге можда за њ придобити, многе друге — само Његоша не. Ово своје дело Његош извесно

није сматрао фабулозним. Искреност убеђења у оно што пише код њега је у овом делу тако исто фрапантна као и у другим његовим делима. Његош је тако искрен, као што је песник, и за то тако фрапантно, детињски, искрен, што је истински песник. „Луча Микрокозма“ није поезија складних завршетака, но поезија искрених и великих мисли и осећаја. Кад овога последњега у њој не би било, и поред онога првога, она се не би могла у опште назвати поетским производом. Но „Л. М.“ је несумњиво поетски производ велике вредности, и то не због чега другог него због обиља у њој опеваних великих мисли и осећаја. Тиме се одликује у опште Његошева поезија од многобројних других „поезија“, које нису друго до „киша речи у пустињи мисли“.

Да је Бог ум или светлост, свемогући уметник, „општи отац поезије“, да он ствара светове хармоничне, у којима непреломив ред и закон влада, да је човек због нарушења овога реда и закона осуђен на живот земаљски, да зло, један од неизоставних чинитеља земаљског света, онемогућава срећу људи, но омогућава трагичну хармонију тога света, да је душа људска бесмртна, и да се она по смрти тела враћа у један живот, који је хармоничан, и ако не и трагичан, и у коме је срећа људи могућа — то су артикли Његошеве вере, изложени у „Л. М.“, од којих он није одступао од дана, када их је извојевао, до своје смрти. Абстрахујте као фабулу пад прародитељских душа у тело, и вама ће бити непојмљива Његошева мисао о односу душе и тела, о коме се говори у „Горском Вијенцу“; абстрахујте идеју песникову о створењу земље ради времене казне палог Адамовог легиона анђела и ви нећете разумети ни овострани песимизам нити онострани оптимизам Његошев; абстрахујте као фабулу мисао о дивино-демонској хармонији нашега света, и о двоструком печату, правде и неправде, отиснутом на душу човекову при његовом изгнању из раја, и вама ће остати загонетно, за што се Његош најрадије задржава на теми борбе правде и неправде у човеку самом и у свету у опште; абстрахујте мисао о овоме животу као трагичном но и одсудном моменту, у коме човек има да се одлучи или за правду или за неправду, или за Бога или за сатану, и вама ће изгледати не само неразумљиво но и неразумно песниково, фуриозно до фанатизма и ратоборно до екзалтације, настројење против

неправде. Абстрахујте као фабулу Платонову веру у идеје, пале душе и чистилиште, и остаће вам не горостасни Платон, који би могао бити учитељ свима својим учитељима, но један из броја Сократових ученика, чије вам име не би било увек у духу присутно. Потребно је познавати душу Његошеву. То је једна од оних душа, која не може да не буде ни хладна ни топла, у којој мисли не могу да долазе и одлазе као учтиви но равнодушни посетиоци једне официјалне забаве, нити у којој фантазија може да зида огромну палату, укусну и солидну по изгледу — но само по изгледу — па се онда смеје каквом лаковерном, који појми да уђе и настани се у тој палати, но у том тренутку остаје постиђен видећи, да је цела грађевина саграђена од папира. Душа Његошева жуди за стварношћу, за једним стварним подом, по коме се може ходити, за једним стварним кровом, који може одолевати бури, и под којим се један бескућник може за ово неколико тренутака свог земаљског живота склонити.

А Његош је био духовни бескућник све док није сазидао „Лучу Микрокозма“, у којој је надаље дух његов обитавао. Бескућник је био и Марко Аврелије, и ако цар, бескућник и лорд Бајрон, бескућник и граф Толстој. Има тако несрећних људских природа, чији дух не може да се настани ни у једном понуђеном им, туђем, дому, но с муком и трудом сам се подухвата зидања изнова. У свету има толико прекрасних философских и религиозних грађевина, да један смртни новорођени може само онолико труда да уложи колико је нужно, да изабере од тих затечених грађевина за себе ону, која му се учини најудобнија од најудобнијих и најлепша од најлепших. Тако и раде многи; они стану уз Платона или Аристотела, или Декарта, или Хегела, или Зороастра, Буду, Исуса или Мухамеда. И ови многи никад нису бескућни, никад без једног склоништа, и то једног доброг, своме духу; јер ако им се у једном склоништу не би свидело, они се могу одселити у друго, — нико им не спречава ни одсељавање ни досељавање.

Његошев дух осећао се у овоме свету бескућан, и за то несрећан, паштећи се напорно, да се „окући“. Он је могао да живи само у сопственом дому; за то се он и трудио, да овакав један сагради. Савременици су замерали Његошу, што се он „ничим није занимао осим својим стиховима“, или што се

„није занимао никаквом озбиљном науком, ван поезије“.[1] Они нису ни издалека слутили, да је та, од њих презрена, поезија била Његошева насушна потреба, и да он није певао из сујете и кичљивости, но што је морао да пева, ма и кроз сузе; и ни издалека нису они слутили, да Његошу поезија није била забава ни разонођење, као играње билијара или слушање гуслања, но „нужда и недовољство“, које му није давало мира. Народни послови Његошу били су тешки и мучни, но мисли су му биле још теже и мучније. Игуман Теодосије одговара књазу Долгорукову:

> Мислим, књаже, и прскох мислећи,
> мисли су ми веће јаде дале
> двадесет пута, но тешки послови. (Ш. М.)

Ко зна колико би се књижевника који су под другим околностима стекли глас својим књижевним радом, сетили да узму перо у руку, да су били на Његошевом месту, претрпани народним бригама, и то специјално црногорским — не француским или енглеским — народним бригама, између којих је најглавнија била брига о народној одбрани од глади и Турака! Но Његош је имао, поред свих народних брига о **одбрани**, и једну своју бригу, која је равнотежила онима, а то је брига о **самоодбрани** од мрака, несмисла живота и очајања. Требало је наћи једну чврсту подлогу, са које би се могло бранити. Ако је живот, заиста, само мрак, несмисао и очајни непоредак, онда на што мислити о некаквој народној одбрани од глади и Турака? Зар су глад и Турци онда непријатељи, а не најбољи пријатљи, јер, спасиоци од овога живота, који је зло, а не добро, мрак без јутра, несмисао и „грдна мјешавина“ без умне силе и циља? Велики људи траже принципе, на основу којих би делали, траже у логици оно, што већина носи, умом не осветљено, у инстинкту. За Гагића и Медаковића поезија није била никаква

[1] Ровинскій П. А. наводи ово мишљење Гагића, руског дубровачког консула, и Медаковића, називајући га „величайшая несправедливость и клевета“. „Највећу несправедљивост и клевету против њега износе људи, који говоре, да се он ничим није занимао, осим својом поезијом. На против, он је написао врло мало, будући непрестано заузет пословима (народним), и то, што је написао, имало је громадно значење не за њега лично, него за његов народ“. Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ стр. 164—165.

„озбиљна наука“, но свакако доколица и беспослица; за Његоша пак ова поезија, којом се он бавио, била је најозбиљнија од свих наука, пред којом је бледила чак и „озбиљност“ занимања једнога Гагића и Медаковића; јер ко зна би ли се знало данас за имена ове двојице, да се Његош није бавио оном „неозбиљном науком“.[1]

„Лучу Микрокозма“ писао је Његош у једном најкритичнијем времену по Црну Гору; то је доказ огромне озбиљности, с којом је он на овом делу радио. Његов дух нуждавао се у једном солидном склоништу. Зар је то некака новост, да људи онда зидају себи кућу, кад се стекну најгоре непогоде? За нашег песника све спољашње непогоде учиниле су његову унутрашњу, духовну нужду још акутнијом. Требало је добити храбрости за одолевање тим непогодама. Ништа мање до једно цела самостална концепција живота није могла дати храбрости духу, који се је нуждавао у једног таквој. Па зар да се тај жедни и бескућни дух засити и задовољи у таквом једном одлучном моменту, и по себе и по народ, једном „шареном лажом“, једном фабулом, у коју он сам не верује? Кад би тај случај у истини био, онда би се могло посумњати не само у песникову искреност (само то могло би се у случају, да је песник живео у срећним околностима, рецимо, Волтера) но и у његову здраву памет. Како би могао један владар здраве памети писати фабуле, кад му је некаки бесни Осман-паша стао тако рећи ногом под вилицу? Прича се, да је Нерон састављао стихове, кад је Рим горео, симулирајући мисли и осећаје онога, који је описао пожар Троје; и та прича о лажном човеку и празном песнику још иде од уста до уста, док нико није сматрао за потребно, да сачува те „стихове“ Неронове. Нико не воли лажну поезију, нико се не стара, да овековечи лажног поету.

Не, заиста, и без свега тога, искрена и дубока вера Његошева у своју поезију јасна је свакоме већ и из ове саме. С толико предaности и утонулости, с толико плама и ревности, могао је писати само човек, који је црпео из себе, из најскривенијих дубина свога ума и срца, који је се просто нуждавао у томе, да открије и изрази „своје најинтимније осјећаје и мисли“, а никако човек који је само подражавао или описивао

[1] Ровински вели: „Владика је био и сувише велики, да би га могли појмити и оценити бирократ Гагић и уски патриот М. Медаковић“. Ст. 185.

једно туђе веровање.[1] Његош је један самобитан геније, који не зајми и не подражава, но који ствара. Он је створио своје Вјерују, и ниједан члан овога свога Вјерују он није позајмио, него их је све путем сопственог мучног и истрајног размишљања извојевао; или, ако му је кад што и попало с друге стране, он то није усвајао, док га није спровео кроз сва она врлетна искушења, кроз која је он имао обичај да спроводи све мисли своје, и док се сам није уверио у вредност тога.

[1] Да је „Луча Микрокозма" написана подражавањем Милтонова „Изгубљена Раја" то читалац не може сазнати ни из овог ни из других дела Његошевих, нити из упоређења с Милтоновим делом, но једино од познијих критичара; а ни од кога се опет у свету не може сазнати, одкуда су ови познији критичари Његошеви дошли на ту претпоставку. Неко је то, мора, најпре рекао, коме се тако учинило при површном читању Његоша и Милтона, а после овога „некога", који се, као и обично што бива, загубио у маси, остали су редом то понављали, усмено и писмено, у биографијама, монографијама, историјама литературе, тако да је данас та сујеверица већ постала правом вером, окамењеном традицијом, која ће се свакако, користећи се инерцијом људи, још дуго година преписивати из књиге у књигу и предавати од уста устима. Чак и г. Решетар, који на једној страни пише, да је Његош у „Л. М." „открио своје најинтимније осјећаје и мисли", пише на другој: „у „Л. М." повео се је владика донекле за „Изгубљеним Рајем" енглескога пјесника Милтона, којега на неким мјестима директно имитује, али опет у главноме је то са свим оригинална пјесма". (Предговор „Г. В."). Трудно је ова два исказа довести у склад. Г. Јаша Продановић мисли, да је „Л. М." „писана по инспирацији Милтоновој" (Предговор „Лажном цару Шћепану Малом", издање Срп. Књиж. Задруге). Дакле, и имитирао Милтона и инспирисан од Милтона! Туђа форма, туђи дух — шта је онда Његошево? Зар може онда и бити разговора о некаквим његовим „најинтимнијим осјећајима и мислима" у овоме делу? Да; о овоме може бити разговора, но о макаквој имитацији и туђој инспирацији не може бити разговора. Једина идеја, која сједињује Његоша с Милтоном, јесте идеја пада човека у неблаженство због греха; но та идеја сједињује Његоша не само с Милтоном но и с једном већом половином целога човечанства, за коју је пад човека основна догма вере. Ову је идеју могао Његош наћи у свакој свештеној књизи и у свакој црквеној песми; како да је он ту не нађе, него баш у једног, далеког, енглеског песника? Не би ли се с једним разлогом више могло тврдити, да је Његош, као и Милтон, инспирисан Библијом? Међутим и ово тврђење бледи пред моћним фактом, да се ми овде налазимо пред једним песником, који је од природе инспирисан. И облик Његошева дела са свим је различан од Милтонова; различан распоред градива, различно и само градиво. Ако се Његош у погледу форме на кога угледао, онда се он очевидно пре угледао на Данта, који му је, без сумње, и много познатији био од Милтона, него на овога. Да истакнемо само једно: Милтон, на пр., нема никаквога путовође по другим световима, док Данте има (Виргила) као и Његош (лучу, мисао, по том једног анђела).

Ништа се његовом духу није могло накаламити с поља, без његове најживље реакције, ништа се у њ није могло интерполирати или случајно убацити и тамо неопажено од домаћина остати. Има духова као великих колонијалних стоваришта, где се могу најразноврсније ствари и стварчице наћи, где ни сам поседник управо не зна, шта и колико чега има, тако, да и њега самог понекад изненади какав скривени кутић са неслућеном, фарбеном, занимљивом робом. Узмите одатле шта хоћете, додајте шта хоћете, ништа се неће познати: свака ствар тамо стоји за себе, и њено осуство или присуство нити приметно смањује нити приметно увећава хармонију стоваришта. Његошев дух није такав; у њега нема те ситне, нехомогене разноврсности. Његов дух није стовариште готове и разноврсне робе, пред којом стоји поседник и чека купце, но радионица, где и најмањи као и највећи комад гвожђа, и сјајног као и зарђалог, здравог као и изломљеног, мора се растопити у истом огњу, расковати на истом вигњу, па или као невредно избацити на улицу, или као подесно уковати у справу која мајстору треба. А справа, која је нашем мајстору требала, могло би се рећи, јесте један фењер-рефлектор, који је у стању осветлити му сваку страну живота, на коју се обазре, и указивати му пут као поларна звезда. Наравно, таквој једној осетљивој справи нити се може шта додати ни одузети, што би јој било индиферентно, или што би крај ње могло коегзистирати као пиринач поред пуњеног папагаја.

Све што Његош мисли и осећа, није растројено, растурено, или једно другом приређено, без контакта и без узајамног утицаја, но све сједињено и обухваћено једним широким хоризонтом. Његош не може да се задржи дуго при малим и случајним мислима, а да их не стави под аспект васионски, нити при малим и случајним емоцијама, а да им својим духовним рефлектором не да̑ колосални оквир. Његош је, речју, религиозан у сваком моменту. С тридесетим годинама свога живота он је постао већ потпун господар своје целе духовности. У сразмерно врло младим годинама он је сазрео већ у толикој мери, да се више није могао бојати изненађења од својих мисли и емоција. Само дугим и систематским самоиспитивањем могао је Његош себе тако добро познати и своју духовну моћ измерити и оценити; а пошто је самопознање најпоузданији пут, да се људи познају, појмљиво је и Његошево огромно познање људи у опште. А на каквом се неравном беспуту долази до самопознања, шта једно дубоко самоиспитивање стаје, ми смо се довољно на при-

меру Његошеву осведочили. Наравно, до потпуног самопознања никад нико не долази; доћи до самопознања значи у крајњој линији доћи до једне вере о себи, а с тим нераздвојно и до једне вере о природи, која нас окружава, и, најзад, до једне вере о Богу. Његош је дошао до једне такве вере о себи, о природи и о Богу, у којој се нуждава не само геније, но и сваки интелектуално супериоран човек. Већина обичних интелектуалних људи не долазе сами, својим трудом, до једне вере, но је примају од других. Неко ће помислити, но с мало права, да су то само два пута, којима се евентуално долази до исте вере — пут непосредни и пут посредни. У самој ствари то нису само два различна пута, но две различне вере, вера своја и вера туђа, а вера своја и вера туђа, усвојена, никад нису биле једно и исто, нити су могле икад служити за основ једне и исте религије.

Његошева је вера индивидуална, каква је у опште вера јаких и великих духова, т. ј. вера изузетна, своја, самостворена, самоснована, за разлику од вере комуналне, заједничке, акцептиране и предаване с колена на колено. Вера Његошева је, даље, схематична, т. ј. вера у великим, обимним потезима, док је вера комунална минуциозно разрађена и до ситница на све могуће символичне начине изражена. Хришћанска је вера и индивидуална и комунална. Она је индивидуална у Христа, Павла, Оригена и Франциска; она је комунална у милионе или милијарде масе осталих верујућих. Но индивидуалност вере може да послужи и као најпоузданији пут ка најбољем Хришћанству, али и као најпоузданији пут ка потпуном отуђењу од сваког Хришћанства. Његош се у свом индивидуално верском самообразовању од почетка упутио једном нарочитом Хришћанству. Семе мора да иструли, да би васкрсло, — то је метод хришћански. Његош је — то смо видели — прошао кроз најтеже фазе скепсе, резигнације и агностицизма, док није дошао до свога Вјерују. Свакако више од три дана лежао је он у своме гробу страха и неизвесности, док се његов анђео хранитељ, на кога се он понекад с горком иронијом жали,[1] није смиловао,

[1] У једноме писму Гагићу, одштампаном у Ровинског на стр. 150—151, овако узвикује Његош: „О судбо, судбо! Зашто си према мени тако сурова? Ја сам твој великомученик: звезда, под којом сам се родио вероватно јесте сапутница Меркура, и за то не може да ми пошље благих луча; у мога анђела-хранитеља вероватно још се пуши у глави од каквога бахусова пира“.

да му скине гробну плочу и изведе га на светлост. И Августин је тако постао хришћанином.

Вера Његошева вера је хришћанска, но само схематично хришћанска. То значи: верски појмови Његошеви јесу и верски појмови хришћански, само не тако разрађени и дефинисани као ови. На пример: за Његоша је Бог јединство, но у исто време и плуралитет, за хришћанску цркву Бог је такође јединство у плуралитету и плуралитет у јединству; разлика је у томе, што је црква, схвативши тај плуралитет нумерално, изразила га бројем т р и, и тако дефинисала Бога као тројство (св. тројица) у јединству, док је Његош божански плуралитет схватио символички: Бог у пројавама својим представља плуралитет, у коме он вазда остаје себи идентичан. — У погледу грехопада првих људи ми смо већ нагласили сличност суштине учења његошевског и библијског; разлика је ипак знатна, и ако се она односи више на околности и начин грехопада него на последице овога; последица грехопада првих људи и по једном и по другом учењу јесте живот у удаљености од Бога. — Христологија Његошева је готово рудиментарна. Никад ни један свештеник хришћански није мање рекао о Христу, него овај цетињски првосвештеник. Од својих стихотворења свега две строфе, последње у „Лучи Микрокозма“, посвећује Његош личности Христовој. —

„Син, достојни оца превјечнога,
„обука' се у человјечество,
„наоружан оружијем правде
„и стрјелама светог просвјештења,
„попирући злобу и тиранство,
„добродјетељ у храм освештава“.

Смисао Христовог доласка, дакле, јесте у „попирању злобе и тиранства“ и освећењу добродетељи. О искупљењу људског рода, како то хришћанска догматика учи, Његош не говори ништа. За њега је Христос светило правде и просвећења. Правда и просвећење најинтимнији су идеал песникове душе и он тај идеал персонифицира у Христу Спаситељу. Дирљива је и снажна последња строфа, којом се песник обраћа самом Спаситељу:

„О, преблаги, тихи учитељу!
„слатка ли је света бистра вода
„с источника твога бесмртнога!

„Од твога су свјетлога погледа
„уплашене мраке исчезнуле,
„од твојега хода свештенога
„богохулни срушени олтари,
„васкресењем смрт си поразио,
„небо твојом хвалом одјекује,
„земља слави свога Спаситеља! —“

Па ипак, у овој рудиментарној Христологији могу се наћи сви основи црквене Христологије. Христос је „син превјечнога“, оваплоћен („обука' се у человјечество“), дошао на земљу ради правде и просвећења, својом науком је срушио многобоштво, својим васкресењем поразио смрт — отуда га земља слави као свога Спаситеља. Наравно, у овакву схему може се сместити исто тако један спекулативно-догматски Христос александриске школе, као и један недогматски, „историјски“ Христос, „Исус Назарећанин“ протестантске либералне теологије. Његош пак није припадао ниједној теолошкој школи — како би то и могао онај, који је теологију учио по звездама! — Његов Христос је само његов, а не александриски и не протестантски. Да се Његош упустио у још ближе изображење Христове личности и његове историјске улоге, то би се тек онда јасно испољило. Но јасно је и из ове схеме, да би Његош у том случају изобразио једну узвишену и свету личност, моћну у правди и моћну против неправде, просвећену и хуману, која би се у истини могла назвати „син превјечнога“ и спаситељ света.

Бесмртност душе је један важан члан Његошевог као и црквеног Вјерују. Премда Његош не мисли, да ће ова наша земаљска, смртна и измењива тела живети бесмртно и неизмењиво на небу, ипак он не може себи да представи виши, небесни живот душа друкче, до у једном телесном облику, у једном прозрачном, светлосном, духовном телу — *σῶμα πνευματικόν*, како би рекао апостол Павле.[1]

Ништа у Његошевом Вјерују нема каквим било спољашњим личним нити традиционалним ауторитетом наметнуто. Његош верује само оно што хоће и може, и „не трпи регуле“ са стране, као што их не трпе ни горе, у којима је он рођен. Он је сам регулатор своје вере. Са својим земљацима, са својом паством, која извесно није била на тој верској висини, на којој њеп

[1] I кор. 15, 44.

црквени и државни поглавар, Његош је у верским стварима излазио добро на крај, не изазивајући никад и ни код кога подозрење ни јеретика ни безбожника, не на тај начин, што се он уздржавао од исказивања својих мисли о вери, што је своје „мисли... некако скривао“, како мисли г. Решетар, но просто за то, што је вера народна подилазила под његову сопствену верску схему у свему ономе што је битно и слагала се с његовом вером, и нарочито још и за то, што су се његови погледи на морал потпуно поклапали с погледима његовог народа. Но претпоставимо ли баш и супротан случај, ми се ипак морамо запитати: за што је Његош морао крити своје мисли о вери, кад их ниједан ма који други Црногорац није морао крити? Имају два разлога, из којих је владика мање морао крити своје мисли него ма који други Црногорац; први је што је он био најмудрији човек у своме народу, и други што су његове мисли као мудраца и владаоца с поверењем и уважењем примане од Црногораца. Свагдашња је одлика Црногораца била, да мудраце с великим респектом предусрећу и према њима се с особитом симпатијом односе. Ту особину, једну од најплеменитијих, које красе ове горштаке, Његош је јасно истакао како у „Горском Вијенцу“ тако и у „Шћепану Малом“. Игумана Стевана слушају Црногорци с пажњом и удивљењем, тако исто и владику Данила, војводу Батрића и Мићуновића, игумана Теодосија и сердар-Вукала. Но не мање је одлика Црногораца, да лудост исмеју, презру и осуде, па ма с које стране и ма од како високопостављене личности она долазила. И то је песник дивно представио. Погледајте само, с каквом се оштрином, оштроумљем и слободом пропраћају не само неумесне речи једнога свуда виђенога Медовић-кадије (кнез Роган), него и смућеност владике Данила (кнез Раде и сердар Вукота), и неписменост попа Мића (Мићуновић) и лажљива завијања Шћепана Малог (Теодосије)! Карактер Црногораца у списима Његошевим није сувише идеализиран; такав је он у самој ствари, као такав представљен је он не само у поезији него и у историји. За што, дакле, да само последњи и најмудрији владика црногорски крије своје мисли од својих поданика, који су вазда радосни, да га чују, и никад устрашени, да га корегирају? Зар се није смео користити слободом својих горâ онај, који је прослављању и обесмрћењу те слободе поклонио цело своје велико срце и цео свој велики ум? Зар он једини није

смео, кад су сви други Црногорци смели? То се не би могло никако објаснити ни појмити. Међутим са свим је и објашњиво и појмљиво, да је владика Његош слободно мислио (већ он би слободно мислио и да је живео као роб у Тамерлана а не као господар Црне Горе) и слободно говорио, као и сваки Црногорац, који је био способан да мисли и храбар да говори.

У Црној Гори никад није постојао никакав сацердотални трибунал, који би судио „верске кривице“. Владика и патријарх, игумани и попови одговарали су за своја верска убеђења пред једним истим трибуналом — пред судом народа и судом своје савести.[1] Игуман Стеван причешћује „без приправе и без исповјести“, и за то му нико не противстаје, пошто он све грехе „мече“ на своју душу. Поп Андреја, у присуству патријарха, чуди се Богу, што је толику власт „дарова' ђаволу“, и што неће да сатре неправду на земљи. И мислите ли, да некоме од присутних пада на ум, да попа оптужи или некоме, да га осуди на епитимију или рашчињење? Не; но за то свако може и сме да на састанку пред народом критикује попово „богохулство“. Патријарх ћути. Шћепан кара попа:

„Лакше, попе, куд си загазио!
„А ево си — опрости ми боже! —
„када с Богом правду започео.“

и онда наводи свој противразлог:

„Друкчије се рачуна на небо
„но на земљу што ми рачунамо“. (Ш. М.)

За војводу Батрића биће она вера боља, која у крви не потоне —

[1] Веома је карактеристично једно писмо, упућено од стране главара црногорских руском св. Синоду, који је позивао владику Петра I, претходника владике Рада, на свој суд као „учитеља зла и опачила“. Између осталога главари одговарају: „До сада наше архијереје није нико вукао руском Синоду на одговор, па и овог нашег архипастира нећемо пустити, да ико над њим тријумфира и да му суди. Кад би он у чему преступио и био крив, као што је неправедно оклеветан, ми бисмо сами могли му судити, не као архијереју, него као најпростијему грађанину међу нама“. Цело је писмо написано тим тоном и у том духу слободе и простодушне отворености. Ми га спомињемо овде као најбољи утук онима, који би мислили, да је Његош морао скривати своје верско убеђење из бојазни од представника православне Русије, црногорске моћне покровитељице.

Писмо ово штампано је у Милаковића Историји Црне Горе ст. 227—234.

„у крв ће нам вјере запливати,
„биће боља, које не потоне“.

(Г. В.)

То је његово сопствено мерило, и с њим се сви Црногорци саглашавају, без обзира, да ли се то с писаном вером слаже. Игуман Теодосије опрашта оно, што се у сваком другом клиру у свету сматра као најнеопростивији грех, на име, преверење —

„Сваки Србин, који се превјери,
„просто вјеру што загрли другу“

(Ш. М.)

У једном народу, где се тако мисли и говори, један завезан владика, дресиран по ватиканском типику, био би несрављено веће чудо него један владика, запојен духом слободе свога народа. Фрапантна смелост и искреност Његошева у исказивању својих мисли приступна је не само дубоком истраживачу, но и најповршнијем читаоцу. Не моћи видети ову смелост и искреност песникову у сва три његова главнија дела значи просто на просто не моћи видети црногорског владику Његоша, него на његово место замишљати некаквога псевдо-црногорца, некаквога крипто-бискупа из Тирола или Шпаније, који може да буде у души убеђени „слободни зидар“ а не делу притворни, но увек лојални сацердоталист, који мисли, но мисли своје крије, зна, но неће да призна, говори, да ништа не каже, и ћути да све каже. Ставите владику његошког у коју хоћете велику хришћанску државу, у Фанцуску, Русију или Италију, и представите себи тада пренераженост пастве и бес главне црквене управе, када би биле публиковане његове мисли, посвећене Сими Милутиновићу, или мисли исказане кроз уста владике Данила, игумана Стевана и Теодосија, мисли мало кад чувене из уста једног владике од када владике постоје. У тим земљама сматрало би се као врхунац недопуштене слободе мишљења и говора, коју не само један епископ но и један ма који верни син цркве у опште себи присваја, када он мисли и пише, да је „људски живот сновиђење страшно“, да је човек на земљу бачен „смјелим случајем“, да је овај свет „састав паклене неслоге“ и, поврх свега, да „лактом вјере глупост чојка мјери“. Издвојене саме за себе ове мисли граниче с безверјем. Но ми смо већ видели,

да се њима само представља она страшна бура, коју је Његошев дух имао да издржи, док се није извио на висину једног светлијег Credo. Па ипак Његош није могао не исказати ове своје мисли. Замислимо да их је он скрио и да оне нису дошле до нашег сазнања. Куд и камо би тада Његош друкчији био у нашим очима, куд и камо лојалнији, дисциплинованији, конвенционалнији, „владичественији“, срећнији; — т. ј. куд и камо би ми даље били од правог познавања његове огњене душе. Да се он уздржао од својих скептичких и агностичких реченица, нама би остала неоткривена једна пространа страна његовог унутарњег живота. Но не може прави песник један део својих мисли да изрази, а други да задржи и прећути; то са свим није у власти његовој, као што није у власти вулкана, да задржи лаву а избаци сам пепео. Његош је морао да пева, како је певао; он сам није био у стању да цензурише пројаву своје унутрашњости. Отуда се нигде, али нигде, и не може уочити само делимично изражена песникова мисао, нигде се поред његових стихова не може прибележити напомена: „запљењено“, као што то врло често може код песника царедвораца или у поезији т. зв. Hungerpoeten, који својом поезијом хране не само свој дух но и тело; нигде Његош не пружа притворно какав сурогат место правог напитка. Песници оне друге врсте јесу као реке понорнице; они скрију свој ток свуда тамо, где је то њиховим протекторима угодно. Његошев геније није понорница но дивљи планински поток, који не тече, но скаче, сурвава се, пршти, пенуша се и риче. Не устави га нико, нити он сам себе може уставити! Такав је Његошев геније. Слобода, којом Његош дише и пише, то у ствари није слобода у вулгарном, грађанском смислу те речи, но то је инстинкт, над којим он сам није властан, и у коме он сам нема никакве заслуге. Он нема заслуге у својој слободи, као што принц Уелски нема заслуге у наслеђу енглеског престола. Његошева слобода рођена је с њим једно као песником и друго као Црногорцем. Он није могао да крије своје мисли, отуда их он није ни крио. Кад је он могао и смео рећи оно што је већ рекао, било би чудновато, да још нешто има, што он не би смео рећи, да је осећао потребу да то каже.

На хришћанство и мухамеданство, као две историјске моћи, гледао је Његош као на два фатална, крвоносна и смртоносна ритера, који стоје у непрестаној међусобној вражди и безштед-

ној борби, и којима слабо човечанство следи пребијајући се и потуцајући се у страдању и крви:

> Луна и крст два страшна символа —
> њихово је на гробнице царство.
> Сљедоват им ријеком крвавом
> у лађици грдна страданија,
> то је бити једно или друго.
>
> (Г. В.)

У лађи страдања, дакле, пловити по крвавој реци — то значи бити хришћанин или бити musломанин. Каква колосална слика! Какво немилосрдно, страхотно упоређење! Како кратак, недвосмислен, непоштедан суд! И, при том, како мрачан поглед на историју човечанства, које плови вековима по тој крвавој реци! Два вечита ривала, два азијатска витеза, оба рођени под врелим сунцем људске праколевке, оба обдарена усијаном маштом и неутољивом мржњом један према другом, они су се борили у својој жаркој постојбини и тамо на гробницама људским засновали своје царство; борили се у Византији, оставивши и ту за собом гробнице, и најзад су крвавом реком доипловили у словенске земље, да и ту продуже своју започету борбу, и да и ту на гробницама многобројних жртава утврђују своје царство. Луна и крст символи су њихови: један се символ вије над једним, други над другим гробљем; један против другог устремљени, један другог стрељајући пламеним погледом освете, један крвав као и други. Жрец једнога пљује на олтар другога, а жрец другога топузом уништава правоверне првог олтара и задовољно посматра, како

> „крв праведна дими на олтаре“

и како се светилишта непријатељска у прах развејавају. Хришћанство је међу Словенима за то правије од мухамеданства, што је нападнуто и што је слабије. Болно узвикује владика Данило:

> Вјеро права, кукавна сирото!

Мухамеданство је у Црној Гори као „чвор на праву младику“, као „бијела сунцу на зјеницу“. Косово је почетак све српске несреће. Ова несрећа није сва у томе, што су Турци победили Србе, но већи део њен је у томе, што је вера Мухамедова по-

бедила веру Христову. Пораз једне народности мањи је од пораза једне вере; кад један народ други победи, он га подјарми; но кад једна вера другу победи, она је истреби. Победнички народ не спаљује побеђени; побеђени Албигенци су спаљени од римских ортодоксалаца. Људи су увек бивали милосрднији, када су ратовали у своје име, него ли онда, када су ратовали у име Бога. Кад год је човек био одушевљен за ствар Божју, он ју је вршио радикално, не штедећи при том ни другога ни себе. Као господар, човек је вазда имао више срца него као слуга. После Косова у покореном српском племену могли су живети, како су и дотле живели, само преверени, т. ј. само они, који су потурили своју стару веру, и примили нову завојевачку: —

„истурчи се плахи и лакоми, —
„млијеко их српско разгубало!
„Што утече испод сабље турске,
„што на вјеру праву не похули,
„што се не хће у ланце везати,
„то се збјежа у ове планине,
„да јуначки аманет чувамо,
„дивно име и свету слободу“.

(Г. В.)

Све што је било постојано и тврдо у вери склонило се у црногорска брда, да се из слободе брани, да брани „аманет“ прадедовски. Но таласи победничке вере запљуснули су и ова брда. Мухамеданство се и у њих уселило као болест, као „губа у торину“, уселило се и завадило и разјединило браћу, како само вере могу завадити и разјединити оно, што је крв сродила и сјединила. Обе „братске“ вере имале су нечега примамљивога. Једна је вера тријумфујућа на трону, но на трону „неправо узетом“; друга је вера у понижењу, но у понижењу часном, понижена од неправде; једно је вера пророкова, чији је барјак засенио свет, испод кога ко изиђе „сунце ће га спржит како мућа“, вера топуза и моћи, и обиља и сласти; друго је вера „раскршћа липова“, „кукавна сирота“, но уз то и „вјера Обилића“, славнога витеза, који „баца у несвијест људе“. Једна вера нуди благовање земаљско и обећава небесно, друга тражи страдање за правду на земљи и предвиђа утеху по смрти онима

који страдају. Природно је дакле, што су о б е ове вере нашле и у Црној Гори присталица, као на свима другим странама, јер како је дубока и неискорењива тежња људи за земаљским благовањем, тако је исто дубока и неискорењива и њихова тежња за правдом. Мухамеданство је ухватило корена међу људима искористивши слабију страну њихову, којом су они тако чврсто за земаљски живот везани; хришћанство, на против, искористивши племениту тежњу људи к правди.

Д-р Ник. Велимировић

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(НАСТАВАК)

XX

Степан Аркадијевич, као и увек, није докон седео у Петрограду. Осим послова око свога места и сестрина развода, њему је потребно било, као и увек, да се у Петрограду освести, како он говораше, после московске устојаности.

Москва је, без обзира на своје cafés chantants и обнибусе, била ипак непомично језеро. То је Степан Аркадијевич увек осећао. Живећи у Москви, особито у близини породице, он је осећао да пада духом. Живећи дуго и безизлазно у Москви, он је долазио дотле да се почињао осећати узнемирен рђавим расположењем и укорима жениним, здрављем, васпитањем деце, ситним интересима своје службе; узнемиривали су га шта више и дугови. Али требало је само доћи у Петроград и поживети у ономе кругу, у коме се он кретао, где се живело, наиме живело а не вегетирало као у Москви, и одмах су све те мисли ишчезавале и топиле се као восак пред лицем огња.

Жена?... Тек је данас говорио с кнезом Чеченским. Кнез Чеченски имао је жену и децу — одрасле пажеве, и имао је и другу, незакониту, жену од које је такође имао деце. Ма да је прва породица била такође добра, кнез Чеченски осећао се срећнији у другој породици. И он је водио свога најстаријег сина у другу породицу и причао је Степану Аркадијевичу да он то сматра као корисно по сина, да га то развија. Шта би на то рекли у Москви?

Деца?... У Петрограду деца нису сметала оцевима да живе. Деца су се васпитавала по заводима и није било овог распрострањеног по Москви — на пример Љвов — дивљег појма, да деци треба дати сав раскош живота, а родитељима оставити само труд и бриге. Овде су појимали да је човек дужан да живи за себе, као што мора да живи образован човек.

Служба?... Служба овде такође није била она упорна и безнадежна запрега, коју су вукли у Москви; овде је било интереса у служби. Сусрет, услуга, згодна реч, умети представљати у лицима разне шале, — и човек одмах направи каријеру, као Брјанцев, кога је јуче срео Степан Аркадијевич и који је сад био први чиновник. Ова служба имала је интереса.

Нарочито је петроградски поглед на новчане ствари имао успокојавајуће дејство на Степана Аркадијевича. Бартњански, који је траћио бар педесет хиљада, судећи по ономе train-у, којим је он живео, рече му о томе јуче значајну реч.

Упустивши се пред ручак, у разговор, Степан Аркадијевич рече Бартњанскоме:

— Ти си, чини ми се, интиман с Мордвинским; могао би да ми учиниш једну услугу. Реци му, молим те, коју реч за мене. Има једно место, које бих хтео да заузмем. Место члана агенције...

— Свеједно, ја иначе нећу запамтити... Само шта ћеш с чивутима по тим жељезничким пословима. Како хоћеш, ипак је гадно.

Степан Аркадијевич не рече му да је то био жив посао; Бартњански то не би појмио.

— Треба новаца, не може да се живи.

— Па ето живиш?

— Живим, али дугови...

— Та шта велиш? Много? — са саучешћем рече Бартњански.

— Врло много, око двадесет хиљада.

Бартњански се весело раскикота.

— О, срећни човече! — рече он. — Ја имам милијон и по̂ дуга, а немам ништа, и као што видиш, још може да се живи!

И Степан Аркадијевич виде истинитост свега тога не само у речима него и на делу. Живахов је имао триста хиљада дуга, нигде кршене паре, а живео је, те још како! Грофа Кривцова су давно и давно сви сахранили, а он је издржавао две на-

ложнице. Петровски је страћио пет милијона, а живео је исто онако, и чак је управљао финансијама и примао плате двадесет хиљада. Али осим тога, Петроград је физички пријатно дејствовао на Степана Аркадијевича. Он га је подмлађивао. У Москви је понекад погледао на своје седине, заспао би после ручка, протезао се, кораком, тешко дишући, пео се на степенице, чамовао у друштву младог женскиња, није играо на баловима. У Петрограду се увек осећао за десет година млађи.

Он је осећао у Петрограду оно исто, што му још јуче говораше шесетогодишњи кнез Облонски Петар, који тек што се беше вратио из иностранства:

— Ми овде не умемо да живимо, говорио је Петар Облонски. — Верујеш ли, провео сам лето у Бадену и, збиља, осећао сам се сасвим као младић. Спазим млађану женску, а мисли.,. Наручаш се, пијуцнеш овлаш — сила, бадрост. Дошао сам у Русију — требало је отићи до жене, и још у село — просто нећеш веровати, кроз две недеље обукао сам шлафрок, престао сам да се облачим за ручак. Какве мисли о младом женскињу! Сасвим сам постао старац. Остаје ти само да душу спасаваш. Одох у Париз — опет се поправих.

Степан Аркадијевич осећао је исту таку разлику као и Петар Облонски. У Москви се он тако напуштао да би збиља, кад би тамо дуго живео, могао доћи и до спасења душе; у Петрограду пак осећао се опет ваљан човек.

Између кнегиње Бетси Тверске и Степана Аркадијевича постојали су давнашњи веома чудновати односи. Степан Аркадијевич је увек шалећи се кокетирао с њом и говорио јој, такође у шали, најнепристојније ствари, знајући да јој се то највише свиди. Сутрадан, по разговору с Карењином, Степан Аркадијевич, свративши до ње, осећао се тако млад, да је у овом шаљивом удварању и лагању отишао неочекивано тако далеко, да већ није знао како да се извуче, јер му се она, на несрећу, не само није допадала него му беше одвратна. Овај се пак тон завео стога, што јој се он јако допадао. Долазак кнегиње Мјаке, који прекиде њихову усамљеност, веома га обрадова.

— А и ви сте ту, — рече она, спазивши га. — Како ваша сирота сестра? Не гледајте у мене тако, — додаде она. — Откако су се сви окомили на њу, сви они који су сто пута гори од ње, ја налазим да је одлично урадила. Не могу да опростим Вронскоме, што ми није дао на знање кад је она била у Петрограду.

Ја бих је посетила и ишла бих с њом свуда. Молим вас, предајте јој мој поздрав и моју љубав. Ну, причајте ми о њој.

— Да, њен је положај тежак, она... — отпоче причати Степан Аркадијевич, примивши у својој простоти душевној за готово речи кнегиње Мјане: „причајте ми о вашој сестри“. Кнегиња Мјана, по свој навици, одмах га прекиде и поче сама причати.

— Она је урадила оно што све, осим мене, раде, али крију; а она није хтела да обмањује и одлично је урадила. И још је боље урадила што је оставила овог малоумног вашег зета. Извините ме. Сви су говорили да је он уман, уман, само сам ја говорила да је глуп. Сад, кад се везао с Лидијом Ивановном и Landau, сви кажу да је малоуман, и ја бих радо желела да се не слажем са свима, али не могу.

— Та објасните ми, молим вас, — рече Степан Аркадијевич, — шта то значи? Јуче сам био код њега по сестриној ствари и тражио одлучан одговор. Он ми не даде одговор и рече, да ће размислити, а јутрос сам уместо одговора добио позив на данашње вече код грофице Лидије Ивановне.

— Тако, тако! — радосно проговори кнегиња Мјана. — Они ће да питају Landau-а, шта ће он рећи.

— Како Landau-а? Зашто? Шта је Landau?

— Како, зар ви не знате Jules Landau le fameux, Jules Landau, le clairvoyant? Он је такође шашав, али од њега зависи судбина ваше сестре. Ето шта бива од живота у провинцији, ви ништа не знате. Landau, знате ли, био је commis у некој париској трговини и једном дошао је неком доктору. У чекаоници докторовој он заспи и почне свима болесницима давати савете. Чудновате савете. Затим жена Јурија Мелединског — знате болесног? — сазнаде за тога Landau-а, и узе га да јој лечи мужа. Он га лечи, али, по моме мишљењу, никакве користи нема, јер је онако исто слаб и изнурен, а међутим они верују у њега и воде га уза се. Довели су га у Русију. Овде сви појурише к њему, и он све поче да лечи. Излечио и грофицу Безубову, и она га тако заволе да га је усинила.

— Како усинила?

— Тако, усинила. Он сад више није Landau, него гроф Безубов. Али није ствар у томе, него се Лидија — ја је веома волим, али јој глава није на свом месту — разуме се, дочепала сад тога Landau-а, и без њега се ни код ње, ни код Алексија

Александровича ништа не решава; стога је судбина ваше сестре сад у рукама тога Landau-а, иначе грофа Безубова.

XXI

После одличног ручка и велике количине коњака, попивеног код Бортњанскога, Степан Аркадијевич, задоцнивши само мало од одређеног времена, улазио је у дом грофице Лидије Ивановне.

— Ко је још код грофице? Француз? — упита Степан Аркадијевич вратара, погледајући познати му капут Алексија Александровича и неки чудновати, наивни капут са копчама.

— Алексије Александрович Карењин и гроф Безубов, — строго одговори вратар.

„Кнегиња Мјана погоди", помисли Степан Аркадијевич, полазећи уз степенице. „Чудновато! Добро би било зближити се с њом. Она има огроман утицај. Ако она каже коју реч Поморскоме, онда је сигурно".

Било је потпуно светло напољу, али у маленој гостинској соби грофице Лидије Ивановне, са спуштеним завесама, већ су гореле лампе.

Крај округлог стола, испод лампе, седаху грофица и Алексије Александрович, тихо разговарајући о нечему. Омален, мршав човек са женским бедрима, с угнутим ногама у коленима, врло блед, леп, са сјајним, лепим очима и дугачком косом, која падаше на јаку његова реденгота, стојаше на другом крају, разгледајући портрете на зиду. Поздравивши се с домаћицом и Алексијем Александровичем, Степан Аркадијевич нехотице погледа још једанпут у непознатог човека.

— Monsieur Landau! — обрати му се грофица са мекоћом и обазривошћу, која порази Облонскога. И она их упозна.

Landau се журно обазре, приђе и осмехнувши се метну у пружену шаку Степана Аркадијевича непокретну знојаву руку и одмах се опет измаче и стаде разгледати портрете. Грофица и Алексије Александрович значајно се згледнуше.

— Врло ми је мило што вас видим, особито данас, — рече грофица Лидија Ивановна, показујући Степану Аркадијевичу место поред Карењина.

— Ја сам вас упознала с њим као с Landau-ом, — рече она тихим гласом, погледавши у Француза, а затим одмах у

Алексија Александровича, — али он је управо гроф Безубов, као што ви вероватно знате. Само он не воли ову титулу.

— Да, чуо сам, — одговори Степан Аркадијевич, — кажу да је потпуно излечио грофицу Безубову.

— Била је данас код мене, тако је жалосна! — обрати се грофица Алексију Александровичу. — Растанак овај за њу је ужасан. За њу је то такав удар!

— Путује ли он позитивно? — упита Алексије Александрович.

— Да, путује у Париз. Јуче је чуо глас, — рече грофица Лидија Ивановна, гледајући у Степана Аркадијевича.

— Ах, глас! — понови Облонски, осећајући да треба бити што је могућно обазривији у овом друштву, у коме се догађа и мора да се догађа нешто особито, за што он још нема кључа.

Наступи тренутно ћутање, после кога грофица Лидија Ивановна, као приступајући главном предмету разговора, с танким осмејком рече Облонскоме:

— Ја вас одавно знам и веома сам рада да вас изближе упознам. Les amis de nos amis sont nos amis. Али да би човек могао бити пријатељ, треба мислено проницати у стање душе свога пријатеља, а ја се бојим да ви то не чините у односу према Алексију Александровичу. Ви разумете, о чему ја говорим, — рече она, подижући своје лепе, замишљене очи.

— Делимице, грофице, ја разумем да је положај Алексија Александровича… — рече Облонски, не знајући добро, у чему је ствар, и желећи стога да остане у општем.

— Не промена у спољашњем положају, — строго рече грофица Лидија Ивановна, пратећи у исто време заљубљеним погледом Алексија Александровича, који устаде и пређе на страну Landau-a, — срце се његово изменило, њему је дато ново срце, но ја се бојим да ви нисте потпуно схватили ону промену, која је произашла у њему.

— У општим цртама могу да замислим ту промену. Ми смо увек били пријатељи, и сад… — одговарајући нежним погледом на поглед грофичин, рече Степан Аркадијевич, премишљајући, с којим ли је од двају министара она интимнија, да би знао, за којега ће од њих двојице да је моли.

— Та промена, која се извршила у њему, не може ослабити његове осећаје љубави према ближњима; напротив, промена, која је произашла у њему, мора појачати љубав. Али се

бојим, да ме нећете разумети. Хоћете ли чаја? — рече она, показујући очима на лакеја, који држаше на служавнику чај.

— Не потпуно, грофице. Разуме се, његова несрећа...

— Да, несрећа, која је постала највиша срећа, кад је срце постало ново, испунило се њоме, — рече она, заљубљено гледајући у Степана Аркадијевича.

„Мислим да ће се моћи замолити да проговори коју о мени“, мишљаше Степан Аркадијевич.

— О наравно, грофице, — рече он, — али ја мислим да су те промене тако интимне, да нико, па чак и најближи човек, не воли да говори.

— Напротив! Ми морамо говорити и помагати један другоме.

— Да, без сумње, али бива таква разлика у убеђењима, и уз то... — с меким осмејком рече Облонски.

— Не може бити разлике у стварима свете истине.

— О да, наравно, али... — и збунивши се, Степан Аркадијевич ућута. Он појми да се ствар тиче религије.

— Мени се чини, да ће сад да заспи, — значајним шапатом проговори Алексије Александрович, прилазећи Лидији Ивановној.

Степан Аркадијевич се обазре. Landau сеђаше крај прозора, налактивши се на ручицу и наслон од фотеље, оборивши главу. Приметивши обраћене на себе погледе, он подиже главу и осмехну се детињски-наивним осмејком.

— Не обраћајте пажњу, — рече Лидија Ивановна и лаким покретом примаче столицу Алексију Александровичу. — Ја сам опажала... — поче она нешто, кад у собу уђе лакеј с писмом. Лидија Ивановна брзо прегледа писамце и извинивши се, с изванредном брзином написа одговор, даде га и врати се столу. — Ја сам опажала, — настави она отпочети разговор, — да су московљани, особито мушкарци, најравнодушнији људи према религији.

— О не, грофице, мени се чини да московљани имају репутацију најчвршћих људи, — одговори Степан Аркадијевич.

— Да, у колико ја појимам, ви сте на жалост, један од равнодушних, — с уморним осмејком, обраћајући се њему, рече Алексије Александрович.

— Како се може бити равнодушан! — рече Лидија Ивановна.

— Ја, што се тога тиче, није да сам равнодушан, него сам у очекивању, — рече Степан Аркадијевич, са својим најмекшим

осмејком. — Ја не мислим да је за мене настало време тих питања.

Алексије Александрович и Лидија Ивановна згледнуше се.

— Ми не можемо никада знати, да ли је настало за нас време, или не, — рече Алексије Александрович строго. — Ми не морамо мислити о томе, да ли смо ми спремни, или неспремни; благодат се не руководи човечјим комбинацијама; она понекад силази на оне који се спремају и труде, а силази и на неспремне, као на Савла.

— Не, чини ми се, још не, — рече Лидија Ивановна, која је у то време мотрила на покрете Французове. Landau устаде и приђе.

— Хоћете ли ми допустити да слушам, — упита он.

— О да, ја нисам хтела да вам сметам, — нежно гледајући у њега, рече Лидија Ивановна, — седите с нама.

— Треба само не затварати очи, да се човек не би лишио светлости, — настави Алексије Александрович.

— Ах, кад би ви знали ону срећу, коју ми осећамо, осећајући свагдашње његово присуство у својој души! — рече грофица Лидија Ивановна, блажено осмејкујући се.

— Али човек се понекад може осећати неспособан да се дигне на ту висину, — рече Степан Аркадијевич, осећајући да се претвара, признајући религиозну висину, но у исто време не решавајући се да призна своје слободоумље пред особом, која му једном речи Поморскоме може пружити жељено место.

— Ви хоћете управо да кажете да му грех смета? — рече Лидија Ивановна. — Али то је лажно мишљење. Греха нема за оне који верују, грех је већ искупљен. Pardon, — додаде она, гледајући у лакеја, који опет уђе с другим писмом. Она прочита и усмено одговори: „Сутра, реците, код Велике Кнегиње“. — За оне, које верују, нема греха, — настави она разговор.

— Да, али вера без дела̂ мртва је, — рече Степан Аркадијевич, сетивши се те фразе из катихизиса, самo осмејком бранећи своју независност.

— Ево га, из посланице апостола Јакова, — рече Алексије Александрович, са неким укором обраћајући се Лидији Ивановној, очевидно као о ствари, о којој су већ више пута говорили. — Колико је штете нанело лажно тумачење тога места! Ништа тако не одбија од вере, као ово тумачење. „Немам дела̂,

не могу да верујем“, а међутим то нигде није речено. А речено је обратно.

— Трудити се за Бога, трудом и постом спасавати душу, — с гадљивим презирењем рече грофица Лидија Ивановна, — то су дивљи појмови наших калуђера... А међутим то нигде није речено. Ово је много простије и лакше, — додаде она, гледајући у Облонског с оним осмејком, којим је у Двору храбрила младе дворске госпођице, збуњене новим околностима и намештајем.

— Нас је спасао Христос, који је пострадао за нас. Нас је спасла вера, — одобравајући погледом њене речи, потврди Алексије Александрович.

— Vous comprenez l'anglais?[1] — упита Лидија Ивановна, и добивши одобравајући одговор, устаде и поче претурати књиге на полици.

— Хоћу да прочитам Safe and Happy,[2] или Under the wing?[3] — рече она, упитно погледавши у Карењина. И нашавши књигу и опет севши на место, она је отвори. — То је врло кратко. Ту је описан пут, којим се стиче вера и она срећа, виша од свега земаљскога, која уз то испуњава душу. Човек, који верује, не може бити несрећан с тога што он није сам. Али ево видећете. — Она се спреми да чита, кад опет уђе лакеј. — Бороздина? Реците, сутра у два сата. Да, — рече она, обележивши прстом оно место у књизи и са уздахом погледавши преда се замишљеним лепим очима. — Ето како дејствује истинска вера. Ви знате Сањину Мари. Знате ли за њену несрећу? — Она је изгубила јединче дете. Пала је у очајање. И шта? Она је нашла овога пријатеља и сад благодари Богу за смрт свога јединчета. Ето, то је срећа, коју даје вера!

— О да, то је врло... — рече Степан Аркадијевич, задовољан тиме што ће да читају, те ће му дати да се мало прибере. „Не, боље је, како изгледа, не молити је данас ни за шта“, мишљаше он, „само да се без будалаштина извучем одавде“.

— Вама ће бити досадно, — рече грофица Лидија Ивановна, обраћајући се Французу, — ви не знате енглески, али то је кратко.

[1] Разумете ли енглески?

[2] Сигурно и срећно.

[3] Под крилом.

— О, ја ћу разумети, — рече с оним истим осмејком Landau и затвори очи.

Алексије Александрович и Лидија Ивановна значајно се згледнуше, и отпоче читање.

XXII

Степан Аркадијевич осећаше се потпуно збуњен оним новим чудноватим за њега речима, које је слушао. Компликованост петроградског живота уопште је узбудљиво дејствовала на њега, изводећи га из московске устојаности; али ову компликованост он је волео у сферама својих ближих људи и познаника; у овој пак туђој сфери он беше збуњен и пренеражен и не могаше све да обухвати. Слушајући грофицу Лидију Ивановну и осећајући управљене на себе лепе, наивне или лупешке — он сам није знао — очи Французове, Степан Аркадијевич поче осећати некакву особиту тежину у глави.

Најразноврсније мислиројиле су му се и бркале по глави. „Мари Сањина радује се што јој је умрло дете... Добро би било сад попушити цигару... Да се човек спасе, треба само да верује, а калуђери не знају како то треба радити, зна грофица Лидија Ивановна... И откуд ми ова тежина у глави? Да ли од коњака, или с тога што је све ово врло чудновато? До сада нисам, чини ми се, ништа непристојно урадио. Али ипак немогућно ју је молити. Кажу, да они принуђавају да се човек моли. То ће већ бити одвећ глупо. И какве бесмислице она чита, а изговара међутим лепо. Landau-Безубов, зашто је он Безубов?“ Одједном Степан Аркадијевич осети да му се доња вилица неуздржљиво покреће на зевање. Он поправи бакенбарте, прикривајући зевање, и стресе се. Али одмах затим он осети да већ спава и да се спрема да захрче. Он се прену оног тренутка, кад глас грофице Лидије Ивановне рече: „Он спава.“

Степан Аркадијевич прену се уплашено, осећајући се крив и изобличен. Али се одмах утеши, видевши да се речи „он спава“ не односе на њега, већ на Француза. Landau је заспао тако исто као и Степан Аркадијевич. Али сан Степана Аркадијевича, како он мишљаше, увредио би их (у осталом он ни то није мислио, тако му је све већ изгледало чудновато) но сан Landau-a обрадова их необично, особито грофицу Лидију Ивановну.

— Mon ami, — рече Лидија Ивановна, опрезно, да не би шуштала, заносећи наборе своје свилене хаљине и у своме уз-

буђењу називајући Карењина не Алексијем Александровичем, већ „mon ami“, — donnez lui la main. Vous voyez? Псс! — рече она лакеју, који опет уђе. — Не примати!

Француз је спавао, или се претварао да спава, наслонивши главу на наслон од фотеље, и знојавом руком, која лежаше на колену, чинио слабе покрете, као ловећи нешто. Алексије Александрович устаде, хтеде опрезно али закачи ногом за сто, приђе и метну своју руку у шаку Француzову. Степан Аркадијевич устаде такође, и широко отварајући очи, желећи да разбуди себе, ако још спава, стаде гледати час у једног, час у другог. Све је то била јава. Степан Аркадијевич осећаше да му у глави постаје све више и више рђаво.

— Que la personne qui est arrivée la dernière, celle qui demande, qu'elle — sorte. Qu'elle sorte![1] — проговори Француз, не отварајући очи.

Vous m'excuserez, mais vous voyez... Revenez vers dix heures, eucore mieux demain.[2]

— Qn'elle sorte![3] — нестрпљиво понови Француз.

— C'est moi, n'est ce pas?[4] — И добивши потврдни одговор, Степан Аркадијевич, заборавивши и оно што је хтео да моли Лидију Ивановну и ствар сестрину, са једином жељом да се што пре извуче одавде, изађе на прстима и као из заражене куће, истрча напоље и дуго разговараше и збијаше шалу с кочијашем, желећи да се што пре освести.

У француском позоришту, где затече последњи чин, а затим при чаши шампањца Степан Аркадијевич надиса се мало својственог му ваздуха. Али ипак овога вечера он се не осећаше својски.

Вративши се кући Петра Облонскога, код кога је одсео у Петрограду, Степан Аркадијевич нађе писамце од Бетси. Она му писаше, да јако жели да доврши отпочети разговор и моли га да дође сутра. Једва је успео да прочита ово писамце и да се намршти на њ, кад се доле зачуше тешки кораци људи̑, који носе нешто тешко.

1 Неко лице, које је дошло последње, и оно које тражи, нека — изађе. Нека изађе!

2 Извинићете ме, али видите... Дођите опет ока десет часова, још боље сутра.

3 Нека излази!

4 То сам ја, је л' те?

Степан Аркадијевич изађе да види. То је био подмлађени Петар Облонски. Он беше тако пијан, да се није могао попети уз степенице; али он нареди, спазивши Степана Аркадијевича, да га спусте на ноге и ухвативши се за њега, пође с њим у његову собу и тамо му поче причати како је провео вече и тамо заспао.

Степан Аркадијевич беше клонуо духом, што се с њим ретко дешавало, и дуго није могао заспати. Све, чега се год сећао, беше му гадно, али најгадније, као нешто срамно, беше сећање на вече код грофице Лидије Ивановне.

Сутра дан он доби од Алексија Александровича одлучан отказ развода Аниног, и појми да је та одлука била основана на ономе, што је јуче рекао Француз у своме правом или притворном сну.

XXIII

Да би се штогод могло предузети у породичном животу, неопходан је или потпун раздор међу супрузима, или љубавна слога. Кад су пак односи супруга неодређени и кад нема ни једног ни другог, никаква ствар не може бити предузета.

Многе породице годинама остају на старим местима, подједнако омрзлим обома супрузима, само зато што нема ни потпуног раздора, ни слоге.

И Вронскоме и Ани московски живот — по врућини и прашини, кад је сијало не пролећње него летње сунце и кад се све дрвеће на булеварима већ давно разлистало, а лишће већ покрило прашином — беше несносан; али они су, не прелазећи у Воздвиженско, као што је то давно било решено, и даље живели у додијалој им Москви, јер у последње време међу њима није било слоге.

Раздражење, које их раздвајаше, није имало никаквог спољашњег узрока, и сви покушаји објашњења не само да га нису отклањали, него су га појачавали. То је било раздражење унутарње, које је за њу имало као основ смањивање његове љубави, за њега пак — кајање за то, што је ради ње ставио себе у тежак положај, који она, уместо да олакша, чини још тежим. Ни једно ни друго нису исказивали узроке свога раздражења, али су сматрали једно друго за неправичне и при сваком поводу старали су се да то једно другом докажу.

За њу је сав он, са свима његовим навикама, мислима, же-

љама, са целим његовим душевним и физичким складом, био једно — љубав према женскињу, и сва та љубав, према њеном осећају, морала је бити сасредсређена само на њој. Љубав се та смањила, сљедствено, по њеном расуђивању, он је морао део те љубави пренети на другог, или на другу женску — и она је постала љубоморна. Она је била љубоморна не на какву било женску, већ на смањивање његове љубави. Немајући још предмет за љубомору, она га је тражила. По најмањој алузији она је преносила своју љубомору с једног предмета на други. Час је била љубоморна на оне грубе женске, с којима је он, благодарећи својим момачким везама, тако лако могао ступити у односе; час је била љубоморна на светске женскиње с којим се он могао срести; час је била љубоморна на уображену девојку, којом је он хтео, пошто раскине с њом, да се ожени. Ова последња љубомора највише ју је мучила, особито стога, што јој он сам неопрезно у тренутку искрености рече, да га мати његова тако мало разуме, те је допустила себи да га саветује да се жени кнегињицом Сорокином.

И у љубомори својој Ана је негодовала против њега и тражила у свему поводе за негодовање. За све, што је било тешко у њеном положају, она окривљаваше њега. Мучно стање очекивања, које је она као између неба и земље преживела у Москви, спорост и неодлучност Алексија Александровича, своју усамљеност — све је то она приписивала њему. Кад би волео, он би разумео сву тежину њена положаја и извео би је из њега. За то, што је она живела у Москви, а не у селу, он је био крив. Он није могао да живи повучено у селу, као што је то она хтела. Њему је потребно било друштво, и он ју је поставио у овај ужасан положај, чију тежину он није хтео да појми. И тако исто он је био крив, што је она на свагда била раздвојена од сина.

Шта више они ретки тренуци нежности, који су настајали између њих, нису је могли умирити. У његовој нежности она је сад видела нијансу спокојства и уверености, којих није било пређе и који су је дражили.

Беше већ сутон. Ана је сама, очекујући његов повратак с момачког ручка, на који он оде, ходала тамо амо по његовом кабинету (соба у којој се мање чула улична лупа) и у свима подробностима поново претресаше изразе јучерашње свађе. Враћајући се све натраг од незаборављених увредљивих речи у

препирци као ономе што је послужило као повод за њих, она дође најзад до почетка разговора. Она дуго није могла да поверује, да је раздор почео од тако безазленог и далеког од срца разговора. А то је заиста било тако. Све се почело тиме, што се он подсмехну женским гимназијама, сматрајући их за непотребне, а она их брањаше. Он се с непоштовањем изрази о женском образовању уопште, и рече да Гани, Енглескињи, штићеници Аниној, сасвим није било потребно знање физике.

То раздражи Ану. Она виде у томе презриву алузију на своје занимање. И она смисли и рече такву фразу, која би му могла вратити нанети јој бол.

— Ја не очекујем од вас, да се сећате мене и мојих осећаја, као што их се може сећати човек који љуби, али сам очекивала просто деликатност, — рече она.

И заиста, он поцрвене од љутње и нешто рече непријатно. Она се не сећаше, шта му је на то одговорила, али је тек ту, очевидно са жељом да јој нанесе бол, рекао:

— Мене не интересује ваша страст према тој девојчици, то је истина, стога што видим да је неприродна.

Ова суровост његова, с којом је рушио свет, који је она са таким трудом себи створила, да би могла сносити свој тежак живот, ова неправичност његова, с којом је окривљиваше за притворство и неприродност, изазва је.

— Врло ми је жао, што је за вас појмљиво и природно само оно, што је грубо и материјално, — рече она и изађе из собе.

Кад је синоћ дошао к њој, нису помињали бившу свађу, али су обоје осећали да је свађа заглађена, но да није прошла.

Данас он целог дана није био код куће и њој беше тако тешко осећати се у свађи с њим, да је хтела све да заборави, да опрости и да се помири с њим, хтела је да окриви себе и да оправда њега.

„Сама сам крива. Ја сам раздражљива и бесмислено љубоморна. Помирићу се с њим и отићи ћемо у село, тамо ћу бити спокојнија“, — говораше она себи.

„Неприродно“, сети се она одједном, не толико речи која је највише увреди, колико намере да јој нанесе бол. „Ја знам, шта је хтео да каже; он је хтео да каже — неприродно је, не волећи своју кћер, волети туђе дете. Шта се он разуме у љубави према деци, у мојој љубави према Серјожи, кога сам њему

жртвовала? Али ова жеља да ми нанесе бол! Не, он воли другу женску, друкче не може бити".

И видевши да је, желећи да умири себе, направила опет онај круг, који је толико пута пролазила, и вратила се пређашњем раздражењу, она се ужасну од саме себе?" „Зар није могућно? Зар ја не могу узети на себе?" — рече она у себи и поче опет с почетка. Он је правичан, он је поштен, он ме воли. Ја га волим, кроз који дан доћи ће развод. Шта још треба? Потребно је спокојство, поверење и ја ћу то узети на себе. Да, сад кад дође, рећи ћу да сам све ја била крива, ма да и нисам била крива, — и отићи ћемо".

И да не би више мислила и одавала се раздражењу, она зазвони и нареди да се унесу сандуци за паковање ствари у село.

У десет часова дође Вронски.

XXIV

— Је ли било весело? — упита она са кротким изразом кривца на лицу, излазећи му у сусрет.

— Као обично, — одговори он, одмах, по једном погледу у њу, појмивши да је она у једном од њених расположења. Он је већ навикао на ове прелазе, и сад му се особито радовао, јер је и сам био у најлепшем расположењу духа.

— Шта видим! Е, ово је добро! — рече он, показујући на сандуке у предсобљу.

— Да, треба ићи. Излазила сам да се провозам, и то је било тако добро, да ми се прохтело у село. Та тебе ништа не задржава.

— Само једно желим. Сад ћу доћи, разговараћемо, само да се пресвучем. Нареди да се донесе чај.

И он пође у свој кабинет.

Било је нешто увредљиво у ономе што он рече: „Е, ово је добро", као што говоре детету, кад оно престане да се јогуни, и још више беше увредљива она противност између његовог тона самопоуздања и њеног тона кривца; и она за тренутак осети да се у њој подиже жеља за борбом, али присиливши себе, она је угуши и срете Вронскога исто онако весело.

Кад он изађе, она му исприча, делимице понављајући припремљене речи, свој дан и своје планове за одлазак.

— На мене је наишло по готову надахнуће, — говораше она. — Зашто да чекамо овде развод? Зар није свеједно што и у селу? Ја више не могу да чекам. Нећу да се надам, нећу

ништа да чујем о разводу. Ја сам решила да то више неће имати утицаја на мој живот. Слажеш ли се и ти?

— О, да, — рече он, узнемирено погледавши у њено узбуђено лице.

— Шта сте тамо радили, ко је био? — рече она поћутавши.

Вронски именова госте. — Ручак је био одличан, и веслачка утакмица, и све је било врло симпатично, али у Москви не могу без ridicule. Појави се некаква дама, учитељица пливања шведске краљице, и показа своју вештину.

— Како? Пливала? — мрштећи се, упита Ана.

— У некаквом црвеном costume de natation, стара и ружна. Дакле, кад ћемо да идемо?

— Каква је то глупа фантазија! Да не плива на неки особити начин? — не одговарајући, рече Ана.

— Апсолутно ништа особито. Кажем ти, глупо и ужасно. Дакле кад мислиш да идемо?

Ана затресе главом, као да хтеде да отера непријатну мисао.

— Кад да идемо? Па што раније, то боље. Сутра нећемо успети. Прекосутра.

— Да... не, чекни. Прекосутра је недеља, мени треба отићи до maman, — рече Вронски, збунивши се, јер чим изговори име матере, он осети на себи пажљиви подозриви поглед. Његова збуњеност потврди јој њено подозрење. Она плану и измаче се од њега. Сад већ Ана не замишљаше учитељицу шведске краљице, него кнегињицу Сорокину, која је живела у подмосковском селу заједно с грофицом Вронском.

— Можеш ли отићи сутра? — рече она.

— Али не! Послом којим ја идем — пуномоћство и новац не може се добити сутра, — одговори он.

— Ако је тако, онда нећемо ићи сасвим.

— Та зашто?

— Ја нећу доцније. У понедељак или никад!

— Зашто то? — као с чуђењем рече Вросники. — Та то нема смисла!

— За тебе то нема смисла, јер те се ја ништа не тичем. Ти нећеш да појмиш мој живот. Једино што ме је занимало овде, то је Гана. Ти кажеш да је то претварање. Ти си јуче говорио да ја не волим кћер, него се претварам да волим ову Енглескињу, да је то неприродно; ја бих желела да знам, какав живот овде за мене може бити природан!

У магновењу она се прибра и ужасну се од тога што је изневерила своју намеру. Али, и поред тога што је знала да себе упропашћује, она није могла да се уздржи, није могла да му не покаже како је био неправичан, није могла да му се покори.

— Ја то никад нисам говорио; казао сам да не симпатишем тој изненадној љубави.

— Зашто, хвалећи се својом отвореношћу, не говориш истину?

— Ја се никад не хвалим и никад не говорим неистину, — рече тихо, уздржавајући гнев који се у њему подизаше. — Врло ми је жао, кад ти не поштујеш...

— Поштовање су измислили да сакрију празнину, где треба да буде љубав. А ако ме више не волиш, онда је боље и часније да ми то кажеш.

— Не, ово постаје несносно! — викну Вронски, устајући са столице. И ставши пред њу, он изговори лагано: — Зашто кушаш моје стрпљење? — рече он с таквим изгледом, као да би могао казати још много, али се уздржава. — Оно има своје границе.

— Шта ви хоћете тиме да кажете? — узвикну она с ужасом загледајући у отворен израз мржње, који беше у целом његовом лицу, а особито у суровим грозним очима.

— Ја хоћу да кажем... — отпоче он, али застаде. — Ја морам да упитам, шта ви хоћете од мене?

— Шта ја могу хтети? Ја могу хтети само то да ме не остављате, као што мислите, — рече она, појмивши све оно што он не доврши. — Али то ја нећу, то је споредно. Ја хоћу љубави, а ње нема. Значи, све је свршено.

Она се упути к вратима.

— Чекни! Сто...ј! — рече Вронски, не растављајући мрачне боре на обрвама, али је задржа за руку. — У чему је ствар? Ја сам рекао да одлазак треба одложити за три дана, ти си ми на то рекла да ја лажем, да сам нечастан човек.

— Да, и понављам, да је човек, који ме кори тиме што је све жртвовао за мене, — рече она, сећајући се речи пређашње свађе, — да је то горе од нечасног човека, то је човек без срца.

— Не, има граница стрпљењу! — узвикну он и брзо испусти њену руку.

„Он ме мрзи, то је јасно“, помисли она, и ћутке, не обзирући се, несигуним корацима изађе из собе.

„Он воли другу женску, то је још јасније“, — говораше она у себи, улазећи у своју собу. „Ја хоћу љубави, а ње нема. Значи, све је свршено“, понови она оне исте речи, „и треба свршити“.

„Али како?“ упита она себе и седе на фотељу пред огледалом.

Мисли о томе, камо ће сад поћи — да ли тетки, код које се васпитавала, да ли Дарији Александровној, или просто сама у иностранство, и о томе, шта он сад ради сам у кабинету, да ли је ово коначна свађа или је још могућно измирење, и о томе, шта ће сад рећи о њој све њене петроградске бивше познанице, како ће погледати на ово Алексије Александрович, и много других мисли, шта ће бити сад после раскида, долажаху јој у главу, али она се свом душом не предаваше тим мислима. У њеној души беше некаква мисао, која је интересоваше, али она не могаше да је свешћу обухвати. Сетивши се још једанпут Алексија Александровича, она се сети и времена своје болести после порођаја и онога осећаја, који је онда не остављаше. „Зашто нисам умрла?“ сети се њених ондашњих речи и ондашњег осећаја. И она одједном појми оно, што беше у њеној души. Да, то је била она мисао, која је сама све решавала. „Да, умрети!..“

„И стид и брука Алексија Александровича, и Серјожина и моја ужасна срамота — све се спасава смрћу. Умрети — и он ће да се каје, да жали, да љуби, да страда место мене“. Са засталим осмејком сажаљења према себи, она је седела на фотељи скидајући и натичући прстење с леве руке, живо замишљајући с разних страна његове осећаје после њене смрти.

Кораци, његови кораци, који се примицаху, отргоше јој пажњу. Тобож заузета намештањем свога прстења, она му се чак и не окрете.

Он јој приђе и узевши је за руку, тихо рече:

— Ана, да идемо прекосутра, ако хоћеш. Ја на све пристајем.

Она је ћутала.

— Шта је? — упита он.

— Ти сам знаш, — рече она и, не будући у стању да се више уздржава, зајеца.

— Остави ме, остави! — изговорила је она јецајући. — Ја ћу отпутовати сутра... Још више ћу урадити. Ко сам ја?

Развратна женска. Камен о твоме врату. Ја нећу да те мучим, нећу! Ја ћу те ослободити. Ти ме не волиш, ти волиш другу.

Вронски је преклињаше да се умири, увераваше је да нема основа за њену љубомору, да он никад није престајао и неће престати да је воли, да је сад воли више него пре.

— Ана, зашто тако мучиш и себе и мене? — Говорио је он, љубећи јој руке. На лицу његовом сад се изражавала нежност, и њој се учини да је чула у његовом гласу звук суза, а на руци својој осећала њихову влагу. И у магновењу очајна љубомора Анина пређе у очајну, страсну нежност; она га стаде грлити и обасипати пољупцима његову главу, врат, руке.

XXV

Осећајући да је измирење било потпуно, Ана се још од јутра поче живахно спремати за одлазак. Ма да и није било решено, кад ће путовати, да ли у понедељник или уторник, пошто су обоје јуче уступали једно другом, Ана се брижљиво спремаше за одлазак, осећајући се сад потпуно равнодушна према томе, да ли ће ићи дан раније или доцније. Она је стајала у својој соби пред отвореним сандуком, одабирајући ствари, кад он, већ обучен, раније но обично дође к њој.

— Ја ћу сад да одем до maman, она ми може послати новац преко Јегорова. И сутра сам готов да идемо, — рече он.

Ма како да је била добро расположена, помињање одласка на летњиковац материн боцну је.

— Не, и ја сама нећу успети, — рече она, и одмах помисли: „значи, могло се удесити тако, да се уради како сам ја хтела.“ — Не, како си ти хтео, тако и ради. Иди у трпезарију, ја ћу сад доћи, само да одаберем ове непотребне ствари, — рече она, мећући на руку Анушкину, на којој већ лежаше гомила крпа, још нешто.

Вронски је јео свој бифтек, кад она уђе у трпезарију.

— Нећеш веровати, како су ми огадиле ове собе, — рече она, седајући поред њега за сто. — Нема ништа ужасније од ових chambres garnies. Нема израза лица у њима, нема душе. Овај часовник, завесе, па тапети — просто кошмар. Ја мислим о Воздвиженском као о обећаној земљи. Ти још нећеш шиљати коње?

— Не, они ће доћи после нас. А хоћеш ли ти ићи гдегод?

— Хтела сам да одем до Виљсонове. Имам да јој однесем хаљине. Дакле, сутра одлучно? — рече она веселим гласом; али одједном се промени у лицу.

Камердинер Вронскога дође да тражи признаницу о пријему телеграма из Петрограда. Није било ничега особитога у томе што је Вронски примио депешу, али он као желећи да сакрије нешто од ње, рече да је признаница у кабинету и журно се обрати њој.

— Сутра ћу неизоставно све свршити.

— Од кога је депеша? — упита она, не слушајући га.

— Од Стиве, одговори он нерадо.

— Зашто ми је ниси показао? Каква може бити тајна између Стиве и мене?

Вронски врати камердинера и рече му да донесе депешу.

— Нисам хтео да показујем зато што Стива има страст да телеграфира; шта може да телеграфира, кад ништа није решено?

— О разводу?

— Да, али пише да још ништа није успео. Ових дана обећао је одлучан одговор. Ево прочитај.

Дрхтавим рукама Ана узе депешу и прочита оно исто, што рече Вронски. На крају још беше додато: „Наде је мало, али ја ћу учинити све могућно и немогућно“.

— Ја сам јуче рекла да ми је потпуно свеједно, кад ћу добити и, шта више, да ли ћу добити развод, — рече она поцрвеневши. — Није било никакве потребе крити од мене. „Тако он може крити и крије од мене своју преписку с женскињем“ помисли она.

— А Јашвин је хтео јутрос да дође с Војтовом, — рече Вронски, — чини ми се, да је дигао Пјевцову све, чак више него што онај може да плати, око шесет хиљада.

— Не, — рече она, раздражена тиме, што јој он тако очигледно овом променом разговора показиваше да је раздражена, — зашто мислиш да ме то извешће тако интересује, да треба чак крити.

— Ја се интересујем стога, што волим јасност, — рече он.

— Јасност није у форми него у љубави, — рече она, све више и више падајући у раздражење, не због речи већ због хладног, спокојног тона, којим је говорио. — Зашто ти то желиш?

„Боже мој! Опет о љубави“, — помисли он мрштећи се.

— Та ти знаш, зашто: због тебе и због деце, која ће бити, — рече он.

— Деце неће бити.

— То ми је врло жао, — рече он.

— Теби је то потребно због деце, а о мени и не мислиш? — рече она, потпуно заборавивши и не чувши да је рекао због тебе и због деце.

— Ах, ја сам рекао: због тебе. Највише због тебе, — мрштећи се као од бола, понови он, — стога што сам уверен да већи део твога раздражења долази од неодређености положаја.

„Да, ето сад је престао да се претвара и види се сва његова хладна мржња према мени“, — помисли она, не слушајући његове речи, али с ужасом загледајући у оног хладног и суровог судију, који је, дражећи је, гледао из његових очију.

— Није тај узрок, — рече она, — и ја чак не разумем, како може бити узрок мога, како ти велиш, раздражења то што се налазим потпуно у твојој власти. Каква је ту неодређеност положаја? Напротив.

— Врло ми је жао, што нећеш да разумеш, — прекиде је он, упорно желећи да искаже своју мисао — неодређеност се састоји у томе, што теби изгледа да сам ја слободан.

— Што се тога тиче, можеш бити потпуно миран, — рече она, и окренувши се од њега, поче пити кафу.

Она подиже шољу, опруживши у страну мали прст, и принесе је устима. Сркнувши неколико гутљаја, она погледа у њега и по изразу његова лица јасно појми да му беху одвратни и рука, и гест, и звук, који је производила уснама.

— Мени је сасвим свеједно, шта мисли твоја мати и како она хоће да те жени, — рече она, дрхтавом руком остављајући шољу.

— Али ми не говоримо о томе.

— Не, баш о томе. И веруј, да мене женска без срца, била она старица или не, твоја мати или туђа, не интересује и нећу да знам за њу.

— Ана, ја те молим да не говориш с непоштовањем о мојој матери.

— Женска, која није срцем погодила, у чему лежи срећа и част њеног сина, та женска нема срца.

— Ја понављам своју молбу да не говориш тако о матери, коју ја поштујем, — рече он, подижући глас и строго гледајући у њу.

Она не одговори. Нетренице гледајући у њега, у његово лице, руке, она се сети у свима подробностима призора јучерашњег измирења и његовог страсног миловања. „Овако, исто овако он је миловао и миловаће друге женске!“ мишљаше она.

— Ти не волиш матер. То су све фразе, фразе и фразе! — с мржњом гледајући у њега, рече она.

— А ако је тако, онда треба...

— Треба се решити, и ја сам се решила, — рече она и хтеде да иде, али у тај мах уђе у собу Јашвин. Ана се поздрави с њим и застаде.

Зашто је у овом тренутку, кад је у души њеној била бура и кад осећаше да стоји на обрту живота, који може имати ужасне последице — зашто је потребно било претварати се пред туђим човеком, који ће раније или доцније сазнати све, — она није знала; али одмах, стишавши у себи унутарњу буру, она седе и поче говорити с гостом.

— Како ваша ствар? Јесте ли наплатили дуг? — упита она Јашвина.

— Па добро, изгледа да нећу добити све, а у среду треба ићи. А кад ћете ви? — реће Јашвин, жмирке погледајући у Вронског и очевидно досећајући се да је било свађе.

— Чини ми се, прекосутра, — рече Вронски.

— Ви се, у осталом, већ давно спремате.

— Али сад већ одлучно, — рече Ана, гледајући право у очи Вронскоме таким погледом, који му је говорио да и не мисли о могућности измирења.

— Зар вам није жао овог несрећног Пјевцова? — настави она разговор с Јашвином.

— Никад се нисам питао, Ана Аркадијевна, да ли ми је жао, или не. Све моје имање је ту, — он показа на бочни шпаг, — и сад сам богат човек; данас ћу отићи у клуб, и може бити да ћу се вратити као просјак. Сваки, који седне са мном да игра, такође жели да ме остави без кошуље, као ја и њега. И боримо се, а у томе и јесте задовољство.

— А кад бисте били жењени, — рече Ана, — како би било вашој жени?

Јашвин се насмеја.

— Зато се, вероватно, и нисам оженио, и никад се нисам спремао.

— А Хелсингфорс? — рече Вронски, ступајући у разговор, и погледа у Ану, која се осмехну. Сусревши његов поглед, лице Анино одједном доби хладно-строг израз, као да му говораше: „Није заборављено. Све је исто.“

— Је ли могућно да сте ви били заљубљени? — рече она Јашвину.

— О, Господе! Колико пута! Али знате, понеки може да заседне за карте, но тако, да увек устане, кад дође време за rendez-vous, А ја се могу занимати љубављу, али тако, да у вече не одоцним за партију. Тако и удешавам.

— Не, ја не питам за то, него за истинско. — Она хтеде да каже Хелсингфорс али не хтеде да каже реч, коју Вронски рече.

Дође Војтов који је пазаривао пастува; Ана устаде и изађе из собе.

Пре него што ће отићи од куће, Вронски сврати к њој. Она хтеде да се направи као да тражи нешто на столу, али постидевши се притворства, погледа му право у лице хладним погледом.

— Шта вам треба? — упита га она француски.

— Да узмем билет за Гамбету, продао сам га, — рече он таквим тоном, који је изражавао јасније од речи: „Да се објашњавам немам кад, а и ни на шта неће изаћи.“

„Ја јој ништа нисам крив,“ мишљаше он. „Ако она хоће себе да кажњава, tant pis pour elle.“[1] Али излазећи учини му се да она рече нешто, и срце му одједном уздрхта од саучешћа према њој.

— Шта, Ана? — упита он.

— Ништа, — одговори она такође хладно и спокојно.

„А ако је ништа, онда tant pis“, помисли он, опет охладневши, окрете се и пође. Излазећи, он спази у огледалу њено лице, бледо, с уздрхталим уснама. Он хтеде да застане и да јој каже утешну реч, али га ноге изнеше из собе пре него што смисли, шта да јој каже. Цео тај дан провео је изван куће, а кад се доцкан у вече вратио, девојка му рече да Ану Аркадијевну боли глава и да је молила да не иде к њој.

[1] У толико горе за њу.

XXVI

Никад још није пролазио цео дан у свађи. Данас је то било први пут. И то није била свађа. То је било очигледно признање потпуне охладнелости. Зар је могућно било погледати у њу онако, како је он погледао кад је улазио за билет? Погледати у њу, видети да јој се срце цепа од очајања, и проћи ћутке с овим равнодушно спокојним лицем? Он није охладнео према њој, али ју је мрзео, јер је волео другу женску, — то је било јасно.

И сећајући се свих оних суровых речи, које је казао, Ана измишљаше још и оне речи, које је очевидно желео и могао да каже, и све се више и више дражаше.

„Ја вас не држим“, могао је рећи. „Можете ићи, куд хоћете. Ви нисте хтели да се разводите с вашим мужем, вероватно стога да му се опет вратите. Вратите се. Ако вам треба новаца, ја ћу вам дати. Колико вам треба рубаља?“

Све најсуровије речи, које је могао рећи један груб човек, он јој је рекао у њеној уобразиљи, и она му их не прашташе, као да их је у истини казао.

„А зар се још јуче није клео у љубави, он правичан и частан човек? Зар ја нисам већ много пута узалуд очајавала?“ — одмах затим говораше она себи.

Цео тај дан, изузевши одлазак до Виљсонове, који јој одузе два сата, Ана је провела у сумњи и колебању: да ли је све свршено, или још има наде за измирење, треба ли сад одмах да отпутује, или да се још једном с њим састане. Она га је чекала цео дан, а у вече, одлазећи у своју собу и наредивши да му саопште да је боли глава, замисли у себи: „Ако дође, без обзира на речи собаричине, онда значи да ме још воли. Ако ли не, онда значи да је све свршено и тада ћу решити шта да радим!..“

Она је у вече чула лупу његових кола која се зауставише, његово звонце, његове кораке и разговор с девојком; он поверова ономе што му рекоше, не хте ништа више да распитује и оде у своју собу. Значи, све је било свршено.

И смрт, као једино средство да се успостави у његовом срцу љубав према њој, да га казни и одржи победу у оној борби, коју је зли дух, настанивши се у њеном срцу, с њим водио, — јасно и живо изађе пред њу.

Сад је било свеједно: ићи или не ићи у Воздвиженско, добити или не добити развод од мужа — све је било непотребно. Потребно је било једно — казнити га.

Кад је насула себи обичну дозу опијума и помислила, да треба само испити цело стакленце па да се умре, њој се то учини тако лако и просто, да је опет почела с насладом мислити о томе, како ће се он мучити, кајати и љубити њену успомену, кад већ буде доцкан. Она је лежала у постељи с отвореним очима, гледајући при светлости једне већ догореле свеће у лепљени карниз таванице и на сенку од заклона, која заузимаше један део њезин, и јасно је замишљала, шта ће он осећати кад ње не буде и кад она постане за њега само једна успомена. „Како сам јој могао рећи ове сурове речи?“ говориће он. „Како сам могао изаћи из собе, не казавши јој ништа? Али сад ње већ нема. Она је на свагда отишла од нас. Она је тамо...“ Одједном се сенка од заклона залелуја, обузе цео карниз, целу таваницу, друге сенке с друге стране појурише јој у сусрет; у магновењу сенке одлетеше, али одмах затим новом брзином наиђоше, занихаше се, слише се, и све поста тамно. „Смрт!“ помисли она. И њу обузе такав ужас, да дуго није могла дрхтавим рукама да нађе жижицу и да запали другу свећу, у место оне која је догорела и угасила се. „Не, све, све — само да се живи! Та ја га волим. Та он воли мене! То је било и проћи ће“, говорила је она, осећајући да јој сузе радости повратка у живот теку низ образе. И да би се спасла од свога страха, она тужно пође к њему у кабинет.

Он је спавао у кабинету чврстим сном. Она му приђе и осветливши озго његово лице, дуго је гледала у њега. Сад, кад је спавао, она га је тако волела, да није могла задржати сузе нежности; али она је знала да, кад би се пробудио, он би погледао у њу хладним, свесним своје правичности погледом, и да би пре него што му рекне о својој љубави, морала да му докаже како је био крив пред њом. Не разбудивши га, она се врати у своју собу и после другог пријема опијума, заспа пред само јутро тешким, непотпуним сном, за све време којега не престајаше да себе осећа.

Изјутра је опет спопаде и разбуди страшни кошмар, који се неколико пута у њеним сновима понављаше још до везе с Вронским. Старац с разбарушеном брадом нешто је радио, нагнувши се над гвожђем, и уз то говорио бесмислене фран-

цуске речи, а она је као и увек за време тога кошмара (што и представља његов ужас) осећала да тај старац-мужик не обраћа на њу пажњу, али ради некакав страшни посао око гвожђа — над њом. И она се пробуди у хладном зноју.

Кад је устала, она се као кроз маглу сети јучерашњег дана.

„Била је свађа. Било је оно што је бивало већ неколико пута. Рекла сам да ме боли глава, и он није улазио. Сутра путујемо, треба га видети и спремати се за одлазак“, рече она у себи. И сазнавши да је у кабинету, пође к њему. Пролазећи кроз гостинску собу, она чу да се пред улазом заустави екипаж, и погледавши кроз прозор, спази каруце, из којих се промаљаше млада девојка у љубичастом шеширићу, наређујући нешто лакеју који звоњаше. После разговора у предсобљу неко се попе горе и поред гостинске собе зачуше се кораци Вронскога. Он брзим корацима сиђе низ степенице. Ана опет приђе прозору. Ено, он изађе гологлав на врата и приђе каруцама. Млада девојка у љубичастом шеширићу предаде му пакет. Вронски јој, смешећи се, рече нешто. Каруце одоше; он брзо устрча натраг уз степенице.

Магла, која покриваше све у њеној души, одједном се растури. Јучерашњи осећаји с новим болом затишташе њено болесно срце. Она сад није могла да појми, како је могла толико да се понизи да проведе цео дан с њим у његовој кући. Она уђе у његов кабинет да му изјави своју одлуку.

— То је Сорокина са својом кћери свратила и донела ми новац и хартије од maman. Јуче нисам могао да добијем. Како твоја глава, је ли боље? — рече он спокојно, не желећи да види и разуме мрачни и свечани израз њена лица.

Она је ћутке, пажљиво гледала у њега, стојећи на сред собе. Он погледа у њу, тренутно се намршти и настави да чита писмо. Она се окрете и лагано пође из собе. Он је још могаше вратити, али она дође до врата а он једнако читаше и чујаше се само шуштање табака хартије при превртању.

— Е, у добри час, — рече он, кад она већ беше на вратима, сутра путујемо коначно? Је л' тако?

— Ви, а ја не. — рече она, окренувши му се.

— Ана, тако је немогућно живети...

— Ви, а ја не, — понови она.

— То већ постаје несносно!

— Ви... ви ћете се кајати за то, — рече она и изађе.

Уплашен овим очајним изразом, с којим беху изговорене ове речи, он скочи и хтеде да трчи за њом, али прибравши се, опет седе и чврсто стиснувши зубе, натмури се. Ова непристојна, како он налажаше, претња нечим — раздражи га. „Пробао сам све“, помисли он, „остаје још једно — не обраћати пажњу“ — и он се поче спремати да иде у град и опет матери, од које је требало добити потпис на пуномоћству.

Она је чула звуке његових корака по кабинету и трпезарији. Код гостинске собе он застаде. Али не сврати к њој, већ само нареди да могу без њега предати Војтову пастува. Затим је чула како приведоше кола, како се отворише врата и он опет изађе. Али гле, опет уђе у вестибил и неко устрча горе. То је камердинер трчао по заборављене рукавице. Она приђе прозору и виде како он, не гледајући, узе рукавице и такнувши руком кочијаша у леђа, рече му нешто. Затим, не гледајући у прозоре, он заузе своју обичну позу у колима, пребаци ногу преко ноге и, навлачећи рукавицу, изгуби се иза угла.

XXVII

„Оде! Свршено!“ рече Ана у себи, стојећи крај прозора; и као одговор на ово питање — утисци мрака по угашеној свећи и страшнога сна, сливајући се у једно, хладним ужасом испунише јој срце.

„Не, то не може бити!“ узвикну она и прешавши собу, јако зазвони. Беше је сад тако страх да остане сама да је, не чекајући долазак лакеја, пошла му у сусрет.

— Сазнајте, куд је отишао гроф, — рече она.

Лакеј одговори да је гроф отишао у коњушницу.

— Наредио је да вам јавимо, да ће се кола одмах вратити, ако вам буде по вољи да се извезете.

— Добро. Чекните. Сад ћу написати писамце. Пошљите Михајла с писмом у коњушницу. Брже!

Она седе и написа:

„Ја сам крива. Врати се кући, да се објаснимо. Тако ти Бога, дођи, мене је страх.“

Она запечати и даде момку.

Она се бојала да остане сад сама и одмах за момком изађе из собе и пође у детињу собу.

„Шта је, ово није он, ово је сасвим друго! Где су његове плаве очи, његов љупки и плашљиви осмејак?“ беше прва њена

мисао, кад је спазила своју пуначку, румену девојчицу с црном гргуравом косом, у место Серјоже, кога је, при замршености својих мисли, очекивала да види у детињој соби. Девојчица, седећи крај стола, упорно и јако лупаше по њему запушачем и бесмислено гледаше у матер својим црним као трњинице очима. Одговоривши Енглескињи да је потпуно здрава и да сутра путује у село, Ана приседе крај девојчице и стаде вртети пред њом запушач од сатлика. Али гласни, јасни смех детета и покрет, који оно учини обрвом, тако је живо потсети на Вронског, да је журно, уздржавајући се од јецања, устала и изашла. „Је ли могућно да је све свршено? Не, то не може бити“, мишљаше она. Вратиће се. Али како ће ми објаснити онај осмејак, ону живахност после разговора с њом? Али и ако не објасни, ипак ћу поверовати. Ако не поверујем, онда ми остаје једно. — а ја нећу“.

Она погледа у часовник. Прошло је дванаест минута. „Сад је већ добио писмо и оде натраг. Није дуго, још десет минута... Али шта ћемо, ако се не врати? Не, то не може бити, Не треба да ми види уплакане очи. Идем да се умијем. Да, али јесам ли очешљана или не?“ упита се она. И није могла да се сети. Она опипа главу руком. „Да, очешљана сам, али кад, сасвим се не сећам“. Она чак не вероваше својој руци и приђе огледалу да се увери, да ли је збиља очешљана или не. Била је очешљана и није могла да се сети, кад је то радила. „Ко је то?“ мишљаше она гледајући у огледало на зајапурено лице са чудновато-сјајним очима, које уплашено гледаху у њу. „Та то сам ја“, одједном појми она и, разгледајући себе целу, одједном осети на себи његове пољупце и, стресајући се, мрдну раменима. Затим подиже руку к уснама и пољуби је.

„Шта је ово, ја почињем да лудим“, — и она пође у спаваћу собу, коју је Анушка намештала.

— Анушка, рече она, заустављајући се пред њом и гледајући у собарицу, не знајући сама шта да јој каже.

— Хтели сте да идете Дарији Александровној, — као разумевајући, рече собарица.

— Дарији Александровној? Да, ићи ћу.

„Петнаест минута тамо, петнаест натраг. Он већ иде, сад ће доћи.“ Она извади часовник и погледа у њ. „Али како је он могао отићи, оставивши ме у оваком положају? Како може да живи, не помиривши се са мном?“ Она приђе прозору и

стаде гледати напоље. Према времену, он се већ могао вратити. Али рачун је могао бити нетачан, и она се опет поче сећати кад је отишао, и бројати минуте.

У то време, кад се она примицаше великом часовнику да провери свој, неко се довезе. Погледавши кроз прозор, она спази његова кола. Али се нико није пео уз степенице, а доле се чујаху гласови. То је био послати Михајло, који се врати у колима. Она сиђе доле.

— Грофа нисам затекао. Отишао је на нижегородску железницу.

— Шта ти је? Шта... — обрати се она руменом, веселом Михајлу, који јој даваше натраг писамце.

„Та он га није добио“, — сети се она.

— Иди с тим писмом у село грофици Вронској, знаш? и одмах донеси одговор, — рече она Михајлу.

„А ја, шта ћу ја да радим?“ помисли она. „Да, идем до Дарије, то је истина, иначе ћу полудети. Да могу још и телеграфисати“. И она написа депешу:

„Неопходно ми је да се разговорим с вама, дођите одмах“.

Пославши телеграм, она оде да се облачи. Обучена и у шеширу, она опет погледа у очи угојеној и спокојној Анушки. Јавно саучешће видело се у овим малим, добрим, сивим очима.

— Анушка мила, шта да радим? — јецајући проговори Ана, беспомоћно спуштајући се у наслоњачу.

— Што се тако узнемирујете, Ана Аркадијевна! Та то бива. Пођите, расејаћете се, — рече собарица.

— Да, идем, — прибирајући се и устајући, рече Ана. — А ако дође телеграм, пошљите код Дарије Александровне... не, ја ћу се вратити.

„Да, не треба мислити, треба радити нешто, ићи, а што је главно, отићи из ове куће“, рече она, с ужасом ослушкујући страшно врење у своме срцу, и журно изађе и седе у кола.

— Куд заповедате?, — упита Петар, пре него што ће се попети на бок.

— На Знаменку, Облонскима.

С руског преводи
М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ХРОНИКА

КРИМИНАЛИТЕТ У ЕНГЛЕСКОЈ

Интересантно је за наше прилике сазнати кретање криминалитета у Енглеској, на коју се ми врло често у свима нашим друштвеним односима позивамо. Следећи податци дају нам о томе слику.

Укупни број осуда у години 1907—08 износио је 196.233 према 199.288 у години 1906—07. Број осуђеника у казненим заводима износио је на дан 31 марта 1908 г. 18.354 према 16.888 на дан 31 марта 1907. г.

Енглези су саставили један табеларни преглед о кретању осуђеника на робију за године 1855—1907. Тај преглед изгледа овако:

Година	Број осуђен.	Просеч. број становника	Проценат осуђен. од 100.000 становника
1855—1859	2589	19,257.000	13,4
1860—1864	2800	20,370.000	13,7
1865—1869	1978	21,681.000	9,1
1870—1974	1622	23,088.000	7,0
1875—1879	1623	24,700.000	6,6
1880—1884	1427	26,313.000	5,4
1885—1889	945	27,830 000	3,3
1890—1894	858	29,392.000	2,9
1895—1899	770	31,061.000	2,5
1900—1904	944	32,984.028	2,9
	Годишњи бројеви		
1905	977	34,152.977	2,9
1906	1042	34.547.016	3,0
1907	1075	34.945.600	3,1

Просечно време казне које као најмање изричу судови јесу 39 дана за људе, 26 дана за жене; просечно време робије износило је 4 године и 4 месеца за људе и 4 године и 1 месец за жене.

Осем тога Енглези су израдили један други табеларни преглед, у коме су обухваћене све осуде, и за најмања кривична дела. Тај преглед изгледа овако:

Година	Укупан број осуђених	На 100.000 становника
1881	149.074	579,8
1882	161.438	621,5
1883	163.714	621,6
1884	160.836	604,0
1885	159.982	594,2
1886	147.632	542,3
1887	154 600	561,7
1888	147.799	531,0
1889	153.963	547,2
1890	145.268	510,6
1891	140.632	488,9
1892	137.260	473,2
1893	145.538	494,9
1894	156.466	526,2
1895	147.827	491,7
1896	153.952	506,5
1897	148.113	482,1
1898	153.965	495,7
1899	160.059	509,7
1900	153.460	483,4
1901	148.600	460,7
1902	166.996	513,4
1903	176.557	535,0
1904	189.888	568,9
1905	197.941	568,2
1906	195.056	571,1
1907	178.343	516,2
1908	175.602	505,4

Кад се изближе прегледа ова статистика види се, да се број осуда због туче, прошње, ноћног скитања и проституције смањио, напротив број осуда због просте крађе, повреде и злоставе деце и пијанства повећао се.

Стално смањење криминалитета опажено је код малолетника. Табеларни преглед изгледа овако:

Година	Осуђени испод 12 година		Осуђени између 12—16 година	
	мушки	женски	мушки	женски
1897	57	1	1541	89
1898—1899	42	1	1586	93
1899—1900	18	1	1193	60
1900—1901	17	3	1315	49
1901—1902	17	2	1235	41
1902—1903	10	—	1024	29
1903—1904	9	—	1030	42
1904—1905	7	—	1141	43
1905—1906	3	—	999	30
1906—1907	4	—	704	20
1907—1908	3	—	548	18

Директор казненог завода у Бирмингхаму подноси извешће, да је број осуђених малолетника од 50 у години 1906. спао на 20 у години 1907, а на 0 у 1908 години. Како се тврди ово зависи од дејствовања једног суда за малолетнике који постоји у истом месту.

Извештај комисије за казнене заводе утврђује напретке које је учинио тзв. борсталски систем, који се састоји у нарочитом васпитању коме сс подвргавају малолетни осуђеници од 12—16 година. Први такав покушај учињен је у Бедфорду 1899—1900 г. и он је показао корисне резултате тако да се после тога приступало, по том принципу, подизању тако удешеног завода за васпитање. Поред моралног васпитања овај систем обраћа пажњу и на телесно јачање и обучавање у каквом занату. Он се примењује према лицима, која су осуђена на казну лишења слободе краћу од године дана. Малолетници, који су осуђени на дужу казну држе се у казненим заводима у Борсталу и Линколну по једном другом систему названом „фулбор стал-систем.“

Што се тиче поврата енглеска статистика даје податке о његовом чудновато великом броју. Табеларни преглед даје овакву слику: (Види таблицу на стр. 301).

Од 134.519 људи и 40.910 женских, који су осуђени у 1907—1908. г. на казну лишења слободе било их је 60.792 међу првима и 10.246 међу другима, који нису пре тога судски кажњавани.

Година	Бр. осуђ. на казну лишења слободе		Од 100 осуђених повратници су:	
	мушких	женских	мушких	женских
1900	107.724	45.118	54,7	73,4
1901	101.493	46.540	52,4	72,3
1902	118.027	48.253	51,9	70,6
1903	126.754	49.591	51,4	70,6
1904	139.236	50.689	50,7	71,4
1905	149.984	48.983	51,1	73,6
1906	186.686	47.408	52,5	75,1
1907	135.505	42.861	55,4	77,7
1908	135.651	40.951	55.0	75,0

Од 1122 човека и 41 жене, који су осуђени на принудни рад било је само 184 човека и 7 жена, који нису раније били кажњавани.

Статистика особито истиче значај подвајања осуђеника и строгост која се врши у погледу одвајања злочинаца из навике од први пут осуђених и извршења казне према њима.

Од осуђеника казнених завода, у којима је од 1879. г. уведено ово строго одвајање, било је од 3725 људи и 158 жена само 49 људи и 1 жена осуђених на робију, који су у повратку поново осуђени на робију.

Статистику дисциплинских казна у заводима показује овај табеларни преглед:

Година	Број осуђеника дисциплин. кажњ.	На 100 осуђеника дисципл. су кажњ.
1900—1901	16.195	7,7
1901—1902	17.704	7,6
1902—1903	16.646	6,8
1903—1904	21.252	8,1
1904—1905	27.954	10,3
1905—1906	24.357	8.9
1906—1907	19.088	7.6
1907—1908	20.112	8,1

Што се тиче стања здравља статистика тврди да је добро; у години 1907—8 било је 42 смртна случаја на 1000 према 57 од 1000 просечно за време од последњих 25 година. Овај

број не изгледа ипак тако мали поред свега тврђења, да је стање здравља добро. Душевних оболења било је 128 у 1907—7 години према 139 у претходној години. И овај број даје повода за размишљање о томе: да ли је душевно стање ових лица у времену утврђења њихове кривичне одговорности довољно и пажљиво испитано. Тај број представља једно стање о коме се мора размислити.

У свима заводима обраћа се пажња да осуђеници буду забављени радом и да се обуче каквом занату.

D-r Д. М. Суботић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Ј. Томић као историк.

V

Наши досадашњи чланци о Ј. Томићу као историку морали су учинити на читаоце врло мучан утисак. Ми смо у њима показали како један Академик издаје латинске документе просто скандалозно; како су му „расправе" и „студије" по правилу преводи и пуне багатела; како тај „научник" у главном црпе из италијанских извора, а италијански језик зна сасвим недовољно; напослетку, како се он према Академији Наука, која га је тако високо уздигла и која је годинама стрпљиво сносила да је срамоти и експлоатише, како се, велимо, према тој Академији показао јединствено ружно, бацајући на њу, ни криву ни дужну, блато којим је сам своје лице попрскао. Читаоци се несумњиво питају, говоримо ли ми о једном случају из научне патологије или Академик има о моралу хотентотске појмове.[1]

[1] Још мање зна свет шта да мисли о Ј. Томићу после открића г. Ст. Станојевића да је наш вајни Академик извршио ординаран плагијат и скроз неисправног одговора Томићевог у — преко тридесет бројева „Одјека". Тешко да је ко имао нерве да прочита тај одговор, а он је тако карактеристичан. Каквих ту нема недостојних неистина, каквих детињастих стратагема, недотупавности, преклапања! Па тек форма, — та том приликом је Ј. Томић надмашио сам себе, шта да кажемо више. Али је најодвратније, како се Академик брани од оптужбе да је извршио плагијат. Он каже да се у пасусима које је узео из неких француских књига налазе само аксиоми, а они нису ничији. Али прво, Академик није доказао да су те мисли доиста опште благо; и ако вели да се оне налазе чак у свима уџбеницима, ипак он није навео уопште ни из једног дела цитате који би то потврдили. Друго, и много важније, Томић или не зна (и онда је то неурачунљивост), или неће да зна (и онда је то — ?) да његов плагијат остаје и онда, кад су то све аксиоми. Само у том случају он није плагирао мисли, него форму. Он би

Изнели смо против J. Томића страшне, досада ваљда и у нашој научној књижевности нечувене, оптужбе, али смо ипак далеко од тога да смо изнели ма и у најкрупнијим потезима оно што се против њега може изнети. О његовом оријенталском мурдарлуку, о том како он зна нпр. немачки, о бедној његовој научничкој култури, логици, духу, итд., о томе ћемо тек писати. Уверени смо да ће сви наши идући чланци изазвати буру и огорчење против Академика. За данас пак хоћемо мало да разгалимо и освежимо публику, и зато ћемо се позабавити стилом J. Томића. Тиме нећемо да кажемо да и идуће странице неће бити страховите за Академика. Али стил његов има у себи и комичнога елемента у највећој мери. И тако, наша ће данашња тема, истина, у целини бити веома, веома жалосна, али код појединости нећемо се моћи уздржати од смеха, сити ћемо се исмејати. J. Томић је у пуном смислу те речи полуписмен. Он често не зна најобичније изразе, он не уме да искаже најпростију мисао коректно, он употребљава стране речи таман онако као нешколовани људи, он прави луде анаколуте и невероватне галиматијасе, он има правих километарских реченица, и то каквих, он — али да пустимо њега самог да говори.[1] И то да га чујемо, с малим изузетком, кад нам се обраћа преко Академије, кад ваљда и сам највише води рачуна о одећи у коју ће обући своју духовну — недоношчад.

Ево један малени низ примера тог фамозног стила:

„у исправама о сређивању (!) међе између представника млетачке и турске власти“ („Глас“ 68, стр. 8).

„творци докомената“ (Ibid. стр. 9).

„постигну (!) какву материјалну награду“ (Ibid. стр. 9).

„Зато не само што му показаше друге учеснике, него чак обележише (!) себе и своје синове“ (т.ј. означише себе и своје синове за кривце) (Град Клис итд., стр. 243).

тада био плагијатор исто онако као нпр. онај бедни поета који би украо стихове: „Чудна врева, чудна смеса, Комеша се тамо амо: Један прода, други купи, Трећи стоји, блене само“ итд., стихове у којима ваљда нема ни једна мисао какве тражи Академик за плагијат. Шта више, за Томића би у овом другом случају ствар стајала још горе, него у првоме. Јер то би значило да он чак ни аксиоме не уме својим речима да искаже.

[1] Тако мизерно у нашој научној књижевности пише још само Милоје Васић, чувар Нар. Музеја, који се и иначе као научни радник може мерити с J. Томићем.

„Из познатих писама и депеша млетачких Мехмед-паша се указује (?) као велики лакомац (?)“ („Глас“ 55, стр. 124).

„Добар поклон разгали (?) санџак-бега“ (Ibid. стр. 117,3).

„Провидур је похитао тамо да лично допринесе опреми (?) манастира“ (да спреми манастир за одбрану) (Црна Гора за Морејског Рата, стр. 218).

„писма... обележеног (?) 4. новембром“ („Из историје Црне Горе“, стр. 19).

„Ловро... утуче (! потуче) чуваре“ (Један лист из историје срп. народа, стр. 8).

„преписи су... местимице погрешно изведени (?)“ (Пећски патријарх Јован, прим. 118).

„узрок раду на заузимању Клиса овом приликом не треба тражити у подстицају с поља, као што је то бивало (? Шта је бивало?) и пре и после тога“ („Клис“ стр. 8).

„није реч... о питању... пловидбе ћесаревих поданика морем и у помоћ Клису (пловидба у помоћ?) (Ibid., 158).

„за опасности предвиђене у вези (!) с првим решењем“ (Ibid., 168)

„саопшти му... узрок зашто одлази. У њему (= узроку!) вели да се... мора вратити“ („Из историје Црне Горе“ 18).

„под изговором (!!) да су у Котор морали доћи у већем броју него што је у обичају, због заваде с црногорским племенима, број њихов био је толики да се учинило Калбу, да ће га даривање толиких људи... стати много при овако оскудним средствима“ (Црна Гора за Морејског Рата, стр. 62).

„испалише два топовска метка, не би ли нападаче уплашили и натерали их на повлачење. Али ови то не учинише (! = не повукоше се)“ (Ibid., 133).

„Њом (извесном политиком) се поступно припремало да Црна Гора буде турска покрајина, а одласком Ђурђевим завршен је чин“ („Глас“ 60, стр. 132).

„узрок, у чијем (!!) сам се испитивању морао вратити из XVI столећа у XV и проучити обележено (?) доба“ („Глас“, 58, 145).

„наћи зачетак каснијем појаву (!): неопажању (!) кретања српског народа у Црној Гори у XVI столећу“ (Ibid., 145)

„Име спахије, и дужност с њим скопчана, налази се у споменицима.... („Глас“ 68, стр. 44, прим. 76).

(Података о извесним односима) „нема довољно према (!) времену колико ти односи трају“ (Ibid., стр. 9).

„Добар број података... јесу рад (!) млетачких службеника“ (Ibid., стр. 9.)

„реч (је) о... догађајима новим према стању које је дотле постојало“ (Ibid., стр. 10).

„(догађаји који су) допринели постанку података за ово питање.“ (Ibid., стр. 10).

„његово (тог факта) постојање (?) нико није доводио у сумњу, да га је требало нарочито утврђивати“ (факта утврђивати?) (Ibid., стр. 10).

„И Ускоци су капетаново одобрење разумели као што су и учинили: да могу правити излете.“ (Из историје сењских ускока, стр. 100).

„Пре тога пак, познат ми је само један помен Баја од 1664. год. у Вучетићевој радњи о Дубровнику за кандијскога рата, али је овај помен таког карактера, да се не може закључити је ли заиста Бајо Николић.“ (Последње две године живота и рада Харамбаше Баја Николића Пивљанина, стр. 8—9).

„не би ли наговорио народ да отпадне од Турака и да га одвођењем у пљачку покрви с Турцима“. (Ibid., стр. 30).

„република... новцем и обећањима куповала је живот суседних Срба..., да ратују за њен рачун.“ (Ibid., 29).

„Млетачка жеља могаше бити чудновата или бар тако намерно схваћена на Порти и пребацити се (!!) Сињорији што се толико заузима за Ђурђа“ („Глас“ 60, стр. 72).

„Шпанци (су) били у могућности да сазнаду за млетачке преговоре и за њихов прави смер, и да су их (?) могли лако осујетити (!!), имајући (!!) шпански двор утицаја на ћесарев“. (Из историје сењских ускока, стр. 135).

„Највећи пак успех... јесте Зеново придобијање (?).... Висариона (= то што је придобио Висариона) да... ради на млетачкој ствари на једној ствари код црногорских... племена, и на другој одржавајући (!!) везе са патријархом пећким.“ (Црна Гора за Мор. Рата, стр. 58)

„Кад сам... с првим огледима рада... имао некаквог (?) успеха, мном је владало осећање које се констатује (!) код свакога писца“ („Клис“ III).

„из разних аката... обичних (?) и правних (?), јасно (се) види континуитет (?) обележеног (?) факта у току од два столећа" (факт у току два века?!) („Глас" 68, стр. 94—5).

„догађајима, чије је констатовање (?) случајно изазвало њихов (података) постанак" (Ibid., стр. 11).

„И онај први факат (да је тј. Ц. Гора под Турцима) непрестано је постојао. Он је био у континуитету (!)". (Ibid., стр. 10).

(због тога што су неки документи постали на месту где се дешавају догађаји о којима се у њима говори и што се они који су их написали добро обавештени људи) „јасна (нам је) концепција тих докумената". (Ibid., стр. 8—9).

„Кад се има у виду ово млетачко преговарање са султаном Мехмедом 1480. и 1481. год., из ког се види како су Млечићи пристајали на уступке само да буду на миру и кад се с тим доведе у везу писање млетачког сената свом баилу у Цариграду, како је Иван по доласку из Пуље од њих тражио помоћи па му је они нису хтели дати, да не би кварили мир са султаном, треба знати (!) да Млечићи са тог истог разлога не би ступали у преговоре с Иваном, да овај већ није поправио односе са султаном, јер би иначе таким својим поступком нанели очиту увреду Бајазиту, код кога су онако журно исословали потврду ранијег уговора с оцем му Мехмедом, где, као што нам је познато, није било ни речи о Ивану као господару Црне Горе, коју су били заузели Турци те тим и у том крају постали суседи млетачки, због чега су морали средити питање о међама". („Глас" 58, стр. 179).

„Да би пак, на Порти извео (?) правилно решење питања о соли, имао се постарати да одврати Турке од *наговора Дубровчана* да продају сô у Новом, јер (!) се тим умањују приходи града Котора и његовог становништва, услед (?) чега ће бити расељавања из града, од чега (?) може бити користи само по суседна турска места, с тога (?) нека пристане на све погодбе..."[1] („Глас" 60, стр. 99).

„Мас Латри... осуђивао је поступак Млечића, док је Фулин бранио поступке Већа Десеторице, али говорити о наивности рада овог Већа... била би бесмислица, као што и за ову аферу Мартина... није потребно ништа више до да се види

[1] Где је тај гимназијски наставник који свом ученику IV разреда не би за овакав стил дао јединицу?

шта пише о том Малипјеро..., па кад се то упореди са она три документа што их објави Ламански... може се видети". („Глас" 60, стр. 121, прим. 176).

„Безазлени народ српски жудећи за слободом и будућношћу, како му је сликаху ови туђински агенти, врло често биваше њихово просто оруђе те не суђаше (?) о могућности успеха, јер (!!) чим су се (би се?) ови агенти јавили у западним српским крајевима, добијаху два најодсуднија противника сваком свом раду, те је учешћем (?) њиховим (чијим?) народ свагда стављан на нова искушења. Највећи ометачи (!) каквог било успеха беху Турци и Млечићи". („Глас" 55, стр. 112).

„Даље, претпостављајући, са много вероватноће, да та помоћ неће користити колико се очекивало, што су Турци довољно јаки, те ако падне Клис, да ће самим тим нестати опасности од ћесарева покушаја да завлада оним крајевима, па ће престати и бојазан од побуне млетачких поданика и за губитак градова; док кад би се тамо појавило шпанско бродовље, и да падне Клис, на догледу су нове недаће. Што се пак тиче опасности од Турака, и у том погледу биће је мање... А уз све то Сињорија се лакше могла правдати пред Турцима што није успела да омете помоћ Клису од ћесареваца, представљајући га као покушај сличан толиким ускочкима, него (!!!) појаву шпанског бродовља у тамошњим водама"[1] („Клис", 168).

„Ну млетачка Сињорија није могла то лако постићи са својим бродовљем растуреним против Ускока, који су се јављали где им се нико није надао, са другим растуреним по далматинским лукама и поред градова, које је служило месној одбрани и да прати товарне бродове, и даље доле око Крфа и Ћифалоније, или и још даље око Крита".[2] (Из историје сењских ускока, 25).

„На тај начин Ускочко Питање, коме су противници млетачке републике, увлачећи га у друга крупнија питања и стварајући (!) га саставним делом других, којима се ишло на штету републике, хтели у току 1606 године дати друкчији вид од дотадашњега, док се међутим Сињорија старала да га због тога дефинитивно реши, па кад то није могла, гледала је да бар не добије карактер какав су му хтели дати њени противници, у почетку 1707 године задржало је свој ранији вид". (Ibid., стр. 147).

[1] Ако није литерарно, а оно је бар просто и јасно!

[2] Јадна, јадна стилистика!

У „Историји у народним епским песмама о Марку Краљевићу I“ (Академијино издање) — једној идиотској књизи, идиотској у целини и у појединостима, и о којој стога нити смо досад што помињали нити ћемо што помињати у идућим чланцима — има пуно реченица које просто упропашћују својом — дужином. Тако

на стр.	142 и 154	има	по	једна	реченица	од	21	реда
„	13—14	„	„	„	„	„	24	„
„	18	„	„	„	„	„	25	„
„	159	„	„	„	„	„	27	„
„	128	„	„	„	„	„	28	„

итд.

Ево, на завршетку, још неколико примерака овог фиyног стила Академиковог:

„Турци беху гори: гледали су да се користе силом и мало су водили рачуна о свом обећању, за то је млетачка политика према Турцима полазила од неверовања Турцима ни у ком случају“.[1] („Глас“ 58, стр. 193).

„што сам више улазио у суштину ствари и у колико сам јаче (?) сазнавао... — осетио сам“ (ваљда: осећао сам?) („Клис“, III).

„млетачки бродови неће спречавати (?) на мору две барке..., што (?) за већу сигурност има затражити са̂м Калвучи под видом (?) да тим (чиме?) жели помоћи једног свог службеника“ („Клис“, 32).

„Од факата до сад познатих доста је споменути само (та и та), и упоредити их са подацима из доба (тог и тог) па видети како се овај уговор... указује (?) као да га је градио Ђурађ за заштиту својих интереса према републици те (!!) овој спори све због чега је имао несугласица с њом за све време своје управе Црном Гором“ („Глас“ 62, стр. 53).

„Колико је пак то запажање (опаска) тачно“ („Глас“ 68, стр. 10).

„...1602... бише... постављени нови (санџак-бези)... Постављање (?) првог не би по вољи... мухамедовцима...“ („Глас“ 55, стр. 115)

„Долазак Мехмедов на тај положај не само да у Млечића није изазвао (?) добар утисак, већ им је био и потпуно загонетан (?), јер (?) избор не одговараше потреби. Овај, пак, какав

[1] Врло елегантно.

је био није ни чекао дуго да се покаже и посведочи (?) већ добивено (?) мишљење. Он наскоро нађе повода (?) састанку и договору с кнезовима..., како (?) би дошао до поклона. Његово понашање (?) том приликом, простачко суђење (?) о положају и задатку (?! чијем ?) и неумешност у понашању (мало час „понашање“, а сад „неумешност у понашању“) са сувише пажљивим суседима својим“.. Ibid., стр. 116).

„Час придобијањем час опет претњом успео је да.... придобије без мало сва племена...“ (Црна Гора за Мореј. Рата, стр. 57).

„Турци спречени немогућношћу (!) да брђанска племена нападају силом“ (?). (Ibid., стр. 62).

„Што се пак дошло до тога они су кривили Млечиће, који кад нису спречили да се и даље стрепи и пати од Ускока, Турци су им стали претити“.[1] (Из Историје Сењ. Ускока, стр. 73).

„Тамо се вели како су се хајдуци после кратког прекида у нападима на дубровачке поданике поново одали том послу (ком ?) и на неколико дана пре овога догађаја с Бајом једна чета хајдука била је напала на неки омањи караван турски, који је носио сô из Дубровника па су убили (ко? чета?) спроводника, со просули и коње одвели, што ће бити да се тиче оног првог плена Бајових хајдука учињеног (?) приликом последњега похода“ (Пивљан. Бајо, 26).

Рекли смо прошли пут да ћемо одсада сваки чланак завршавати с речима како Ј. Томић не може више остати у Срп. Краљ. Академији Наука. Мислимо да с пуним правом и данас можемо завршити с том примедбом. Свакој Академији Наука у првом је реду дужност да негује матерњи језик. Може ли, према томе, у нашој Академији седети, и то као редовни њен члан, један човек који тако скандалозно влада српским језиком? Та да ништа друго нисмо изнели против Томића, већ због оваквог његовог стила Академија би требало да га уклони из своје средине. А треба знати да томе закон њен не стоји ни најмање на путу, као што многи мисле.

Н. Вулић.

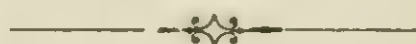

[1] Тако ваљда не пише ни један општински ћата!

БЕЛЕШКЕ

Друштва.

Српска Књижевна Задруга. — Књижевни одсек одржао је састанак 10 августа 1910 године. — Записник ранијега састанка прочитан је и примљен. — Прочитан је реферат г. г. д-ра Јована Радонића, в. професора Универзитета, и д-ра Тихомира Р. Ђорђевића, доцента Универзитета, о „Историји Српскога Народа за Немањића и њима савремених владалаца српских“, коју је г. Јован Ђорђевић, професор гимназије, поднео на Задругин конкурс за спис о Српском Народу. Према прочитаном реферату одлучено је: не примити спис г. Ђорђевића за издања Задругина. — Г. Петар Д. Јокић, чиновник у Управи Државних Монопола, шаље на оглед преводе својих двеју приповедака Коломана Миксата „Племићско Гнездо“ и „Краљево Одело“ нудећи збирку ових приповедака за издања Задругина. Дато на реферовање члану, г. Јеремији Живановићу да види, може ли се г. Јокић употребити за превођење с мађарскога. — Г. Сима Матијевић, пензионар, нуди за издања Задругина свој превод списа Себастијана Кнајпа „Моје лечење хладном водом“. Пошто спис овај, стручношћу својом, излази из круга Задругиних издања, то се не може примити за њих. — Г. Л. С. Хаџи Несторовић нуди за издања Задругина своје преводе с француског двеју драма г-ђе Толе Дорејан (кнегиње Мешчерске): „Кудијар или Сејач смрти“ и „Смрт Петра Великог“. Како Задруга првенствено из великих књижевности прима само дела најугледнијих књижевника, то је одлучено: да се понуђени рукописи врате преводиоцу. — Спремљен је за главни одбор предлог о хонорарима за досада штампане радове и оцене.

„Матица Српска“ у Дубровнику. — „Матица Српска“ у Дубровнику отпочеће ускоро издавати појединa научна и књижевна дела. Као прва књига ових издања биће „Наше приморје“, од Марка Цара. Сем тога, ако не буде каквих сметња, ове ће се године, као Матично издање, штампати књига „Историја Боке иза аустриског владања од године 1787 до 1805—6 и од године 1811 до 1817—18“. Матица је још одредила 1000 круна да се издају као награда за спис о „Културном и економном развитку Срба у Аустро-Угарској од најстаријег доба до данас“. Писци своје рукописе треба да пошљу Матици најдаље до краја 1911 године. Матица је настала да ступи у књижевне везе са сличним српским и хрватским удружењима. Са „Матицом Српском“ у Новом Саду она се већ споразумела, а води преговоре још и са „Матицом

Хрватском“, „Матицом Словеначком“ и са „Матицом Далматинском“. — („Б. К.“).

Књижевност.

О Николи Гучетићу. — Из „Smotre Dalmatinske“ оштампао је у засебну књигу Амброж Бачић, доминиканац, библиотекар доминиканског манастира у Дубровнику, свој чланак о Николи Гучетићу, дубровачком писцу из XVI века, о коме је раније писао и д-р Мих. Вујић („Економно-политички погледи Дубровчанина Н. В. Гучетића“, Карловци, 1900). У овој је књижици Бачић укратко изложио живот Гучетићев, и о томе даје неке нове податке. Књижица је ова леп прилог познавању књижевног и научног рада у старом Дубровнику. Књижица је штампана у Задру 1910 год. и носи наслов „Nikola Gučetić (Gozze)“. Napisao O. A. Bačić, dominikanac (у 8^{0}, стр. 21.).

Дантова „Божанствена комедија“. — Добили смо на приказ, у веома лепом издању, нов превод Дантеове „Божанствене комедије“ од которскога бискупа Фрање Учелинија (Тице). Књига носи наслов: Dante Aligieri, Divna Gluma. Preveo и protumačio F. T. (Nakladom Biskupskog Sjemeništa „Lavova“ и Kotoru. Kotor, 1910. Bokeška štamparija. У в. 8^{0}, стр. 594. Cijena bez poštarine kr. 6).

Дантова „Божанствена комедија“ позната је свима писменијим људима, бар по чувењу. Она је преведена скоро на све јевропске језике, као један међу највећим песничким саставима у светској књижевности. О значају и вредности њеној није потребно говорити, а нарочито у једној белешци, јер су о њој писане многобројне студије и коментари. На овоме месту хоћемо само да саопштимо нашим читаоцима да је овај спев преведен и на српски језик.

Преводилац је одличан зналац талијанског језика и из превода се види да је Данта тако исто одлично разумео. Али то није довољно за преводиоца Данта. Данте је један од најтежих писаца за превођење. У овом његовом спеву има тако много тешких и неразумљивих места, да су и најближи потомци Дантови морали тражити коментаре. Данта је тешко читати и ученом Талијану, а камо ли обичном читаоцу друге народности. Данте има своје мисли и свој начин изражавања које у великом делу чине његову величину као песника. Преводилац не може све да преведе. Није-дан превод „Божанствене комедије“ није оно што је и оригинал, па ма како то био добар превод. Стога се ни од нашег преводиоца не може тражити толико. Он и сам не мисли да је постигао циљ. Ево његових искрених речи и тачног суда о овом преводу: „Предмет Дивне Глуме узвишен је, дјело умјетнички уплетено, и чешће наумице магловито. За то ко узме у руке и ови превод, нека се оборужа стрпљивошћу и нека пази на примједбе и тумачења. Ово није речено намјером, да се об овом покушају буде судило повољно, јер сам увјерен да мучни посао није ни из далека дођеран... Ипак може бити да се овђе нађе штогод, те неће бити само пљева: гђекоје зрнце може ишчепрљат и слијепа кокош. Тврду ледину, код нас још непреорану, ја сам тек подорао; а било би ми најмилија награда, кад би након мене ово плодно тло искрчиле снажније мишице и обдариле нашу још оскудну књижевност ваљаним преводом Дивне Глуме. Било би труда; али вријеме не би било изгубљено. У то име закључујем како и поп Мићо: Ко зна боље широко му поље“. Овоме се суду преводиочеву

нема шта особито ни додати ни одузети.

Преводилац нам је дао превод у стиху, и то Дантов једанаестерац он је преводио српским десетерцем, и то са сликом као у Данта. Само то постићи, треба особитог труда. И преводилац је то постигао, али је много и жртвовао и то је, како нам се чини више жртвовао јасност него ли верност, ма да је и ова по негде страдала. Узмимо баш прву терцу, почетак „Пакла“. У оригиналу је:

„Nel mezzo del camin di nostra vita,
Mi ritrovai per una selva oscura,
Che la diritta via era smarita“.

Преводилац је то овако превео:

„Баш у јеку људског нам живота
Мрачном шумом некуда заблудих
Јер се зашло с правца изван плота“.

Преводилац је превео песникову мисао скоро сасвим тачно, али не и истим начином исказану. Таких измена има врло много. Али, рекосмо већ, јасност је много више страдала. Да би добио правилан стих и слик, он употребљава врло често провинцијализме, а понекипут просто кује речи.

Па ипак се овај превод може читати. Треба се истина, како то лепо каже преводилац, оборужати стрпљивошћу, али се без тога Данте не може разумети. Треба имати на уму оно што каже преводилац: „Кажу Талијанци: Проучавање Данта, а не штиво Данта“. Ко хоће да ужива у Дантовој поезији, мора је прво пажљиво проучити.

Писац није тачно превео ни име овога спева. У оригиналу се он зове „Divina commedia“, а он је превео са „Divna Gluma“. „Commedia“ се може превести са „глума“, али „divina“ и „дивна“ није исто. Он то овако објашњава: „Ово је дјело сам пјесник прозвао Глумом, јер је то позорница, на којој нам се представља васиони свијет. Потомци придодаше ријеч Дивна, јер је постала предметом удивљења учевоме свијету. Divina у овом случају преведена са Божанствена, не чини се умјестно, јер Божанство стоји о себи, не смије се приписиват створењу: па и придјев Божанствен имао би се употребљават искључиво кад је ријеч о преимућствима нарави Божије“. — И ако нам ово објашњење није довољно, ипак немамо особитих разлога да га не примимо.

Преводилац је дао и кратак преглед живота и књижевног рада Дантова. Преглед је овај написан врло лепо и он нам је добро дошао, јер се код нас Данте зна само по имену. Тако исто дао је опширан коментар. Све то казује да је преводилац уложио веома много труда око овог посла.

Да споменемо још нешто чиме је преводилац стекао наше особите симпатије. Он је ово дело посветио „Слози и љубави Хрвата и Срба, једнокрвне исто језичне браће“. Велика је ова мисао и златна је ова реч. Хвала му на њој, јер нам њоме даје најлепше наде за заједничку будућност, нашу и наш браће Хрвата.

Књига се може набавити од Бискупског Сјеменишта „Lavova“ у Котору. Цена јој је, без поштарине, 6 круна. Поштарина за Србију износи 1·40 новчића за 1—4 примерка. Нека је ова књига од наше стране нашим читаоцима најтоплије препоручена.

Српство у Београду. — Г. Павле Ст. Павловић, професор, штампао је књижицу под насловом „Српство у Београду“, (комад у једном чину с певањем. Музика од Ј. Маринковића и Б.

Јоксимовића. У 8⁰, стр. 39. Цена, са засебном свеском нота, 2 динара).

Писцу овога комада није била намера да да̂ позоришно дело, писано по правилима по којима се таква дела пишу. Он је приликом анексије Босне и Херцеговине, а по угледу на дело које постоји у француској књижевности, изнео мисли о потреби јединства и слоге између покрајина у којима, под различном културним и политичким приликама, живи српски народ. Његова је мисао изведена у овој књижици на овај начин.

Он је све српске области персонифицирао; сваку област представља по једа женска. Престоница Краљевине Србије приређује свечаност, на коју је позвала све своје сестре, све српске области. Ове се одазивају томе позиву и долазе свака у народном оделу свога краја, говоре говором свога краја, певају песме мелодијама свога краја и доносе престоници поклоне у производима свога краја. Разноликост ношње, говора и песама чини ову слику веома живописном. Али ова слика има и један дирљив моменат, а то је појава двеју српских, поново заробљених, области — Босне и Херцеговине. Оне се јављају напослетку, покривене црним велом и растужене својом судбином. Њих остале области радосно дочекују и престоница им скида црни вео. Босна се осталим областима представља снажном песмом „Јадна Босна“ од Каћанскога, коју је нарочито за ову прилику компоновао наш најбољи композитор г. Јосиф Мариниковић. Херцеговина пак, место песме, декламује такође силну песму Ђуре Јакшића „Европи“.

Овај је комад први пут представљан у Краљ. Срп. Народном Позоришту 5 марта 1909, на концерту који су ученице београдске женске учитељске школе давале у корист патриотских циљева, и био је особито лепо примљен. Он је тада још више појачао ондашње наше необично јако патриотско одушевљење и срџбу противу непријатеља који нам је отео две најдраже наше покрајине. Али вредност и значај овога комада није престала са ондашњим моментом. И ако смо се ми прилично умирили од тога тренутка, опет овај комад у свакој прилици може изазивати у нама иста осећања као и пре. С тога он има и трајну вредност. Наше школе и друге корпорације не треба никад да пропусте, приликом приређивања, каквих забава или свечаности, да дају овај комад. Песме, које се у овоме комаду певају а које се веома лепо хармонизирали наши уметници Ј. Мариниковић и Божа Јоксимовић, биће увек лепе јер су наше, и оне се представљањем овога комада могу раширити у масу народа, и на тај начин, бар донекле, потиснути она досадна певања мађарских и других песама које се свуда око нас чују. Писац је стога заслужио нашу особиту захвалност за труд око састављања овога комада, а још више што није жалио новаца око штампања. Стога наша читалачка публика треба да прихвати овој књижицу. Њу треба нарочито да имају куће у којима се негује музика.

Техничка израда ове књиге, и текста и нота, у сваком је погледу изврсна. У тексту има 13 лепих фотографских снимака, а натписни је лист украшен лепим цртежем г-ђе Бете Вукановићке, на коме су нацртани грбови српске области.

Звуци Живота. — Ст. Ст. Крстић, штампао је збирку својих песама под натписом „Звуци живота“. (У Београду 1910. Штампарија „Доситије Обрадовић“. У 8⁰, стр. 117. Цена 1,50 дин.). — У овој збирци штампао је Крстић око 80 песама, које је поделио у групе: „Последњи вапаји“, „То су они...“,

„Струне вечите чежње“, „У часу поноћи“, „Дах вечери“ и „Стара прича“. Испред свију ових песама је, као неки предговор у стиху, песма „Моја лира“. У тој песми је као нека песникова изјава о чему и како мисли певати. Изјава његова није баш јасна, али читалац ипак, кад добро промисли прочитавши ову песму, може дознати шта песник хоће. Он се прво пита шта да пева, и са тим питањем обраћа се некима, а коме — ми не можемо погодити. Тима „некима“ он каже: „Заслуге раније, што су вам биле, — бесмртније су лире поцрниле“. И онда их пита „Где су вам дела уместо снова? — Камо? Што је понос за наше дане? Само неколико већих галама — И једна гомила сва уштркљава“. Стога он неће да велича продане душе, да каља лиру и да јој кида жице, нити ће да пева „народне трзавице“. Он то неће, већ хоће да велича „дела љубави“ па додаје: „нека је моја Лира мртву слави“. Он хоће, сем тога да броји „ниskости наших дана — Да с' види слога злобом отрована“. И најзад чисто као да прети:

„Певаћу смело, нека дрхти Лира!
„Јецаћу докле је снаге у мени;
„О, да-л ће ме чути ови камени!...“

И онда збиља настаје певање и јецање, и то певање и то јецање његово некако је необично. Нама се чини да песник без разлога пева и без разлога јеца, те је то певање и јецање стога необично. Да ли то све чују они „камени“, не знамо; али да ће се они, који чују, скаменити, то је више него сигурно. Скамениће се прво од чуда: откуда овоме песнику толика одлучност и смелост да ове своје песме штампа.

Да говоримо озбиљно. Ниједна од песама у овој књизи није песма ни по облику ни по садржини. Оне су само на поглед песме зато што су у стиховима, који су, како је неко негде написао, „написани један испод другога и имају на крају слик“. Ти су стихови врло рђави и не могу се никако читати, ако се читају као стихови а не као проза. А ако се читају као проза, онда им недостаје стил. Читалац је на великој муци. Има песама које се могу, без икакве промене, читати као проза, и то као проза неких наших дневних листова. Овде ћемо исписати једну и иначе занимљиву строфу из исто тако занимљиве песме „Ћифтизам“, и то не у облику стихове, већ у облику прозе, па ће се лепо видети какви су ови стихови. — „...И ако је измеђ' светлости и њег' антагонизам; ћифте ће још за дуго тријумфовати. Време наслађује гадан, преображен ћифтизам: — он ће с' гордим господарем човечанства звати“.

Песник треба, на првом месту, да пева са осећањем (или да пева осећања, или да има осећања, или... како још хоћете!). На жалост, ми овде не могосмо наћи ни једне песме у којој има песничког осећања. Песник истина то жели и напреже се да то постигне, али му је сва мука узалуд. Он може само да уобрази. У песми „Слепи песник“ он узвикује: „Силно дрхте жице лире моје“, а оне се и не помичу, као да их нико и не дира, јер песник не уме из њих да изазове мелодичан звук. Он се за тај посао није родио.

Прави песник своја осећања везује за неку опет песничку мисао, мисао нову, оригиналну. Овај песник нема никаких мисли. Он не уме да изабере о чему ће да пева, јер не уме да се одвоји од општега. Он хоће да је патриота, али је као патриота врло, врло обичан; а ни најмање у његовим патриотским песмама нема песничке топлине нити снаге. Његове песме не уздижу патриотизам, већ, напротив,

чине га смешним и досадним. У низу песама „То су они...“ он се обраћа некима, који су постали себични, неваљалци, који су напустили своје идеале. И то су такве песме да ће сваки читалац, чим ове песме прочита, помислити да је све то песник само уобразио.

Он обећава у напред споменутој песми „Моја лира“ да ће певати „дела љубави“, коју ће његова лира славити као мртву. И доиста он има доста љубавних песама, али су оне — ваљда зато што певају о мртвој љубави — све мртве или обамрле.

Понеки пут му дође на ум лепа песничка мисао, али је он својим стиховима просто премлати. Узмите н. пр. песму „Европи“. Том је песмом хтео песник да каже Европи отприлике оно што и Јакшић, али је то казао преко сваке мере неспретно. Да напоменемо да у овој песми има један сатрвен стих Јакшићев из песме „Падајте, браћо!“ Јакшић је рекао „За пропаст нашу свет ће да зна“, а Крстић: „Кад нас нестане, смрт нашу свет знаће“. — Тако је исто својим рђавим стиховима упропастио врло лепу песничку мисао у песми „Веда“ (стр. 37.), а тако и песме „Пад Картагине“ (стр. 40.) и „На путу“ (стр. 42.). — Понегде почне песму прилично лепо, али је одмах накаради. Тако у песми „Јагње моје“ пева:

„Красно си ми, јагње моје,
Не знам шта те таком чини?
Ђаволасти поглед ока,
Покрет, ил' дуги перчини“.

Прва три стиха и боже помози, али овај четврти просто загрди! Оне даље не треба ни читати.

Укратко речено, ово ни по чему нису песме, већ преко сваке мере невешто ковани стихови. О њима, можда, није требало оволико ни говорити. Али ово написасмо највише стога што нам се чини да њихов творац о њима има особито мишљење. Он им даје врло звучан назив „Звуци живота“, и ако нема нигде никаких звукова, сем ако не мисли на оне што парају ухо. Због тога што их, ваљда, тако много цени, он није жалио новаца да их штампа и то у доста лепом издању. Разуме се да лепе песме не могу бити јевтине, стога их он и цени динар и по̂. Све то показује да писац цени своје песме, те га је требало спасавати ове заблуде. Стога смо ово и написали. Још ћемо му пријатељски препоручити да се остави овога посла, па нека гледа онај од кога живи.

Књиге Матице Српске. — „Матица Српска“ завела је обичај да, као своја издања, штампа пригодне говоре о покојним својим члановима у свечаним седницама Књижевног Одељења. Сада су штампана три така говора: „У спомен и славу д-ру Стевану Павловићу, члану књижевног одељења“, говорио члан д-р Ђорђе Дера на дан св. Саве 1910. („Књиге Матице Српске“, број 35). — „У спомен и славу Мити Јосићу, члану књижевног одељења“, говорио члан Аркадије Вараћанин на дан св. Саве 1910 („Књ. М. Срп.“ бр. 38). — „У спомен и славу Мити Нешковићу, члану књижевног одељења“, говорио члан Аркадије Вараћанин на дан св. Саве 1910. („Књ. М. Срп.“ бр. 39). — У овим се говорима ораторски износи биографија, рад и заслуге покојника. Они су пригодни и подешени више да у публике изазову поштовање према покојнику, зато у њима не треба тражити потпуности и објективности.

Један мађарски превод песама наших песника. — У „Бранкову Колу“ (бр. 32) читамо да је мађарски песник Стеван Саси превео на мађарски по

неколико песама наших песника, и штампао у „Јевтиној библиотеци“ коју издаје професор Густав Хајнрих а у књижици под насловом „Szerb kötökböl“. Саси је превео по неколике песме ових песника: Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја, Војислава Илића, а од млађих, између осталих, Милорада Митровића, Алексе Шантића и Милете Јакшића. Д-р И. Ивачковић написао је у 198 броју „Pester Lloyd-a“ критику на овај превод и хвали га као врло добар. Преводилац је понегде веома добро успео. Ивачковић завршује свој приказ овим: „Мало дело д-ра Стевана Сасија је, и крај извесних недостатака у избору песника и песама, свакако успешан покушај да се српска уметничка песма приближи разумевању Мађара и ми Срби имамо пуно разлога да љубазном преводиоцу на томе будемо благодарни“. Требало би још додати да је право да и Мађари знају шта и ми имамо, јер смо и ми доста њихових песничких творевина превели на српски језик.

Преглед часописа.

Летопис Матице Српске. — Изишла је VIII књига „Летописа“ за 1910 год. са овим садржајем: I. Из историје Срба у Угарској. IX: Од пада Славоније под Турке до смрти Павла Бакића (1536—1537), од д-ра Алексе Ивића. — II. Пјесма, од Боже Ловрића. — III. Неколико „Варварскијех ода“ од Ђ. Кардучија, превео Б. Десница. — IV. Из „Касарнских прича“ Милутина Јовановића. Свете душе. — V. Иван витез Трнски, од Јована Храниловића. — VI. Листак: Нови подаци о графици Катарини Цељској, од д-ра Алексе Ивића. — VII. Књижевност: 1. Оцене: „Стара књижевност у Прегледу српске књижевности Г. Павла Поповића“, од Ст. Станојевића. — „Јован Скерлић. Српска књижевност у XVIII. веку“, од Ст. Станојевића. — 2. Прикази: а) Историја: „Thomas Fellner. Die österreichische Zentralvermaltung“, приказ од J. Радонића. — б) Пригодна књижевност: „Споменица о стогодишњици српске православне велике гимназије у Новом Саду“, од X. — 3. Белешке. — VIII. Уметност: Песме о љубави И. Бајића, од Емила Сахса. — Песме И. К. Божинског, од Емила Сахса.

„Slobodna Misao“. — У Загребу је од месеца јула ове године почео излазити нов месечни часопис „Slobodna Misao. Glasnik hrvatskih i srpskih slobodnih mislilaca“. Добили смо две свеске овога часописа — за јул и за август. У 1 свесци је истакнут програм овога часописа. Ми ћемо овде навести главне мисли покретача. — Они изјављују да још немају израђен нити утврђен некакав особити програм. Тај ће се програм израдити у току рада. Они хоће да прикупе у једно коло све оне који међу Србима и Хрватима слободно мисле, и који желе свој рад посветити напретку и срећи свога народа. Засада им је главна намера да се боре против оних који сметају народном напретку. Ту се јавља клерикализам као најјачи противник, стога они њему упућују најтеже своје ударце. Као најпоузданије средство да до циља дођу јесте ширење просвете и науке у народне масе. Просвећен ће народ бити у стању да правилно и зрело схвати своје интересе. Стога покретачи овога листа хоће да избављају народ из мрака у који га је закопао клерикализам. Борба против мрачног клерикализма отпочета је свуда. Чак и најклерикалнија Шпанија има својих јунака у борби против клерикализма Франциско Ферер. Тамо се Франциско Ферер јуначки борио и јуначки

пао. Пример Фереров лебди пре очима покретача „Слободне мисли“.

Уверени смо да неће бити ниједнога пријатеља слоге и напретка Срба и Хрвата који неће радосно поздравити појаву овога листа и пожелети му успеха. Први бројеви „Слободне Мисли“ показују нам правилност погледа и јединствено одушевљење покретача. Стога њихову покличу „На окуп!“ треба да се одазову сви пријатељи народа.

У 1. броју су ови чланци: Слободна мисао у Хрватској“ од Мира Манце. — „Међународна организација слободне мисли“, од К. Р. — „Слободна школа“, од Даворина Трстењака. — „Франциско Ферер“. — „Ферерова опорука“. — „Клерикални покрет у Хрватској“, од д-ра Властимира Вимпулшека. — „Жена у јавном раду“, од Зофке Кведер-Јеловшек. — „Слободна мисао и жена“, од — EL. — „Отац Дује и син му Пипе“, од Ђусепе Мартуници. — „Како смо привукли жену у своје коло“, од Gatti de Camond. — „Ходочашћа и завјетни дарови“, сабрао Миро Манце. — „Против клерикализма“, од Е. Деметровића. — „Листак“, у коме су различне белешке.

Број 2. — за август — исто је тако обилат садржином. У њему су ови чланци: „Слободна мисао и наш велики народни идеал“, од Милана Прибићевића. — „Повјест ватиканскога концила“, од Ника де Веранце. — „Конац папинскога сужанства“, од Виљема Ферера (превео К--у). — „Слободно зидарство“, од Петра Томића, проф. — „Лажно учење“ (из Толстојева „Круга читања“), преводи Ј. Максимовић, проф. из Београда. — „Радознала и безбожна питања побожнога доктора теологије Запате“, од Pr. K. R. — „Клерикални покрет у Хрватској“ (наставак из 1. броја), од д-ра Властимира Вимпулшека. — „Интелигентни сталиши“, од Ива Политеа. — „Наше учитељство и клерикалци“, од Даворина Трстењака. — „Ходочешћа и завјетни дарови“ (настовак из 1. броја) од Мира Манце. — „Листак“.

„Slobodna Misao“ излази месечно на 32 стране. Цена јој је 3 круне годишње, а за ђаке и раднике 2·40 круне. Претплата се полаже унапред и шаље на адресу „Slobodna Misao“ — Zagreb.

„Духовни Свет“. — Од месеца јула ове године почео је у Београду излазити нов часопис „Духовни Свет“ (часопис за научно проучавање психијско-окултних појава као што су: спиритизам, хипнотизам, медијумизам, телепатија, видовитост и т. д. Уређује Одбор). Из овога дугачког натписа види се и програм овога листа. То се још лепше види из чланка „Анкета о загонетним појавама наше душе“, у коме се изјављује да ће се под рубриком са таким насловом „доносити загонетни догађаји, који су се ма кад десили поштованим читаоцима“.

Уредништво овога листа, као што је већ ред, уводним чланком „Наша реч“ хоће да оправда своју намеру, па нам прича како су све горепменоване душевне појаве (спиритизам, хипнотизам и т. д., и т. д.) већ давно познате, али на њих није обраћана озбиљна пажња. Данас већ у том погледу боље стојимо јер се тим појавама данас баве у свету и људи истакнути својим научним радовима и угледом. Некада је проста простота сумњала у егзистенцију тих појава и није хтела о њима да мисли, као год што је сумњала у много што шта што се после показало као суншта истина. Зато су се људи „истакнути својим научним радом и угледом“ данас подухватили да те појаве озбиљно испитају. У чланку „Окултизам

у прошлости и садашњости“ именују се ти људи и ми допста међу њима видимо многа већ чувена имена. Има их и од наше нације и они су сви споменути и они који би били „за“ и они који су били „против“. Случајно је од ових наших остао непоменут један и то, по нашем мишљењу, најзнатнији — некада чувени Кућетина.

Одбор, који уређује овај часопис, озбиљно је схватио свој посао и циљ којим тежи. Он рескира све и одлучно излази пред нас. То се нарочито лепо види по томе што ниједан чланак у овом првом броју овога часописа није потписан пуним именом и презименом писца! Па и ону „Нашу реч“ потписало је цело уредништво — корпоративно и солидарно. Да није овог нашег „назадњачког“ закона о штампи, не бисмо знали ни за име одговорног уредника. Овако нам се неки Петар Ј. Новаковић јавља као одговорни уредник и у исто време као „заступник власника“, који јамачно негде спава и хвата снове или дрема негде поред неког округлог сточића са три ноге.

Ми смо, Срби, — хвала милостивом Богу — пребринули све бриге. Ујединили смо се, наш је народ срећан и задовољан, пун му је тор и кош, просвећен је и здрав. Све смо ми испитали и проучили и то красно средили како нико у свету. Само нам је једно остало недовршено: нисмо похватали којечија бунцања и преклапања. Сада, ево, започињемо и тај корисни посао. Е, па нека нам је срећан почетак!

Различности.

Преписка Змаја Јована Јовановића. — „Матица Српска“ у Новом Саду одлучила је да изда преписку Змаја Јована Јовановића. Због тога се она обраћа молбом свима личностима, код којих има Змајевих писама, или писама о њему, докумената о његову животу и раду или каквих било написа или записа његовом руком написаних, да јој пошљу. Све ће се то, по употреби, вратити сопственицима, или ће се, ако они то допусте, уступити Змајеву музеју.

Ова је Матичина одлука за похвалу. Змај је био радник на многим пољима: као лекар, политичар и књижевник. Његова ће нам преписка дати много драгоцених података не само о њему лично, већ о многим појавама у политичкој и културној историји српскога народа у другој половини XIX века. Стога бисмо ми желели да Матица и оствари ову своју намеру. Сви пак они који имају писама Змајевих учиниће са своје стране знатну услугу српској књижевности ако се одазову Матици и помогну је да изврши ову своју намеру.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

КЊИЖЕВНИ ОГЛАС

Дао сам у штампу прву свеску раније објављено дело:

ГОВОРИ И РАСПРАВЕ ПОЛИТИЧКО-ЕКОНОМСКЕ

Садржај је прве свеске: Привредни преглед Србије; Јадранска железница; Зајмови и железнице; О трговинском уговору 1908 год. са Аустро-Угарском; Интервјуи о трговинским уговорима; После трговинских уговора; О економском стању Србије — реферат у Софији на словенском конгресу.

Књига ће изнети око 20 штампаних табака и биће готова у другој половини месеца октобра ове год. Претплату и нанаручбиневаља слати књижари Геце Кона, који је издавач ове књиге.

Цена је књизи 3·50 дин. Скупљачи имају 20% или сваку шесту књигу.

1. септембра 1910. год.
у Београду.

К. Стојановић.

ДЕЛО

КЊИГА 56. СЕПТЕМБАР, 1910. ГОДИНЕ СВЕСКА 3.

С ВЕЧЕРИ

Врло много пута, сваке тихе смене
Дана и ноћи, чујем око мене,
Као тихи јецај омиљене жене,
Шум тамног лишћа, плаве васељене.

И не знам куд се моја радост дене,
Откуда туга из вечери снёне,
Где су слике ведрих нада разнесене
Као светле искре какве сјајне пене.

Неки глас из крила сваке тамне сёне
Допире. Мој велик страх не зна да трене,
И мој дух, очију помућених, блене
У шумни симбол песме развијене.

И не жели да се из тога сна прене:
То је песма наше младости што вене.

Сима Пандуровић.

ЈЕДНЕ ЈЕСЕЊСКЕ НОЋИ...

Опојно мирише покошена трава,
Шу́ме кукурузи;
Месец хладним сјајем реку обасјава,
И дремају лузи.

Од некуд је ветрић доносио собом
Мирис грожђа зрела,
Док сам ја полако корачао с тобом
Изван мирног села.

Девојче у цвету тад већ била ниси...
Крв у теби врела
Жегла те је као огањ врући, — ти си
Жудела и хтела.

Твоји обли уди, миш'це развијене
И два црна ока с зеницом широком.
И једре ти груди, к'о у зреле жене, —
Све дисаше страшћу, страшном и дубоком.

И тад, к'о та јесен румена и штедра
Што плодове нуди,
Ти си ме привила на набрекла недра
Сломљена од жуди...

Зајечар, 1910.

Милутин Јовановић.

ПОСЛЕ СНА

— ПРИПОВЕТКА —

Сунце се већ спуштало западу и његови ниски, коси зраци пробијали су се кроз китњасто воће и златили велике двокрилне прозоре Видановића. У кући се чуло пљускање воде. То је Миросава, домаћица, прала по други пут већ опране судове и чистила наћве од теста, које је мало пре пометала у пољску пећ. Осамила се тако, па послује и певуши. А и шта би? У кући свега доста. Није, што се каже, да се пресипа и размеће, али за њихну малу задругу довољно. У кући само она, њен муж Милутин, за кога се она прошле јесени удала, и троје деце од његове прве жене. Милутинова одељена браћа не мешају се у његове послове, а отац и мати помрли му одавно, те су тако само њих двоје господари у кући.

Слагали се лепо. Добар он, добра она, а уз то једно другом прилика; млади обоје, а свако крупно, кршно, сама снага и здравље. Она је, после бурног девојаштва, добила озбиљног човека на чију се нежност могла увек ослонити; а он иза прераног, једноликог и празног живота, ваљану, вредну и предану жену. Први му је брак поникао у љубави, а други донео љубав. Између њих није било мажења, али ни суровости. Озбиљни, и кад су потпуно сами, предани и сувише да би могли завидети, а поврх свега, напаћени досадашњим животом, пропраћали су дане у корисном раду и договору. Он је био подједнако строг и према жени и према деци и у исто време био и добар муж и добар отац. Улагивање није марио. А и она сама клонила се тога и по цео дан сва се предавала домаћим пословима.

Свугде, у сваком куту зграде и дворишта налазила је она понешто ново што је требало уредити и урадити. Дизала се

пре зоре. Кад би Милутин устао, обућа је била спремљена, намазана, ватра подложена, вода донесена, а она је већ нешто радила. А знала је све шта кући треба, као да се удала пре петнаест година. Колико је пута Милутин, рано у јутру, затекне поред ватре како нешто пребира и одваја. Она би брзо скочила, полила му да се умије и додала му чист убрус. После би донела воде и парче шећера, а и каву, ако је има.

— Ти опет нешто пребираш? — упита он, правећи цигару после каве.

— Jā. Пребирам семе од дугуљастог дулека, а после ћу га опрати и осушити. Време је већ, ваља сејати; а биће добар, познаје се по језгри.

— Џабе се мучиш; у вргу више верига има добра ока лепог лањског семена, а то ко зна да ли ће и ваљати. Не знам ни где си га нашла.

— Ех, где? — У кући, тамо под баџом за рогом, било је у крпи завијено. Ко зна ко га је оставио и откад стоји, али ће ваљати. Оно у вргу јесте лањско, али не ваља, све сами сточни дулек. А ово је дугуљасти; кад се испече, сув кô кестен а сладак кô шећер. Ево, видиш (она донесе нешто семена) какво је по врху округло и чисто модро а по себи има као неке жилице. Ето по томе се познаје. Тамо иза стāје стоји земља џабе, а што би то било! Да видиш како ће се на јесен по ђубрету поваљати дулеци кô јагањци. Биће их десет кола...

А кад сване и он оде на рад, она умије, обуче и очешља децу, дâ им да једу, забави их па почне спремати ручак. Ако је на њиви потребна и њена помоћ, она зготови ручак до зоре, те, чим доведе децу у ред, и она се диже на рад. На њиви ради као мушкарац а у кући као маторка и то све некако лако, не предишући, као да се игра. А зна све шта треба и кад треба радити.

Људи гледају, чуде се и хвале је где год стигну: „Вала од како је Видановића, ни у село ни у њихну кућу боља млада не дође!“ Жене тако исто. Понека се нађе те шане и штогод пакосно, али на крају крајева призна и сама да „што је било-било, али данас је онакве наблизу нема“. Милутин слуша све, види и сâм да је тако, па куд год иде он певуши, а лице му насмејано као пролетње небо. И све му некако друкче од како је њу довео.

Дом више није онакав какав је он научио гледати. Рупе на крову покривене новим црепом, а мајије похватане и окречене. Зидови сулејисани, закречени, а унутра све некако на нов начин удешено. „Кућа“ распремљена, чиста, видна, незадимљена и ако ватре увек има. Чађ састругана, рупе залепљене, врата премазана гасом, столице очишћене, столови остругани, опрани, жуте се као лимун, а наћве увек чисте, брашно покривено и посуђе орибано, светло. На полупаним прозорима нема више жуте, початјавиле и избушене „пенџерлије“ са црним комађем окорела теста, нити чађи на шишкама и рђе на гвозденим кашикама и ножевима. Црни продори на великој земљаној пећи у соби лепо су затиснути и сулејисани, паучина са углова поскидана и промењени стари црвоточни чивилуци. У „стајаћој соби“ нема више сметлишта иза врата, нити прашине по иконама, оделу, креветима и гвозденој пећи. Са великог огледала очишћене су тамне пеге и суви, скорушени, већ безбројни остаци поцркалих мушица. Чункови, ӥти, брда и чимбари однесени са стола у вајат, а место чекрка на пећи је постављена велика саксија са розетом. За иконом промењен босиљак, а по зидовима извешани ћилимови, траке и слике, исечене из разних књига и са вашарских колача.

Двориште такође уређено, чисто. Из зграде избачено крупно комађе суве, бакарасте иловаче, чокањака и прамење кучина, урезника и трула, буђава памука. Све чисто, умивено, насмејано, и Милутин се и сам смешио куд год се окретао и чудио се откуд Миросави та умешност.

Видео је да се није преварио што је узео осарију девојку, и ако је могао бирати, а тако исто што није узео ни једну између неколико богатих удовица које су му се саме нудиле. И гледајући весела, румена лишца своје деце, коју је она пригрлила као своју рођену, и очистила их од гада и ђубрета у коме су венула иза материне смрти; гледајући како се она брине око њих, чува их, пази и учи, њему се јавио један читав нов свет и он је, ма да се то не би могло рећи, признао себи да је до сад пливао у досадном нереду који се зове животом. И бран, као ретко кад, лаћао се посла ра̑ном зором, а остављао га кад је требало јести и спавати. . .

Тога дана био је на друму на кулуку, посипао своју линију шљунком. Одранио је још око поноћи, јер му је ваљало

бар трипут довући шљунак чак са Мрђеновца на Сави, па тек онда да измири свој део.

Миросава више није ни легала. Почистила је и уредила спаваћу собу и кућу, уташкала децу поњавама, па узела прести. Тако до зоре, а кад се разданило, наложила ватру и приставила ручак. Кад су се деца пробудила, умила их је, обукла и очешљала, дала им да једу и забављала се са малим Мишом. После се прихватила свога редовног посла по кући и дворишту. Пред вече умеси хлеб и метну га у пољску пећ. По том се врати у кућу да подстакне ватру и очисти наћве. У тај мах бахну на врата црнпурасто девојче румених јагодица и унесе собом веселост и свежину једре планинске девојке у петнаестим годинама. То је била средња кћи њезина најстаријег девера.

— Снашо, обисну се она Миросави снажно о врат и пољуби је у чело.

— Шта је, Цвеће? —

— Дај ми да водим децу. Нека ми Стана помогне сукати цеви, а Кату и Мишу забављаће Вида. Нека се играју, а изнећу им и млека.

— Води их, само Миша спава! —

Они уђоше у собу. Стана и Ката убрађивале су једну чупаву лутку са крупним разроким очима, а Миша је спавао у високој колевци до кревета.

— Хајдемо, рече девојка деци и повуче их за чуперке. А Миша?

— Немој, Цвеће, љубим те, — мољаше Миросава. Нека га, сад му је најслађе. Погледај, прави анђелак!

Они изиђоше, а Миросава се наже и пољуби га у зажарени обрашчић. Затим узе прати судове и стругати наћве. Све је већ било готово кад је обрисала судове и повадила лепиње. Вечера је била скувана, вода донесена и само је требало да се хлеб допече. Она изиђе да затвори димњак на пећи.

На пољу полегла вечерња, пролетња тишина. Огромна, затвореножута сунчева лопта њихала се у руменом набреклом грању изнад јаловичких страна, пробацујући кроз немирно младо, модро лишће високих шљива дугачке сложене снопиће хладних златастих зрака, што су се при кретању грања повлачили, опружали преко свег дворишта и кршили о глатка, љубичаста стабла једрих младица. По модрој трави и жутој набијеној иловачи око куће пузиле су зелене растегнуте сенке, плазале око

куће, запљускивале по белим зидовима и узмицале чак под плот, у дубину воћа, под навалом сунчаних зрака. Кроз хладну светлост провејавао је пријатан поветарац са замагљених брда и растресао зелене гране прецветалих трешања, што су се гњурале по угасито-жутом злату расцветане репице на Виноградима... Кокоши узлетале на висока седала и спуштале са снажном лупом крила; матори петао још шврља по дворишту и са накривљеном главом и опуштеним десним крилом кружи око плашљиве јесенчади, а под воћем у бари још се каљужају шарене буђеновачке свиње.

Миросава се спусти на ниску клупицу испред куће и замишљено се загледа преко широких усталасаних њива у правцу свога села које се није видело. Пред њом се пружала величанствена слика младог, снажног пролећа и она се сети свога села и прве младости.

*

У сећању оживе мала осмогодишња Мира у жућкастој, избрљаној кошуљици и краткој вуненој сукњици, што се по цео дан вере по воћу и плотовима и својим рођеним устима сиса млеко из козјег вимена, које силно удара на зној и прљавштину. После се ниже дан за даном, година годину сустиже и од Мире постаје Миросава, коју већ воде цркви на причешће и допуштају јој да једном у години може њи родбини у госте. За велике празнике и њој се кроји нова рекла, и она сва радосна крадом разгледа и мирише још несашивене делове слабе памучне материје која је за скупе новце у вароши купљена...

Једне јулске вечери вратила се с пашњака сва црвена и тада се први пут почела озбиљно огледати на прозорима гостинске собе спрам нејасне светлости месечеве. То вече сусрела се са неким својим вршњаком Ђурђем коме је било четрнаест година и који већ одавно иде у коло, на прела и по саборима. Запитао је да ли је исправно седло њезина брата?

— Можеш питати, — одговорила му она. А за кога ћеш?

— Па за мене, мȍре! Знаш, требало би ми: сутра преслава у Кожувару, па бих одјашио.

— Ти сâм, без твојих? —

— А што? Нећу сам, ићи ће и Пујо, Митар и Цветан. Сви на коњима, па кâ виле. А што ће бити вашар, па девојака! — и он зажмури на једно око а руком поче превлачити по голој кожи испод носа.

После су разговарали о другим стварима. Док ће ти он наједном:

— Је ли, море, а што тебе не пуштају на игру и на саборе?

Њој паде непријатно то питање те и сама поче први пут о томе мислити.

— Па ето, што ћу ја тамо? Тамо иду маторе девојке, а ја чувам стоку и тако радим.

— Ето је, ради, а сав њен рад понео би човек на малом прсту. Стегли те кâ гују у процепу, а овамо читава девојка. Види, види молим те! — и он се маши да је уштипне, али се она отрже и утече. Доћи ћу ја тамо твојима зором, па ћемо видети за седло! — довикну он, па накриви шајкачу и оде звиждућући кривудавом стазом.

А она, тек кад измаче далеко од њега, сети се да је, ето, и она „стојала“, јест стојала баш као и маторе девојке. Кад је дошла кући, неколико се пута кришом огледала на прозору и једва је чекала да се загњури у поњаве. И давно минули немир Миросава поново осети у души и благо се насмеја...

А даље? Она се хтела поново вратити малој Мири. Али нешто силно, као и ово пролетње вече, потера је напред.

Кад јој се ожени брат чак из Ваљевске, снаха је прозва Каравиљком, и за неколико дана, кад се боље упознаше, исприча јој све своје девојачке лудорије и страсна ашиковања у своме селу. Поклони јој свилени рупчић украшен мрежом разнобојних конаца, што је представљала шаре које не припадаху ни једном стилу од коштане игле до данас. И у том хаосу, за који је невешта рука морала утрошити добрих десет радних дана и гомилу трулих, скупих конаца, само је сеоска девојка умела наћи слику што је имала да представи момка и девојку који се љубе. Око слике су била поређана нека маџиска слова из свију азбука, окренута од сваке руке како је згодније било вести, и која, кад би се могла прочитати, значила би од прилике ово: „Четири гране са четири стране, а у среди твоје очи вране“. То, и још пуно којекаквих дрангулија, поклонила јој је доброћудна снаха само за то да јој не ода тајно скровиште у шареном свадбеном сандуку у коме се налазила читава мала апотека за кинђурење лица. Каравиљка је то усрдно примила, озбиљно појмила ствар и одржала реч, а у накнаду је добила много корисних савета и поука. И она је од сада имала по три округла огледалца, велику теглу белила, која се сваког месеца савесно

допуњавала и у једној великој крпи гомилу руменила, лојчица и разних препарата домаће хемије. Ишла је уредно на игре, прела и преславе, „стојала“ по читаво вече, била пра̑ва девојка и одбила већ и шестог проспоца. Снаха јој је била саветник и учитељ. „Не журп, Каравиље, говорила јој она, удаћеш се. Код мајке си и цар и девојка, знаш како се каже, а кад се удаш све ће проћи. Ето, гледај мене па се саветуј. Него... ја сам се бар наживела, а доиста док сам била — била сам. Сад ми није нажао. Не жали младости док је имаш, не штеди ни себе ни другог, доста ћеш се гурити када те зауздају коњђом, и кад будеш робовала само једном. Данас ниси роб него господар“.

Она је и послушала. Тада јој је било деветнаест година и није било лепше ни крупније девојке од ње у околини. Младост, снага, здравље и онај чудни немир, који даје само оштар брдски ваздух и врело сунце, запаљивали су и најмирније створење, а није било момка који није за њом лудовао и јурио. Она им се смејала, играла се са њима и одбацивала их исто као и проспоце који су долазили и тражили је.

У томе јој није нико сметао. Мати је поболевала, брат непрестано пи̑љио само у своју жену, а отац, који као старешина није радио, врљао је цео дан по окрајцима села и тек под зору увраћао се кући да мало одспава. Нико је није гонио на рад и њен се посао знао: надгледати стоку и бавити се ситнијим женским радом. Но она се умела забавити и на други начин. На испустима код стоке играла се с чобанима „клиса“, „ћоравих кобила“ и „пиљака“, а у дуге летње дане, кад би с матером код куће ручак готовила, забављала се са одраслом домаћом служинчади, која је долазила послом, и, онако узгред, свраћала под пу̑шницу да упали дуван и мало поразговара са младом газдарицом. А нико се не уме тако нашалити као сељачки слуга кад се врати из војске. Она је волела крупне речи и кикоћући се одвраћала је тако ваљано да је често и тврдоглави Максим, највећи обешењак у селу, долазио у забуну и обарао очи. Понекад би се и рвала, али то је било ређе и нарочито не пред старијим и непознатим. А снажна је била као ретко који момак у селу. Тиме се поносила, и чобани на увратинама нису се смели потући кад је она ту, јер је умела шамарати као мушко.

Ипак, било је тренутака када се и сама утишавала и повлачила дубоко у себе. Онда би јој било све мрско: и шала и смех и момци. Љутила се на све, чупала косу и проклињала

саму себе. Другарице је једном узеше између себе и окупише дирати.

— А што си нам се тако снуждила, кâ да нису све козе на броју? — рећи ће једна и загрли је.

— Не знам, ето па их пребрâјај! — одговори Миросава са усиљеним осмехом.

— Море какве козе! — додаде друга, има ту нешто крупније. Мора да је бегенисала каквог кривокапу, па јој се жао растати с нама. Није вајде и време је. Толики ајнак[1] и „стојање“ па ништа, а ми мѝрне да поломимо ноге око јарана.

— Море бити! — одговори Миросава замишљено и погледа преда се. — Није, брате, ни ово ни оно, него онако нешто мислим о себи па ми дође нешто криво. Претерала сам, не вреди, видим ја то и сама да не ваља. Свет гледа, шапуће и испреда Бог те пита шта, а овамо, Бог ми је сведок, а и ви знате... Па дотужи човеку. А не могу друкчије, ваљда ми је таква крв, шта ли? Волим мушко, семе му се затрло. А није не знам зашто, него ето тако: волим да стојим, разговарам и ајначим. Е, ајначити... то ми је душа. Па кад се још мушкарац узврпољи, успали, па не зна шта ће са рукама и очима, а ти га само гледаш, гледаш а овамо знам шта му је на души, па му се сита насмејеш. Обрће се око тебе кô белензука око руке, заћори, забразди до ушију и не види даље од носа. А не ваља то, знам ја, ал' ето такву ме Бог створио... Дође ми некп пута па сама себе питам што сам таква и докле ће то бити, и тучем саму себе и плачем, па ништа. Мало после опет све по старом. Да ми је макар ко да се са мном шали, прегони, макар кâ и онај најгори. Не могу без тога, душа ми то хоће, немирна сам и не могу да се стâним ако немам кога уза се.

— Није тамо 'вамо, друго моја, прихвати мала, дундаста Степанија: ваља се удавати, — овако се не море. Дан дужи од часна поста а ноћ... море мани се... жиле да попуцају!...

— А ти се удаји! Мени је добро и овако — одговори Миросава па се насмеја. И за час па на њој све узавре. Хоћете да се удајете, је ли?

И она се баци на другарице, обарајући једну по једну и штипајући где стигне. Оне се отимају, ваљају по рудини док

[1] Шала, врло често „неслана шала“.

не клону под великим девојачким бесом који се претвори у лудо угризање и врели шапат.

Више њих, на стази, чу се кашаљ. Оне претрнуше, поскочише и прикупише око себе разбацано одело. Чича-Ђука је одмицао полако низ брдо ослањајући се на штап и гледајући у обалу.

— Куку нама, ако нас је видео? — и цуре се погледаше застиђено.

— Чудо Боже! — одговори Миросава. Зар је он био бољи у овим годинама? А ко ће му и сад веровати! Еј, чичице, викну она полугласно, како се осећаш? Може ли се — живети?

— Ћути, куга те уморила! — цикнуше девојке. Не бојиш се да те не чује.

— Јок море, зар он чути? Пази како клима кô да му ноге висе на чивијама. Исцеђен кô лимун, није ни за шта. Онако ћемо сви, зато и не могу да се смирим. Док живиш - живи, а умрети се мора...

*

Кад је једног пролетњег јутра истерала говеда на пашу, по крупној детелини и житима још се повлачило провидно и искидано прамење сумаглице. Источном страном прикрадала се млада румен пролетњега сунца које се рађало далеко негде иза брда, а тамно-сива боја јутарњег неба повлачила се лагано западу преко снѐних потока и удољица. Јаруга под кућом спавала је обавијена танким велом хладне магле. По трави и повијеним круницама озебла цвећа трептала је поноћна роса и крунила се низ љигаве стабљике и опуштено лишће. Прешла је јаругу и упутила се уз брдо уским сеоским путем према шуми. Говеда су ишла полако, одмерено, сагињала се десно и лево и откидала бокоре росне траве и млада бруста. Она је шарала чарапу и певала. Лепа сељачка песма у народној композицији крунила се као бисер из јасног грла причајући о цвећу, пролећу и јаранима. Са зажарених јој образа трептало је задовољство и младост, а чврсте, једре, забрекле прси бесно су се отимале испод тесна јелека. Тако изиђе на брдо.

Сунце баш тада исклизну иза грања и расу своје топле зраке преко целог села. На све стране оживе. Некакав танан шапат проструја преко снeног лишћа а жита уздрхташе, блиснуше росом и пренеше га преко широких њива и раштрканог

села. Птице се јавише и разлетеше на све стране, а јато чавки поплашено се прену и слете муњевито са високих дрвета. Заокружи неколико пута изнад њива и спусти се на старо гумно око разбацане плеве и ђубрета. У торовима се чула блека одлучених јагањаца и крупни звон клепетуша, а мало затим размилеше се бела стада по уским жутим путовима и окомитим испустима. Говеда се разиђоше по шуми, а Миросава седе на велики граничев пањ и поново запева.

Певала је дуго. Звучан јој глас страсно одзваља кроз шуму и врх долине. Она унесе у њ сву своју душу и занесе се у певању. Доиста, било је нечега савршено лепог у том меком, топлом женском гласу који је лебдео као свилено паперје, спуштао се лагано и узлетао, без напрезања, пењући се до највеће висине. Плела је и певала, а сунце се дизало све више и прљило јој млечно, дугуљасто лице, на коме испод дугих трепавица сањају два крупна тамна ока. Угасито мрка коса преливала се на јасној светлости и спуштала преко пуна врата у две дебеле витице, а испод заковрчених, набубрених усана подрхтавао је сочни подбрадак. Мишице, груди, бедра — све то беше саливено, једро, забрекло, пуно здравља и живота, пуно немирне, вреле крви.

И ето, та снажна крв гонила је да пева и да широко удише мирисни планински ваздух. А кад је обузе немир, она баци плетиво, преста са песмом и погледа на бошњачку страну, где се са друма чула шкрипа угрејане дрвене осовине.

Свуд унаоколо разастрто зеленило. По влажној црници између букава набујала модра, бокораста трава, жути кукурек, петлово перје, дивљи зумбул и копитњак. Испод ниског сабијеног жбуња удариле зелене младице и наткрилиле белу љубичицу, а по странама нжђикао модри гавез и дивља јагода. Разбарушиле се беле ћубе прецветалог маслачка, раширила месната боквица и свуда, докле око допире, рудином и крај пута осуо се бели новчић. Распрегло се набујало буково грање, трепте модри провидни листићи, шушти румено, надојено шибље, мирише суви оман, копитњак и љубичица. По дрвећу се раздрагале сенице, ћуче кос у глоговом грању, а у уздрхталом зраку лепрша пепељаста шева. Стрче празни торови испод села, под топлим зрацима шапће мокра, прогорела кровина, помаљају се модре клице испод црне, труле сламе, зелене се рани усеви по уређеним градинама и беласкају мале планинске кућице, уми-

вене треперавом светлошћу, из зелених воћњака. По зраку плове дуга свилена влакна, угибају се, грче, растежу, а кроз њих пролећу шарене бубице и разнобојни лептирићи. Цвркућу безбројне ласте; вину се високо у зрак и као стрела клизе стрмоглав до изнад немирних врхова млада жита. На високом рашћу граје немирне свраке, врхом шуме чује се плашљиви крик шарене креје, а преко усева прелеће врана и гракће. Дубоко у шуми један детлић одлучно удара својим дугуљастим кљуном у суву грабову грану. Преко изломљене леске поскакује вижљаста веверица, а под њом матори пупавац чепрка по сувом прућу. Са огољеног јасеновог дебла цури жућкаста мезгра око које се накупило стотине осица̂, пчела и стршљенова. Из шуме допире пријатна хладовина, осећа се на влагу, плесан и труло лишће. На све стране чује се клепка, цвркут, зујање, а све зелено, светло, младо, забрекло од једрине. Небо високо, светло, ваздух модар, прозрачан, оштар а преко свега се разасуле сиве, вреле сунчане зраке те млада животом обливена земља дрхти, одише и угиба се под мирисним дахом пролећа...

Иза Миросаве зашушта шибље и пуче сува гранчица под нечијим ногама. Она се окрете и устрепта. Крупан, црномањаст младић казва јој Бога и седе поред ње. То је био њен стари друг са пландишта, кога је она више волела од свију и са којим се најрадије играла. Звао се Лазар, син једног имућног сељака из оближњег села које се граничило са њеним.

— Откуда ти овде? — зачуди се Миросава.

— Ето наиш'о; чујем где певаш па велим хајде да се видимо.

— Болан брајко, па кад сам ја себе певала, има читав сат.

— Знам, био сам ту. Само ти нисам смео прићи да не покварим. А после си се нешто загледала и замислила Бог зна о чему. А ја седим иза грања и гледам те. Гледам те и мислим, да ли је то она Миросава? Једва човек да те позна. За ове две године разрасла се, пролепшала, дошла, Боже прости, уписана ко̂ икона. Ни она Миросава ни дај Боже! Седим тако и мислим: да л' ме се Боже, сећа. Можда је већ и заборавила па мене! Ја̂ шта је. Кад је то себе било: две године, није шала! А ја сам једнако мислио на те.

— Ћути! —

— Јесте свега ми на свету. Ти можда и не знаш,ниси

се ни надала... Је ли, сећаш ли се кад смо на пландиште стоку истеривали?

— Сећам се, — одговори Миросава.

— Па смо се играли. —

— И ваљали низ брдо, — додаде она и насмеја се.

— Јесте, ево то. Е, али, видиш, тиниси ни знала ништа, и само си хтела да се играш и шалиш. А ја сам већ био читав момак и 'вамо у себи нешто мислио.

— Ћути! —

Миросава се закикота и затвори му уста руком.

— Ето каква си! — настави он кад се ослободи њене руке. А ја, видиш, не могу да ћутим. Хоћу да ти кажем све по реду, а после убиј ме. Онда сам те бегенисô и решио се да те узмем кад дође време. То сам ти мислио и казати, ал' све ме нешто спопадне стид и тако ме и у војску отераше, а ја ти не рекох. Сад сам дош'о са свим, отпустили су ме и ништа ми не стоји на путу.

Миросава се зажари, помаче се на месту, а дрхтавица јој прође телом.

— Добро, не стоји ти ништа на путу, па шта онда?

— Шта „шта?“ Ето, ја кô велим, само кад би ти хтела... Једну само реци, једну — и ти си моја. Нико ми неће бранити, и неће и не сме, и да хоће ја бих га ево овако... И он замахну око себе малим ножићем у канијама. Каз'о бих: ово је моје... ово не сме нико... Јесте, здравља ми. И тешко оном ко би се усудио!

— Неће ме дати, шта ћеш!... —

— А ако ти отац одобри!

— Не браним! —

— Еј, Миросава, 'вала ти. Нисам се томе надô, мислио сам свашта, али ето ти... ти... и он јој дохвати руку и стаде је љубити.

Миросава се није бранила и ако јој је румен избијао по образима. Знала је то да не ваља, али око ње је била силна светлост, младост, снага, пролеће... Пун, једар планински живот бректао је на све стране из жбуња, са дрвећа, из земље и његових успламтелих очију. Миље, чежња, страст буктала је у њој и све се то мешало, ширило и преливало као зелени планински потоци жуборећи силно као и они да уши заглухну, тело успламти и очи обневиде. Он се примаче и обухвати је

око паса. У њој прекипе. Крв јој се узнемири, згусну и јурну неодољиво са зажареним пламцима кроз дебеле жиле испод колена, сјури се под леву страну груди, замрси, нарасте и напреже да ребра попуцају, проструја кроз вратне жиле и осуши изгореле уснице. Меснате, раширене ноздрве забрекнуше уздржаним, врелим дахом, а крв и немир раширише се кроза стиснуте вилице и затегнуте образе, бојећи врелом, црвеном ватром затегнуте очне капке. Преко очију се навуче влажан, магловит вео зрачећи огромном густином нејасних боја и силне треперaве светлости. У ушима јој зашушта нешто силно, нешто што заустави дах и заглухну све мисли. Тело задрхта страшћу а безумно раширене руке склопише се у дуг, очајнички, снажан загрљај...

Тешка сељачка рука покида копче са јелека и паде на топла, уздрхтала девојачка недра. Танка кошуља од шесетњака прште као паучина а испод ње искочише беле, румене, набрекле груди.

Миросава цикну, тресну га о земљу па се онда и сама сруши доле и стаде га угризати, стезати и чупати све са њега...

Иза тога се састајала чешће и са њим и са другима до под саму јесен. О њој се у селу поче испредати свакојако, али је њу највише тиштала вест да се Лазарев отац распитује за њену сестру од стрица. И то се брзо обистини. Лицем на Малу Госпођу одведоше је баш поред њене куће уз громку циганску свирку и грмљавину из пушака. И она је била на свадби. Играла је, смејала се и правила се потпуно равнодушна све док не поведоше младу, а онда утече кући и до мрака више не изиђе. Долазили су и тражили је, али је не нађоше. Дубоко у сену испод стаја она је преплакала остатак дâна.

Сутра дан зовнула је матер и признала јој све. Мати се згранула. А кад је дошла себи, цикнула је као пребијена гуја и дохватила је за косе па је чупала, вукла по соби и ударала оберучке где је стигла. Најзад се уморила, заплакала и почела клети. Миросава је ћутала. Није се бранила, није плакала, знала је да крива. Трпела је мирно и сачекала крај. Мати се са свим уморила, оставила је и пала у постељу. Њено слабо здравље гропуло са свим и она се више није ни дигла. Миросава је све то посматрала једним тупим погледом и није разумела ништа. Осећала је ужасан жиг срама, али он је био и сувише тежак да би могла нешто више од тога видети и осетити. Тек пошто су јој матер сахранили, дошла је себи, заплакала се и видела

хладну истину. Тек тада је појмила тежину свога пада и видела низину каљуге у коју је загњурена. И она се из дана у дан све више будила, очи су јој се све више отварале и видик постајао већи. Његову прљаву боју осећала је она на својој души, грцајући у задаху гадних испарења, која су је тровала у њеној рођеној кући, на раскршћу међу младежи и свугде где год је живот умео уплести своју лаж.

Дани су промицали брзо, штури, прљави дани остављајући јој сваки свој део жучи и досаде. Као загробна бића и сабласти претили су јој својим пакосним, унакаженим лицима и уз презриви кикот гурали се један за другим стрмоглав у вечност. Она их је разумела и стрепила је.

Али ту је била снаха. Једнога дана дозвана је једна вешта жена из околине која је умела бајати, гасити угљевље и лечити од сваке болести. Њу су задржали код куће три дана и за то јој добро платили. Отац је имао неких послова у вароши, брат је по судским или неким другим позивима морао бити сва три дана код механе, а за Миросаву су рекли да је болесна. Снаха се веома трудила око ње а гатара је уложила сву своју вештину. Давали су јој неке траве и лекове, трљали је страшно, преметали, гњечили, а по том је све било добро. Гатара је однела пуну торбу, отац се вратио из вароши, а брат одговорио на позиве и наставио свој посао.

Сад је било све у свом реду. Снаха је доказала своју вештину и трудила се да јој у своме селу нађе младожењу, а отац и брат почели је боље одевати, чешће изводити на саборе и набављати јој свадбену спрему. Очекивало се само на првог проспоца. Миросава је то видела, гадила се, али се и покоравала.

И опет се почело некако живети. Она је била још увек здрава и најлепша девојка, још увек је радо примана од момчадије и девојака, само је била нешто блеђа и мирнија. Село је знало све, познавало се. Тако прође једна, прође и друга година, а проспоца ниоткуд. Нико, ни онај најсиромашнији, да дође и да запита!

И мало по мало па се у њиховој кући прилике много изменише. Отац и брат дигоше руке од свега, а снаха се поче бринути само о својој деци. Миросава је сматрана као непотребна ствар од које нема никакве користи и која се још једнако, нико не зна зашто, вуче по кући да се о њу домаћа чељад саплиће. Заборавили су је као напуштено псето коме је остављено на

вољу да утекне или да скапа од глади. После је и омрзоше. Ословљавали су је само кад је требало врећати, а сна̂ је поче називати свакојаком и то јавно и отворено. Настадоше гадни дани. Свет се поче спрдати са њом у велико, а другови и другарице напустише је са свим. Опстати се није могло, а имао је само један једини излаз: убити се или побећи из овог блата. Али куда?.. У будућност се није дало загледати...

Једне кишовите јесенске ноћи јавише јој непознати људи да се спреми. Она се није премишљала. Младожењу је знала по виђењу и то је било све, али морало се. Кад би пакао био све онако страшан како се прича, она би и тамо радо ишла, само кад би је позвали.

Одвели су је по највећем пљуску. Била је сва мокра, газила је блато до колена, али шта мари!... кад је ту слобода, нов живот. Ко су ти људи? Шта су наумили са њом? Она није мислила, није имала кад, сва се претворила у једну једину мисао: што даље! И довели су је, припуцали из пушака и настало весеље. У гостинској соби звониле су чаше, разлегала се песма и жагор, а у једном тамном углу чађаве куће, кријући се од чељади која су готовила вечеру, она је љубила тврдо, прљаво тле и брисала крупне сузе...

Сутра дан засукала је рукаве и показала колико вреди. А одмах иза тога отац је одобрио испит и венчање и она је онда потпуно дахнула душом...

*

Миросава се стресе. — Гадно, врло гадно! — прошапута она и загледа се у парче угашена црепа. — Тако су и мене згазили, утукли дубоко у блато и заборавили!

Чудно предосећање затрепта јој у дну душе, а нешто широко, као и ово плаво небо, отвори се пред њом. И њени танки, танки очни капци подигоше се високо, а зенице раширише, као после страшног сна, у дубокој тмини каљаве јесенске ноћи.

Она одмахну руком. Неко неугодно осећање овлада њоме. Необуздана веселост и крајња туга измешаше се, а по телу размилеше оштри и као лед студени трнци. И заболе је негде до јаука, а лице побледе, згрчи се и искриви. „Боже мој!“, прошапта она и стеже руком оно место испод кога је срце снажно било, а лака дрхтавица и трнци поновише се још јаче, још силније. Последњи зраци мартовског сунца расплинуше се пред

њеним очима и обавише у светлу одећу и јаловичке стране и Јанковића честу и њенуградину, стаје и воће. Све се стопи у једну светлу, расплинуту слику која трепери и као отима се од нечега. И у њезиној души ширила се нека чудна светлост, а једро, дрхтаво тело плâвила тајанствена осећања, од којих се она хтела и отети и подати им се свим својим бићем. На побледилим јој образима изби жарка румен, а малаксала и чудновата светлост упи се у њу, загреја је и спусти се у утробу. Она осети како се та топлота шири, повећава и како унутра нешто окуцава јаче и силније него у грудима. А под грлом јој пукоше запонци и на прсима кроз кошуљу просанушe два мала влажна колута. Она се сети... Нешто дубоко, свето, њој дотле непознато рашири се кроз њу и око ње као мирисни кâд измирне. И као некад дететом, пред дверима старе свилеувске цркве, бескрајна радост однесе јој сињи терет са срца и задахну нечим чистим, узвишеним, чега се прљава рука не сме машити и што само после покајања долази. И она погледа у небо, прекрсти се и заплака од радости...

Дан се гасио. Црвени траци последње сунчане светлости спуштали се са плавог свода и трнули на западу у дну тамних брда а са висине вејало је прозрачно вече. По јаругама се плâзала влажна магла и прикрадао мрак из непомичних дубрава. Иза гробља се појави огромна глава крвавог и насмејаног месеца и његово иронично лице чудно се одби од тамних, погурених кућица у зеленом грању. Нечије двојнице сетно су причале нешто о животу...

Крнић. **Жив. Девечерски.**

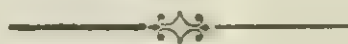

ТУМАЧЕЊЕ ФИЗИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ПОЈАВА

(НАСТАВАК)

IV

За шта ће се XIX век споменути на пољу науке и философије после двадесет векова, а можда и мало пре тога: само за открића Дарвинове еволуционе теорије, Контов позитивизам, Мајеров принцип, Карнотов став и постанак новог правца на пољу испитивања историјских појава, који је Бекло засновао. Толика маса данашњих радника, која ради и која ће радити да све ово добије прецизнији облик, да се усаврши, да се тим великим идејама даде општост — и ако је од великог значаја по развиће наше свести — ишчезнуће са лица свести потоњих посматралаца, као да их није никада ни било. Од толиких радова на пољу науке, литературе; од толиких политичара, беседника, адвоката, министара, што су судбинама народа располагали; чувених богаташа, знатних грађевинара, вештих администратора, славних ратника и других чинилаца културе светске — неће бити ни трага ни гласа после двадесет векова. Све ће то однети ветар заборава, као што је био случај са чувеним људима из доба на двадесет столећа пре нас.

Као што неће бити могућности водити рачуна о свима агенсима културе светске, за једног посматрача, после неколико хиљада година; тако се и идеје, које су владале пре хиљаду година не познају, не само да су биле, но се и упливи њихови измешали, да их нисмо у стању распознати. Људство ће бити савршеније; ум ће његов бити обогаћенији новим појмовима, али силе, мислиоци, који су дејствовали да се то створи, све ће се заборавити. Писменост, језик, писана историја, прибележавања, кад је шта и колико силно и јако било, све је то слабо,

пада и руши се временом, које двоји век од века и епоху од епохе. Ко данас зна за пастира, који је чувајући стадо први почео премишљати о небу и своје рефлексије о томе саопштио својој околини? Ко је био тај, што је први лађу пронашао у најпримитивнијем облику? Зна ли човечанство за онога, који се први послужио полугом, пустио воду да падом чини човеку какве услуге? Где су творци националне поезије, обичаја и вере? Све је то однело море заборава. О тим се људима некада знало, њих је човечанство пре толико хиљада година обожавало, али их ми данас не знамо, нити имамо могућности да их сазнамо. О њима се је знало кроз дуги низ година, и човечанство их је на свој начин, предањем остављало са колена на колено, многе је унело и у религију. Ми, који о творцима толиких идеја, ништа не знамо, знамо то, да њихове идеје нису пропале, оне су се апсорбовале животом културним и утицај се њихов и данас опажа.

Рећи ће који, можда, да се ови данашњи неће заборавити, јер имамо начина да сачувамо имена и умне тековине писменошћу. Све то није ништа. Разлике може бити само у трајању и времену, колико се један, колико се други памти, али се све заборавља; уплив идеја остаје сталан. Асирци, Вавилоњани, Мисирци, Картагињани, Индијанци и други стари народи, који су потпомогли и створили европску културу, поред писмености, којом су чували и имена твораца идеја и саме идеје, сачувани су спомена ради или врло мало или нимало.

Питање, на које сад долазимо, јесте да ли јачина једне идеје може да пропадне, њен уплив да се изгуби, као што је то случај са именом њеног творца? Другим речима, да ли се може изгубити умна енергија, што није случај са физичком енергијом, т. ј. постоји ли за идеје као силу принцип консервације енергије или не?

За количину силе и материје, или за количину материјалног кретања, што је продукат мешавине силе и материје у у физичких појава, узимље се да став о сталности силе и материје, или став о сталности материјалног кретања има потпуно вредности. Ничим људска снага није у стању створити више кретања, но што га има у природи, нити се кретањем може створити кретање, које би квантитетом својом квантитет светскога кретања увећало. Све што се сме узети, то је, да се кретање

може диференцирати, трансформисати по облику, али не да се ново створи. Овај став има оправдања и у свету идеја.

Једна идеја може изгубити име свог творца; скуп идеја створених животом народа, који је изумр'о, упливише на стварање нових култура, али јачина идеја не изумире, дејство не изумире. Престаје влада једне идеје, али не и њена јачина. Оно што сачињава апсолутну вредност јачине те идеје, то се је истрошило на упливисање том идејом; а да то стоји, да се не губи, можемо се уверити кад погледамо на продукте произведене том идејом, — на наше појмове, на свест људску. Код идеје све оно, што смо споменули, што се губи, јесте више њен квалитативни део. Облици у којима се једна идеја јавља, то је променљиво, квантитет њен не. Промена квантитетног дела идеје, условљена је променама у околини, која упливише на давање облика идеји, и на промене тих облика.

Њутново гледиште на природу светлости пало је. То није знак, да је јачина идеја, унесених у то гледиште, изгубила и своју и јачину. То гледиште, које нема данас никакве вредности и које је новијим погледима замењено, свој квантум енергије, рад силе, задржало је, јер је упливисало на стварање садањег гледишта на исту ствар. Облик мисли се је изменио, али не и квантум њен. Прве идеје, прве хипотезе о светлости, као мисли о тој физичкој појави, имале су и своју јачину, оне су упливисале на стварање новијих погледа, њихове се јачине адирале, сабрале, или можда и потенцирале у нашим најмодернијим гледиштима.

Што вреди за претапање индивидуалних идеја, вреди и за колективне, опште идеје, то вреди и за читаве културе. Једна култура утиче на развиће друге, и ту се јасно огледа принцип консервације енергије мисли. У појављивањима разних култура огледа се трансформисање облика, у којима се идеје јављају, или стално одржавање закона, да се јачина идеја не губи. Источни су народи изумрли, али не и јачина њихових идеја, којима су располагали; они су своје мисли, своје назоре, путем науке, вештином трговине, индустијом и у опште културом пренели на европске народе.

Ова велика поставка налази потврде најеклатантније, кад се идеја схвата као сила, кад се векови и периоди људског живота узму за јединицу трајања уплива једне мисли, кад се цивилизација читава узме за носиоца идеје. У појединостима, не што не стоји, већ је немогућно илустровати вредност овог принципа.

Има извесних проналазака, за које историја вели да су изгубљени; има народа, за које се не зна да су и постојали, али нема идеја, чији се уплив не би могао наћи и ако нисмо у стању, да тај уплив прецизирамо. Можемо мислити да је човечанство некада мислило, осећало и живело другојачије но данас и да између нашег и њиховог живота није било веза и да се збир идеја једнога народа, као уплив на развиће другог народа, није могао да изврши. Али сума идеја тих, баш по све одвојених народа, за цео свет, његову свест у опште, стоји. Према томе и овај основни принцип има потпуног оправдања.

Нема појава, које ми данас познајемо, да нисмо у стању извести њихову каузалну везу односно узајамног упливисања идеја, у чему се овај став и огледа. Наше није да дамо рачуна о томе, куда се свака мисао људска дева и куда троши, то нисмо у стању ни за физичке појаве да кажемо. Кад се на пр. једна река усталаса, или се огромни таласи дигну на пучини морској за време какве буре, то свак види, да ту има извесне, и то огромне количине кретања; но кад се све то стиша, нека вам сад ко каже куда се деде то кретање, кад је све у миру. И ако неће моћи тачно да дâ рачуна, о том привидно изгубљеном кретању, поред свију принципа нађених у физици за тумачење тих појава, казаће нам, да се то кретање пренело на ваздух и честице материјалне, што обалу чине. И то је све; али да вам све то прецизира није могућно. Овако ваља схватити и губљење јачине идеје. Губљење може само за нас, као посматраоце, бити, али не и за право стање. Наш ум може не бити кадар да дâ рачуна о свакој идеји, куда се дела, али по свима појавама, међу идејама, мора овај став имати своју вредност.

Да бисмо овај став потпуно верификовали, морамо му још једну страну разгледати. За силу физичку знамо, да се она не може ничим ни створити, као што се не може ни уништити: а код идеја, за које знамо да се не могу уништити, изгледа, да се могу створити. Али и то је привидна ствар; њу ваља овако схватити.

Данас се у науци узима да се за живот психички, за стварање идеја, осећања и душевних покрета троши материја, не квантитативно већ квалитативно; и кад за свет материјални вреди став, да се не може нова количина материја да створи, онда извесно, да то мора бити и за свест, заснованој на подлози материјалној. Појмови људски о извесним стварима на пр. гле-

дишта на исту ствар, различита су, али не из основа нова. Облик тих гледишта је различит, гледишта су рафинирана и сложенија, али квантитет свести, као енергије, да се та гледишта имају, узев скупа све, исти је.

За човечију свест као силу или енергију, одређено је које границе може имати. Ово се огледа у аксиоматичким појмовима. Човек не може да замисли, да је два пута два пет; да простор и време имају границе; не може да сазна извор постања света; да има тела са више од три димензије и т. д. У оваким се стварима, у логици и конструкцији нашег ума огледају крајње тачке, до којих досежемо јачином ума у сазнању. Из тих основних појмова, идеја, ми разноврсном комбинацијом, стварамо новија гледишта; а комбинације су безбројне, за то и безбројне идеје, што квантитет свести обогаћавају, и изгледа да су из основа створене. Свест, као силу, требе замислити, да је одређене јачине, и да је јачина њена равна суми јачина свих идеја.

Овај се став потврђује примерима, које смо изнели да његову прву страну илуструјемо. Кад једна идеја упливише на стварање нових идеја, то је најјаснији доказ, да је у састав јачине изведених идеја из какве друге, ушла јачина те основне идеје; да јачина тих нових идеја није самоникла, већ да је апсорбовала у себе јачине других идеја. Но има примера где изгледа, да је идеја са свим самоникла, али и то по квалитету, није ново за квантитет свести као силе, већ је само један нов облик, у коме се неутрошена јачина свести људске јавља.

Култура, свет, човечанство могу са свим и нестати. Ово виђамо у деловима; у целини можемо само замислити. Кад оваке појаве могу да наступе, онда их неко може навести као доказ да овај став нема смисла, јер, шта ћемо онда кад свест са свим ишчезне. Ми велимо да и ово говори у прилог одржавања овога става.

Кад нестане човечанства и културе, нема свести као појаве одређеног облика, а не свести као силе, њена се јачина није изгубила. Обновите све прилике, да се материја диференцирањем кристалише у створења, каква су она, што су некада били носиоци мисли, и мисао ће се јавити, ни чим не унесена споља, већ просто изазвата том одређеном комбинацијом и свезом материјалних молекила, што одређују свесно биће. Ово мора бити, јер је доказано, да је свест нешто неразлучно од материје; она је можда само изјава нарочита облика у коме се материја јавља.

V

Форме органског живота, према процесима физиолошко-биолошким, најбоље су илустрације за разлику сталности закона, који режирају процесе и промене природне од промењивости облика у којима се живот манифестује. Ма какве облике, индивидуалне или колективне, имала манифестација живота, био то прост организам или дисконтинуирна, социјална средина, у процесима, што живот условљавају можемо пратити разна претварања једних енергија у друге, по принципима термодинамичким. Заустављати погледе на органима, облику организма, доводити у везу појаве и промене, са извесним незнатним детаљима, губити се при посматрању појава, у индивидуама, или незнатним институцијама, да се процес разуме и појава схвати, не водећи рачуна о великим истинама константности енергије, и њеним трансформацијама, значи лутање по лавиринту, где се човек из нагомиланих факата прошлости и садашњости, једва може толико да прибере, да је у стању само неке тенденције промена да констатује.

Моћ индивидуа, партија, друштвених редова и свега шаренила светске културе, на мењање утицаја природних узрока на процесе и појаве социјалне, толико је исто велика, колико бране вештачке или природне, што су у стању скренути ток воде, али не и изоловати тај ток од утицаја теже (гравитације). Могу личности, закони вештачки, извесан друштвени поредак, или ма каква тековина културна, да утиче ретроградно или прогресивно на процес, али се ма какав појав, био његов облик ма какав, не може замислити, да се збива по другим, но физичко-механичким општим, природним законима. Утицаји индивидуа су значајни као и колективних јединица, њихове су јачине неједнаке, али врло често су процеси, и равнотеже социјалне, много пертурбиране њиховим дејством, и привидна зависност догађаја од оваквих узрока, очита је, ако се каква појава хоће пре времена да постакне извесном јединицом индивидуалном или колективном, пре но што за правилне процесе има битних услова у срединама, где се појаве збивају.

Неоспорно је да и личности историјске у стварању догађаја светских играју извесне улоге, али далеко онако важне, какве им историци приписују. Ако се случајно активност, идеје, пропаганда и рад једнога човека не поклопе са духом времена, нема од личног дејства никаквих последица. Лутер је значајан

пример за покрет духова у Немачкој, јер је дошао као резултат дуге борбе између папства и германских владалаца, који су пригрлили реформу и пристали да наслов догађајима буду и оне нелогичне, моралне и политичке теорије реформатора, јер се је све слагало са правцем културно-политичког кретања Средње-Европе, која је тежила ка независности и одцепљењу од великог туторства католичког. Наполеон је створио догађаје, јер је поникао у времену нових појава, промена и процеса историјских. Био је носилац империјализма демократског, али све што је везано чисто за квалитативне особине његове личности, ишчезло је брзо са њим, и равнотежно се стање, и ако не онакво, какво је пре његове појаве било, вратило у Европи. Покрет изазват Револуцијом Францускомъ, стање створено у 18-ом веку, које је потицај било Револуције Велике, нове потребе економско културне, узроци су, у вези са походима Наполеоновим, покретима у Немачкој и они су припремили више и јаче услове јединства немачког, но војна вештина Молткеа и дипломатска способност Бизмарка. Да је у особинама само ова два последња велика Немца лежао успех немачки са њиховом смрћу би се, после кратког времена, јавило раније стање међу немачким државама, али то није дошло, јер су оба човека, поред плејаде значајних Немаца на пољу: науке, философије, вештине, технике, културе чинили само инкорпорисање велике идеје о потребним и нужним условима за самосталан и велики развитак немачке народности, која је прилично дуго векова, од Тевтонбуршке победе, више служила туђим но својим интересима; и двадесет је векова требало прохујати, док се је створило данашње равнотежно стање централне Европе у мору немачком.

Кад историк у биткама код Фарсале, Филипије и Акцијума, где се завршују грађански ратови римски, из другојачијих изгледа и резултата борбе хоће да да̂ прогнозу будућих догађаја, то је више но смешна ствар. Цезар, Помпеј, Антоније, Брут и Клеопатра су овде по све споредне појаве. Могли су догађаји, резултати горњих ратовања бити са свим другојачији, и без мало би се са свим исти догађаји после њих развијали. Све су поменуте горње три битке свршене готово без икаква судара, или су судари били од по два сата. Горњи су бојеви последњи покрети оних великих грађанских ратова у Италији, који су проскрипцијама раселили виђене римљане далеко од њихове домовине и њихов свршетак, био ма какав, никакве по-

следице небн имао на ток догађаја. Погинуо Цезар код Фарсале или убијен после неког времена у Капитолу, за векове и дуге периоде не значи ништа. Пропала држава, као што је био случај са Египтом, у који се Рим увукао протекторатом и легатом; или свршила код Пидна за два сата, као што је био случај са Македонијом, не значи да су се Македонија и Мисир могли очувати, да тога није било. Римљани су губили битке али не ратове, каже се обично, и у овоме има велике потврде да се догађаји светски не везују ни за једну малу епизоду, нити за какву личност, па она била калибра: Цезарова, Ханибалова или Наполеонова. Ако се зависност, развиће, прогрес какве државе веже за једну или неколике личности, ако у извесним срединама нема услова да се јаве и многобројне и јаке личности, на које се има живот једнога народа да ослони; ако нема воље, издржљивости, и других етничких особина у каквом народу; ако је, да се тако изразим, густина дотичне средине сувише слаба, да она постаје неспособна да реагира, да даје отпора: онда се облик њен мења,ње нестаје, њена се социјална енергија дисипира, и прикупљање снага и културе бива у тако званим моћним културним центрима. Кад је Рим постигао максимум експанзије, да није могла његова индивидуалност животне енергије да се чува у типској форми римске државе, он је отишао, наравно са другојачијим последицама, по доцније покрете социјалне, као и остале друге државе европске и азијске.

Догађаји се најчешће завршују и развијају независно од оних, који су њихови покретачи. Александар, Цезар, Наполеон нису завршили за време живота свога планове ни освајања ни културног преображаја. Остало је Александру да доврши освајање обала Средоземног Мора: афричких и европских; Цезару је остао неумирен Исток мало-азијски; Наполеон се пре времена, после неуспеха код Москве морао, и то брзо, повући са позорнице светске. Па питање је: да ли су се процеси развијали аналого добивеним импулсима од великих покретача? Ми налазимо да су резултати историјских процеса били онакви, какве је средина могла дати, где су се они развијали. После свих метежа унутарњих у држави Александровој, која се после његове смрти имала да консолидира, у три разне територије, под три разна поднебља и безброј разних раса и култура, процес јеленизације се је лагано вршио, док није долазак Римљана завршио започето дело Александрово и стопио разне др-

жаве и системе, од Гибралтара до Еуфрата, и од Нила до Темзе, у једну целину, један униформни живот светски, који је подлога био доцнијим фазама и процесима историјским. И ако су велике историјске личности извори за импулсе, њихово кратко бављење на позорницама светским не може имати оног значаја на развој догађаја у дужим периодама времена, које утицаје имају средине социјалне, што реагују, повијају се, пропуштају и примају покрете историјске.

Народи, масе, племена и читаве расе покрећу се силама социјалним: идејама, импулсима економско-културним, али за организације покрета, за успешно дејство удара траже се символи разумљиви, да се извесна социјална јединица стави у покрет. Према величини социјалне јединице и обиму покрета социјалне средине и те синтезе и ти символи, оличени у личностима, догађајима, традицијама и редовима друштвеним, који предводе масе, различити су. Да се припреме услови за велики покрет, какав је хришћански био, није била довољна само појава Христова и његова наука. Потребно је било акумулисано незадовољство у стотине народа, сталежа, редова и провинција римских; потребна је била мешавина разних философско-мистичких праваца европско-азијских, потребно је било више од неколико векова, па да се вештачки склопљени систем религиозно-морални, тек у данима јаког слабљења оне римске челичне организације, придода једној личности, каква је била Велики Назарећанин, и да он постане носилац свега потлаченог и подјармљеног. Но како су сви покрети скопчани са еволуцијом, тако је и хришћанство, од дана кад је оно државна религија постало, у форме, обреде и обичаје свело садржину апостолске цркве, да би за њу могло привезати масе, народе, племена и разне расе.

Политички покрети, чији је обим и мањи и мало трајашан, јер се дешавају у извесном племену, народу или држави увек се везују за личности, више да буду разумљиви оној маси, која се има да крене, но што је потребно да покрети добију какав импулс од онога, који му је на челу. Личности, какве су биле: браћа Граси, Брут, Катон, кога Момзен зове Дон-Кишотом политичким, Лојола, Кромвел, Гамбета, и други, по својим квалитативним особинама далеко су изостајали од многих својих савременика, како по интелекту, тако и по јачини воље, али су згодни били по висини нивоа своје развијености, да се при-

лагоде маси стављеној у покрет и да послуже за символ извесне идеје, која је све у покрет стављала. Кад се почне говорити о заслугама извесних политичких шефова, о њиховој организаторској способности, као условима успеха, мало се зна да изабере згодна тачка за посматрање догађаја и налажења њихових узрока, кад се у то верује. Организовање редова, вештина вођења маса, заснивање реда у партијама, на основу програма и стварних питања вечно је упропашћавала покрете и људе, који су са ове тачке мислили да се наметну народима, масама и партијама. Само оне личности, које се несвесно прилагоде догађајима, не водећи никаква рачуна: нити о ономе што се око њих догађа, нити се упињу да предвиде и спрече, оно, што ће доћи, имали су и имаће успеха као шефови странака, секта и разних организација, па били морално или интелектуало дефектни типови. Онај, који не критикује ништа, који се са свима слаже; који ником не опонира, кога носи маса тај се тој маси допада, и по принципу најмањег отпора достиже за себе највише. Људи са одређеним погледима, са критичким умом, са јаким моралним особинама од силног утицаја могу бити за давање импуласа покретима, али покрети доцније никада такве људе не узимају за шефове, јер они нису пријатни ни најближој околини а даље их, као што су гомиле, нити могу да схвате, нити њима да се одушеве. Онај на кога утицаји са стране остављају слаба утиска, чија је осетљивост парализована, морал угњечен, може се дати да га маса носи, тај је шеф и вођ несвесних, социјалних покрета, који дижу такве људе на престоле и бацају у Тибар, или коњима везују за репове, ако поле дају отпора самосталном мишљењу; као што обратно такви типови чере че масе, мећу их на згариште, под гилотину или масама одводе у Сибир и на вешала. Тирани и шефови странака и народа, су два назива за символе, који се стављају као етикете на догађаје историјске. Прелази из једног у други бивају променом само прилика. Робеспијер, Кромвел, Марат, Торквемадо, Нерон, разни Хенрици и Ричарди енглески, турски султани, Ивани грозни, Марије, Суле и многи други називи за поменуте историјске догађаје и процесе, примери су за ово.

Изучавање догађаја историјских по личностима може дати и то много материјала, да се уђе дескрипцијом у суштину процеса социјалних, али стати на добро исказаним односима историјским, везаним за поједине личности, то је стати далеко од

половине пута, да се смисао покрета друштвених, бар у најкарактеристичним моментима, схвати и разуме механизам функционисања апарата социјалног. Кроз типске личности могу се донеле само фазе, кроз које пролазе историјске појаве, добро оценити.

VI

За социјалну, културну енергију, морфолошке особине историјских личности готово немају никаква значаја. Институције, услови напредовања народа и држава, мешавине међу народима и расама, трансмисије особина укрштањима разним и друге појаве могу дати оне елементе из којих се може склопити облик за социјалну енергију. Без тачне дефиниције ове последње количине не може се прићи ни првој етапи за механистичко тумачење појава социјалних. У творевинама једнога народа имамо елементе за мерење моћи његове у прошлости. Могло је се не доћи до тих творевина, можда за ово има заслуга до извесних лица, али ако тих творевина нигде нема, значи да је социјална енергија те средине мања од друге, јер није могла спречити сметње да се тековине јаве или убрзава рад, да се нешто створи, што је карактеристично за ниво културни те средине. Ако један народ има виталитета и услова да буде велики он то постаје, кад и сметње постоје; ако у њему нема етничко-физичких услова за икакав велики покрет, за прогрес у њему слабо му се може што са стране убацити. Нити су свуд исте квалитативне еволуције, нити су дуга трајања значајних периода. Монголски су народи имали моћи да стварају државе, да их држе дуже или краће, али никада не оставише за собом нешто, што се у вишем смислу назвати може културом. Кад народи монголски изгубе последње трагове на Балкану неће оставити оно топло, културно огњиште, које је дуго тињало и после 15-ог века у Шпанији, кад су из ње Маври отишли. Велики су они, који освајаче асимилирају а не они, који освајања изврше, да постепено, кроз неколико векова, ишчиле са земљине кугле, и да им се прошли покрети полако, кроз незнатне особине будућих народа и генерација, изгубе у вековима.

Према времену и месту, где се догађаји социјални дешавају, носиоци идеја, даваоци импулаcа покретима, јављају се у разним облицима. Енергија социјална у догађајима историјским, економским, трговинским, интелектуалним, моралним има

за носиоце разне људе по облику, али је готово у свих покретача процеса јачина импуласа, и ток догађаја произведен истим, сличан. У времену догађаја Наполеонових ратова многе и многе знамените личности на бојном пољу биле би у мирно доба представници идеја и покрета на са свим другим пољима. За Наполеона би се могло рећи, што је Фереро рекао за Цезара, да би у данашње време у Америци он био носилац покрета трговинских, стварао трустове и дириговао покретом индустријским и економским. Енергија, која је велика била за велике војсковође, јавила би се у промењеним приликама у са свим другоме виду и облику. Немоћне су индивидуе, према јачинама својих моћи, да догађаје много промене и ако могу бити импулсивне, да се припреме прилике за догађаје. Векови су спремали терен за једну револуцију, на пр. француску, и појава револуције је по форми синтеза догађаја прошлих. Кад се већ јави какав догађај и он покрене духове онда се поредак догађаја везује према квалитету особа, које су ту у том времену, и колорит је догађајима дат квалитативним особинама историјских личности.

Форме у органском свету су продукат биолошких процеса, али као што развијене и просте форме не могу суштине принципа механичких изменити, на којима процеси почивају, тако је исто и са историјским личностима и процесима социјалним. Процеси бивају по истим законима: одржања, деградације, трансформације, простирања социјалне енергије, па се догађаји збивали на бојном пољу, дипломатским турнирима, у трговини, науци, вештини; дешавале се промене у узбурканим срединама или стационираним стањима, бивали процеси у прелазима из једног у друго стање, или се низале фазе еволуционе у срединама социјалним, где су устаљени поредци.

Да се у скупу разних историјских догађаја, у процесима који су резултовали из најразноврснијих импуласа: личних, општих интереса и побуда расних, географских и топографских и других, уоче они карактеристични параметри, којима се може енергија обележити, ствар је за данас тешка и готово још немогућа. Ми назиремо да постоји једна стална количина, и апстракцијом од свих ситних детаља историјских појава, осећамо да се трансформише: ратничка јачина, енергија, моћ народа, раса, гомила, генерација; да су појаве историјске у једној средини за два разна момента, или у двема разним срединама у

истом моменту, везане за нешто што је стално, или правилно промењљиво, што се у разним културним тековинама: стилу, архитектури, науци, поезији, традицији, и др. може да прати, у праћењу промена да уочи нешто, што је спорије промењљиво од нечега, што се нагло мења. Видимо рашћење и прогрес као у органском свету, видимо да се облици и процеси свршавају, како где, по постигнућу максимума своје експанзије и слично биолошком закону, по коме специје гину, кад достигну максимални стас, обим, тако и народи ишчезавају после великих експанзија, да се више никад не јаве. Мисир, Грчка, Рим, Македонија, Маври, Шпанија прошли су кроз фазе, које очекују: Француску, Енглеску, Немачку и остале велике будуће народе. Све горње културе градације су културне енергије, која се многоструко трансмутирала и трансформисала, и трансмисијом из једнога центра у други прелазила. Данашњи покрети социјални условљени су оним културним и социјалним енергијама, које су форме разне погубиле, али као што се није угасио са свим живот биолошки прошлих слојева и генерација, већ су данашње биолошке средине, са физиолошког гледишта, наставак угашеног живота по формама, тако је исто и са данашњом културном и социјалном енергијом, она је наставак оних покрета, који су, везани за ишчезле форме у прошлости, обележавали живот друштава, народа, гомила, раса и несталних генерација.

Ако застанемо ма код које појаве, било индивидуалне или колективне, друштвене, историјске садање или прошле, код великих покрета или малих, знајте да увек посла имате са променама енергије, са прелазима њеним из једне форме у другу, са једног смисла у други. Свуда имате покрете сличне обичним стационарним покретима водених, ваздушастих, етарских честица или какве друге физичке средине; или су промене, често идентичне са нагло поремећеним стањима, какву нам слику буре дају на мору, где, после нестанка узрока буре, долазе мирна, ранија стационарна стања. Апстрахујете ли од моментаних мена, покрета и пертурбација; долазиле промене од ма каквих узрока, из ма каквих центара и дешавале се појаве ма у каквим срединама, знајте, да су ма који покрети били свезани нарочитим амлитудама, трајањима, одређеним ритмом својим; да сви скупа покрети дају један ритам, једно таласасто кретање, како у физичким тако и у социјалним срединама и тај резултујући ритам,

то резултујуће стационарно кретање, обележје је за оно, што зовемо животом, прогресом у суштини. Курба се прогреса: органског, социјалног и физичког живота лако не мења пертурбацијама, катаклизмима и оним кратковременим, незнатним потресима, који се свакодневно дешавају; његов ритам еволуира, споро и нечујно. Стабилност система космичких, органских, социјалних, како где, везана за краће или дуже периоде, не мења се лако вољом ил жељом појединаца, ако промене и наступе какве увек је на основу сталних, вечитих закона природних.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА

I Форме физичких и социјалних појава. — II Промене форама. — III Принцип конзерватизма код форама и процеса. — IV Прогрес и општа еволуција. — V Кризе. — VI Механистичко тумачење критичких појава. — VII Тумачење општих закона органске еволуције принципима енергетичким.

I

Оно, што се мења у природи, па се те промене дешавале ма у каквим срединама, јесу форме материјалне. Скуп менâ једне форме материјалне какве средине чини елементе, из којих се може склопити појам о еволуцији дотичне средине или система, а скуп пак свих промена система у једном моменту чини једну еволуциону фазу у природи. Оно, што смо рекли о законима, по којима се јављају и развијају процеси у природи, вреди и за форме, јер форме и нису ништа друго но продукти дејствовања физичких узрока, по извесним законима, у материјалним срединама.

Био основни делић етар, из кога се материја састоји, или ма каква његова комбинација: атом, молекил, систем материјални, (кристал) јединица физиолошка (биофор), ћелија, организам, социјални систем, све има своју одређену форму. Те форме постају и одржавају се утицајем сила унутарњих и спољњих. О унутарњим се силама може говорити као о одвојеним агенсима у вишим системима, оним срединама, где се форме условљавају при стварању стицајем привидно диспаратних система, који се додирују. Везе су несумњиве међу унутарњим и спољним силама у свету појава, и постанку форама.

Ако се зауставимо на каквој житкој маси, која ротира, онда дефинитивна форма тог система зависи: 1) од околине у којој маса ротира (спољне силе); 2) од унутарњих молекуларних сила ротирајуће масе и 3) од брзине ротације самога система. Ако се промена деси ма у коме од горњих узрока постанка форме система и облик се система мора променити. Ове промене у облицима могу бити нагле и постепене, према томе, како се и на кој начин промене дешавају у узроцима од којих форма зависи. У скупу постепених, благих прелаза форама из једне у друге фазе, услед промена постепених у систему унутарњих или спољних сила, имамо пред очима појаве онога, што у природи зовемо еволуцијом форама. Ово вреди и за форме примордијалне протоплазме, у којој се живот манифестује. Ако са ове опште дефиниције о постанку форама пређемо на форме, облике небеских тела, онда су нам јасне: прво разноврсности у облицима, разних тела (планета, комета, астероида и др.) и читавих система; и друго јасна је представа о скупу разноврсних форама у једном моменту за цео систем, или престава о скупу, сукцесији разних форама у низу времена, код једног тела или система.

Форме материјалних система су, према горњем излагању, нарочити равнотежни системи, динамичке природе. Скуп свих форама, као скуп одређених динамичко равнотежних стања, стања, у којима је устаљено за извесно време стварање, прогрес, обнављање и пропадање форама у границама извесне законитости. Тако је наш део сунчана система једно стационарно стање, јер су, како његов стабилитет, тако и промене, нарочито космичке, устаљене за прилично дуги период времена.

Ако са физичких космичких система пређемо на средине физичке на нашој земљи, на анорганске и органске појаве и социјалне системе, свуда ћемо се срести, што се постанка форама тиче, са истоветним начином о постанку њиховом, и њиховој еволуцији. Стационарна стања су и овде карактеристична за облик каквог система или средине, само су димензије, како облика, тако и трајања њихових, несразмерно мање и слабије, што се даље одмичемо од космичких појава. Најбрже су промене у системима, где се форме и процеси догађају на основу односа између система органских, који као елементи улазе у склоп социјалног система. Ово је последње објашњиво услед толиких

промена у узроцима спољним и унутарњим, који на форме социјалних система утичу.

Не знамо зашто би са гледишта механике постанак каквог кристала био шта друго но што је постанак ћелије из јединица физиолошких (Х. Спенсер, Вајсман, Негели, Вери, Копе и др.); и постанак организма из ћелије или социјалног система из људи. Све се форме могу узети да су нарочита равнотежна стања лабилна, али од кристала до социјалног система у стању је свако опазити неједнакости у лабилности и то протумачити само тиме, што се систем унутарњих и спољних сила, које одржавају системе кристалне, не мења ни брзо ни лако, као што се мења однос између унутарњих и спољњих сила за системе социјалне.

Ако са разних форама пређемо на процесе онда имамо посла са општим дејством физичких сила по принципима консервације и дегредације енергије. Разноликости међу формама и системима своде се на промене онога, што је неуништимо, и енергије, што деградује и сва се еволуција своди на разне вредности, које у разним срединама, у разним отпорима и трењим енергија може да дâ. Кад једна форма пропадне, у ново створеним формама имамо исту ону количину енергије, која је потребна била уништеном, по форми, материјалном систему, дати несталу форму.

Ако пратимо промене у природи, гледајући на форме материјалних система, онда се еволуција своди на промене у формама. Појаве, које се овде опажају јесу: одржање форама, мењања њихова ретроградна и прогресивна, прелази једних форама у друге, путем селекције у борби за опстанак. Ако пак форме сведемо на процесе онда се питање еволуције своди на мене, кроз које може енергија да прође, да прође оно, што само облике мења а никада се уништити не може. За еволуцију код процеса, борба за опстанак, селекција, атрофија, акомодација, одржање и друго немају онај значај, који за свет форама. Према овоме и конзерватизам, принцип одржања форама, није оно, што и принцип за одржање процеса.

Међу узроцима, од којих зависи постанак какве форме има их које су трајни, стални и перманентни, какав је случај гравитационе силе за облике небеских тела, а има и таквих узрока какви су: густина, еластичност, притисак и др. што одређује особине средини, у којој се форме системâ јављају. Ови су по-

следњи узроци темпорерни и лако променљиви. Дејство се јачих узрока лако не мења, а како од њих форме зависе, то се и немогућност лаких промена у формама доводи у везу са принципом, названим конзерватизмом у науци. Ово је исто за све појаве.

Силе физичке, које из физиолошких јединица склапају основне ћелије и организме, са чим је у вези наследна, атавистичка моћ, јаче су од сила спољне природе, и те силе чине појаве консервативне у органским бићима. Можда су виталне силе продукат дугих и трајних утицаја биле кроз прошле генерације и околине, али је њихова јачина већа од секундарних спољних сила и оне се лако не могу ни елиминисати ни модификовати. Ово, што сам сад изнео за гравитацију и афинитете међу основним јединицама физиолошким, дâ се пренети на конзерватизам социјалних система. Један се облик друштвени: породица, народ, друштво не мења тако лако променама спољних сила, и промене су све јаче и чешће могуће, што су лабавије везе између јединица, које улазе у склоп каквог социјалног система. Социјални је афинитет јачи, што је ближи нагонским особинама, а све је слабији, што се посла има са вишим ступњевима у диференцијацији облика социјалних. Солидарност друштвена је слаба, кад се тиче односа између два разна народа или две разне расе, а јача је, кад се тиче односа међу једноверном или једнокрвном браћом, и све је јача, што се иде ближе породици. Гравитационој сили за процесе и облике у физичким појавама сличне су унутарње силе за системе органске или социјалне, где их називљемо обично солидарношћу.

Речено за везу између гравитације и инерције у првом делу ове расправе дâ се овде применити на односе између примарних сила и консервативних. Консерватизам је опирање перманентних дејстава физичких сила, и то обично унутарњих, дејству спољних узрока и средина, које пертурбирају ефекте нормалне између оних агенаса и фактора, који утичу на постанак и одржање форама. Слично се да извести за конзервацију процеса и ма да је конзерватизам код процеса по све идентични са инерцијом, о којој смо доста говорили.

II

За механистичко тумачење појава, било по каквој теорији на пр. по енергетичкој, главно је наћи облике, форме математичке

за енергију: физичку, виталну, психичку, моралну или социјалну. У фицици има две велике групе појава: кретања система материјалних и кретања у срединама физичким. За први и други случај налазе се елементи екстензитета и интензитета, с погледом на масе сконцентрисане у системима, или на репартацију маса у срединама, сматрале се оне да су континуирне или дисконтинуирне.

Елементи за факторе екстензитета су: етерски делић, електрон, атом, молекил, систем, средина физичка, делић протоплазме, јединица физиолошка; за факторе интензитета су: брзине, танзије, афинитети разни: хемијски, биолошпи социјални и морални (солидарност) и друго. Оно што се може чулно пратити: појаве кретања система физичког, постанак и распадање једињења, развиће органско, постанак и развиће система социјално-моралних, може нам дати количине мерљиве, помоћу којих можемо наћи облике параметара: за енергију, капитал, топлоту, рад и друго, што улази у састав динамичких једначина за тумачење појава. Појави међу основним делићима из којих се атом састоји по све су невидљиви директно и за њих је плодно поље теорија и спекулација. Но како се распадањем тела на молекиле,ових на атоме и даље на електроне и етерске честице, и спајањем из распаднутих делића у образовању оних облика, који су распадањем дали делове, долази до свих могућих манифестација сила физичких: топлоте, светлости, притиска, електрицитета, афинитета, виталитета и покрета социјално моралних, то се у напред може закључити на идентичне аналогије између процеса у макрокосмосу и микрокосмосу.

Ако се пође од физичких тела, па се распадање прати ка атому, онда се ово може констатовати: да су напори за претварање тела у молекиле мањи од напора да се молекили претворе у атоме, а атоми у екектроне и честице етерске. Обратно распадање атома и молекила праћено је великом манифестацијом енергије. Деградација материјалних система повлачи ослобођавање енергије, као што склапање система тражи привидно спрезање енергије.

Што је систем или материјални делић: молекил, атом или електрон склопљен из више основних делића, то су и везе међу њима, тако зване интератомске или интермолекуларне силе, све мање и распадање је лакше. Пример је за ово распадање радиоактивних тела као система великих атомских тежина, што

је у вези са великим бројем атома у молекилу таквих система. Ово је опште правило и вреди за ма који систем физички.

Ако се посматра систем сунчани, склопљен из рецимо n тела, његова је стабилност зависна од маса тих тела, њихових брзина и броја њихових. Ако се ма којим случајем промени број, масе њихове, онда могу настати промене у брзинама да се стабилност сачува, или промене у стабилитету да се брзине сачувају. Промене у броју тела из којих се систем састоји и у брзинама њиховим, може да би се стабилност сачувала, да изазову дезагрегацију, избацивање из система извесних тела, или промене, које би довеле до прелаза у првобитно хаотичко стање небулозно. Наш је сунчани систем могао имати бројно и више тела од данашњих, од којих су, услед поменутих промена горњих, многа напустила систем и стабилитет се динамички његов одржао, као што ће и многе комете, које чине саставни део нашег система или ишчезнути из њега или постепено ући у састав система, слично планетама данашњим. Променама у брзинама комета следоваће промене у облицима њихових путања и продужене елипсе њихове могу се приближити спљоштеним елиптичким путањама планетарним.

Сличне се појаве могу пратити код органских појава. Елементи основни су јединице физиолошке из којих постају ћелије, ткања, организам — механизам и процеси сви: биолошки, физиолошки, психички и доцније морално-социјални. Физиолошка јединица је физички систем, чије је равнотежно стање условљено афинитетом унутарњим међу деликима из којих се те јединице састоје. Ти су афинитети неједнаке јачине код јединица разних специја, разних родова и кола, а неједнаки су и код исте специје у разним периодама еволуционим. Поред ових узрока унутарњих за равнотежу су од значаја спољни узроци околине, узроци, који се мењају и променама својим утичу на промене равнотежних стања физиолошких јединица као система. Кад спајањем основних физиолошких јединица постане ембрион, он се може сматрати за основну јединицу, из које се даље може пратити развиће и функционисање организама. Сваки витални процес, ма у коме моменту, и није ништа друго до физички систем, физичко извесно стационарно стање, условљено унутарњим и спољним силама. Спољне силе су за основну физичку јединицу, пре постанка ембриона, биле у особинама протоплазме, доцније спољне силе леже у разним унутарњим физичким сре-

динама самог организма, све док се не пређе на спољне силе наше околине, ако се савршен организам посматра, као физички систем и нарочито равнотежно стање.

Промене су равнотежних стања код органских појава и брзе и лаке. Мењање је облика, кроз које се физичка енергија од основних физиолошких јединица, преко ембриона и органа, манифестује у покретима самог организма, брзо, сравњено са оним променама, које се збивају у обичним физичким срединама. Од нижих форама ка вишим имамо стално процесе деградације акумулисане енергије физичке у основним јединицама физолошким (биофорима) и спрезање њихово у ембриону. Множење није ништа друго на распадање система, слично дезагрегацијама молекила, склопљених из великог броја атома, или слично, распадању атома великих тежина атомских у радиоктивним телима. У сваком процесу, у фазама промена облика, ако се води рачуна о утицају спољних сила, кроз храњење, и друге процесе физиолошке и унутарњих сила, које се као конзервативни агенси опиру променама, може се васпоставити однос између енергије, топлоте и рада. Топлота у морално-социјалним системима добија други назив, капитал, као што афинитети витални носи у њима назив солидарност.

Код система социјалних су основне једнаке људи. Те су јединице систем и склоп њихов даје једну дискретну, дисконтинуирну средину. Промене у овом систему долазе од разноврсних удруживања, која се по себи могу сматрати као јединице система: државе, друштва, народи, расе и друго називи су за разне облике социјалних система. Ако се зауставимо ма на коме облику социјалних система, он је такође извесно равнотежно, динамичко стање, условљено унутарњим силама, солидарношћу међу елементима система (међу јединкама у породици, међу породицама у друштву и држави) и спољним силама, које леже или у другим околним социјалним срединама, или у условима обухваћеним физичким срединама, са чим је у вези физичко функционисање социјалних система.

Поремећаји равнотежних стања зависе од промене у спољњим и унутарњим силама системским, у променама стања физичких, социјалних, моралних и психичких делова из којих се систем састоји, па ти делови били обичне људске јединке, или нарочите организације социјалне. Разни нивои стања, разне вредности агенаса условљавају процесе, а ови се и овде збивају,

као у осталом физичком свету по принципу консервације и деградације енергије, Ниједан се покрет социјални не може да деси ако се није извршила промена у облику или стању социјалног система, ако се акумулисана социјална енергија није ослободила, деградовала или обратно ако се деградована није акумулисала. Затечено стање једног система, као топлота или капитал, копулисано са радом средине дотичне, даје у датом моменту оно што се зове социјалном енергијом. Однос између затеченог стања и оне количине, којом се дотично стање да изразити даје оно што зовемо коефицијентом трансформационим (ентропијом) и који се мења с погледом на могућност промена у разним нивоима, стањима и условима спољним и унутарњим самога система.

III

Ако ма какву јединицу физичку: атом, ћелију, организам, органски систем или социјални сматрамо израженим извесним карактерним особинама (параметрима), онда се, апстрахујући од узрока, који промене изазивају у тим особинама, те јединице могу сматрати као функције времена. У времену се све промене дешавају и време се може узети као прапараметар да се разлике у функционисању између појединих јединица могу разликовати. Ако се у рачун узме трајање процеса физичких, трајање система ма каквих, функционнасање механизама, онда се често вели да су облици материјалних система: органа, организама, система као механизама, зависни од функционисања њихових. Према томе, услед чега је функционисање система, услед унутарњих или спољних сила, или заједничког дејства њиховог, и називи су за појаве, које се лако не могу протумачити обичним једначинама динамичким, разни у разних појава. За онај чудан процес, који се деси међу елементима у стварању једињења, међу једињењима у стварању ембријона, ћелије и организма, међу људима у стварању система социјалног, нама остају често за тумачење процеса више речи но прави научни разлози. Атививам, наследство стечених карактера, задобијање особина карактерних, које се пренашају на потомство, хистерезија, индукција, конзерватизам друштвени видимо да су процеси чисто физички, да се морају збивати по механичким законима, али је наше тумачење још доста површно. Узимамо у помоћ силе инерције, инерцију саму, помажемо се вештачком

и природном селекцијом у појавама борбе за опстанак, говорпмо о готовим механизмима, сасређеним у основним физиолошким јединицама, о неједнакостима њиховим, не знамо ни сами из каквих разлога, и на сто се начина довијамо, да из необјашњивог, пређемо на домен појава, које се могу мерити, и из чијих се односа, колико толико јасне слике о процесима и појавама могу да склопе.

Поменуо сам неколико појава нејасних а таквих је безбројно у науци. Лакше нам је пратити утицаје две средине, два система ма каква, у погледу промена енергетичких, но што смо у стању сићи у тајне функционисање механизама у малим областима материјалних форама. Једна се општа појава да пратити кроз све процесе и системе, то је појава конзерватизма.

Да се нека промена деси морају се промене збити у спољним или унутарњим узроцима одржања стања системског. Обично су промене у узроцима спољним лакше и брже но у унутарњим силама, и опирање, да се промене десе у стању, облику, процесима и функционисању механизма, услед тежих промена међу унутарњим силама — чини појаву конзерватизма у природи. Са појавом конзерватизма у вези је чување стеченог стања, капитала, навика, традиција. Акумулисања стеченог у свршеним системима, кроз процесе у дугим периодама времена, кроз функционисање механизама, у вези је са наслеђем и атавизмом. Како су промене све ритмичке, то се и наслеђе, атавизам, конзерватизам и друго могу сматрати за појаве ритмичке, чије се амплитуде могу појачавати или слабити. У природи су последице конзерватизма, инерције, очите у променама форама, у којима се енергија светска јавља, а не и у процесима, за то се у биолошко-социјалним наукама и говори о променама у облицима система, док се за процесе пре може узети стационарност, јер они обухватају рад и функционисање по општим динамичким принципима између ефеката и узрока, без обзира на форме материјалне.

Ако се последице конзерватизма ма где посматрају резултат је, да се затечено стање, динамичко-равнотежно у ма каком систему, слабо мења, јер су и промене у узроцима, који могу утицати на промене система слабе и ритмичке. Ритмичност промена, враћање у прошла равнотежна стања, пролази кроз пређене фазе утичу јако на одржање стања системска. У појава физичких, физолошких и биолошких је конзерватизам уочљив и одавно запажен. Ако погледамо на данашњу стабилност нашег сунча-

ног система, и стање међу одстојањима у свету звезданом, и ако су промене ту, и једно стање није исто са стањем, које после њега дође, па размак био бесконачно мали у времену, промене за две узастопне фазе нису такве, да би се могле назвати диспаратним и прогрес је оличен у спорим променама стања, кроз враћање преко по све идентичних прошлих фаза. Ако у органском свету пратимо извесну специју, кроз све организме које је оличавају, у стварању, развићу, променама и нестанку организама те специје, расе, варијетета имамо у типовима, готово увек идентичним, са незнатним променама, манифестације појава условљених узроцима, који дају развијање по принципу конзерватизма. Тако се поједини типови какве специје од нормалног типа удаљују, услед промене у околини (борбе за опстанак и селекције); или услед услова унутарње природе (селекција сексуална), али ипак у свима типовима какве специје имамо удаљавање обично једнако у разним диспаратним правцима, тако да је увек средњи представник какве специје, ако не по све идентичан, ипак сличан са оним типом, који је представник специје. Ово је резултат ритмичности узрока, који тип какве специје, сматран као систем, одржава што се њених форама, процеса и функционисања као типа, као механизма тиче. У развијању типова какве специје може бити неједнакости у стадијумима развића, неједнакости у постигнутим по све савршеним формама, па ће ипак представници специје, које су све промене прешле и претурили, бити типски системи свога рода и за будуће покољење сачувати повољне диспозиције, да се обнове процеси одржања типског стања у органским системима, који ће по карактерним особинама бити представници своје специје.

Ако са организма пређемо на социјалне системе, где се срећемо са унутарњим силама, које зовемо солидарношћу, све је исто, само су времена трајања форама и стања краћа, но што је случај за промене у органским системима и чисто физичким срединама. Једно друштвено стање, посматрано у уским границама: расе, народа и времена може изгледати да нагло варира и да су промене такве, које никаква сила не може одржати и где неби било ни трагова од инерције или ковсерватизма друштвеног. Ако се прошири т е р е н дејствовања друштвених сила, ако се за елементе друштвене узму скупови народа и раса и за период столећа, онда се опажа и ритмичност процеса социјалних и појава, да се у свима променама

тежи чувању стеченог стања и јако опирање, да се ма каква промена изазове, јер су овде и ритмичке и слабе промене међу узроцима спољним и унутарњим, од којих социјални систем зависи. Ако за систем узмемо само религију, као веровање масе у ствари супранатуралне, код развића свих могућих религија може се применити у највећем степену тенденција да се једно стечено стање лако не мења. Појаве реформације, па ма где оне биле, имале су успеха тек после дугих борби и процеса, и један пут изведена реформа, једном створена промена у стању религиозног веровања на даље покушаје реформаторске дејствовала је конзервативно и опирала се променама. Ово што вреди за религију вреди и за системе државне и они су и по облицима и по функционисању, као механизми, по све конзервативни. Векови пролазе и многи се системи чувају, какав је случај са империјама. Свет се непрестано буни противу насиља власти, поретка, туторства, али свако време има своју девизу за насиље над јавним протестом. Негде је борба, да се систем очува, мотивисана разлозима супранатуралне природе, да се божји миропомазаници одрже на положајима у државним системима, негде се у место овог узме воља народа, као разлог за тиранију и одржање актуелног стања. Сва историја човечанства испреплетана је борбама међу сталежима у једноме систему, или борбом међу народима, расама и државама за одржање затеченог система и промене у створеном поретку. У овим се борбама огледа живот социјални и актуална социјална стања су привремено стационарна, са тенденцијом за променом и одржањем стања.

К. Стојановић.

(наставиће се)

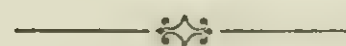

ЈЕСЕЊИ СОНЕТ

Пројоше летњи дани, нема више
Сунчане јȁре ни цвркута жива,
Кроз пуста поља и врх црних њива
Северац мразни фијуче и брише

И траг последњи свела лета скрива.
У тамно платно облаци се слише.
Пљушти досадни млаз јесенске кише
И чини ми се кроз мене се слива.

Некакво пусто осећање, ново
За моје младе године и дȍба,
Чами у мени докле срце цепти.

Кроз вео среће, што сам га сам сново̑,
Назирем тамну силуету гроба
Врх кога тужно бледа бреза трепти.

Јаловик. **Жив. Девечерски.**

ЈЕДАН ДАН ПУТОВАЊА

Једва једном! Моја „тврдоглавост“ победила је доброту мога брата и он је напослетку пристао да ме „пусти саму“ на тако велики пут — у очево село, тетки у госте.

Пријатно јунско јутро. Кочијаш чека.

Изиђох весело и кад га угледах, моја радост порасте. Диван старац. Сељак, мршав и висок и снажан и мио као дете.

Кад је све било готово и кад он једним јединим само покретом скочи у кола, узе узде, потера лагано, окрете се мени и заблиста белином зуба и плавилом очију и рече: — „Имаш срећу, госпођице; дивно јутро!“ — мене нешто текну у срце.

Текну ме нешто, али се ја не запитах шта, већ му љубазно потврдих да сам данас срећна. И, смејући се, довикнух брату да не брине, да ћу испунити његове жеље и савете, које нисам ни саслушала људски, јер мислим да их одавно знам напамет.

И пођосмо кроз неравне улице, поред белих кућица загњурених у чардаклије с лозом, под топлим млазевима јутарње сунчане светлости, кроз ону ваздушну струју у којој, чини ти се, чујеш како се складно додирују две различите, дивне песме — једна нејасна и тајанствена и чежњива и страсна и тужна удаљива се; а друга светла и топла и снажна и хучна и безбрижно весела долази с друге стране из даљине...

И на позив те песме цвеће се буди и одазива мирисом. И тице упадају с цвркутом. А она их све грли и закриљава. И од ње ти је и топло и хладовито и слатко и тужно. А душа се у чуду диви и слути нешто о сновима цвећа и осећа неку велику, силну и лепу тајну, која невиђена плива по ваздуху. И шири се душа од радости и расте и иде далеко, далеко, чак

иза граница неба. Па се опет враћа уздрхталом телу и пева му сасвим просте речи, које уз мелодију јутра лепо звуче:

— Како је данас дивно, дивно на земљи, под небом!...

Изишли смо на друм и одмах почесмо да срећемо многа кола, натоварена песком. Требало је заобилазити, чекати, милити, једном речју одужити и онако дугачак пут. Била је недеља и сељаци су кулучили — насипали друм. Мој се кочијаш вајкао што се није сетио да прође другим путем, који не води друмом, али иде „кроз гору и цвеће". И ја зажалих, али да га утешим рекох, да је сад све једно. А он ми је толико пута поновио како жали што се није сетио, да сам напослетку морала посумњати да је имао нарочита разлога проћи баш друмом.

Испред нас су неки добри волови вукли кола песка, а поред њих је поскакивао један смешан човечић у дугачкој убраној кошуљи и с очима као у жабе. Он би се обазрео понекипут на мога кочијаша и проговорио коју без вредности, затим би се окренуо опет воловима и псовао их без срџбе, равнодушно, тек да не ћути.

— Ко ти је оправио осовину? — упита га мој кочијаш, који није ни сањао колико је у мојим очима већи од свог познаника.

— Нови колар, твој комшија — одговори упитани.

— Ваља ли?

— Тхе, трајаће две године. Ваља за његов рачун. Трајаће две године, а после опет. Кажем ти, две године, више јок. Мој отац је умео сам боље да гради осовине.

И зато што је његов отац био бољи од њега, летеле су псовке на коларев рачун.

— А куда ћеш ти? — и он погледа без икаквог респекта на мене, као да сам мање вредности, него врећа жита.

— Возим госпођицу у Н., па, видиш, смео с ума да је кулук, а могао сам да ударим другим путем. Е, не може једна памет и за лето и за зиму.

— А Цаја ти оздравела, а? — упита човечуљак погледајући с интересовањем лепу кобилу мога кочијаша.

— Није баш са свим, али, ето, вуче.

Мени паде на ум да ће, можда, баш та Цаја бити узрок што идемо друмом и насмејах се сељакову лукавству.

Пред нама низ кола, иза нас тако исто и још уз пут срећемо празна кола која се враћају.

— Ô-о-ош! — и зауставише се кола испред нас. Заустависмо се и ми. Иза нас грунуше једна кола, грунуше наша, а наша онога човечуљка испред нас. И одједном из три гласа одјекну страховита псовка. Разреди се далеко напред нека гужва и пођосмо.

Онај човек испред нас окрете се и, цупкајући и смејући се, рече:

— Па кажеш да се коти народ! Боље да поцркају. Овако не даду човеку да живи.

— А шта би ти рекао за друге државе, које имају по толико милиона? — пита га са ауторитетом мој кочијаш.

— Хе-хе! — смеје се блесасто онај и стара се да појми шта је то „толико милиона“ и не може. — Шта ме се тичу друге државе?

Обиђосмо тога човека и мене нешто лакну.

Опет обилажења, чекања, довикивања и разговор:

— Одакле сте ви?

— Из Б.

— Има ли кога од Илије Обрадовог?

— Има два сина.

— Одакле вадите песак?

— Из провалије.

— Зар има тамо? О!...

— Има. А ви?

— Ми испод ћуприје...

Али то није потпун разговор, то је само један његов део. Али да испричам све никако не могу, а ни најреалнији реалиста не би то захтевао; јер српски сељак и пита и тврди и чуди се и заклиње се и грди и одобрава и исказује задовољство — псовком.

Опет сретања и опет мој кочијаш пита сељаке из Б., на коме месту синови Илије Обрадовог засипају друм. Дакле, још један разлог што је он заборавио да скрене с друма.

— А зар ти не мораш да кулучиш? — упитах ја.

— Како? Мора сваки. Од моје су куће отишли мој син и мој брат. Сад ћеш да их видиш.

— А, тако! — осмехнух се ја.

И заиста после десетину минута он заустави кола на једном месту где је један младић скидао с кола влажан песак и равнио га по удубљеном друму. Други један човек стојао је код во-

лова и пазио на рад. То је био кочијашев брат. Он ми приђе и рече неколико љубазних речи. Брат му је говорио нешто тајанствено и завијено, из чега сам разумела само да треба некоме човеку сутра позајмити волове, јер ће се то врло рентирати. Било је још нешто важније, што ја нисам могла разумети, али, смем се кладити, није разумео ни његов син, који се смешкао и некако идиотски гледао у њих.

— Тако ћеш да урадиш — рече мој кочијаш брату, мрдну главом и попе се у кола. Сину ни речи.

— Добро, одговори брат, — који се с поштовањем опходи с њим. — Срећан пут, госпођице! Е, да сте се сетили, па да ударите другим путем. Него сад све једно. Кад дођете до Б., ви скрените с друма, јер је тамо још више кола.

— Хоћу, мислио сам и сâм. — И ми пођосмо.

Милимо поред једне ћуприје, испод које стоји нîз кола, у која сељаци бацају лопатама крупан, влажан песак; милимо друмом преко нових растурених гомила песка, који шкрипи и вређа моје нерве; милимо поред безбројних кола, чији кочијаши поздрављају мога, а мене једва ако погледају.

Једна кола с једним коњем, а друга страна руде празна. Смешно. — Ала је диван овај човек! — Пази, овај дечко ме поздрави. Сигурно није одавно изишао из школе. — Седи брци, густе црне обрве. Не јавља се никоме. — Их, какав је овај смољав. — Ала је овај симпатичан! Као неки руски студент. — Гле, ови не иду с кулука. Носе траву. Ала му је дивна жена! Лепотица. Обрве састављене, црне; лице опаљено-румено, уста овећа али дивно оцртана, а очи тавно сиве, као дубока вода осенчена врбама. Како је озбиљна! Али шта то дршће на јагодама њених усана? Бол или љутња или размажена ћуд?

Ах, насликати је, насликати је такву исту, на тим колима пуним траве, поред тога мужа, који тако пажљиво гледа у коње... О, моји пропали снови!...

И би ми јасно шта ме је оно при поласку текнуло у срце. Занех се у мисли и не осетих како стигосмо до једног села.

— Је ли то Б.? — запитах, рада да се ослободим мишљења.

— То је — рече кочијаш, гледајући замишљено један путић, који пређосмо. Затим додаде љубазно. — Ја, као велим, госпођице, да идемо опет друмом; сад ваљда неће бити оволико кола.

— Како знаш — осмехнух се ја подругљиво.

— Готово да скренемо. Шта знам? — предомисли се он и скрете лево кроз село.

Сеоске куће мале, прљаве, јадне. Пред неком мало кукуруза, пред неком поврћа, а око сваке зеленог дрвећа, које помало скрива голотињу села. Погдегде се смешкају кроз лишће петроваче јабуке. Сељанке подстичу ватре на огњишту. Свака кућа, у коју сам завирила, личила ми је на малу ковачницу, у којој има само ватре, дима и чађи.

Али не, ево неколико белих кућа са завесама и с вештачким цвећем од папира на прозорима.

Њих је само неколико, па опет голотиња, чађаве кућице, губери а поњаве на плоту и неки тавни дроњци — сиротињско опрано рубље; — затим опет баште с дудовима и пачићима, с јабукама и дечурлијом, празни кошеви, дим, ватре, пси и напослетку један велики бунар с ђермом, једна бара по којој плови јато гусака, валов пред бунаром и поред њега једна набељена девојка стоји и поји краву.

И напослетку поље, широко и дугачко поље, пуно богаства и наде сељакове, пуно зеленог, набубреног класја и високог, густог као шума кукуруза, пуно кретања бојâ и сунца, пуно лепоте.

Коњи каскају, кола се тресу и теби је пријатно, пријатно и од кретања које осећаш и од кретања, које гледаш. Сунце се добродушно смеши, као да ужива у своме уметничком делу, а кукурузи шуме и жито се таласа, као да осећају значај свога задатка. И у томе озбиљном, таласавом зеленилу жита тек зацрвене гдегде булке, читава гомила гори на сунцу и гиба се, па те тргне као иза сна и обрадује и учини ти пријатност, као звучни грохотни детињски смех.

У ваздуху се осећа неки мек, широк покрет, и теби се чини да сви ниски класови у таласавом зеленом мору жита и сви високи струкови кукуруза, нијајући своје дугачке, бледо зелене тракове, певају једногласно сочну песму сазревања.

А на ту страну, ка којој беже таласи, повија се груба кошуља мога кочијаша и испод затегнутог платна оцртавају се његове мршаве а снажне мишице и плећа, а слободан врат и мени окренут профил показују покрет форме, мускула и нерве силно изваjане бронзе, која је оживела.

А његове питоме плаве очи испод накострешених, страшних, седих обрва једнако ме подсећају на нешто далеко и нејасно,

чега не могу да се сетим. Не, не на небо испод снежно белих облака. Којешта, какво упоређење! На нешто милије, ближе срцу. Али на шта?

Он се окрете и осмехну и — ја се сетих.

Давно, давно у доба детињства, кад бисмо брат и ја у несташности прешли меру, љутито би викнула на нас мајка и намрштила обрве. Тада бисмо се ми уплашили и са страхом гледали у њене очи и тражили поглед. И, гле, из њих би, као сунце иза облака, синула љубав и осмех и страх би одлазио бестрага, а око срца ти је бивало топло и слатко и јављала се жеља да се мазиш.

Зашто се сад тога сећам? Та обрве и очи моје мајке биле су црне, као она страшна, тајанствена ноћ, која нам ју је отела. Само њене очи никад нису биле немилостиве...

То срећно детињско доба најлепше љубави, па онда искрена и топла вера у Бога, затим маште о животу, па вера у оно што смо страсно и дуго сматрали за љубав и напослетку вера у себе — како све то редом напушта човека, који расте и бива човеком. И питамо се: шта остаје лепо зрелом, разумном човеку? И да ми је да се вратим негде...

Мој кочијаш налази да је ред да се поразговара мало са мном.

— Пази жито! Жестоко! А, госпођице, шта велиш, боље што смо скренули?

— Боље — кажем ја. — Лепо нас научи твој брат. А онај други ти је син, је ли?

— Јā — уздахну он. — Син, јединац. Није као што треба.

— Како велиш?

— Не ваља. Знаш кад је био мали, од две године, он остао сам код куће, а ми се сви разишли по раду. А имали смо крмачу с прасцима, па се на несрећу једно прасе закачи између плота и стаде да цичи, а дете се изгобеља из куће да види шта је, а свиња ти га дохвати, па га свег исцепа. Да није једна комшика чула, појела би га целог. Прекукаше ти жене. Кад ја дођох — мани!...

Натоваримо ти се ми на кола, па хајде у варош доктору. И он га лепо ушио и дао неку маст да га мажемо по целом телу и рекао да га једнако увијамо у мокре чаршаве. Каже да ће да оздрави. Тако смо радили и дете престаде да пишти. Ама када ти не дā Бог... Друге ноћи дете лепо заспало, а моја

ти се жена превари, па и она заспи. А кад се тргла — мани! Дете се надуло, па поцрвенело, па они конци све попуцали, као кад печеш прасе на ражњу, па попрскају конци.

Шта ћу ја, него хајде опет доктору. А он, кад виде, само махну руком: — „Ех, боље да је умрло! Сад и ако остане, неће да ваља“.

Тако је и било. Остао фаличан. Заборављив, детињаст, све да му говориш шта ће да ради, а да оставиш на њему неки посао, Боже сачувај. Него дао ми Бог красну снају, па све она надгледа.

— Шта, оженио си га?!

— Има шест година. Имам унука од пет година и две девојчице. Узео сам из сироте куће снају, али благо. Понеки пут ме баш жао за њу. Затрла се црница с њим. Да се није зародила, пустио бих је сам, нека иде куд хоће. А овако куд ће од своје деце.

И он ућута. И дуго смо после ћутали.

Један човек изиђе однекуд и попе се у кола, поздрави се са „газда Марком“ и седе поред њега. Био је мали и дебео или подбуо, пегав у лицу, без израза и боје, а на врату је имао некакве црвене чиреве.

Они су нешто разговарали о некаквом решењу, о двојици адвоката, о суду и т. д. Разумела сам да је тај човек добио некакву парницу и да га мој кочијаш много цени. После пола сата, кад је он сишао, ја запитах газда Марка:

— Ама, чини ми се, да се ви сељаци много судите?

— Шта ћеш, тражимо и ми правду. Само нас она скупо кошта. Нема сад џабе правде. Овоме је лако: председник општине и најбогатији у селу. Судио се са синовцима за неки забран и добио. Али он тутне адвокату тријестину банака, па после иде све као по лоју. А ја две године вучем једну парницу.

— Око чега?

— Море око неке земље. И он поче да ми прича о једној врло заплетеној ствари, која ме није баш занимала.

У том стигосмо у једно село, прејурисмо га и заустависмо се пред механом, која је била на крају, на једном брдашцу. Мој кочијаш скочи с кола и рече:

— Само да дахну коњи, а ја ћу часком да видим има ли овде кога од мојих пријатеља.

Близу наших кола стојала су друга испрегнута и мало

даље на трави два човека су довршивали доручак, а један младић је потрбушке лежао поред њих.

Нећу да силазим. Кроз ноге ми пролази струја од вожње, кроз тело ми клизи сунце, око мене светлост, а преда мном слика. Слика, блистава и свежа. Само она не мирише на неосушене боје, већ на ивањско цвеће, на мокру земљу и на зеленило.

На левој страни гомила брда, обраслих младом шумом, пропињу се једно преко другог и потсећају на групу гигантских младих животиња, које су веселе и смеле и силне и којима је озбиљно пало на памет да дохвате небо.

Као презајући да је не опазе или бар старајући се да умакне њиховој ћуди, јурила је страшљиво из једнога кланца река и летела на супротну страну тако брзо да те ухвати страх од мисли: сад, сад ће да поплави лепу жуту ливаду, прошарану где где по ивањском цвећу плавом сасом и белим радама. Али не: наишавши на ниже земљиште, река се нагло окретала на другу страну и остављала изненађене и зачуђене старе врбе, које су шириле своје криве гране и шумом свога лишћа као да су питале: шта учини?

А река је између редова младих врба већ спорије ишла даље, лењиво се гибала и бљештала и пенушила и гонила и цепала своје бистре таласе и, као да се кикотала своме успеху и својим гледаоцима, весело шуштећи, љуљала сенке младих врба и пуштала до дна, до свога испраног шљунка сунчане зраке и моје погледе.

А ја гледам како се сужава и губи река и како се два реда врба у даљини спајају у један и како се он и сужава и како се више њих шири небо, испод кога плове у светлости ливаде и шумарци и виногради и њиве и село које се у даљини стапа с небом.

Греје и светли сунце и од његове близине и светлости бледи и дршће небо, а земља се смеје и скоро поцикује од радости због своје лепоте и обиља боја.

Каква слика, каква лепота! А ја нисам сликар! И у срцу, у гробљу мојих светиња, мојих срушених снова буди се нов живот... И мени се чини да на томе гробљу ниче и нагло расте високо дрво туге, које се повија и дршће и шуми и стрепи и трза се, свесно своје немоћи да расплаче небо и умилостиви судбу...

Зашто човек није господар свога живота? Зашто?

Од тринаесте своје године ја сам страсно сањала о сликарству са много детињске наде и младалачке вере у себе. Али једним снажним ударцем прекинуо је мој отац живот тих снова, речју: „Никад!“

Све је друго било паметније, све сам друго могла учити, само то не. А мени се само то хтело.

Требало је одрећи се, требало је помирити се, требало је заборавити. Прво сам морала; остало нисам могла.

Узалуд сам покушавала да утешим себе убеђивањем да у мени нема неког нарочитог талента и да бих сад у својој двадесет четвртој години постигла сасвим мали успех, можда мањи од осредњег и да нико не би за мене чуо и никога не би задивила лепота моје уметности. Зрела девојка је хтела паметно да утеши ожалошћено дете. Узалуд: човеку је у природи да велича своје покојнике... И ја сам пред дивотом ове некопиране природине слике сањала о успеху десетогодишњег учења, који би уз моју страсну љубав и силну вољу морао бити већи од осредњег... а ко зна?.. Можда...

И смело, као шева, прну високо у небо једна луда, луда машта, а срце убрза, као топот кад коњи покасају... Али одједном јави се свест и све се откиде од мене и оде далеко, далеко... Куда? Где умиру или где спавају лепе маште и неостварени снови?.. И ја празне душе остах сама... И клонух... — као оно кад испратиш што ти је најдраже и дуго стојиш на капији сама и гледаш пут, којим су ти кола одвезла најмилије биће и уморна од жалости немаш снаге да се вратиш у празну кућу...

Из те потонулости у празнину отрже ме нешто светло, бело, што прође поред мојих кола.

Погледах. То је било јато белих, окупаних патака. Било их је девет и ишле су све једна за другом, важно, с подигнутом главом и у правилном реду, као деца на причешће, не знајући куда и зашто иду и несвесно подражавајући несвесне покрете прве. Би ми смешно и загледах се у ту светлу, белу линију, која је била жива и кретала се. Али ред се брзо поквари, јер прва спази мало просуте зоби поред кола. Затетураше се бела тела, зашушташе по прашљивом јечму широки, жути кљунови, а моју пажњу привуче разговор на другој страни.

— Ето, ту, с леве стране боли ме и тишти непрестано. Ни

да потрчим, ни да пођем уз брдо, па мука. Не знам шта то може да буде — говорио је онај младић и притискао леву страну груди уз земљу.

— Јеси ли што пио? — пита га старији од оне двојице што су јели.

— Јесам, брате, и пио врућу ракију с медом и вино с бибером и парио се црепом, па ништа не помаже. Питао сам и доктора, а он каже да идем у бању, али није у ову нашу, него у неке Врњце. Како да није! Бања ми под носем, а ја да идем на крај света — у Врњце.

— Море, зар знају доктори? Лажу за паре. Испари се ти неколико пута, па ће све да прође. То је теби од назеба.

— Не знам ни сам шта ћу.

— А јеси ли жењен? — пита га млађи од двојице путника.

— Нисам — каже болесник.

— А имаш ли „цацу?“

— Какву цацу?

— Швалерку, имаш ли?

— Јок — и он покрива лице руком и смеје се.

— Е, видиш, хоће и од тога. Нађи ти „цацу“, па да видиш како ћеш да оздравиш.

— Јок ја, па макар црк'о — клиби се болесни младић.

— Међер си ти неки шмокљан. А колико ти је година.

— Овај, чини ми се двајес' две.

— Јеси ли служио војску?

— Нисам. Мала ми нумера. Неспособан.

— Тако, као што ти кажем, па ћеш да видиш ако не оздравиш — каже онај и диже се са својим другом, опреми кола и одоше. А младић је остао, забио нос у траву и кези се.

Нисам могла да отрпим, већ сам сишла и казала му да имам брата доктора и да знам кад га боле груди ту „цаца“ ништа не помаже. И да не сме да се пари, ни да пије ракију и вино. Ја сам говорила озбиљно, готово с очајањем, а он ме је постиђено слушао и климао главом, одобравајући. Али ја нисам уобразила да моји савети неће пасти пред каквим бапским леком и бајањем.

Мој кочијаш се јави и рече да је нашао баш Илију Обрадовог и да ће „сад одмах“ доћи, чим се с њим нешто договори.

Мирисао је на ракију и изгледао нешто много одушевљен, те, да му олакшим савести, пођох мало у шетњу по селу.

У једној башти у дудовом хладу играле су две девојчице. Оне су се китиле цвећем по коси и од маслачкове дршке правиле гривне у огрлице, а лишћем од рена служиле се, као лепезом, што је сведочило да им није непозната варошка мода. Сетих се себе у тим годинама и удаљих се, да их не бих својим присуством пробудила иза сна о принцезама и царицама.

Мало даље једно мушкарче је гризло комад црне погаче и поцупкивало босим ногама. А једно друго мање у прљавој, као земља, кошуљи и с хиљаду црвених пега од бува по лицу и врату, гледало га тужно и молећиво и без наде џањкало: — Дај ми, бре, лечка.

— Е, не дам — одговарао је већи и гризао са себичношћу и апетитом.

Паде ми на ум како мушкарчићи нису идеалисте и умешах се, рекавши:

— А што му не дâш, бре, мало. Де, дај му да видим како си добар.

— Е, а после нема мен' — сасвим логично ми одговори мали и погледа ме подозриво.

Би ми жао и дадох десет пара сирочету, а овај други ме изненађено погледа, па му одмах и он даде остатак погаче и стаде да чека награду. Ја се насмејах и дадох му пет пара.

Код бунара су стојале четири жене. Једна, најстарија, била је веома лепа. Дознадох одмах да их је заједнички интерес задржао ту поред пуних судова воде, јер су баш довршивале оговарање неке госпође — можда учитељице или попадије.

— Госпа! Разапела мало цица и натакла шерпу на главу, па она госпа. Поштуј је! Море, ја да је купим за трице — говорила једна подебела, црномањаста, с немирним очима.

— Еј, гошћо, хајдемо кући. Откад стојимо због госпе. Хоће људи да нас побију — викну једна прћава млада четвртој жени, која је друкче од њих повезана.

— Мене мој човек никад није био — поносито објави гошћа.

— Шта, никад те није био? То ти лажеш! — гракнуше све три.

— Није, живота ми!

— Да се кунеш у децу, па ти не верујем — каже она лепа. — Та се није још удала, која није била од мужа бијена.

— Среће ми, није ме никад ни дохватио! — тврди она.

— Е, није те ни дохватио! Причаш!... — кресну оком прћава млада.

— Ех, враже, што изврћеш! Кажем вам, жене, за петнајест година, откад сам за њим, није ме никад ударио, па сад верујте ако хоћете.

— И биће — каже она с немирним очима — Вешта је она.

— Више сам боја изела, него проје — вели она лепа.

— А што, стрина? — пита млада.

— Што? Ја шкембата, а он врда ли, врда, а ја не могу да ћутим, а он бије.

— Е, и мој врда, а ја знам, па се чиним невешта, па мени леђа цела — каже гошћа.

— Људи су поштени до тријес' година, па после сви постану...

— Побегох, јер се настави све гаднији говор. Жене су ме можда и виделе, али ми нису поклониле никакву пажњу, можда, баш стога, што сам и ја личила на неку „госпу“.

Зашто је живот тако гадан, зашто су људи тако одвратни? Или, ако тако мора бити, ако тако наређује та моћна господарка природа, онда зашто нас васпитавају тако да се гнушамо онога, што би требало хладнокрвно примити, зашто нас васпитавају тако, да морамо бити несрећни чим крочимо у прави живот?

Кад смо пошли поново, мој газда Марко ми је весело причао:

— А ја ти овамо, госпођице, углавих једну свадбу. Девојка мога комшије, па је дадосмо за Илије Обрадовог сина. Истина није баш лична и нарамује помало, ама има две ниске дуката и десет ланаца земље. Зато сам се мало задржао. Сад ћемо да покасамо.

И путовали смо, путовали.

У селу М. зауставили смо се да ручамо и да одморимо коње.

Дочека нас љубазно кафеџија Цинцарин, који се већ посрбио. Наручисмо ручак, па седосмо под трем пред кафаном, где је било само неколико сељака, који су полако пили и разговарали. Али зато је из кафане допирала граја и узвици.

— Ћути, ћути! Видели смо и вас. Ено вам председник у апси. Такви сте сви.

— Ми нисмо лопови.

— А што сте изабрали лопова за председника?

— Одкуд смо ми знали?

— Кад некога бираш да ти буде глава, треба да знаш које и какав је. Кадите се сад тамњаном, ама вам ништа не помаже. Обрукали сте се за чабар ракије. Тако се не гласа. Тако вам и треба.

— Ама шта се ти правиш толико важан? — викну један подругљив глас. — У мојој кући и на моме имању ја сам глава, а не председник. Шта ту „изабрали, изабрали?“ Шта ме се тиче председник. Ја порезу морам да плаћам, па био он поштен или лопов. А кад ми дају право да гласам, хоћу да гласам за онога, ко да̂ више да се пије. И ако се толико размећеш, ниси ни ти неки велики поштењаковић, али ја пристајем да гласам и за тебе, само ако одрешиш кесу.

Смех и граја заглушише тај глас.

Мој кочијаш разговара полагано с неким сељацима и кафеџијом, који се љубазно обазире и на мене.

Један одрпанко прилази и виче:

— Еј, газда, ко ће мене да части? Нико се не одазива.

Кафеџија, правећи се да не види одрпанка, почиње да прича сељацима како је кафеџиски занат „најблагороднији“ на свету. Он прича тобож њима, али ја видим да он чврсто верује да ћу ја једина потпуно разумети и одобрити његово мишљење и зато ми унапред захваљује љубазним погледима.

— Сваки кафеџија треба да иде у рај. Свети човек, Бога ми. Он гладнога нахрани, жеднога напоји, озеблог огреје, покислог осуши и да̂ му конак, па још ако нема да му плати, он понекоме и опрости. Баш као што црква проповеда. Ето, ја, на пример, ни мало се не бојим смрти зато, што сам кафеџија.

— Јесте, газда Јованча, тако је — умиљава се одрпанко. — Ти гладнога напојиш, па више није гладан. Де, тако ти раја, дај полић ракије.

— Одлази одатле, муфташу! — викну кафеџија. — Ја да те појим, ленштино!

Па ипак се после предомисли и даде му полић ракије. И после, уживајући у својој доброти, поче да му препричава како је кафеџија свети човек. И ја сам тада појмила да тај човек може милион пута да понавља то исто и увек да ужива у томе. (Узгред ми паде на памет да не само он, већ и ја и сваки други и по десет пута прича једно исто, само ако има благонаклоног

слушаоца, док не може без досаде ни два пута да чује једно исто од другога).

Одједном се тргох. Шта је то? Из даљине, као из неког подрума, чуло се неко пригушено јаукање и запомагање. Паде ми на ум инквизиција, затим се освестих и скочих.

— Чујете ли? Шта је ово? — упитах узнемирено, готова да помогнем беднику.

— Ех, ништа — осмехну се кафеџија — то Крста опет бије жену.

Запомагање све ужасније. Ја постадох нервозна и очајна и рекох им:

— За Бога, људи, што не оде ко од вас и не каже му да је не бије више? Јадна жена!

— Што да се мешамо у туђе ствари? — рече један старац. — Кад је бије, значи да је крива. — И он се осмехну значајно.

— Онда ћу ићи ја, да му кажем. Та то је злочин. Требало бих га тужити. Премлатиће је јадницу.

— Нека је премлати. Закон му даје право и да је убије — рече један помлађи човек, који је малочас изишао из кафане с крчмарицом српкињом.

Они су били добро обавештени о ствари и желели да је и мени објасне.

— Какав закон? — плануx ја. — Та ви не знате ништа! Закон му даје право да убије жену?

— Закон, јакако. Сад може да је убије; — затекао је... — и он ме погледа победнички и с презрењем.

— Како затекао?... — и ја се сетих и посрнух.

А јауци не престају.

— Је ли опет с Богданом? — упита равнодушно један дебељко.

— С њим, него с ким? Она је њему верна — насмеја се онај човек, а за њим и сви сељаци.

— Па ипак, људи, нема смисла да је убије; грешно је. Што се не разрачуна с тим Богданом? — одважих се ја да, савлађујући одвратност и стид, узмем у заштиту ту грешну жену, али осетих одмах да сам казала глупост.

Исмејаше ме.

— Не бој се, неће да је убије — рече један.

— Шта је Богдан крив? — умеша се кафеџика. Што да не иде, кад га она зове? Сваки би отишао. Он је мушко. Него

њу треба премлатити, сурунтију једну, што нам брука село. Ја бих њој по дваjест пет сваког дана, па би се опаметила.

— А што је не отера, кад је неваљала? — упитах ја. — То би било поштеније, него да је овако душмански туче.

— Е, па жао му.

— Треба му.

— А ко ће да му гледа кућу? — гракнуше сви.

— Извошти ти он њу, излема, па је по месец дана мирна, а после опет почне. Ђаволска крв, па то ти је. А млада, лепа и вредна. Кућу води одлично и лепо пази децу — објасни ми кафеџија. — О, баш се острвио!

Јауци све језивији. Побегох у шетњу. Кад сам се вратила, све је било мирно, нико није ни спомињао о томе.

Ручали смо, па пођосмо колима. Кад се попех у кола, стаде пред мене онај одрпанко и затражи један грош за дуван. Ја се збуних и дадох му. Он накриви капу, извуче онај неизбежни сељачки чуперак на врх чела и пође и запева мало поцепаним али пријатним баритоном неку чудну песму. Ја ослушнух и згранух се. То су била четири мала сликована стиха, на први поглед банално наивни, али им је смисао био скандалозан. Сељаци се нису освртали на песму. Само ју је мој кочијаш морао чути. Он је нешто намештао око коња и ја сам му видела само једно уво и пола образа и учинило ми се да се то уво и то пола образа смеју.

А певач је ишао и тако безазлено гледао, као да је песма била на француском језику и он није разумео, већ само, као дете, научио напамет.

Успут сам питала кочијаша о тој жени што је добивала батине и он ми је причао:

— Тај Крста је матор и неваљао и болестан, али се још држи. Док је био млад, чуда је чинио. Женио се три пута. Ова трећа била млада и лепа толико, да су се сви чудили што се удала за њега. Кажу продала је мати, а она се, кажу, одавно знала с тим Крстом... Ако је тако, то је велика грехота.

Казују људи да је она била кротка и поштена млада, али јој дозлогрдило: био је непрестано. Те овака си, те онака си, те удри данас, те удри сутра, а њој ти се то једаред досади, па заинат после једног боја изађе на сокак, па зовне Богдана, који је случајно пролазио. Он помисли да га зове да јој нешто подигне, па уђе...

— Е сад бар знам зашто ме бијеш! — казала је после мужу.

Тако први пут, а после се навадили... Да хоће Крста да је отера, она би и невенчана отишла Богдану. Он је добар газда и ваљан човек, а удовац, али се не жени, кажу, чека да умре Крста. Ама Крста не умире, а неће ни да је отера. Воли и да је подели с Богданом, него да је нема никако. Жена као ватра жива. Много згодна. Он и сад, кад се расположи у неким сватовима, загрли њу, па виче: — Имам жену, нема је у три царевине!

А и јесте тако. Вредна и пази децу. Воле је и пасторчићи.

— И деца све то чују и виде? — упитах с ужасом.

— Јес', брате. Можда не знају баш, ама погађају. Смеју се људи, кажу оно најмлађе пасторче казало једаред Богдану. — Чико, иди код нане; отишао оца у њиве.

А Богдан би се побио са сваким, ко се усуди да је дирне. Луд је за њом. А и јесте много, много згодна жена.

Он ми је тако причао и мене је то врло занимало и било ми је у исто време и стидно и незгодно како тај старац с одушевљењем прича о таквој ствари и реч „згодна“ чинила ми се мало незгодна, т. ј. не незгодна, већ сувише згодна. А поред свега тога многоструког осећања у памети ми се непрестано понављао мотив оне одвратне, скандалозне песмице, коју сам, као и све ружно и лепо што ме јако изненади, одмах запамтила. И ја сам се једила и гонила од себе ту одвратну песму, али се она опет враћала као безобразна, насртљива мува.

Врућина је око подне била доста јака и ја сам се осећала умнорном, те сам равнодушно пролазила поред лепих места, која би ме иначе врло одушевљавала.

И мој се кочијаш ућутао. Сагао главу и мисли — да ли на своју парницу или, можда, на сина?

Сусретосмо једна кола, која је терао један гологлав човек, а у којима се тужно испружио један велики, жут, мртвачки сандук. Гологлави је човек имао израз, који ме код човека највише боли, израз, као да се снебива што је жив. Он нас поздрави, а поглед као да је молио за мало саучешћа и за опроштај што се морао срести с нама. Ми га одпоздрависмо с поштовањем.

Још нисам ни престала да мислим о тузи тога човека, ни да погађам ко му је умро, ни да се бринем да му гологлавом не нашкоди сунце, — кад испред нас одјекну песма:

„Еј, кад сам синоћ ишла из дућана,
„Еј, сусрела ме мога дике нана“.

Испред нас су јурила кола, пуна веселог намоћеног народа. Мелодија је била некако сељачки растегнута, један женски глас је јако крештао, један мушки је лепо секундирао, а све скупа било је пријатно да се слуша под широким сводом неба и уз шум поља.

Ја сам мислила о своме народу и његовом грубом уживању у празнике и о његовом великом, силном, и грубом и лепом као стихија, животу у радне дане. Пролазећи поред чађавих кућица, ја сам мислила о томе, како нема сељака бескућника и упоређивала њихов живот с нашим варошким животом. Паде ми на ум да чујем газда Марково мишљење, па га упитах:

— Па како живи наш сељак?

— Како ко, као и код варошана. Неки је пресит, неки је гладан. Ко има доста проје, њиву и жену нема шта да се жали на Бога — рече он и осмехну се.

Проја, земља и жена...

Без осмеха, дуго сам мислила о тој великој истини.

Сасвим сам се уморила. Жељно мислим како ћу се скинути с кола, ући у теткину велику собу, осетити мирис хладовине и земљаног пода и извалити се на мекани миндерлук. А моје ће сестре од тетке стојати поред мене и чекати поклоне. Сутра ће се оне нудити да се „јачају" са мном и чудити се што се „још нисам научила" да предем и смејати се што ми је неравна жица. Прекосутра већ, бићемо велике пријатељице, али данас ће се оне још стидети и ћутати и гледати ме, и узгред ће се тајно гуркати и подмигивати на мој дугачки капут од сегелтуха, који ме је тако лепо сачувао од прашине.

А тетка ће, као и увек, говорити: „Дошла си, ниси нас заборавила; ниси се погосподила. Па јес' род смо рођени".

Она ће говорити те просте речи, а њене велике, питоме очи ће ме гледати и ја ћу у њима видети цео један живот: и бриге зрелог живота и ближење старости и њено детињство и младост и велику љубав према једином брату, који је одавно напустио село. И та велика љубав преливаће се и на мене и биће ми од ње и пријатно и тужно у срцу.

Ја тако идеалишем и уз то непрестано у себи певам:

„Еј, је л' истина да ми волиш сина?
„Еј, јесте, нано, волим га одавно".

Несвесно, као пратња уз моје мисли, понавља се сад тај

мотив и те речи. И ја с радошћу опажам да се она одвратна пређашња песмица повукла пред новом.

Тако нас околности тиранишу.

Сунце се измиче натраг, да, као велики уметник, погледа мало искоса и издалека своју божанствену слику.

Приближавамо се циљу. Ја осећам радост, а мој кочијаш је погнуо главу и дубоко се замислио. Смела бих се кладити да хвали Бога што му свиња није појела сина, што је жив и ако „фаличан“, што му је Бог дао красну снају и унучиће...

Небо све јаче плави и као да се све више диже горе. И земља се мења: овде, онде, с брда спуштају се, као сликарске завесе, црне сенке на шарене долине. Сунце још светли, али тавне боје узимају маха. Слике се мењају: контрасти су јаки.

Нове слике, нова жалост, нови снови... Тонем...

Благ ветар тихо запљускује свежином, а коњи каскају, каскају...

Л. Михајловић.

О МИНИСТАРСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ

у

СРПСКОМ ЈАВНОМ ПРАВУ

од

Јосифа Касановића

— НАСТАВАК —

§ 12. Време од 1869 до 1888.

Либерална Влада је имала уверење да је створила све европске слободоумне установе потребне Србији и међу њима нарочито слободу штампе и министарску одговорност. У извештају[1] који је Намесништво о свом раду поднело Кнезу Милану приликом његовог ступања на престо министарска одговорност спомиње се као важна тековина у низу реформа после новог Устава.

Међутим млађи либерали нису били толико задовољни обимом слобода датих новим Уставом. Поред осталог Каљевићева „Србија“ критиковала је и министарску одговорност; и Стојан Бошковић у једном низу чланака о раду „Уставотворне Скупштине“[2] говори да у Србији треба установити министарску одговорност, и ако је без много практичног значаја, која би се мало разликовала од обичне чиновничке одговорности; да министра Државни Суд може осудити на све казне из Кривичног Законика; да министар одговара за накнаду штете као и сваки други чиновник, а да га може тужити свако Државном Суду или, кад њега или Скупштине нема, Касационом Суду.

[1] Стање Србије. Извештај Намесништва поднесен Кнезу Милану приликом његовог ступања на престо 10 августа 1872. Српске Новине за 1872, бр. 95.

[2] Ти су чланци из „Србије“ прештампани доцније у засебну књигу „За Просвету и Слободу“. Београд 1888. В. стр. 133.

Мишљења да је по Уставу од 1869 и по Закону о Министарској Одговорности од 1870 министарска одговорност сувише узана и захтеви да се она прошири чули су се ускоро и у Скупштини. У одбору за састав адресе, 1873, године пала су мишљења да се у одељак адресе у коме се говори о народним потребама спомене и потреба проширења министарске одговорности. Одбор овај предлог није усвојио, и пројект адресе министарску одговорност не спомиње. Међутим приликом претреса предлога адресе у Скупштини одборска мањина је изнела поново предлог да у адресу уђе и потреба шире министарске одговорности. Против тога је навођен поглавито разлог (Милан Пироћанац) да у адресу не могу улазити неки предлози и жеље скупштинске, јер адреса имајући карактер једног чисто формалног акта учтивости, сме само бити отпоздрав на престону беседу, а не и садржавати захтеве од Владаоца. Уз ово гледиште је пришла и Влада, а Скупштина је пак решила да у адресу могу ући и нове ствари које се у престоној беседи не спомињу. Пошто је ово овако начелно решено, предложи се да међу остале потребе уђе и министарска одговорност. Сви посланици који су о овој ствари говорили бранили су тај предлог.[1] Скупштина је после тога решила да се одељак који говори о предлозима које ће Скупштина поднети Влади уврсти и то

[1] Још у одбору за састав адресе износило се против уношења потребе министарске одговорности то што министарска одговорност не извире само из Закона о Министарској Одговорности већ је везана и за Устав, те би прво морао бити Устав измењен. „Из речи неких посланика видело се да се уздржавају од заступања тога предлога, зато што проширење министарске одговорности засеца у Устав, па је далек пут до поправке закона“ („Будућност“ за 1873, број 112). Приликом дебате у Скупштини говорници који су бранили предлог уношења у адресу потребе што шире министарске одговорности показали су готовост да бране и промену Устава, у томе погледу, ако буде потребна. Тако је рекао Сима Несторовић: и Устав треба мењати; сад је министарска одговорност мала, и ако се закон не поправи неће бити добро ни за Кнеза ни за државу. Љуба Каљевић: министарска одговорност је недовољна, јер се министар не може оптужити и за повреду закона и за оштећење државе из небрежења и немарности, већ само из користољубља. Ако без промене Устава не може бити проширења министарске одговорности, онда и њега треба мењати, пошто у Скупштини има још људи из Уставотворне Скупштине. Алекса Петковић: Закон о Министарској Одговорности готово и не постоји, он треба да се прошири. (Протоколи Народне Скупштине држане 1873, стр. 47).

„да се Закон о Министарској Одговорности прошири у смислу јаче одговорности“.[1]

Поред тога што су млађе либерале покретали мотиви политичке идеологије, био је и један конкретан разлог да се одмах скоро по свом постанку Закон о Министарској Одговорности од 1870 критикује и да се проширење министарске одговорности тражи. Скупштинари су се спремали да оптуже једнога бившег министра, Јована Белимарковића, а осећало се да ће оптужба остати без последица, јер се сматрало да ће уз Белимарковићев утицај на Владу и Владаоца, и законски прописи помоћи човека за кога се држало да се на рачун државе обогатио.

На другом састанку после дебате о адреси, 20 новембра 1873, поднесена је Скупштини интерпелација о томе питању упућена министру војном Кости Протићу. У тој се интерпелацији вели да се проносе гласови да је откривеним злоупотребама у војном магацину државна каса оштећена за неких 17.000 дуката и да је за извиђање тих злоупотреба одређена комисија. Интерпелацијом се пита (1) да ли је комисија свој посао свршила, (2) да ли су предузете мере обезбеђења на имању одговорних лица и (3) која су лица одговорна, и да ли има кривице до „старијих“. На ову интерпелацију министар војни је одговорио истога састанка.[2] Одређиване су три комисије, од којих је последња била мешовита, састављена из војних лица и чиновника Главне Контроле. Од последње комисије министар је добио два извештаја.

У првом извештају, на питање о томе на основу чега комисија ради и шта је комисијин задатак, комисија одговара да ради на основу акта министровог којим је постављена, а да јој је задатак да извиди злоупотребе и штете у војном магацину, стање набавке обмундированих предмета, њихову израду и трошење. Комисији је накнадно одобрено да може тражити обезбеђења на имању одговорних лица. У другом извештају комисија јавља о стању истраге. (1) У војној радионици постојали су једни шаблони стварно утрошеног материјала, а други шаблони за обрачунавање. Утајени материјал поново је продаван држави „на корист непосредно одговорних лица и њихових учесника у њиховом казнимом користољубљу“. (2) Повећаване су мере потребног материјала без упоређења старих размера са

[1] Протоколи Народне Скупштине за 1873 страна 37—48.

[2] Ibid. стр. 66.

новим и без вештачког увићаја; (3) набављање, прегледање, издавање, и примање материала није вршено „по правилима о наредбодавцима и рачунополагачима". Материал је примљан без мере и контроле; чак ни на ђумруку није мерен. У два случаја су магационар и надзорник један другог замењивали. Материал лифераната и материал продан држави држан је под истим кључем да би се могао лиферантима препродавати. (4) „Кривица је у саучесништву" Марка Катанића потпуковника, Николе Работића поручника, Јована Вукосављевића надзорника и Алексе Павловића магационара. До времена кад је извештај састављен изнађена је штета у 1,050.000 гроша чаршијских. Четири поменута кривца узимани су на на кривичан испит. Све су ове злоупотребе извршене за време министровања Јована Белимарковића, и зато је тражено обезбеђење на његовом имању, јер су „њиме као министром војним ове штете проузроковане, а за које, као наредбодавац, дужан је да одговара из побуда јаких, које су поцрпљене из његове неправилне радње, повреде закона, па и прописних дужности надлежних органа". Првостепени суд је одобрио тражено обезбеђење, а на Белимарковићеву жалбу, Касациони Суд је решење првостепенога суда поништио. Затим је тражено обезбеђење и одобрено на имању осталих кривaца. У време извештаја рад комисији још није био свршен.

Скупштина је решила да се ова ствар преда финансиском одбору да о њој поднесе извештај Скупштини.[1]

Финансиски одбор узео је у помоћ три члана законодавног одбора и шест народних посланика и 7 децембра поднео Скупштини извештај. Одбор се у почетку свога извештаја упушта у опширна разматрања о министарској одговорности у опште и о министарској одговорности у Србији по Уставу од 1869 и Закону о Министарској Одговорности од 1870. По мишљењу одбора министри неоспорно одговарају за приватне деликте као и сви остали грађани. Међутим код питања о одговорности министара за званична дела, вели одбор, јављају се два мишљења. По једном мишљењу, министри одговарају само за дела из 101 члана Устава. По другом мишљењу, министри одговарају за сва званична дела. За дела из 101 члана Устава одговарају на начин обележен у члану 102 и 103 Устава, а за сва остала дела одговарају као и сваки чиновник. Кад би се усвојило прво гле-

[1] Протоколи Народне Скупштине држани 1873, стр. 83.

диште, онда би министарска одговорност у ствари била неодговорност. Одбор против овога гледишта наводи више политичке него правне аргументе. Једини правни аргумент одборов јесте у томе, што члан 100 проглашава да су министри у опште одговорни Кнезу и Народној Скупштини. Кнез је глава државе и има сва права која му нису правним прописима одузета. Одговорност према Кнезу јесте исто што и одговорност према држави; кад се каже да министри одговарају Кнезу, значи да одговарају државној власти која у Кнежево име дејствује. За дела ван члана 101 Устава министра може да оптужи и Кнез и сваки други. Према томе не треба узети да је министарска одговорност обележена у 101 члану Устава политичка одговорност, већ да је то грађанска и кривична одговорност.

У погледу на Белимарковићев случај одбор је нашао: (1) у војном магацину постоји крива мера; (2) ту криву меру потврдио је Белимарковић, а није се уверио да се потреба повећала; (3) по наредбама Белимарковићевим материјал је примљен противно правилима; (4) одбор је дошао до потпуног уверења да на Белимарковићу лежи јака сумња да има удела у свима тим злоупотребама, и да је извршио оштету државе из користољубља.[1]

Председник тадашњег министарства Јован Мариновић у подужем говору изложио је владино гледиште о питању о злоупотребама у војном магацину и између осталога рекао и то, да не треба пренагљивати и бацати сумњу на Белимарковића, јер још не постоје никакви докази да је Белимарковић заиста крив за оштећење државе из користољубља. Тога истога састанка чули су се гласови да је већ спремљен предлог оптужбе против Белимарковића, и председник је ставио на гласање питање да ли да се предлог оптужбе изнесе одмах на дневни ред. Решено је да се предлог одмах прочита у Скупштини.

У предлогу оптужбе који су потписали сами посланици из унутрашњости, по готову, понавља се извештај финансиског одбора. Тачке оптужења су у главном ове: (1) Белимарковић није предузимао ништа против расипања државне имаовине; (2) потврђивао је криву меру; (3) материјал је примао противно закону, без лицитација. У предлогу се захтева да се бивши министар војни Јован Белимарковић оптужи Државном Суду за

[1] Протоколи Народне Скупштине држане 1873, стр. 274.

дело оштећења државе из користољубља. Све су се злоупотребе у војном магацину догађале за време Белимарковићевог министровања, и кад се узме у обзир његово имовно стање које се толико побољшало да се извор тога побољшања не може наћи у плати, онда се долази до закључка да је Белимарковић без сумње та дела из користољубља учинио.

Кад је предлог оптужбе прочитан отворена је кратка дискусија о министарској одговорности у којој нас интересује нарочито говор Димитрија Јовановића. По његовом мишљењу, оптужени министар одговара на два начина, по члану 100 Устава и по члану 101 Устава. Он сматра да се Белимарковић не може оптужити за оштећење државе из користољубља, јер није из користољубља дело учинио, већ је из немарности само просту штету држави нанео. За штету, дакле грађански, министар се не може да оптужи по члану 101 који значи кривичну одговорност, већ само по члану 100 који значи политичку и грађанску одговорност. Према томе, министра грађански може да оптужи Влада у Кнежево име или Народна Скупштина.[1]

После тога, требало је изабрати скупштински одбор. Том приликом отворена је дискусија да ли у одбор могу ући и они посланици који су предлог оптужбе потписали. Решено је да може сваки посланик ући у иследни одбор пошто нема ограничење у закону. Кад је Скупштина изабрала иследни одбор била је распуштена, јер јој је мандат истекао. Скупштина је затим сазвана за 2 јануар 1874 у ванредан сазив, и Кнез јој је указом којим је отворена, одобрио да може узети у претрес Белимарковићеву ствар, ако јој за време њеног трајања одбор поднесе извештај.

У почетку скупштинског рада, 8 јануара, Каљевић је изразио своје жаљење што указ о сазиву Скупштине није Скупштини ставио у задатак и то да може донети нов закон о министарској одговорности; зато би требало да још ова Скупштина бар у начелу реши то питање. Председник министарства је на ово одговорио да Скупштина у опште то питање не може додиривати, јер јој је задатак кнежевским указом опредељен, и она га сама не може мењати. Поред тога, доцније (22 јануара), председник министарства наводио је против промене Закона о Министар-

[1] Као што смо раније видели, Димитрије Јовановић приликом дискусије о Закону о Пословном Реду у Државном Савету није тврдио да члан 100 поред политичке значи још и грађанску одговорност.

ској Одговорности и то што се Закон о Министарској Одговорности баш сад први пут примењује, па треба прво на пракси видети шта у њему не ваља.

Одбор је јавио Скупштини 13 јануара да је свој посао свршио. Међутим извештај се није могао прочитати пре него Белимарковић прегледа акта. Тада се у Скупштини, која је била нестрпљива, пребацивало одбору што није сам дао Белимарковићу акта на преглед. Одбар се бранио тиме што је сматрао да није био у праву сам давати акта Белимарковићу, већ да то може само Скупштина учинити. Изгледа да ни Скупштина ни одбор нису имали тачне погледе на ово питање. Смисао Закона о Министарској Одговорности је овај. Одбор прво Скупштини подноси извештај; овде под речју „подноси" треба разумети прочитање извештаја у Скупштини. Тада министар има право да прегледа акта. Акта према томе у сваком случају мора издати министру Скупштина, јер су акта заједно с извештајм Скупштини поднесена. Пошто је министар свршио преглед аката, и извештаја, почиње претрес прочитаног извештаја (чл. 3).

Извештај Скупштинског иследног одбора прочитан је у Скупштини 24 јануара.[1] Извештај утврђује штету у изради одела, преобуке и обуће од 1,074.789 гроша чаршиских. Одбор је нашао да постоје: (1) злоупотребе у начину набавке и израде материјала; (2) злоупотребе у начину набавке шињела за народну војску; величина штета тиме учињене још није утврђена; (3) злоупотребе у набавци чутурица, казанчића и шољица за војску; (4) злоупотребе у набавци шатора и кожних предмета; (5) лиферантима су даване у напред велике суме новаца; (6) на лицитацијама су понуде за нижу цену одбијане, а примане су понуде за вишу; (7) одступано је од услова на корист лиферананата.

Пошто је прочитан извештај скупштинског иследног одбора, почео је Белимарковић своју одбрану. Белимарковић је своју одбрану поделио на два дела. У првом делу доказивао је да је његова кривица, ако је у опште има, застарела. Његова министарска служба обухватила је два периода, од 20 јуна 1868 до 21 октобра 1870, т. ј. од дана кад је постао министар до дана кад је донесен Закон о Министарској Одговорности, и од 21 октобра 1870 до 10 августа 1872, кад је престао бити министар. За дела која је учинио пре Закона о Министарској Одговорности

[1] Протоколи ванредне Народне Скупштине држане 1874, стр. 227.

не може одговарати Скупштини, јер „закон нема повратне силе и за та дела надлежан је неко са свим други а не Скупштина да их оцени".[1] Дела која је извршио после Закона о Министарској Одговорности морала су застарити, јер по том Закону министарске кривице застаревају ако прва Скупштина позвана по учињеном делу не реши да се министар оптужи. Прва Скупштина после његовог министровања сазвана је 1872 и она га није оптужила. Другим делом одбране Белимарковић хоће да докаже да нема материјалних основа за његово оптужење, јер није учинио оштећење државе из користољубља, па ма се узело да његово дело и није застарело. У другом делу одбране Белимарковић је доказивао званичним актама да до њега нема кривице за штету учињену држави у војном магацину. Он се ослањао на извештаје својих потчињених органа и према њима доносио решења. Кад је учинио какву повреду правила, учинио је зато што је налазио да државни интереси то захтевају.

После Белимарковићеве одбране почела је дискусија, која се све више окретала у корист Беломарковићеву.[2] Кад је дискусија завршена, постављено је прво питање да ли ће се гласати прво о периоду Белимарковићевог министровања пре Закона о Министарској Одговорности па после о периоду после Закона о Министарској Одговорности. Решено је да се гласа о оба периода укупно. Затим је председник Скупштине хтео да стави на гласање друго питање о томе да ли има оштећења државе из користољубља, т. ј. да ли Скупштина жели да оптужи Белимарковића Државном Суду. Међутим Скупштина није била вољна да гласа о томе да ли постоји деликт оштећења државе из користољубља, већ само о томе да ли је Белимарковић у опште оштетио државу или није. Тада је председник министарства доказивао да се мора гласати о оштећењу из користољубља, зато што се за то дело у предлогу оптужбе министар окривљује. На ово је Скупштина једва пристала, и резултат гласања је био (педесет и шест гласова против двадесет и два; седам се уздржало од гласања) да нема оштећења државе из користољубља.[3]

После овога захтевано је (Јован Бошковић), да се гласа о

[1] Протоколи ванредне Народне Скупштине држане 1874, стр. 275.

[2] Посланик Јован Бошковић, који је раније био за кривичну одговорност, сад је захтевао само да Белимарковић грађански одговара. Главна Контрола треба да изнађе тачно штету, а Скупштина да дâ одобрење да се министар може грађански оптужити.

[3] Протоколи ванредне Народне Скупштине држане 1874 стр. 465.

томе да ли је Белимарковић учинио просту штету. Влада није хтела да о том новом предлогу каже своје мишљене истога састанка, већ је обећала да ће о том новом предлогу говорити другог састанка. Идућег састанка министар правде Ђорђе Ценић изнео је владино гледиште о томе да ли се може у Скупштини потрзати на одговор министар за грађанске ствари. Министар правде је прво прочитао решење Касационог Суда којим је поништено обезбеђење одобрено првостепеним судом. За питање о грађанској одговорности надлежни су Народна Скупштина и Државни Суд. Касациони Суд је сматрао да би првостепени суд могао решавати грађанско питање само ако је оно последица каквог кривичног дела министровог, у колико у томе не постоје нарочити законски прописи (у Уставу?). Тим решењем хоће министар правде да поткрепи своје трвђење да, „ако нема кривичне одговорности онда нема ни грађанске, јер је она само последица кривичне одговорности“.[1] Тек кад Државни Суд извиди кривицу и она се докаже, а из кривице произлази штета, онда би редовни судови могли да решавају грађанско питање. Ова изјава је, изгледа, убедила Скупштину, те је било решено да се о грађанској одговорности у Скупштини не гласа. Скупштина је распуштена у посланичким протестима, не против владиног држања него против рђавог закона, а Каљевић, који је питао министра правде да ли може бар Главна Контрола грађански да оптужи министра и одговор није добио, пребацивао је скупштинарима што нису отворили очи“ кад су Закон о Министарској Одговорности решавали.

Свршетак Белимарковићеве ствари изазвао је у јавности протесте и захтеве да се министарска одговорност прошири. У оно време, према цени новца и величином буџета, штета за коју је Белимарковић био окривљен сматрала се неколико пута већом него што би данас изгледала. Поред тога у почетку новог уставног живота постојао је један напон рада и један свеж патриотизам још нескандализован. Уверење да Народна Скупштина не може државни новац бар да надокнади било је једно јако разочарење у уставним гарантијама. Поред тога што је Скупштина имала сметње у несавршеном законодавству да оптужи Белимарковића, било је и личних утицаја који су при решењу овога питања играли важну улогу, без обзира на то да ли је Белимарковић извршио оште-

[1] op. cit. стр. 272.

ћење државе из користољубља или није. Кнез Милан и Влада били су наклоњени Белимарковићу, а то је значило много. Извештаји поднесени Скупштини о Белимарковићевој ствари спомињу као човека у чију је корист великим делом Белимарковић државу оштетио Живка Карабиберовића, Кнежевог и Белимарковићевог рођака. Међутим председник министарства Јован Мариновић, 2 јануара, ставља Скупштини питање о поверењу што није изабрала за скупштинског председника Живка Карабиберовића.

Захтеви пре решења Белимарковићеве ствари да се министарска одговорност прошири поновили су се после њеног свршетка у јавности још енергичније. Престона беседа којом је отворена Народна Скупштина сазвана за 1874 рачунала је с расположењем Скупштине да се министарска одговорност прошири. „Говорећи о питањима, која ће вас занимати, жао ми је што не могу уврстити у тај ред и закон о већој одговорности министарској, за који се је у осталом и прошла Скупштина изјаснила, и који Ја сматрам за неопходно нужан. Свесна свог задатка, Моја би вам влада поднела била предлог закона у духу шире одговорности министарске, но почем би немогуће било тај закон у главним његовим наређењима изменити, а да се не дирне у земаљски Устав, то остављам вашој увиђавности и вашој оцени да расудите, да ли неби добро и корисно било да учините употребу од права, које вам даје члан 131[1] земаљског Устава“.[2]

Као одговор на ову престону беседу одбор за састав адресе изнео је два пројекта пред Скупштину, пројект одборске већине и пројект одборске мањине. Тачка којом се одговара на место из престоне беседе о министарској одговорности гласила је у пројекту одборске већине овако. „Народна Скупштина ће дониста, одазивајући се племенитој жељи Ваше Светлости учинити још ове године предлог о измени земаљског Устава те да министарска одговорност не буде само привидна...“[3] Предлог ад-

[1] Члан 131 Устава говори о процедури коју треба предузети да би се могао изменити, допунити или протумачити Устав. Предлог о томе може учинити Кнез Скупштини и Скупштина Кнезу. Да се у Скупштини одлучи да се Кнезу то предложи потребно је да три Скупштине донесу са две трећине гласова такво решење. Тада се тек састаје, на пристанак Кнежев, Велика Народна Скупштина да реши питање о Уставу, чију одлуку треба Кнез да потврди.

[2] Протоколи Народне Скупштине држане 1874.

[3] „Будућност“ за 1874, број 97.

ресе одборске мањине, по готову, исто се тако изражава о министарској одговорности, али су се та два предлога у осталоме доста разликовала. Предлог одборске већине испуњен је либералнијим гледиштима о раду Скупштине на реформама о којима се у то време много говорило. Поред тога садржавао је жеље Скупштине које нису у престоној беседи спомињане. Том се приликом поновила дискусија из 1873 о томе да ли у адресу могу улазити нове ствари. За предлог адресе одборске већине гласало је педесет и осам посланика а за предлог мањине одборске шездесет и један. Предлог одборске мањине био је у исто време и владин предлог. Већина од само три гласа није задовољила Владу. Њен председник Јован Мариновић изјавио је Скупштини да већина од три гласа, на питању у коме се Влада потпуно заложила за своје гледиште, није довољно да увери министарство о поверењу и зато је Влада поднела Кнезу оставку.

И ако је Скупштина усвојила један пројект адресе, он није поднесен Кнезу. Сматрало се да је адреса одговор на престону беседу; престона беседа је владин програм; кад Владе под којом је престона беседа прочитана нема, онда нема ни престоне беседе; кад нема престоне беседе нема ни адресе. Зато је Скупштина упутила само форме ради један кратак поздрав Кнезу.[1]

Скупштина је била незадовољна не само Уставом од 1869 у погледу на министарску одговорност, већ је била незадовољна и кругом власти Народне Скупштине, законодавством о штампи и о јавном скупљању грађана. То је учинио да се у почетку рада Скупштине држане 1874 и 1875 уставна промена сматрала као неминовна ствар. „Будућност“ пише чланке „Пред Промену Устава“. Говори о раду Велике Народне Скупштине која се има сазвати и чија ће решења обезбедити „народну партију“ у борби против Мариновића и Чумића.

Од тада се у Скупштини појављује један низ предлога о промени Устава о којима, по правилу, није решавано.

Први такав предлог био је предлог о промени Устава Милутина Гарашанина. Гарашанинов предлог је у ствари једна критика Уставе од 1869, без предлагања замена критикованих одредаба. Гарашанин критикује у Уставу од 1869 све почевши од његовог постанка. По њему, Устав од 1869 донесен је незаконитим путем. Државном Савету је одузета сва власт а у замену

[1] Протоколи Народне Скупштине држане 1874, стр. 72.

зато није на Скупштину пренесена. Гарашанин критикује између осталога и министарску одговорност по Уставу од 1869.[1]

Гарашанина због овога предлога „Будућност“ назива реакционаром, јер напада на оне установе које су од 1869 уведене с гледишта човека који жели оно што је пре Устава од 1869 било. „Видов-дан“ који је имао увек култ Илије Гарашанина, брани у низу чланака предлог његовог сина титулишући га увек са „поштовани Господин Милутин Гарашанин“.

Гарашанинов предлог изазвао један супротан предлог млађих либерала потписан од шездесет и два посланика. Овај је предлог једним делом критика Гарашаниновог предлога а другим делом формални предлог о измени Устава; у њему се начелно брани Устав од 1869, само наводи тачке у којима га треба исправити а за Гарашанинов предлог каже да треба да се „просто одбаци“. Њиме се између осталога тражи и укидање владиних посланика и потпуна скупштинска иницијатива у законодавству. У погледу на министарску одговорност предлог садржи ове одредбе: (1) министар се може оптужити за повреду Устава и законских прописа извршену чињењем или нечињењем; (2) министра може оптужити само један посланик; (3) министар се даје под суд простом већином гласова; (4) министру суди скупштински одбор који Скупштина изабере. Као

[1] „По чланку 100 министри су одговорни за своја званична дела владаоцу и Народној Скупштини. Чланак 101 ограничио је ту одговорност на пет случајева и то: на издају отаџбине, издају владаоца, повреду уставних права и оштету државе из користољубља.

„Оставимо на страну све тешкоће и замршености које су Уставом и законима положене те да се до оптужења министара дође, и запитајмо се да ли су само те незаконитости, које министар неправилним вршењем своје службе почињити може? Оно што је у Уставу поменуто, то су по готову само велеиздајства и за ова је сваки чиновник или Србин пред судом по кривичним законима одговоран. Није дакле било ни у колико потребно да се те тачке у уставу особено напомињу, јер оне не сачињавају само министарску одговорност него на против одговорност општу свима Србима.

„За остале противзаконитости, које они почине неправилним вршењем своје власти и дужности, они ни по Уставу ни по закону никоме одговорни нису...“

„У осталом и за оних пет основа оптужење ограничено је законом о министарској одговорности само на годину дана...

„Овим начином не само да се положај министара ни у колико није отежао него на против веома олакшао, пошто они који нису министри имају много дуже да стрепе од строгости закона“. („Видов-дан“ за 1875 број 15).

што се види, овим се предлогом хтело да се прошири министарска одговорност, да се процедура стављања под суд олакша а да се осуђење обезбеди на тај начин што ће се дати Скупштини потпуна јурисдикција над министрима.[1] Овај је предлог дат законодавном одбору на оцену. На питање једног посланика (17 фебруара), кад ће се прочитати извештај одборски о овом предлогу Скупштина је решила да огласи ствар за хитну и да одбор у што краћем року поднесе извештај. Међутим Скупштина је распуштена, а извештај Скупштини није био поднесен.

Повод да се Скупштина распусти био је незаконит поступак једног члана одбора за молбе и жалбе Аксентија Ковачевића. Аница Грковићка удовица Павла Грковића бившег народног посланика поднела је 27 јануара молбу Скупштини да за убицу њеног мужа означи Аћима Чумића бившег министра унутрашњих дела, који је нашао убице да га убију зато што га је опозиционарства Влади а привржености Кнезу мрзио. Аксентије Ковачевић известилац одбора за молбе и жалбе прочитао је у Скупштини одборску одлуку да се молба Анице Грковићке да Влади на призрење. Међутим чланови одбора за молбе и жалбе изјаве да та молба није ни излазила пред одбор, већ је о њој Ковачевић тек имао одбору да поднесе реферат, те је према томе фалсификовао одборско решење. Ова је ствар скандализована један део посланика који је захтевао да се Ковачевић позове да поднесе оставку на посланички положај; један пак део био је уз Ковачевића и захтевао да се Ковачевић казни само тиме што ће му се упразнити место у одбору за молбе и жалбе. Буру, коју је изазвала ова ствар, прекинуло је распуштање Скупштине. „Влада помирљивости и добре воље“ Данила Стефановића распустила је Скупштину „због жалосних партиских трвења и сукоба, погледа често чудноватих па потребе државног живота“.

И ако престона беседа којом је отворена Народна Скупштина за 1875 није спомињала изриком министарску одговорност спомиње је адреса овим речима: „Скупштина ће и од своје стране, у колико је могуће, учинити неке предлоге, који су од преке потребе за развитак наших уставних установа, а нарочито оне које се тичу измена и допуна неких наређења у Уставу, која се односе на јачу одговорност министарску...“ Председник

[1] Протоколи Народне Скупштине држане 1874, стр. 227.

Скупштине био је тада Каљевић који је увек заступао измену Устава у погледу на министарску одговорност, и ово је адреса, прва адреса после Устава од 1869 која је без дискусије примљена. Још одмах у почетку скупштинских седница поднесен је један предлог да се сазове Велика Народна Скупштина ради промене Устава. После овога предлога о промени Устава у опште, поднесен је, 30 септембра, један формалан предлог о промени Устава. У погледу на министарску одговорност предлог предвиђа ове измене у Уставу. (1) Министар се може оптужити не само у четири, у члану 101 побројана случаја, већ у сваком случају кад повреди чињењем или нечињењем закон; (2) за оптужење министра не тражи се никаква нарочита већина; министар може оптужити и само један посланик; (3) министра може оптужити и сваки појединац чије је право неправилном министровом радњом повређено; (4) министрима суди редован суд коме се додаје један одбор од три посланика, које Скупштина одреди.[1] Овај предлог разликује се од предлога раније поднесенога тиме што се право оптужбе министара преноси и на приватна лица. У погледу на суд који ће министрима судити принципиелно између ова два предлога нема разлике, јер било да министру суди један скупштински одбор било да министру суди суд састављен из чланова редовног суда и из посланика, то је један нарочити суд, Државни Суд.

Ускоро после овога предлога, 4 октобра,[2] поднесен је још један врло опширан предлог о промени Устава који код сваке предложене измене наводи мотиве предлагача. У погледу на министарску одговорност предлажу се ове измене. (1) Члан 75 Устава који говори о сазивању Скупштине треба допунити одредбом да се министри који пропусте предложити на време Кнезу да сазове Скупштину имају сматрати као издајници отаџбине, и да их као такве Скупштина има право оптужити.[3] Ова је измена узета из закона о Народној Скупштини донесених

[1] Стенографске белешке Народне Скупштине држане 1875. стр. 106.

[2] Op. cit. стр. 233.

[3] Мотив: „Ми смо већ имали прилике видети како се од стране неких бивших министара поштују уставна права народна, па с тога одвећ је нужно да се овом допуном створи јемство за уредно сазивање Скупштине јер досадање пробе у одступању од уставних наређења само су почетне пробе и ако се види да им то олако пролази они ће се одважити и куражни ће бити извршивати и већа одступања“.

пре Устава од 1869, само што је она под Уставом од 1969 ефикаснија, јер су Уставом и Законом о Министарској Одговорности предвиђене казне за министре у случају издајства, чега раније није било; (2) министарске су кривице: повреда устава, издаја земље и владаоца; повреда закона у погледу скупштинских избора, општинске самосталности и личне безбедности, примање мита, оштећење државе било повредом закона било из користољубља;[1] (3) предлог оптужбе у Скупштини довољно је да потпише пет посланика; (4) за решење да се министар да под суд довољно је да гласа проста већина посланика.[2] Пошто овај предлог не предвиђа никакве измене у члановима Усеава који говоре о Државном Суду значи да га задржава. И овај је предлог упућен законодавном одбору као и онај ранији, да одбор поднесе укупно о свима мишљење.

У Скупштини је још раније говорено о незаконитом прирезу који је разрезао Коста Протић бивши министар војни. Предлог оптужбе за ту кривицу поднесен је 28 децембра 1875. У предлогу се каже да Протић 1874 ударио општи прирез на сваку пореску главу по 20½ гроша чаршиских на име логоровања. Тиме је повредио члан 56 Устава по коме се не може установити општи прирез без одобрења Скупштине. Министар војни има право, према члану 94 Измена и Допуна у Устројству Војске од 1873, да одређује само порцију хране и фуражи, а не и прирез на сваки округ од кога се војска издржава. Кад је предлог оптужбе прочитан изабран је скупштински иследни одбор.

Министар војни је 17 децембра 1875 поднео Народној Скупштини предлог да се расходује 315.813 гр. и 32 паре пореске издатих на име пенсије и да се расходује 175.529 гр. пореских изданих на новопостављене и унапређене чиновнике. Буџет за 1874 није био свршен крајем 1784. У години 1874 пензионисан је, постављен је и унапређен је један број чиновника, и пошто у буџету за 1874 није било за то довољно кредита, то је и у буџету за 1875 учињено прекорачење за горње суме. Оба ова предлога дата су финансиском одбору, који је само „изложио

[1] Мотив: „Горње повреде закона предлажу се за министарске кривице, „јер су ово најсветија права грађанска па треба да их нико не сме газити, а тако исто овом се допуном даје на знање да се у будуће не може народно благо расипати по ћејфу.“

[2] Мотив: „И за друга земаљска питања половина и један глас више решава“. В. Стенографске белешке Народне Скупштине држане 1875, стр. 232

стање ствари", и предложио Скупштини да се ова ствар преда законодавном одбору да поднесе Скупштини мишљење о томе „има ли у ствари кривице и одговорности до кога."[1] Према предлогу решено је да се ствар преда законодавном одбору. Законодавни одбор је поднео мишљење 30 децембра[2] и нашао да је бивши министар финансија прекорачио буџет. По члану 65 Устава кад се не сврши буџет за једну годину, може важити буџет од прошле. Министар је буџет у другој години прекорачио, а пошто је буџет закон, то значи да је министар прекорачивши га присвојио законодавну власт, и тиме повредио члан 55 Устава по коме се ниједан закон не сме издати, укинути, изменити или протумачити без Народне Скупштине.[3] Према томе, бивши министар финансија одговоран је Скупштини према члану 102 Устава за незаконито учињене издатке. Затим је настала је дискусија о томе у колико има одговорности до прошлог министарства за ову ствар. Поједини посланици захтевали су да за ово прекорачење буџета не одговара само министар финансија већ цео кабинет Аћима Чумића, јер су усвојени указом којим су прекорачења учинила у министарској седници. Скупштина је хтела одмах да решава или о штети или о кривици, али на предлог Александра Николајевића, који се 1873 и 1874 јако ангажовао за оптужење Белимарковића и који је Скупштини обратио пажњу да треба узети на ум да грађанске одговорности нема ако нема кривичне, Скупштина је хтела само да гласа о томе да ли има повреде Устава. Кад са председник министарства Каљевић и председник Скупштине Димитрије Јовановић објаснили да Скупштина не може решавати о кривици министара без предлога оптужбе, Скупштина је најзад пристала да се гласа о томе да ли има прекорачење буџета. Једногласно је решено да је цео кабинет Аћима Чумића прекорачио буџет.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] Стенографске белешке Народне Скупштине држане 1875 стр. 1012.

[2] op. cit. стр. 1234.

[3] Ова конструкција одбора није тачна. Прекорачење буџета јесте једна повреда закона. Тиме што се Закон о Буџету вређа не присваја се законодавна власт; присвајање законодавне власти могућно је само онда кад се један закон измени неправилним путем.

ИСТОРИСКИ ПОДАЦИ

О

БОЈУ НА КАМЕНИЦИ

19. маја 1809. године

— Синтеза историског изворног градива о овом догађају —

— НАСТАВАК —

Да је врховна команда дата неспособном човеку говори и Раде Вучинић у своме мемоару. Говорећи о српским утврђењима и шанчевима он вели, да је једним заповедао војвода Синђелић (код њега „le général Resawatz“) „а другим двама заповедаше војвода Милоје, један од присталица Родофиникиновых, коме овај беше тајно обећао, као и другим својим присталицама, главну управу у Србији на штету Карађорђа Петровића, коме је цео српски народ био дао то достојанство“...[1]

У другим документима кривица због неуспеха сваљује се и на Петра Добрњца. Нарочито је у том погледу дала повода сумњичењу она позната оптужба Карађорђева против Добрњца од 1811. год. Она речито говори о оној неслози пред Нишем. Карађорђе (пошто је и Милоја пре тога времена дао убити) баца кривицу на Добрњца, а овај у својој одбрани на Милоја. Али одбрана Добрњчева, напомињемо, није одређена и довољно прецизирана. Поред тога имајмо на уму и његове последње тренутке пред смрт и његову исповест.

[1] „Les deux autres (furent commandées) par le général Miloje, l'un des partisans de Rodofinikin, à qui celui-ci avait promis secrètement, comme à ses autres partisans, le commandement en chef dans la Servie, au prèjudice de Kara-George Petrovitsch, revêtu de cette dignité par toute la nation servienne“...

Ми доносимо оба места из оптужбе и одбране. Карађорђе и Правит. Совјет оптужују Петра Добрњца:

...„1.) 1809. года при назначении вјечнопочившаго Г. Милоја Петровича главним вождем војске наше против Ниша, подавалисте у свакој прилики несогласие, и нељубов и нехотјесте с оним соглашаватисе, из чега падение на Каменици паши војника билое, и слъедовало падение Делиграда"...

а одбрана Добрњчева гласи:

...„1. О откритој војни 1809. года, и пришествију Господара Милоја Петровића, поведенија, и несогласије, и безмјерна сила јего под свим старешинама, и дјенствије противо непријатеља. На народ комсе јасно извјестно позивљемсе да он засведочи"...[1]

Но како онда да се протумачи оно место у писму Карађорђевом црногорском владици Петру Петровићу од 16. септембра 1809. г.?

У томе се писму прича о бегству Родофиникиновом из Београда, кад су Турци били дошли до ушћа Моравиног у Дунав, после пада Делиграда.

А између осталог о Родофиникину се вели и ово: „Такав нам је пријатељ био и од нас утекао, и премамио ми најбољег војводу Петра Тодоровића (Добрињца) и са собом одвео, да себе може оправти". Ми карактеристичан епитет најбољег војводу нарочито истичемо.

Али најјаче је напао на Милоја, а не мање Добрњца, наш песник Сима М. Сарајлија. Он је неслогу и распру напао оном само њему својственом жучношћу:

...„По несрећној мучно л' заборавној
Овда распри двоице[2] презрених,
Глупљи оста, а отиде ја—ја...
Су шест стотин' к' Гургусовцу правце,
„Бранит' Вељка?" Та да иде амо,
Ђе и треба, и збиљост се иште;
Пак ни тамо кад' небило боја,
Паче ли га сам нехтевши наћи,
У Делиград!...? сан боравит' пошо!
Кад' глас војне и бакице креће...

[1] М. Вукићевић, Протокол писама П. Т. Добрњца (Спом. XXXVII. 124—125, према рукопису у Н. Библиотеци, који сам и ја прочитао, али погрешке у издању нема.

[2] Добрњац и Милоје.

Ово ли је Завичајца[1] дјело?
Срдјетисе к'о балавче мало,
Што му с' неда колико му зјаје;
И Мамељук упорност ће јавит',
Ал' је Христјан дужан повинењем
Вишим' судбам', та врлости путма.
Онај[2] оста, него да не поста!..."

Но највише историског смисла има у казивању Вуковом, које је врло критично. Све што се у његово време знало, говорило и писало о томе догађају, он је савесно одабрао и написао. Ево његовог казивања, па нека се цени.

...„У Делиграду је отприје управљао Петар Добрњац, и свагда срећно; сад Младен, мислећи зацијело да ће Срби узети Ниш и жалећи и завидећи да Петар, као непријатељ његов и Карађорђијев, опљачка онаку варош и још већма осили, наговори Кара-Ђорђија те мјесто њега постави Милоја Петровића главнијем управитељем на ономе крају. Сад се на несрећу народну састану у Делиграду два хата на једнијем јаслима: Милоје силан и бијесан а уздајући се у Младена и у Кара-Ђорђија, није гледао Петра лијепим речима да ублажи и с њим да се сложи (као што му је Кара-Ђорђије и наручивао), него је хтио управо да му на срамоту заповиједа и пркоси; Петар пак уздајући се у своје пријатеље и једномисленике и опомињући се својијех заслуга, није хтио Милоју да се покори него му јавно показивао да га не признаје за свога старјешину. Тако се и остале све мање старјешине, које су се ондје биле скупиле, подијеле на двоје: једни постану Милојевци а други Петровци..."[3]

Вредно ће бити навести овде и причање чегарског савременика Илије Ђосе, које смо у прегледу извора поменули. Он вели: „На два дана пре Ђурђева дне стигли смо тамо (на Каменицу), а четврти дан по св. Троици пропадосмо". А зашто? Зато што је: „Командант Милоје хотео одма како су дошли, да удари на Ниш; јер у њему није имало војске, а шанцеви били су забатаљени и стра оживео, но не даде му Петар Добрњац, говорећи: „Турци имају много топова, па ће нам досадити." (А најбоље би било да су се утврдили у нишевачка брда и затворили путове турској сили, која је по том дошла у помоћ Нишу)".

[1] Патриоте.

[2] Милоје.

[3] Вук, Скупљени п. и е. списи, Правитељ. Совјет.

„Турци су одма после два три дана почели ударати на Србе; но ови су и свагда одбили и растерали, па ишли по паши нишевачкој те пљачкали и плен у војску дотеривали. — После 7—8 дана отиде Вељко са своима у Гургусовац, јер су тамо били Турци (ради зар да га одвоје од главне силе) ударили. Вељко се опет после вратио на Каменицу, па опет отишао у Гургусовац. И у овај пар на два на три дана доцније отиде за њим и Добрњац са својом војском (као Вељку у помоћ). И тако код Срба остане врло мало коњика; а Турци су се међу тим једнако купили и множили...“

А ево како о плану напада говори један учесник, Милован Павловић—Кукић, који је био буљукбаша Петров. При оцени његовог казивања ово се мора узети на ум.

„Г. Кукић не признаје,[1] да Петар и Вељко нису тели ударити на Ниш; но каже, да су они то баш наваљивали, док се не би Турци боље утврдили и умножили; па други не дадоше. Каже да је исправа у оном шанцу на Чегару било војске измешане од сваке наније, па да је једном дошао Стев. Синђелић к Милоју, код ког су се све старешине скупиле, и рекао: побратиме Петре! Онај шанац или да га чуваш или да га чувам: нећу више онаке мешавине да држим. Петар му на то одговори: шта побратиме Стеване? није ли боље да га сви чувамо, него ли да га један држи. Онда Стеван рече: нећу ја тако, но и проч. „Е добро побрат. Стеване! Миловане! (повјеснику, свом буљукбаши) да идеш и да изведеш све моје напоље,“ и он отиде и и изведе. Сад Стеван све своје уведе унутра, но не може да шанац подпуни, те уђе у њега и сва алексин. и ражањска војска и тако се потпуни. Овда рече Стеван: ...оца, који рекне да је Ниш његов; мој ће Ниш бити. А Петар му одговори: да ти је просто брате; дај да га добијемо, па нека је твој! — Казује да је овај шанац био оправљен врљикама и колцима колико год треба, а имао три топа, а коњика ниједног... — И он — Кукић — не може рећи да је Милоје издао,... а да је Вељко отишао и за њим после Добрњац то је истина.“

Да поменем на овом месту и оно саопштење Јеврема Ненадовића, о коме сам напред рекао да није баш поуздано.

Исидор Стојановић, који је то записао 1847 г., вели: „Г.

[1] Вели И. Стојановић, који је објавио ово казивање, и коме је Кукић причао.

Јефрем Ненадовић члан Совјета увјерава да је у Јашу Петар Добрињац њему и још некима онде нашавшима се Србима на смрти овако говорио: браћо! ја се дотле не могу мои мука опростити (имао је неку гадну болест) док вам год не откријем једну моју до сада притајену кривицу, ја сам издао на Каменици. Свадивши се с Милојем Трнавцем наговорио сам Вељка да иде у Гургусовац, па сам затим и ја отишао за њим а Турцима поручио да ударе. Но опростите! и кад га ови опростише, он се мало затим преставио.“[1]

Анонимни писац књиге „Сербіе плачевно пакипорабощеніе...“ овако о томе пише: ...„Зашто је морала она војска от Албаније на помоћ против Ниша спјешити?... Зато, што у војсци овој, што је против Ниша била, старешине нијесу један другоме покоравали се; зашто је ту било Леонтија Митрополита отрованога масла, и ојадовио их је био својим јадом...“[2]

Али најдаље је у том описивању раздора отишао Баталака.

Он вели да су Турци успели „ползујући се и раздором српских поглавара стојећих са својим командама у шанчевима према Нишу...“

„Раздору овом у коме су сад Турци српске поглаваре затекли, јесу следујући узроци: Милоје Петровић—Трнавац, кога је Кара-Ђорђе више свега, по настојавању Младеновом сад за главнокомандујућег над свима преко моравским десним командама, према Нишу, и у опште према Уруменлији, учинио с које је стране, по рачуну његовом (Карађорђевом) најмања опасност била, да је кнез Прозоровски, у своје време, преко Дунава прешао, као што је о томе већ једном говорено, врло је с малим заслугама, јунаштвом и знатношћу прочувен био; напротив Петар Добрњац, ако и не као лични јунак, већ као практичан и умешан предводити војску, и Хајдук-Вељко, који су сад оба Милоју под команду дошли, на далеко су, не само по свој Србији, него и код Турака по свој Уруменлији, прочувени били као знаменити људи, први као добар војсковођа, а други као одважни лични јунак. Особито Петар Добрњац после боја, 1805 године Августа месеца, на Иванковцу са Миленком заједно; после освојења њим Параћина, Ражња и Алексинца; после, као што се њему приписало, основања Делиграда и после, у 1806

[1] Сва три причања у Гласнику III, стр. 150—154.

[2] Страна 25 издања од 1846 г.

години, одржања његовог у Делиграду противу шестонедељне жестоке опсаде Ибрахим Паше Скадарског, здраво је знатним и чувеним постао и бројао се у реду првостепених старешина. Но при свему томе, Карађорђе је у обојици овој сумњително поверење имао. На првога подозравао је зато, као што је то познато из пред наведених опстојатељства и догађаја, што је његов јавни противник био, и што је оне посланике турске потукао,[1] а на другог што је извесно и за њега дознао да се присталицом његових противника допустио учинити.

„Милоје пак знајући то, у оскудости разумне политике, дошавши у главни стан према Нишу, где је и Добрињца и Хајдук-Вељка затекао, није се ни мало хтео побринути, општега и свога сопственог добра ради, да ову двојицу братски љубавно предусретне, да њих са собом примири, и колико је више могуће себи их приволи; него јошт напротив, грубим и пренадувеним својим понашањем према њима, с првог дана састанка свога с њима распалио противу себе у њима до највише степени праведну ненавист и гњев. Он сам ничим незнатан будући држао је да ће, презирући и унижавајући Добрињца и Вељка важност код војске и мањих старешина знатност и важност задобити: али се жестоко, за несрећу општу и своју, у рачуну преварио.

„Јоште пре доласка Милојевог у логор Матејевачки, где је главни стан био све војске српске под Нишом сабране како ова двојица, Добрињац и Вељко чули да је Милоје за главнокомандујућег на страни Уруменлијској наименован, и да ћеду, по томе и њих двојица њему потчињени бити, противно им је било, а кад је и Милоје сам тамо приспео и онако ладно и презрително према њима поступати отпочео, они су се и изподмукла, и јавно тако противу њега ожесточили, да су њихове страсти за уништити Милоја, и саму општу ствар презреле, и на жертву њиховим дрским умишљајима предале. Они сад прво посејаше раздор у свој војсци, од које њима је већина предана била; а друго омразише Милоја код свију војвода онога краја, а то им врло лако, према Милоју, учинити могуће било, јер он ништа није ни радио с чиме би кога за себе задобио, па најпосле и саме Београђане, који су с Милојем и дошли и који су одлич-

[1] Добрњац је наредио Сивђелићу, те је овај поубијао неке турске посланике 1808 год. послате од нишког паше. Баталака, Истор... стр. 439—440.

нију и мужественију част коњаника у војсци сачињавали, с њим омразе. Кад су све више наведено Добрињац и Вељко уредили, онда за довршење коначне несреће, а већ су гласови о приближењу турске војске, која је у Нишу у помоћ одређена, стизати почела, макар да су и за непоуздане држани, будући су Срби више него за извесно држали, да су Руси преко Дунава у Бугарску прешли, и да по томе Турцима сад неће на ум падати да с ове стране на Србију нападају, најпре Вељко са својим бећарима коњаницима, и са пешацима из нахије Гургусовачке и из сврљишко-бањске, којих свега до 800 одабраних војника било остави логор и Милоја и оде к Гургусовцу и к Бањи, а после Вељка на два дана, то исто учини и Петар Добрињац, одведавши са собом најодабраније војнике, а нарочито 600 све по избор коњаника и два шестофунташа топа са свом муницијом.

„Да је и Милоје онако, као што смо описали, према Добрињцу и Вељку понашао се с једне стране; а с друге, да су и Добрињац и Вељко онако учинили, и логор матејевачки и Милоја *из паклене мрзости*[1] *према њему*, оставили, то је нама казивао, 1842. године, рођени брат Вељков, Милутин, који је с братом заједно, као бинбаша над коњаницима, и у логору матејевачком био, и с њим заједно с војском из њега Гургусовцу отишао“.[2]

Да наведемо казивање и учесника деде Јована, у колико је писац „Српско-турског рата“ запамтио и забележио тачно казивање приповедачево.

После разговора о утврђењима, шанчевима, упитаће деду Јована:

— „Па Бога ти, чича, кад оно беше битка на Чегру, јеси ли ти гледао? Зашто пропаде толика српска војска?

— Гледао сам, господине, уздахну старац — и пропадосмо зато што се војвода Стеван сам тукао са његових 2000 људи противу целе турске атлијске војске, а господар Милоје није хтео да пусти ни једног војводу да му помогне, а зашто није хтео да му помогне? Зато што му је деда Дона из нашега села, ено, још му стоји кућа, у очи битке донео од паше из Ниша пуну лубеницу дуката, па онда он викну: „Синђелић се полако-

[1] Курсив је наш.

[2] Л. А. Баталака, Историја, стр. 564—566.

мио да постане командант у Нишу, зато се истакао чак на Чагар, он први. На част му, али нека се сам крвави, ако му треба.

Ето, господине, зашто онда наша војска на Чагру пропаде."[1]

Тако је завршен разговор са савремеником деда Јованом, који је могао од прилике, у доба Чегарског боја, имати око 20. година.

Ето тако је било у српском логору у очи самог боја чегарског! Спремала се једна потмула несрећа, која ће доћи главе свима. Развиле се биле интриге, свађања, прекоревања, негодовања, дурења, несугласице, које су као што ћемо видети и упропастиле целу ствар.

Тај факат, да сви извори говоре мање више сложно о тој неслози, о том раздору мора се за оцену догађаја узети у обзир. За историјску анализу тога догађаја мора се тај факат нарочито имати на уму, јер од тога зависи наш суд о самом догађају.

*
* *

20. марта прекинули су Руси примирје с Турском и непријатељства су отпочела на свима линијама. „Ваљало је да

[1] Ово приповедање деде Јована не може се узети као истинито, како по несигурности његовог причања у опште а нарочито због оне „лубенице и тикве" у месецу мају. Али морамо напоменути, да ово казивање о тајанственом подмићивању помоћу лубенице (да се као бајаги ко̂ не би сетио), слаже са народном традицијом која зна за тај истоветни мотив, и коју је објавио, као што ћемо у засебном одељку на крају нарочито о томе говорити, Ст. М. Мијатовић у „Малој Србадији", па онда отуд приликом прославе стогодишњице прештампао у „Дневном Листу" (од 19. V. 1909. г.), одакле је и ми доносимо. Само је разлика та, што народ вели, да су Турци хтели подмитити Синђелића али се овај није дао. Како је та прича о „лубеници пуној дуката" врло карактеристична по схватање нашег народа о узроцима те народне несреће, ми је, ево, доносимо целу читаоцима.

„У очи битке Турци су покушали, да подмите Синђелића, те да се измакне за ноћ или да им се преда. По неком Хаџи-Мини, врећару из Ниша, они су му послали пуну лубеницу жутих дуката, заједно са поруком, да ће му дати пашалук, ако им се преда; а ако им се не преда, већ измакне с војском и напусти Чегар, да ће му по истом човеку послати товар дуката. Синђелић није примио новац. Вратио је натраг, а уз то је, заједно са лубеницом, послао Турцима пуну тикву олова са поруком, да ако Турци не напусте Ниш до сутра, да ће им послати још сто товара истог; а ако га напусте и отидну у Шам (М. Азију), од куда су и дошли, да ће дати паши везирство — у Шаму".

руска војска груне како ваља напред и да однесе одсудну победу па би се захтеви руски неизоставно примили. Положај и прилике за такав посао беху да не може згоднији бити. Али Руси на жалост, нити су имали те војске, ни ђенерала пред војском на Дунаву који би такав задатак умео како ваља извршити. Врховни командант дунавске војске, кнез А. А. Прозоровски, био је врло смотрен и стар. Због тога се више бавио политиком него војевањем. Ни војске није имао колико би за тај задатак требало... А како још уз то у првим ратним подузећима ни срећа не хтеде да послужи руско оружје, кнез А. А. Прозоровски са свим се укочи и укопа у политичке комбинације, које нису биле његов задатак."[1]

Руси су хтели да узму градове: Ђурђево, Браилу и Исмаил и да очисте леву обалу Дунава од Турака.

„Ђенерал Милорадовић удари 24. марта на Ђурђево, али буде с великом штетом одбијен. Сам кнез Прозоровски удари 20. априла на Браилу и прође још несрећније од Милорадовића."[2]

Што је Прозоровског уздржавало од акције узрок је прво рат са Аустријом и друго велики и изванредан излив Дунава, који због отапања снега беше јако надошао, а то је отежало прелаз војске.

Српска војска се кренула из Београда 30. марта и скупила се код Делиграда око 10. априла а из Делиграда се кренула ка Нишу 14. априла и стигла на Каменицу на два дана пре Ђурђева-дне, дакле 20 или 21 априла. Први је отпочео непријатељства Хајдук Вељко. Он 15 априла сусрете један турски караван и опљачка га. После се вратио Делиграду а затим напао на тврђаву Бели Градац, па се најзад врати главној војсци на Каменици.

Из писма Милоја Петровића Правит. Совјету од 5. маја види се како је Срба према Турцима било у то време мало; нарочито им је услед чаркања с Турцима понестало барута, и Милоје се три пута обраћао Управ. Савету да му пошаље барута и појачања у војсци. „Тога ради, пише даље, постарајте се и договорите се с г. генералом да г. генерал фелдмаршалу кнезу Прозоровском пише да, ако ће каква помоћ бити, нека похитају и што скорије војску на нашу страну призову; зашто

[1] Ст. Новаковић, Васкрс државе српске С. К. З. стр. 110—111.
[2] Ст. Новаковић, Васкрс... стр. 111.

овамо оживе Турчин са свих страна као лист на гори и сваки дан у Ниш долази војска и чујемо сад овај, сад онај старешина турски с војском иде; зашто ово није шала дирнути Турчина у живац, а војске код нас мало имаде да не знам од бриге шта ћу чинити, ни како ће се ово место одржати... Данас ми дође писмо да су многи Турци изашли из Видина и хоће спротињу по Видинској нахији да похарају зато сам Вељка с војском данас послао да иде што брже на сусрет Турцима."[1]

Од 20 до 30 априла Турци су три пута чинили испаде из Ниша и нападали на српске шанчеве, али су сва три пута одбијени са знатним губитцима. Међутим Срби, чим су дошли, дакле 20 априла, науме ударити на Ниш мислећи да Турци неће моћи град бранити и да су због тога склонили децу и жене из Ниша. С тога ударе на подграђе нишко с десне стране реке Нишаве, али кад видеше да то не могу учинити, повуку се на своје положаје.

Око 4. маја Хајдук Вељко се упути Гургусовцу и Бањи да не би Турци, који су из Видина изашли, пленили села и робили народ у оним крајевима. Из Бање је Вељко више пута испадао у околна села те терао Турке и бунио Србе да устају. Једном приликом (пре 7 маја), чувши да је Хајдук Вељко изашао из Бање, Кара-Фејза с 2000 до 3000 људи изађе пред Вељка, који је имао са собом око 800 друга, и сукобе се у некаквом потоку између два брега код села Копајкошаре, одакле их је Вељко одбио. Али ту погине, у некаквим пештерама, са своје непажње, српски буљугбаша Цветко из Горњег Матејевца и још два буљугбаше..."[2]

Турци су и 9. маја учинили испад из Ниша и јаким јуришем бацили се на један српски шанац, да би га заузели, али су их Срби одбили силном ватром, те су се морали вратити с великим губитком у град. Хајдук Вељко је опет успео да заплени негде на паши 70 коња турских. После овога Хајдук Вељко је опет дошао с војском на Каменицу, али се врло мало бавио, па са својим беһарима коњаницима и с пешацима из сврљишко-бањског краја, на броју око 800 одабраних војника, остави логор и оде Бањи око 14. маја. Ускоро за Вељком изађе (око 16. маја)

[1] Писмо у „Отаџбини" XXXII, стр. 22—23 и у М. Вукићевића, op. cit. 983.

[2] М. Вукићевић, op. cit. стр. 982.

и Петар Добрњац са 600 све по избору коњика с два шестофунтовна топа и муницијом...[1]

Ми смо мало детаљније изнели слику српског ратовања и пре 19. маја, како би се имала пред очима целина ратовања на овој страни.

Али најречитије говори о општем стању ондашње Србије писмо Карађорђево кнезу Прозоровском од 8. маја. Ово је писмо верна слика стања српских војсака тога момента. А то стање није било ни опасно нити повољно. „Предузеће наше досад је било тако срећно, пише Карађорђе, да је наше оружје по свијема крајевима било увјенчано са успјехом. Ђе је била највећа опасност, тамо сам ја предводио војску, т. ј. у Арбанији и Ерцеговини и то зато, што су тамошњи житељи угњетени и доведени скоро до ништа... Наша војска налази се на ријеки Лиму, која се близу Вишеграда слијева у Дрину; друга је срећно прешла преко Дрине и пружила се до града Сребрнице; трећа војска пошла је против Ниша, ђе су наши имали три боја против храбро борившег се непријатеља па су обколили Ниш, али га још нијесу освојили. У таквом положају налазимо се ми данас... Ми смо јако узнемирени, што од вас немамо никаквог гласа, осим оног писма, које сам добио 3. маја у логору, у којем ми јавља В. Сијат. да сте град Браило са лубардама и бомбама са свијем разорили... Ми смо готови воевати, као што смо и почели са Божјом помоћи, нештедећи ни своје животе ни имања док гођ усхтјене Ваше Сијатељство, али будући смо са свију страна обкољени са непријатељем и то од Босне, Арбаније и Руменлије, одкуд повећи дио турске војске придолази, то молимо Ваше Сијатељство, као што се већ налазите у Бугарској (sic!), да изволите заповједити, да иде ако ће бити и мали дио ваше војске против Ниша. Таква помоћ оснажиће нашу војску и служиће великим поoштравањем“...[2]

Али Прозоровски није хитао. Тек 20. маја, онда кад се катастрофа већ догодила, писао је он одговор на горње писмо. „Што се тиче шиљања руске војске пут Ниша то сад нијесам у стању учинити; али да вам се поможе, намислио сам дати

[1] М. Вукићевић, op. cit. стр. 984.

[2] М. Медаковић, Устанак Србски, стр. 116—119.

вам ђенерала Исајева са приличним одјелењем војске; али док се то оствари, треба зато неколико времена“...[1]

II. Катастрофа на Чегру.

Пролог С. М. Сарајлије. — Тачан датум боја. — На турској страни. — Главни напад 19. маја. — Срби неколико пута одбијају Турке. — У борби учествује само Синђелићев шанац, остали стоје мирно и гледају. — Синђелић близу смрти. — Упаљивање муниције и експлозија. — Гроб у ваздуху. — Трагична но славна смрт Синђелићева и његових јунака. — Број и имена изгинулих.

Пролог Симе Милутиновића у песми „Отпобједие“ изврсна је хвала Синђелићу и његовим мученицима. Ми га зато и доносимо на почетку.

„Право 'мате лиепе Ресавке
Неженит' се ни удават' мужма
Кои ране показат' нејмаду,
И јунаштва, и заслуге обшче,
Као ваши перви и посљедни,
Јунак-момци, вам' и Србству дика!
Каменице окршај знатан је,
Срб се разби, ал' при чести оста,
И варвари познаше оружје,
Ниш'ће умрет' док' живота игде,
И у коме Поднебесног' света,
А војвода Ресавац Стеване,
Англезствомсе[2] обесмрће самим!!..

„Докле год буде у људским грудима јуначких срдаца, докле се год буде поштовала преданост и пожртвовање за узвишене идеје, докле год, најпосле, презирање смрти буде искључно право само великих душа, дотле ће и име Стевана Синђелића бити дика и понос не само Ресави него и свој земљи српској...“ Тако је Синђелића обесмртио и М. Ђ. Милићевић.[3]

О датуму и дану кад се десио бој има неколико изворних података, те се на основу њих може утврдити апсолутан датум, да у том погледу не може бити колебања нити грешења.

„Сеј ден (19 Маја) ужасна баталиа са Агарјани бист на

[1] Медаковић, op. cit. стр. 120.
[2] Треба: ангелством се.
[3] Кнежевина, стр. 1107.

Каменици близ Ниша 1809.“ Запис је по казивању Милићевићевом нађен „на једном листу у минеју за Мај месец у београдској цркви.“

„Ово (т. ј. да је бој био 19. маја) потврђује и записка Лазара Поповића“, вели Милићевић, но ближе ништа не казује каква је та записка и где ју је нашао.

Други запис гласи:

„19. маја 1809. год. у тројичну среду на Чегар погину српска војска; старешине се скараше и војску издадоше те пропаде.“

У документима првог реда има један у коме се изрично вели, кад је био бој. У писму пожаревачког магистрата од 21 маја 1909. г. вели се и ово: ....„и тако сад, у прошлу среду (19. маја) турска је сила ударила на нашу војску, од јутра до подне били су се и навалили на два логора, што је год било наше браће све је свршило....“

Исто тако вели и Илија Ћоса: „у среду по Светој Тројици.“

На овај начин дефинитивно је утврђен датум поменутог боја. Све друге вести о каквом другом датирању морају отпасти.

Сад можамо прећи на описивање самог догађаја — чегарске катастрофе, — да видимо како је текла и како се свршила,

Пожаревачки магистрат пише Луки Стојковићу, брату Миленкову: „...али данас јављамо вама, како су Турци нашу (војску) преварили, и тако сад у прошлу среду (19. маја) турска је сила ударила на нашу војску, од јутра до подне били су се и навалили на два (sic!) логора, и што је год било наше браће све је свршило. Од војске ресавске, алексиначке и ражањске нахије (и пола јагодинске) није остало више од двадесет људи, а друге Бог да прости. А Милоје кад види шта је било од њих, све остави, није ни пушке бацио, већ утекну сви у Делиград. Господар Петар није с њима. Он и Вељко били су на Гургусовцу. Но, браћо, фришко пишите господар Миленку и дајте му на знање. Није шала ово било, баш је човек ту био и дошао, но фришко отписујте на намензул (пошту). Бог зна хоће ли се који у Делиграду задржати“.

Глас о несрећи на Каменици се релативно доста брзо разнео по Србији. Најпре је за то дознао Добрњац и Вељко који су били у Гургусовцу. Они су за тим известили најближу војску под Миленком Стојковићем у Крајини. Ми немамо пода-

така да видимо како је у оним тренуткима мислио Добрњац, али судећи по томе што је он за тај случај јавио Миленку а овај одмах сутра дан ђенералу Исајеву, закључио бих да је њему сад била у памети само нада на руску помоћ.

Миленко Стојковић 23. маја пише Исајеву овако: „Ја сам синоћ добио писмо од госп. Петра Тодоровића, у којему ми јавља за несрећни случај наше војске, која је против Ниша стајала. У Ниш је дошло 30.000 турске војске нове и у четвртак 20. маја учинили су јуриш на наше шанчеве и после великога крвопролића завладали су свима шанчевима, топовима, барјацима и муницијом, и наше је војске много погинуло, а турске још више. И тако је наша војска, која је остала, принуђена је била пет сати далеко од Ниша уступити, и Турке не знам хоће ли моћи зауставити“.

Писма главног команданта Милоја која је слао Совету и Карађорђу нису сачувана. Има неких докумената сачуваних у руским архивама.

Родофиникин је 23. маја писао Прозоровском о боју на Каменици. У том писму каже: „Овај час, добивено је од српског корпуса, који је био пред Нишем извешће о поразу, који су претрпели од Турака. Турски гарнизон појачан од Турака, који су били у пољу, учинили су нападе на српске шанчеве, истерали Србе из свих шанаца, заузели топове и муницију и побили до три хиљаде људи. Остали део војске одступио је Делиграду. Ово утврђење може се за неко време држати, али на несрећу цела страна с десне стране реке Мораве до самога Дунава изложена је крајњој опасности, јер је унутра, у земљи, врло мало остало ратника, па, ма да су места покривена шумом, опет се могу Турци пробити не наилазећи на сметње, и предајући све пламену и мачу, могу напасти с леђа и на команданта Миленка“.

Али је потпуније извешће Родофиникиново од 27. маја писано кнезу Прозоровском.

„Кад су Турци последњи пут напали на први шанац, Срби, који су били у њему, очајно су се држали; пет пута су Турци јуришем нападали и пет пута су с великим губитком одбијени. Најпосле су продрли и у сами шанац, где се борба још дуго продужавала докле најпосле велики број Турака није надвладао Србе. Милоје за све време борбе не само што није дао ни најмању помоћ нападнутим, већ чим је видео из даљине да су

Турци ускочили у први шанац, већ је први сео на коња и бегством се спасао у Делиград. За њим сад навали и војска, од које су Турци, гонећи је, многе војнике побили, а не мали број разбеже се на разне стране; а уверавају нас да су многи јасно и гласно изјављивали своје жеље да се пре воле покорити Турцима, него бити под таквим старешином, који их угњетава за време мира а оставља и жртвује за време војне."[1]

И ако ови извори првог реда нису опширни као што је случај код мемоариста, ипак они казују оно што је главно о овом догађају.

Милован Ристић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

1 М. Вукићевић, op. cit. 989.

РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

— НАСТАВАК —

Па ипак, усред непоштедне вражде, у којој је Његош са својим народом био према мусулманству, он се могао више но ико други уздићи до свестране и праведне оцене вере пророкове. Он у опште не осуђује веровање но владање мусулмана. Овако пева коло у „Шћепану малом“:

„Што се Турчин дига хо̀ли
„када криво Бога моли,
„кад слободу свету ружи,
„а тиранству слепом служи?“

Не вели се, дакле, да Турчин моли кривог Бога но само да се криво моли Богу. Дела Турчина његова су молитва Богу, а дела су његова: ружење слободе других људи и служење тиранству, односно неправди. Молитва му је отуда неправедна, крива, а не Бог његове вере. Важно је напоменути, да се ни у „Горском Вијенцу“ ни у „Шћепану Малом“, у којима је опевана борба хришћанства с мухамеданством, не налази ни једно место, где би се Бог мухамедански, посматрао као неко суштаство различно од Бога хришћанскога. И не само што песник не прави разлику између Бога једне и Бога друге вере, но он ту разлику не наглашује ни у веровању народном. Тако, Беглербег, румеливалис, један не од најмудријих но за то један од најфанатичнијих присталица Ислама, које Његош изводи на сцену својих драма, овако излаже своју веру:

„Цио свијет Богу принадлежи,
„а Бог га је силни даровао

„својој сјенки и свом намјеснику,
„правосудном калифу Мустафи“.

(Ш. М.)

Коме Богу припадлежи свет, мухамеданском или хришћанском? Ни Турцима ни Црногорцима не пада на ум ово питање, пошто и једни и други мисле на једног и истог Бога вазда, кад његово име спомињу. Или зар има некакве разлике између тога Беглербегова Бога и овога, кога спомиње игуман Теодосије, говорећи:

„Нејма цара до једнога цара,
„Бог на небу, а он је на земљи?“.

(ib.)

Не; то је један и исти Бог, о коме говоре и Срби и Турци, којим се куну и једни и други, кога призивају за сведока и једни и други, коме се моле, ма да различно, и једни и други. Индентичност Бога обеју вера још јасније се види из речи, којима се румеливалис обраћа игуману:

„Калуђеру, и ти инџил знадеш:
„све је Богу лако урадити“.

(ib.)

Паша турски и калуђер српски не мисле овде на два различна Бога но на једног и истог. У овој тачки и хришћани и мусулмани разумеју се и осећају се једно. Како је то са свим различно од старозаветног схватања Бога! Кад пророк Јеремија прети Вавилоњанима богом, то он мисли на Јехову, бога израиљског, противника богова вавилонских; тако и Језекиљ кад пророкује злу судбу Тира, Асирије и Египта, он пророкује у име једнога Бога, кога ни Тир, ни Асирија, ни Египат не познају и не признају. Беглербег и игуман Теодосије међутим познају и признају истога Бога. Бог као такав никад није био предмет верске контроверзе међу Црногорцима и Турцима.

Разлика између вере једних и вере других јесте поглавито у разлици њиховог култа и морала. Црногорцима је мрско слушати хоџу где свако јутро „гугуће“ на мунарету „кâ јејина сврх труле буквине“; Турци опет, од своје стране, попреко и презриво гледају на слабо „раскршће липово“, за њих је крст „ријеч једна сухопарна“. Батрић предлаже Турцима не што друго, но да промене богомољу и измене своје верске обичаје: —

„но ломите мунар и џамију,
„па бадњаке српске налагајте
„и шарајте ускрсова јаја;
„часне двоје постах да постите,
„за остало како вам је драго“.

(Г. В.)

Мустај кадија на то одговара:

„каква јаја, посте и бадњаке
„ви на праву вјеру товарите?“

Турска вера је дакле, за њ права вера за то, што не служи Богу оним начином, којим му служе Црногорци, но другим, правијим; Црногорац се крсти пред Богам, Турчин се пак клања пред тим истим Богом; — у томе је разлика, која наравно, постаје све маркантнија, што се више боји крвљу противника. По мишљењу Турака

„више ваља дан клањања један
„но крштења четири године“;

Црногорцима су Турци одвратни због неправде, лажи и похотљивости —

„хвала Богу пасјега милета,
„кâ је опит са злом и неправдом“
— — — — — — — — — —
„нико крупно ка Турчин не лаже“
— — — — — — — — — —
„закон му је што му срце жуди“.

За Турке је „раја кâ остала марва“, која је само онда добра, „кад јој ребра пучу“.

Његош превасходно познаје психологију религијског настројства како хришћана тако и мусулмана. Ниједан моменат овога религијског народног настројства није могао умаћи његовом искусном оку. Мусулмански представници у његовим делима нису од најгорих, какве би узео какав уски шовинистички дух, но од најбољих. Кроз њих говори и расуђује Његош онако по њиховски, како то ни сам шеик-ул-ислам не би боље. Са свим рељефно изображена је вера Ислама у разним својим представницима, који се узајамно допуњују, јер сваки од њих репрезентира један аспект своје вере: Ислам као вера сладо-

страшћа (Мустај кадија), као вера војинствена и патрицијска (Скендер-ага, Селим везир), или вера грубости и необузданости (сват Турчин, Беглер-бег), или вера части (паша Шувајлија), или вера истине и права (мула Хасан). Чак и верски рационализам — највећа реткост у свету мусулманском — није од Његоша остао незапажен и неспоменут. Куриозума ради и ради потврде тога, да је наш песник одлично познавао све нијансе исламске вере, наводимо овде тај једини пример турског верског рационализма.

У „Шћепану Малом“ Турци воде разговор о чамотињи душевној. На питање, шта је лек овој чамотињи, одговара турски свештеник, мула Хасан:

„прави разум с бистрима очима,
„које ствари овога свијета
„чисто виде, а не кроз копрену“.

Караман паша:

— — — — — — — — — —
„Мусафа ми рад бих био знати
„за вас, те сте наши књижевници,
„јел' на срцу ка' на језик вама:
„вјерујете л' томе што зборите,
„али само дубару бацате,
„да бјешите безумну фукару?

Мула Хасан:

„Та нијесмо ни ми од челика,
„јер искрица најмања опржи:
„ал' са собом уредбу чинимо,
„лијечимо себе и остале,
„а без тога што би инсан био?“[1]

Реч је о молитви.

[1] Као противник ових рационалистичких погледа истиче се ортодоксалац иман Хусеин. Као лек против трпије (чамотиње) он наглашује уједно читање свих молитава, без прескакања, и пажљиво следовање „свештеноме позиву муезина“, или још другчије речено:

„Чисти авдес и чисто клањање
„од тога су најпречи лекови“.

На ово ће Караман паша:

„С мулом ми се памет мало згађа,
„али с тобом не може никако“.

Мула Хасан:

„Молитве су нужде сачиниле;
„а да земљу зле нужде не гњече,
„не би небо имало досаде,
„робиња му не би земља била“.

Наравно, кад би мула овај свој волтеријанизам свугде тако слободно исповедао, он не би могао остати као мула међу правоверним. Но мула Хасан зна себе и у томе да „лечи“. Пред Караман-пашом, чије срце ближе стоји његовом рационализму него ли коранској ортодоксији имана Хусеина, он збори оно, што он у ствари верује, а пред беглер-бегом и кади-аскјером оно, што као правоверни треба да верује; у следећој мулиној фрази Волтер не би извесно ничега свога нашао:

„кавур клети не вјерује,
„да је куран с неба пао“.

Као да он верује! Но тек тако говори за то што беглербег и кади-аскјер као и сам „девлет“ у Стамболу верује да је куран с неба пао.

Оштра противност овоме изузетном верском рационализму јесте верски традиционализам, који с ватреном ревношћу држи и брани наслеђене верске обичаје. Један од представника овога правца, Мехмет паша, гледа у промени старих „адета“ и измени неких хигијенских коранских прописа пропаст мусулманства. Горко се јада он своме једномишљенику, иману Хусеину, који је и сам за „пали с неба куран“, а против вина и крметине и сваког концесирања ђаурским обичајима.

Мехмет паша:

„Премучни су настали адети,
„мучна ће се прикучит' времена.
„кавурит' се, ал' у Шам бјежати,
„а ближе се турковати неће!
„кâ ће моћи у уске чакшире
„клањат' Турци али турковати?
„На шпику нам сабља не помаже,
„јошт кад крмад у Стамбол задрече,
„тек зачују ово прави Турци,
„нека санџак и шериф уграбе,
„па омчу пут светијех мјестах.“

Иман Хусеин готово плаче.

— — — — — — — — — —

Мехмет паша:

„Султани су нам пропили вино,
„на скоро ће Турци видијети,
„ђе султани једу крметину;
„попуцаће срца у Турaках,
„попуцати срца од жалости,
„ослачаће дину крметина.“

Уске чакшире, шпик, крметина и вино — ево непомирљивих непријатеља традиционалне вере. Носити широке чакшире и сабљу без шпика, не јести крметине и не пити вина, и уз то још веровати, да је „куран с неба“, да је султан наместник свечев и да је гоњење ђаура један од главних услова за џенетско благовање — ево праве традиционалне вере. Како слаба грађа, а како ипак моћна чињеница светске историје! Стотине је покољења ова вера наджпвела, стотине градова разрушила и других стотине саградила; сагорела је александрпску библиотеку и прославила се Багдадом и Гранадом, позобала је народе као „ћук тице“ и засенила својим зеленим барјаком копно и море од Меке до „француског бријега“ и Беча, док јој пред овим није „бурак“ посрнуо; — стотине је покољења ова вера надживела и милијарде добара и милијарде зала починила, изаткавши од свега преживљеног и почињеног једну колосалну мрежу, која се простире у свима димензијама. У тој мрежи рађају се нови људи, нова покољења, рађају се и спутавају се у лако нераздрешиве конце, спутавају се и живе у тим путама не осећајући их, или осетивши сносе их с ентузиазмом или резигнацијом, док их смрт не уклони и не учини места у истој мрежи — само сад још пространијој — новим људима, новим покољењима.

То се зове верска традиција. Од хиљаде људи, који се на широко садукејски хвастају, да су изашли испод верске традиције свога народа, једва један да не обмањује себе и друге. Ова верска традиција наслеђује се, као што се наслеђује здрава или нездрава крв. Један хомункулис као Мехмед-паша, рођен под сенком пророкова барјака, не може испод ове сенке да изађе; он то, истина, и не покушава, но не би му помогло и кад би

покушао. Традиција хришћанска не мање је волуминозна и не мање жилава него традиција мухамеданска. Бадњаци и јаја и пости, — то се не сме изоставити, „за остало како вам је драго!“ Наравно, то троје не чини све, што се тражи, но и самим тим се довољно опредељује оно, што један верујући не сме у очима народа занемарити и изоставити; један верујући, на име, не сме занемарити традиционалне верске обичаје и не сме изоставити уважење верских символа. Батрић не вели потурченьацима, да они морају на пр. веровати у Бога тројичнога; њему би било свеједно, делили они (вративши се у хришћанство) то веровање или не, но ни у ком случају не би му било свеједно, крстили се они или не. Крст је символ верски; крстити се „у име оца и сина и духа светог“ значи веровати у тројичнога Бога, но ипак крстити се није исто што и веровати. Вера је нешто унутрашње и невидљиво, док је крст један њен спољашњи и видљиви израз, као што су то и сви други верски символи и обичаји. Но символи и обичаји су често само наслеђени израз ненаслеђеног верског убеђења. Символи и обичаји могу да се одржавају и предају и без унутрашњег убеђења, као што ово унутрашње убеђење може да постоји, а да га човек не изражава ни символима ни обичајима. Велика маса народна тражи оно, што се да оценити и контролисати, тражи појаву, израз, символ вере, не полажући много на непројављено унутрашње убеђење, које је доступно само носиоцу истога.

Његош није потцењивао традиционални символизам верски, но га је више са сажаљењем посматрао као вечно неуспели покушај људи, да изразе оно, што верују. Са катедрале св. Петра у Риму обраћа се песник Богу речима:

> Ради човјек све што радит’ може,
> да угоди теби, вишњи Боже!
> С облацима свете куле веже,
> У кулама чисти тамјан жеже
> — — — — — — — — — — —
> Хоће име твоје да изрече,
> што чуствује, то хоће да рече.

Но то, што човек о Богу хоће да рече, далеко је од јасноће и потпуности; у своме говору о Богу човек „дјетињским наречијем јеца“.

У Његоша је вазда био жив осећај духовне надмоћи над

осталим људима, и отуда вазда и сажаљив поглед на све творевине људи, па следствено и на њиховê верске институције. Осим тога, њега никад није остављала мисао о ништавности човека и свих његових дела према Богу и Божјим делима. Шта су сви символи људи̂, којима се они напрежу да изразе Бога, према моћним делима, којима је Бог сам себе изразио? Шта је храм св. Петра према храму, који је Бог сам себи подигао. —

Ти си себи храм дига' над свима,
што сав страшни простор обузима.

Ту и лежи разлог, за што Његош није много марио за церемонијално, култусно у вери, и за што није особито волео да као епископ литургише.[1]

Већина људи не разуме ни своје сопствене речи нити символичне знаке, којима се обраћа Богу, као што она и много што шта друго наслеђено не разуме, а испуњава. Маса народна пријања за спољашњи изглед вере, за њену материјалну пројаву, не проничући у смисао пројављеног, материјализираног. Све духовно, што се не материјализира, не спушта се до срца и душе народне; а све опет то духовно једном материјализирано лако се не мења и не напушта. Овај верски материјализам, којим се често са свим помрачава његова духовна подлога, Његош није волео; а није га волео из истог разлога, из кога и Христос. Христос је кореο фарисеје, што, испуњујући савесно и најситније и најбезначајније култусне прописе, заборављају правду[2]. Велика маса је готово увек фарисејска, т. ј. она готово увек претпоставља извршење ситних верских прописа, ма и на штету крупнијих. Правду су заборављали сви они мали људи око Његоша, који су се бојали крметине више него невине крви, или који су љубили бадњак усрдније него своју браћу, или који су подизали Богу златне храмове, а људе оковали у гвожђе и бацали у дубоке јаме, за које Драшко вели:

Човјек пашче ту свезат не шћаше,
а камо ли чојка несретњега.
Они[3] људе све тамо везаху
и дављаху у мрачним избама.

[1] Решетар у предгов. „Г. В.“; Ровинскій, ст. 164—161.
[2] Мт. 23,23.
[3] Млечићи.

Заборављају, дакле, и мусулмани и хришћани оно, „што је најпретежније у закону“, како коранском тако и јеванђелском, заборављају правду и једни и други, и ако уредно и савесно врше све култусне церемоније своје вере. Отуда је Његош и хладан према култу и култусним церемонијама. Култ је молитва Богу; култ, коме одсуствује разум и срце молећих се, хладна је молитва, а хладну молитву Богу пламени песник није могао љубити. Његош није презирао култ као такав, но само хладан и неразумљив култ; он није био противан традиционалним верским обичајима; на против, он је држао све верске обичаје свога народа, славио је крсно име, празновао Божић целивајући се по обичају с Црногорцима и т. д,[1] но он је држао ово не заборављајући оно; он је знао удубити се у смисао свих народних обичаја, и зато није тешко веровати да су му ови обичаји, кад их је он вршио, ишли су од срца.

Ситне верске препирке, које тако често занимају мале људе, никад нису могле абсорбовати интересовање Његошево; ове ситне верске препирке биле су њему најомрзнутији предмет, који га је могао једва што мање озловољити него потурице. А за њ су биле ситне верске препирке сва „поповања око вјере“, која су била у стању да разбрате, заваде, разбукте мржњу и осветољубље, да поварваре и обрутале рад људски. Но Његош није предвиђао факт, да је цела историја испуњена оваквим верским препиркама, и да је цео свет и у његово време био, као и у наше што је, њима испуњен. Он је то добро уочио, што сведочи и његова сентенца: „вјера — свијета неслога.“ Тек је било двадесет година Раду, када је он дошао до овога искуства; и тек му је било двадесет година, када је из овог стеченог искуства извукао следећи морал:

„(Српству дјелом, вјеруј што вјерујеш:)
„Лактом вјере глупост чојка мери,
„а озбиљност дјелом и врлином.“

(Србин Србима)

Да је овај епископ живео у време великих црквених сабора, он не би припадао ни једној верској партији, он би се уздизао над свима партијама; да је живео у време Инокентија III био би спаљен; да је био савременик св. Саве, био би овоме

1 Медаковић, цит. Ров. стр. 213.

најнеуморнији и најревноснији сатрудник на делу народног просвећења; да није умро 1851 год. од туберкулозе, умро би 1870 од гнева, када је Кантова и Декартова отаџбина признала непогрешност једног смртног човека. Овај „варвар међу владарима“, који мери људе „дјелом и врлином“, спречио би много варварства у свету, да је седео на престолу многих и многих тако званих хуманих краљева, који су људе „лактом вјере,“ мерили. Хус и Бруно и Галилео извесно не би страдали од овога представника хришћанства. Ко се дакле, сме усудити, да назове Његоша „варваром међу владарима“, осим његове горке ироније и онога, ко не познаје остале владаре?

VII

Молитва и витештво.

Он је био побожан својом вишом побожношћу.

Љ. Ненадовић.

Верујући у Бога, којим живи цела природа, Његош се стално осећао у присуству његовом. Однос Његоша к Богу — а извесан однос неизбежно је следство осећања Божјег присуства — може се изразити једном речју, молитва. Чудновато је, но за то не мање неоспорно је, да човек, који је избегавао церемонијалне и официјалне молитве, који је изазивао подозрење „мирјанствујућег“, није у ствари никад ни прекидао своју молитву. Његова молитва дизала се и дизала га је божанском пламену свакога тренутка,

и „у јутру златној зори,
„и у подна жарком часу
„и вечера тихом миру“

(Веч. молитва)

Молитвом је Његош стално био сједињен са својим божансвом. Његова божанска искра непрекидно је тражила комуникацију са „вјечним пламом“ из кога је она и искочила. Песник смртни непрекидно је осећао потребу општења с Песником бесмртним; његова луча микрокозма непрекидно је привлачена неком не-

видљивом силом лучи макрокозма. Молитва Његошева то је молитва великог човека, који више даје него што погледа да му се дâ. Оно што Његош својом молитвом даје Богу, то је дивљење и похвала, и још нешто треће, што мора читаоца изненадити — благодарност! Да се наш владика дивио Богу и да га је хвалио, не дивио му се и хвалио га прописаним, туђим химнама, но сопственим, спонтаним изливом своје жарке симпатије, то је појмљиво као што је појмљиво дивљење и похвала малог уметника, полетарца, пред великим уметником без такмаца; но за што је Његош благодарио Богу? Бог не тражи благодарност од људи; ни велики човек не тражи благодарности ни од кога камо ли ће је Бог тражити. Благодарност, која се изискује, већ самим тим губи девет десетина права, да се зове благодарност. Таква благодарност даје се не добровољно но приморано, не из радости но из страха. Да је Његошева благодарност Богу била далко од страха и морања, то је већ по себи јасно, но у толико изгледа загонетнија његова благодарност, радосна и добровољна. За што је имао да благодари Богу овај „великомученик живота“, прикован за ловћенску стену и немилосно шибан и споља и изнутра? Шта је имала коме да благодари ова судба, која изгледа већа бајка од Прометејеве? Како је могао увући овај нежни, меки свилени осећај у кључање тартарског бола?

Пустимо Његоша, да нам он сам на то одговори. Оваким обраћањем Богу почиње он свој тестаменат, писан од прилике на годину пред смрт: „Благодарим ти, Господе, што си ме ти удостојио дићи на једну из висина твога света и благоволео напојити ме лучама твоје светлости, твог чудесног сунца; благодарим ти, Господе, јер ти си ме над милионима узнео и духом и телом. Колико ме је из детињства мога твоје непостижно величанство погружавало у химне, — у химне божанске радости, удивљења и твоје више лепоте, толико сам ја с ужасом гледао на бедну судбу човечју и оплакивао је“.[1] — Ми смо једном наговестили, да је Његош осећао своју супремацију над људима, с којима је долазио у додир. Он је није могао не осетити. Сви други људи, с којима се он срео у животу, мање су били свесни своје мизерије и Божје величине. Његош је био свесан тога; та два контраста непрестано су била присутна његовом духу. Ово високо сазнање није га водило срећи, али

[1] Ров. 199.

га је уздизало Богу, уздизало га над својом сопственом мизеријом. Он је видео светлост Бога, која је другима била недоступна; он је осећао себе близу ове светлости; и благодарност је испуњавала песникову душу заједно са похвалом и дивљењем.

Његош је хвалио Бога као идеал свега онога, што је за њ било велико, а што је он сам у себи осећао у маленим одломцима. Ови малени одломци идеалнога, који у осталом нису одломци до у односу према целом идеалу, Богу, и сачињавали су оно својство, којим се песник осећао сродан с „оцем поезије“ и које га је к овоме привлачило, као што једно сунце привлачи своју планету —

„некакво ме својство дигло тамо,
„некакав ме свети магнет тегли.“

(Л. М.)

Овај „свети магнет“, који је песникову душу к себи привлачио, усамљивао ју је и испуњавао ју је на тај начин онолико исто тугом и меланхолијом, колико пламеним ентузиазмом и симпатијом, „светом симпатијом.“ Тугом и меланхолијом испуњавала се душа Његошева посматрајући са оне висине, на коју је „светлим магнетом“ била дигнута, низину, у којој су људи живели; ентузиазмом и симпатијом испуњавала се она осећајући се на висини анђелској, на погледу светлости у којој је Бог живео. „Светом симпатијом“ сијали су бесмртни духови, које је песник видео у небесним регионима. „Света симпатија“ је најкарактеристичнији израз Његошевог односа према Богу, Његошеве молитве. Наш песник се загревао светом симпатијом према светом магнету, који га је к себи теглио. Ову свету симпатију он је свакодневно приносио на жртвеник своме Богу, нечујно и невидљиво; изражавајући је у химнама, или осећајући је само а не могући је изразити. Бог зна, колико је химни владичиних остало незаписано, неисказано! Будући усамљен својом душом у свету нашем песнику је у толико лакше било гајити и распаљивати свету симпатију према своме Богу. Душа Његошева у осталом не може се нашем познању никако открити, ако је ми не замислимо у њеној усамљености. На понеко и понеко за што? у Његошевој души може се одговорити: за то што је душа његова била усамљена.

Постоје две врсте усамљености, од којих је једна лажна. Ова последња је просторна усамљеност; друга усамљеност јесте душевна. Неки људи хтели би да се усаме и ради тога се удаљују од људског друштва и изолују у пустињи. Но обично машта таквих људи насељава пустињу свим оним, од чега су они хтели да се изолују, њихови другови и пријатељи свуда их прате, свуда их налазе и окружавају, стара разонођења не дају им мира, светски интереси не даду им да уђу у себе, у усамљеност, за коју они нису рођени. Други опет осећају се усамљени усред многобројних другова и пријатеља, усред великоградског и великоживотног метежа и усред свих предмета сабраних ради разонођења. Ништа те људе не расејава, не разонађава, не изводи из самих себе, из њихове усамљености. За њих је magna societas magna solitudo.

Његош је био наравно од ових последњих, ретких, усамљених природа, у којима се свет вечно вара, мислећи да оне узимају учешћа у његовим пословима и забавама свецело, свом душом, док су оне међутим, и ако приступне, вазда одсутне, вазда окупиране својом визијом, на којој је сконцентрисана сва њихова симпатија. Ови несоцијални, а нормални, генијални визионери једини живе у правој душевној усамљености. Њихова визија свуд их прати и они је свуда гледају, ма куда да су њихове очи упрте и ма чиме да је њихово време заузето. — Никакво друштво и никакво службено занимање није реметило Његошеву усамљеност. Он је био усамљен како онда, када је сам ноћу седео пред својим конаком и посматрао звездано небо, тако и онда када се налазио усред легионе масе народа у Трсту или Риму. Он је мало говорио, веле његови биографи, вазда је био замишљен, вазда душом усамљен. Ово усамљено острво вазда је остајало усамљено; људско море, које га је опкољавало, никад га није могло запљуснути, још мање потопити. Све су се буре утишавале у близини његовој. Овај човек владао је моћном речи и моћним погледом. Његов је поглед горео као и пустиња, његове речи су звучале као „глас вапијућег у пустињи.“ Он је у истини престављао пустињу где год је долазио, пустињу, коју нико није могао тако лако запазити због њеног спољашњег, противречног, разног изгледа. Он је био сам. Па ипак не; он никада није био сам. Он је могао за себе рећи као што је један други за себе рекао, „ипак нисам сам,

јер је Отац са мном."[1] Велики „отац поезије" био је постојаном визијом цетињског пустињака или, кажимо другчије: постојаним другом његовим. Његош је веровао у Бога, чија је есенција светлост, плâм, и чија је акција поезија. Светлосни ентузиазам, којим је треперила сва душа његова, био је рефлекс те његове вере у светлост божанства. Овај ентузиазам, који га је издвајао међу људима као једно острво у мору, сједињавао га је с Богом. Тиме је Његош постајао човеком „не од овог света," чланом једног другог, надчовечанског друштва. И свуда и свагда Његош се находио у овоме друштву. Његова усамљеност, дакле, била је само усамљеност у односу к овоме свету, његова друштвеност пак односила се на свет трансцедентни. А ова друштвеност песникова у односу према једном вишем, светлијем свету од нашега изражавала се у његовом срцу ентузиазмом или светом симпатијом.

Ништа погрешније не би било него схватити Његошеву молитву као молбу. Његош, који је тако рећи беспрекидно живео духом својим у присуству свога Бога, који је овом Богу толико химновао и псалмовао, и који је, с друге стране, толико трвен и гажен био својом богом одређеном судбом, никад није узвикнуо: „Учини Боже, нек ме ова горка чаша мимоиђе." Не: он је држао да „на судбу викати не смије" и сносио је с постојанством све што га је сналазило. Песник псалама свакога тренутка вапио је Богу за помоћ против својих непријатеља; Његош је тако гвоздено био убеђен у неизменљивост закона, које је Бог дао овом свету, да је свакако сматрао узалудним молити се у корист измене тих закона. Његош је веровао у судбу. Никад Његошева молитва не ће бити популарна, ова стојичка, уметничка, аристократска молитва. Сви људи долазе Богу да ишту или да му благодаре за дâно, при чем и ова благодарност није друго до искање, да се дâно одржи и умножи; Његош не долази Богу за то, он долази да му се диви, да га адорира. И Христова молитва садржи искање „хлеба насушног" и она је молба за отклоњење „чаше" горчине. Та је молитва тако појмљива и тако блиска срцу људском, отуда и тако популарна. Човек трпи и за то тражи ублажење свога трпљења, свеједно, нарушили се тиме закон и ред у природи или не; човек тражи ублажење трпљења ма се тиме сви светови

[1] Јов. 16. 32.

распали у првобитни хаос; нека човек колико хоће стискава уста, „нужда и недовољство“ отвориће му их и преко његове воље и пропутиће вапају к небу за милост. Но Његошев је однос к Богу и својој судби изузетан. То је однос уметнички и херојски, уметнички к Богу и херојски ка својој судби. Замислите човека, кога на точку муче и који, чујући изненадно какву дивну и умилну музику, за секунду заборави своје трпљење. То је Његош у присуству свога Бога. У присуству Бога Његош заборавља своју судбу; њега не занима у том тренутку оно што је његово но оно што је Божје. Кад Његош пушта владику Данила да се моли, да му Бог „проведри више Црне Горе“, он га задржава, да најпре опише целу једну визију Бога у не мање него петнаест стихова, па тек онда да изрече своју жељу. Света симпатија према Богу засењава у песнику сва друга осећања. Он се вајкао на своју судбу пред Симом Милутиновићем, чак и пред једним Гагићем, но пред Богом никад. С људима он говори људским, с Богом божанским језиком. Овај божански језик у Његоша јесте уметничка адмирација; но не искључиво уметничка но и пророчка, јер Његош посматра Бога не само као лепоту но и као правду.

На вери у правду заснива се Његошев однос према људима. Овај се однос може изразити речју витештво. Ми поменусмо једном фуриозно до фанатизма и ратоборно до егзалтације настројење нашег песника против неправде. Мисао о паду човека и о земаљској трагедији као заслуженој казни, као средству рестаурације погажене правде, та мисао распаљивала је Његошево срце хероизмом. Његошев је живот испуњен борбом против неправде и проповеђу правде. „Горски Вијенац“ је најсјајнија проповед и највеличанственија глорификација правде на српском језику. „Шћепан Мали“, „Слободијада“, „Кула Ђуришића“, „Чардак Алексића“ и „Бој Руса с Турцима“ писани су с истим одушевљењем за правду и истом одвратношћу према неправди. Црногорци и Турци у главноме су персонификација правде и неправде; има, истине, неправде и међу Црногорцима, као што има правде и међу Турцима, но у главноме, велимо ми, за Његоша су Црногорци и Турци — правда и кривда. Или је боља правда или кривда? — то је животна етичка дисертација Његошева. Правда, о којој Његош говори, није правда утилитаристичка, но херојска. Често је кориснија кривда од правде;

то се нарочито показало у историји Црногораца и Турака; но но никад није кривда б о љ а од правде. Неправда људска једна је од најеминентнијих projава зла у свету. Његош без резерве и без предомишљања проповеда противљење неправди или, што је једно и исто, противљење злу. Никада ни за час он не би био готов да концесира супротном гледишту, т. ј. теорији непротивљења злу. Њему би тешко било веровати, да таква теорија може у опште имати заштитника међу људима интелигентним и честитим.

Д-р Ник. Велимировић

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(НАСТАВАК)

XXVIII

Време бејаше ведро. Цело јутро падала је честа, ситна кишица, и сад се изведрило. Гвоздени кровови, плоче тротоарске, калдрма, точкови и коже, лим и бакар на колима, све је то сијало на мајском сунцу. Било је три сата, најживље време на улицама.

Седећи у углу спокојних каруца, које се једва нијаху на својим гипким опругама при брзом трку сивих коња, Ана, уз непрекидну лупу точкова и брзо мењане на свежем ваздуху утиске, претресајући понова догађаје последњих дана, виде свој положај са свим друкче, него што јој изгледаше код куће. Сад јој мисао о смрти не изгледаше више тако страшна и јасна, а и сама смрт не беше више неизбежна. Сад је она корила себе за оно унижење, до којега се спустила. „Ја га преклињем да ми опрости. Покорила сам му се. Признала сам да сам крива. Зашто? Зар ја не могу живети без њега?“ И не одговарајући на питање, како ће живети без њега, она поче читати фирме. „Контоар и стовариште. Зубни лекар. Да, рећи ћу Доли све. Она не воли Вронског. Биће тешко и срамота, али ћу јој све казати. Она ме воли, послушаћу њезин савет. Нећу да му се покорим, нећу да му допустим да ме васпитава. Филипов, колачи. Кажу да они носе тесто у Петроград. Московска вода

тако је добра. А митишченски кладенци и палачинке". И она се сети како је давно-давно, кад јој беше тек седамнаест година, ишла с тетком у цркву Св. Тројице. „Па још на колима. Је ли могућно да сам то ја била с црвеним рукама. Како је много од онога, што ми онда изгледаше тако дивно и неприступачно, постало ништавно, а оно што је било онда, сад је за навек неприступачно. Да л' бих онда поверовала да могу доћи до таквог унижења? Како ће бити охол и задовољан кад добије моје писамце! Али ја ћу му доказати... Како ружно мирише ова боја. Зашто непрестано фарбају и зидају?" „Моде и накити", читаше она. Мушкарац је поздрави. То је био муж Анушкин. „Наши паразити", сети се она како је то говорио Вронски. „Наши? Зашто наши? Ужасно је то, што не можеш прошлост из корена да ишчупаш. Не може се ишчупати, али се може прикрити сећање на њу. И ја ћу га прикрити". И ту се сети прошлости с Алексијем Александровичем, и онога како ју је избрисала из својих успомена. „Доли ће помислити да ја остављам другог мужа и да стога јамачно нисам у праву. Зар ја хоћу да будем у праву! Ја не могу!" проговори она и дође јој да се заплаче. Али одмах поче мислити о томе, на шта су могле да се тако осмејкују ове две девојке. „Сигурно о љубави. Оне не знају како то није весело, како је ниско... Булевар и деца. Три малишана трче, играју се коњића. Серјожа! Ја ћу све изгубити и нећу га вратити. Да, све ћу изгубити, ако се он не врати. Може бити да је одоцнио на воз и досад се већ вратио. Опет хоћеш унижење!" рече она самој себи. „Не, ући ћу и рећи ћу јој отворено: ја сам несрећна и заслужила сам, ја сам крива, али сам ипак несрећна, помози ми. Ови коњи, ова кола — како сам одвратна себи у овим колима — све је његово: али ја их више нећу видети".

Смишљајући оне речи којима ће све да искаже Дарији Александровној и навалице позлеђујући своје срце, Ана пође уз степенице.

— Има ли кога? — упита она у предсобљу.

— Катарина Александровна Љовина, — одговори лакеј.

„Кити! Она иста Кити, у коју је био заљубљен Вронски!" помисли Ана, — „она иста, које се он с љубављу сећао. Он жали што се није њоме оженио. А мене се сећа с мржњом и жали што се зблизио са мном".

У то време кад је Ана дошла, сестре су водиле разговор о дојењу. Доли изађе сама да сретне гошћу, која омете у том тренутку њихов разговор.

— А, ти још ниси отишла? Хтела сам да дођем к теби, — рече она — данас сам добила писмо од Стиве.

— Ми смо такође добили депешу, — одговори Ана, обазирући се да види Китинку.

— Он пише да не може да појми, шта управо хоће Алексије Александрович, али да неће отићи без одговора.

— Ја сам мислила да неко има код тебе. Могу ли да прочитам писмо?

— Да, Кити, — збунивши се, рече Доли, — она је у дечијој соби. Била је врло болесна.

— Чула сам. Могу ли да прочитам писмо?

— Сад ћу донети. Али он не одбија; напротив, Стива се нада, — рече Доли, застајући на вратима.

— Ја се не надам, а и не желим, — рече Ана.

„Шта је то, Кити сматра за понижење да се сретне са мном?“ мишљаше Ана, оставши сама. — „Може бити да има и право. Али баш она, која је била заљубљена у Вронскога, не треба да ми показује то, па ма то било и истина. Ја знам да ме у оваквом положају не може примати ниједна ваљана женска. Ја знам да сам од оног првог тренутка жртвовала за њега све. И ево награде! О, како га мрзим! И зашто сам дошла овамо? Још ми је горе, још теже“. Она чу у другој соби гласове сестара, које се нешто договараху. „И шта сад да говорим Доли? Да тешим Китинку тим што сам несрећна, да се ставим под њену заштиту? Не, а и Доли неће ништа разумети. Нити ја имам шта да јој говорим. Интересантно би било видети Китинку и показати јој како све презирем, како ми је све свеједно“.

Доли уђе с писмом. Ана прочита и ћутећи врати га.

— Све сам ја то знала, — рече она. — И то ме нимало не интересује.

— Али зашто? Ја се напротив надам, — рече Доли, радознало гледајући у Ану. Она је никад није виђала у таквом чудноватом раздраженом стању. — Кад путујеш? — упита она.

Ана, зажмиривши, гледаше преда се и не одговараше јој.

— Што се Кити крије од мене? — рече она, гледајући у врата и црвенећи.

— Ах, којешта! Доји дете, па јој нешто не иде како треба, ја сам јој саветовала... Врло јој је мило. Сад ће доћи, — неспретно, не умејући да говори неистину, говораше Доли. — Ето и ње.

Сазнавши да је Ана дошла, Кити не хтеде да излази, али је Доли убеди. Прибравши снагу, Кити изађе и црвенећи приђе јој и пружи руку.

— Врло ми је мило, — рече она дрхтавим гласом.

Китинку збуни она борба, која настаде у њој између непријатељства према овој рђавој женској и жеље да буде снисходљива према њој; али чим спази лепо симпатично лице Анино, све непријатељство одмах ишчезе.

— Ја се не бих зачудила кад се ви не бисте ни хтели срести са мном. На све сам навикла. Ви сте били болесни? Да, променили сте се, — рече Ана.

Кити осећаше да Ана непријатељски гледа на њу. Она објасни то непријатељство незгодним положајем, у коме се осећаше сада пред њом Ана, њена пређашња заштитница, и дође јој жао.

Оне поразговараше о болести, о детету, о Стиви, али Ану очевидно ништа не интересоваше.

— Свратила сам да се опростим с тобом, — рече она устајући.

— Кад путујете?

Али Ана се, не одговарајући, опет обрати Катинки.

— Да, врло ми је мило што сам вас видела, — рече она с осмејком. — Толико сам слушала о вама са свих страна, чак и од вашег мужа. Он је био код мене и веома ми се допао, — очевидно с рђавом намером додаде она. — Где је он?

— Отишао је у село, — црвенећи, рече Кити.

— Поздравите га од мене, неизоставно поздравите.

— Неизоставно! — наивно понови Кити, са саучешћем гледајући јој у очи.

— Дакле, збогом, Доли! — И пољубивши Дарију и руковавши се с Китинком, Ана журно изађе.

— Све онаква иста и онако исто примамљива. Врло је лепа! — рече Кити, оставши сама са сестром. — Али има нешто жалосно у њој. Ужасно жалосно!

— Не, нешто је у њој данас особито, — рече Доли. — Кад сам је испраћала у предсобљу, учини ми се да хоће да плаче.

XXIX

Ана седе у кола у још горем стању него што је била кад је полазила од куће. Пређашњим мукама придружи се сад осећај увреде и одбачености, што она јасно осети при сусрету с Китинком.

— Куд заповедате? Кући? — упита Петар.

— Да, кући, — рече она и не мислећи сад куд иде.

„Како су оне гледале у мене као на нешто страшно, непојмљиво и љубопитно. О чему он може тако ватрено причати другоме?“ мишљаше она, гледајући у двојицу пешака. „Зар се може другоме причати оно што се осећа? Ја сам хтела да причам Доли, и добро је што нисам причала. Како би се она радовала мојој несрећи! Она би то сакрила, али главни осећај била би радост што сам кажњена за она задовољства, на којима ми је завидела. Кити, она би се још више радовала. Како је целу скроз видим! Она зна да сам ја више него обично била љубазна према њеном мужу. Љубоморна је и мрзи ме. И још ме презире. У њеним очима ја сам неморална женска. Кад бих ја била неморална женска, ја бих могла заљубити у себе њенога мужа... кад бих хтела. Па и хтела сам. Ето овај је задовољан собом“, помисли она о дебелом, руменом господину, који се вожаше њој на сусрет, прими је за познаницу и подиже свој сјајан шешир изнад сјајне ћеле, а затим се увери да се преварио. „Он је мислио да ме познаје. А он ме познаје тако исто мало, као и ма који други на свету. Ја сама себе не познајем. Ја познајем своје апетите, што кажу Французи. Ето, они хоће онај прљав сладолед. То они знају насигурно“, мишљаше она, гледајући у двојицу дечака, који зауставише сладоледџију и који скиде с главе ведрицу и брисаше крајем пешкира своје ознојено лице. „Сви ми хоћемо оно што је слатко и укусно. Кад нема конфета, онда и прљавог сладоледа. И Кити такође: кад није Вронски, онда Љовин. И она ми завиди. И мрзи ме. И сви ми мрзимо једно друго. Ја Китинку, Китинка мене. То је истина. Ћућкин Coiffeur. Je me fais coiffeur par Ћућкин.... То ћу да му кажем кад дође,“ помисли она и осмехну се. Али тог истог тренутка сети се да нема коме да говори ништа смешно. „Па и нема ничега смешног и веселог. Све је гадно. Звони на вечерње, и овај трговац се тако акуратно крсти! — као да се боји да не испусти нешто. Нашто ове цркве, ово звонење и ова лаж? Само зато да сакријемо како сви мрзимо један дру-

гог, као ови кочијаши што се тако пакосно грде. Јашвин каже: „он хоће мене да остави без кошуље, а ја њега. То је истина!“

У тим мислима, које је тако занеше да је престала чак да мисли о своме положају, затече је застанак кола пред улазом њене куће. Спазивши вратара који јој изађе на сусрет, она се тек тада сети да је шиљала писмо и телеграм.

— Има ли одговора? — упита она.

— Одмах ћу видети, — одговори вратар, и прегледавши по столу, узе и даде јој квадратни танки куверт телеграма. „Не могу доћи пре десет часова. Вронски“, прочита она.

— А послати момак није се вратио?

— Није, — одговори вратар.

„А кад је тако, онда знам шта ми треба радити“, рече она и осећајући да се у њој подиже неодређени гнев и потреба освете, устрча горе. „Идем сама к њему. Пре него што на свагда отпутујем, хоћу да му кажем све. Никада никога нисам мрзела тако као овога човека!“ мишљаше она. Спазивши његов шешир на чивилуку, она се стресе од одвратности. Она није мислила о томе да је његов телеграм био одговор на њезин телеграм и да он још није добио њено писмо. Она га је замишљала како сад мирно разговара с матером и Сорокином и како се радује њеним патњама. „Да, треба ићи што пре“, рече она у себи, још не знајући камо да иде. Хтела је што пре да оде од оних осећаја, који је обузимаху у овој ужасној кући. Послуга, зидови, ствари у овој кући — све је изазивало у њој одвратност и злоћу и притискивало је неким теретом.

„Да, треба ићи на жељезничку станицу, а ако не буде, поћи тамо и ухватити га“. Ана разгледа у новинама ред вожње. У вече одлази у 8 часова и 2 минута. „Да, успећу“. Она нареди да упрегну друге коње, и поче паковати у путничку торбу неопходне за неколико дана ствари. Она је знала да се више неће вратити овамо. Она је, између осталих планова који јој долажаху у главу, нејасно решила и то да се после онога што се деси на жељезничкој станици или на имању грофичином, крене нижегородском жељезницом до прве вароши и да тамо остане.

Ручак је стајао на столу; она приђе, помириса хлеб и сир, и убедивши се да јој је мирис сваког јела одвратан, нареди да приведу кола, и изађе. Кућа је већ бацала сенку преко целе улице и беше ведро још топло вече. И Анушка са стварима

која је испраћаше, и Петар који мећаше ствари у кола, и кочијаш, очевидно незадовољан, — сви јој беху одвратни и дражаху је својим речима и покретима.

— Ти ми не требаш, Петре.

— А како ћете карту?

— Свеједно, како хоћеш, — рече она с досадом.

Петар ускочи на бок, и подбочивши се, нареди да вози на жељезничку станицу.

XXX

„Ево је опет! Опет разумем све", рече у себи Ана, чим се кола крепуше и нихајући се затутњеше по ситној калдрми и опет један за другим почеше смењивати се утисци.

„Да, о чему сам оно последњем тако добро мислила", стараше се да се сети. „Ћућкин coiffeur? Не, није то. Да, о ономе што говори Јашвин: борба за опстанак и мржња — једино је што везује људе. Не, залуд идете", мислено се обрати она компанији у колима са четворком запрегом, која је очевидно ишла да се весели негде ван града. „И псето које водите за собом неће вам помоћи. Од себе нећете умаћи". Бацивши поглед на ону страну, куд се освrtаше Петар, она спази мртва-пијана фабрична радника са млитавом главом, кога жандарм некуд вожаше. „Е, овај још понајпре", помисли она. „Ја и гроф Вронски такође не нађосмо ово задовољство, премда смо много од њега очекивали". И Ана први пут сада управи ону јасну светлост, при којој је видела све, на своје односе према њему, о којима је пре избегавала да мисли. „Шта је он тражио у мени? Не толико љубави, колико задовољења сујете". Она се сети његових речи, израза његовог лица, који подсећаше на пса препеличара, у прво време њихове везе. И све је сад то потврђивало. „Да, у њему је био тријумф сујетног успеха. Разуме се, била је и љубав, али већи део била је гордост успеха. Он се хвалисао мном. Сад је то прошло. Нема чиме да се поноси. Не поноси, већ стиди. Он је узео од мене све што је могао, и сад му више нисам потребна. Ја сам му на терету, и стара се само да не буде у односу према мени нечастан. Јуче се изговорио — он хоће развод и женидбу, да би могао спалити своје бродове. Он ме воли, — али како? The zest is gone", помисли она, гледајући у руменог трговачког помоћника, који се вожаше

на манежном коњу. „Да, онога укуса већ нема у мени за њега. Ако одем од њега, он ће се у дубини душе радовати“.

То није била претпоставка, — она је то јасно видела при оној чудној светлости, која јој сад откриваше смисао живота и људских односа.

„Моја љубав постаје све страснија и себичнија, а његова се све више и више гаси, ето зашто се ми разилазимо“, настави она размишљање. „И томе се не може помоћи. За мене је све у њему самом, и ја тражим да се он сав све више и више одаје мени. А он све више и више хоће да иде од мене. Ми смо до наше везе ишли у сусрет једно другом, а затим се неуздржљиво разилазимо у разне стране. И то се не може изменити. Он ми каже да сам бесмислено љубоморна; али то није истина. Ја нисам љубоморна, ја сам незадовољна. Но. . .“ она отвори уста и премести се у колима од узбуђења, које изазва у њој изненадна мисао. „Кад бих могла да будем нешто друго, осим љубазнице која страсно воли само његово миловање; али ја не могу и нећу да будем ништа друго. И овом жељом ја изазивам у њему одвратност, а он у мени злоћу, и друкче не може ни да буде. Зар ја не знам да ме он не би обмањивао, да нема никаквих смерова према Сорокиној, да није заљубљен у Китинку, да ме неће изневерити? Ја све то знам, али од тога ми ништа није лакше. Ако он, не волећи ме, по дужности буде добар и нежан према мени, а не буде било онога што ја хоћу, — та то је горе хиљаду пута него злоба! То је — пакао! А то баш и јесте. Он ме већ одавно не воли. А где се свршава љубав, тамо почиње мржња. Ове улице са свим не познајем. Некакве планине, и све куће, куће... И у кућама све људи, људи... Колико их је, нема броја, и сви мрзе један другога. Лепо, нека баш и смислим оно што хоћу, да бих била срећна. Лепо. Добијам развод брака, Алексије Александрович даје ми Серјожу и ја се удајем за Вронскога“. Сетивши се Алексија Александровича, она га одмах са необичном живошћу замисли као живог пред собом, са његовим кротким, безживотним, угашеним очима, плавим жилама на белим рукама, интонацијама и пуцањем прстију, и сетивши се онога осећаја који је био између њих и који се такође звао љубав, она се стресе од одвратности. „Лепо, добићу развод и бићу жена Вронскога. Хоће ли Кити престати да гледа тако на мене, као што

је гледала данас? Не. А хоће ли Серјожа престати да мисли и распитује о двама мојим мужевима. А какав ћу нов осећај измислити између мене и Вронскога? Је ли могућна каква било, не срећа већ, него само непатња? Не и не!" одговори она сад без најмањег колебања. „Немогућно је! Ми се животом разилазимо, ја стварам његову несрећу, он моју, и преиначити се не може ни он, ни ја. Сви су покушаји били учињени, завртањ је потпуно завијен. Да, просјакиња са дететом. Она мисли да је свет жали. Зар сви ми нисмо бачени у свет само зато да мрзимо јадан другога и да, према томе, мучимо и себе и друге? Гимназисти иду — смеју се. Серјожа?" сети се она. „Мислила сам такође да сам га волела, и осећала сам милину од своје нежности према њему. А живела сам без њега, трампила сам га за другу љубав и нисам се жалила на ту трампу, док сам се задовољавала том љубављу". И она се с одвратношћу сети онога што је називала том љубављу. И јасност, са којом је видела сад свој и свих људи живот, радоваше је. „Тако и ја, и Петар, и кочијаш Фјодор, и овај трговац, и сви они људи који живе тамо дуж Волге, камо их зову ове објаве, и свуда, и свагда", мишљаше она, кад је већ била пред ниском зградом нижегородске станице и кад јој на сусрет истрча станична послуга.

— Заповедате ли до Обираловке? — рече Петар.

Она сасвим беше заборавила камо и зашто иде, и једва је могла с великим напором да појми питање.

— Да, — рече му она, пружајући новчаник с новцима, и узевши у руку малу црвену торбицу, изађе из кола.

Упутивши се кроз гомилу у чекаоницу прве класе, она се помало присећаше свих подробности свога положаја и оних одлука, између којих се колебала. И опет, час нада, час очајање почеше по старим болесним местима позлеђивати ране њеног измученог, страшно уздрхталог срца. Седећи на звездоликом дивану и очекујући полазак воза, она је, гледајући с одвратношћу на оне који улажаху и излажаху (сви су јој били одвратни) мислила час о томе како ће стићи на станицу, написати му писмо и шта ће му написати, час о томе како се он сад жали матери (не разумевајући патње) на свој положај, и како ће она ући у собу и шта ће му рећи. Час је мислила о томе, како би живот могао бити још срећан, како га она воли и мрзи, и како јој страшно куца срце.

XXXI

Зазвони звонце, прођоше некакви млади мушкарци, наказни, безобразни и ужурбани, и у исто време пажљиви према ономе утиску који производијаху; прође кроз салу и Петар у својој ливреји и штифлетнама, са тупим животињским лицем, и приђе јој да је отпрати до вагона. Мушкарци се утишаше кад она прође поред њих по платформи, а један од њих нешто шапну о њој другоме, разуме се нешто гадно. Она се попе на високе степенице вагона, и седе сама у купе-у на испрљано, некада бело канабе. Торбица, дрмнувши се на опругама, слеже се. Петар са будаластим осмејком подиже крај прозора свој шешир са ширитом у знак опроштаја, безобразни кондуктер залупи врата и риглу. Дама, наказна, с турниром (Ана мислено свуче ову женску и ужасну се од њене ругобе) и девојчица, неприродно смејући се, протрчаше доле.

— Код Катарине Андрејевне, све је код ње, ma tante! — повика девојчица.

„Девојчица, и она наказа, а пренемаже се“, помисли Ана. Да не би никог могла видети, она брзо устаде и седе крај супротног прозора у празном вагону. Умрљани наказни мужик у качкету, испод кога је стрчала замршена коса, прође поред тога прозора, нагињући се над точковима вагона. „Нешто ми је познато у овом ружном мужику“, помисли Ана. И сетивши се свога сна, она се, дршћући од страха, измаче ка противним вратима. Кондуктер отвараше врата, пуштајући мужа и жену.

— Ви желите да изађете?

Ана не одговори. Кондуктер и они што улажаху не приметише испод вела ужас на њеном лицу. Она се врати у свој угао и седе. Муж и жена седоше према њој, пажљиво али кришом разгледајући њену хаљину. И муж и жена изгледаху Ани одвратни. Муж упита, хоће ли му допустити да пуши, очевидно не с тога да пуши, већ да ступи у разговор с њом. Добивши њен пристанак, он поче француски говорити са женом о томе да му је још мање било потребно говорити, него ли пушити. Претварајући се, они су говорили глупости само зато да она чује. Ана је јасно видела, како су већ досадили једно другом и како мрзе једно друго. И није било могућно не мрзети такве жалосне наказе.

Зачу се друго звонце и одмах за њим пренос пртљага, жагор, вика и смех. Ани беше тако јасно да нико нема за шта да

се радује, да је тај смех дражаше до бола, и хтеде да запуши уши да га не чује. Најзад зазвони и трећи пут, разлеже се писак пиштаљке, звизну локомотива, цимну се ланац и муж се прекрсти. „Интересантно би било упитати га, шта он под тим подразумева", злобно погледавши у њега, помисли Ана. Она је гледала поред даме кроз прозор на људе који су стајали на перону и испраћали воз, и који изгледаху као да се крећу натраг. Равномерно труцкајући се на саставцима шина, вагон, у коме сеђаше Ана, прође поред перона, каменог зида, диска, поред других вагона; точкови течније и глађе са лаким звеком зазвучаше по шинама; прозор обасја јарко вечерње сунце, а ветрић залепрша завесу. Ана заборави на своје суседе у вагону и при лаком њихању, удишући у себе свеж ваздух, опет поче мислити:

„Да, на чему се зауставих? На томе, што не могу да смислим такав положај, у коме живот не би био мука; да смо сви ми створени зато да се мучимо и да сви ми то знамо и сви измишљамо средства да себе обманемо. А кад видиш истину шта да радиш?

— Зато је дат човеку разум да се избави од онога што га узнемирује, — рече на француском дама, очевидно задовољна својом фразом и правећи гримасе језиком.

Ове речи као да одговорише на мисао Анину.

„Избавити се од онога што узнемирује," понови Ана. И погледавши на црвеног мужа и мршаву жену, она појми да болешљива жена сматра себе за женску коју не појимају, и да је муж вара и нарочито подржава у њој то мишљење о себи. Ана као да гледаше целу њихову историју и све кутиће њихове душе, преневши светлост на њих. Али ту не беше ничега интересног и она настави своју мисао.

„Да, врло ме узнемирује, и зато је дат разум да се избавим; дакле, треба се избавити. Зашто не угасити свећу кад се више нема шта да гледа, кад је гадно гледати на све ово? Али како? Зашто је овај кондуктер протрчао по летви, зашто вичу они младићи у оном вагону? Зашто говоре, зашто се смеју? Све је неправда, све лаж, све обмана, све је зло!..."

Кад је воз стигао на станицу, Ана изађе у гомили других путника и склањајући се од њих као од прокажених, застаде на перону, старајући се да се сети, зашто је дошла овамо и шта је намеравала да ради. Све што јој раније изгледаше

могућно, сад је тако тешко било довести у склад, особито у хучној гомили свих ових ружних људи, који је не остављаху на миру. Час јој притрчаваше станична послуга, предлажући јој своје услуге, час је загледаху младићи, лупајући потпетицама по даскама перона и гласно разговарајући, час се сусретници погрешно и незгодно слањаху. Сетивши се да је хтела да путује даље, ако нема одговора, она заустави једног од послуге и упита, да ли је ту кочијаш са писмом за грофа Вронског.

— Гроф Вронски? Њихови су сад ту били. Срели су кнегињу Сорокину са ћерком. А какав је кочијаш по изгледу?

Док је она говорила са послугом, кочијаш Михајло, румен, весео, у плавом кицошком кафтану, са ланцем, очевидно поносећи се што је тако добро извршио поруку, приђе јој и даде писамце. Она отвори и срце јој се стеже још пре него што га и прочита.

„Јако жалим што ме писмо није затекло. Бићу код куће у десет часова“, немарним рукописом писаше Вронски...

„Тако! То сам и очекивала!“ рече она у себи са пакосним осмејком.

— Добро, иди кући, — тихо проговори она, обраћајући се Михајлу. Она је говорила тихо стога, што јој брзина куцања срца сметаше да дише. „Не, ја ти не дам да ме мучиш“, помисли она, обраћајући се претњом не њему, не самој себи, већ ономе који је принуђаваше да се мучи, и пође пероном поред станице.

Две слушкиње, које иђаху по перону, заметаху натраг главе, гледајући у њу и комбинирајући нешто гласно о њеној тоалети: „права“, рекоше оне за чипку, која беше на њој. Младићи је не остављаху на миру. Они опет прођоше поред ње, загледајући јој у лице и са смехом вичући нешто неприродним гласом. Шеф станице, пролазећи упита је, путује ли? Дечко продавац кваса, не спушташе очију с ње. „Боже мој, куд ћу?“ — мишљаше она, све даље и даље идући по перону. На крају перона застаде. Даме и деца, која сретоше господина у наочарима и гласно се смејаху и разговараху, ућуташе се, разгледајући је кад се поравња с њима. Она убрза корак и оде од њих на крај перона. Пролазио је теретни воз. Перон се затресе и учини јој се да опет путује.

И одједном, сетивши се прегаженог човека на дан њеног првог сусрета с Вронским, она појми шта јој треба радити. Спустивши се брзим лаким кораком по степеницама које вођаху од пумпе ка шинама, она застаде поред воза који баш поред ње пролажаше. Она је гледала на низ вагона, на завртње и ланце и на високе гвоздене точкове првог вагона који се лагано креташе, и стараше се да оком одреди средину између предњих и задњих точкова и онај тренутак кад та средина буде према њој.

„Тамо!" говораше она у себи, гледајући у сенку вагона, у помешани с угљем песак, којим беху засути шлипери, — „тамо, у саму средину, да га казним и да се ослободим од свију и од себе".

Она хтеде да се баци под средину првог вагона који се поравња с њом; али је црвена торбица, коју поче скидати с руке, задржа те беше већ доцкан — средина прође. Требало је чекати следећи вагон. Осећај, сличан ономе који је обузимаше кад се при купању спремала да уђе у воду, обузе је и она се прекрсти. Навикнути покрет крсног знамења изазва у души њеној читав низ девојачких и детињских успомена, и одједном прште мрак, који покриваше за њу све, и живот се за тренутак појави са свима својим светлим прошлим радостима. Али она не спушташе очију с точкова другог вагона који се примицаше. И баш оног тренутка кад се средина вагона поравња са њом, она одбаци црвену торбицу и, увукавши главу у рамена, паде под вагон на руке и лаким покретом, као спремајући се одмах да устане, спусти се на колена. И тог истог тренутка она се ужасну пред оним што је учинила. „Где сам ја? Шта ја радим? Зашто?" Она хтеде да се дигне, да се одбаци натраг; али нешто огромно, неумољиво, гурну је у главу и повуче за леђа. „Господе, опрости ми све!" проговори она, осећајући немогућност борбе. Мужик, говорећи нешто, радио је око гвожђа. И свећа, при којој је читала књигу пуну узбуђења̂, превара̂, јада и зла, плану јаснијом но игда светлошћу, осветли јој све оно што је пре било у мраку, запуцкара, стаде се гасити и на свагда се угаси.

ОСМИ ДЕО

I

Прошло је готово два месеца. Била је већ половина топлога лета, а Сергије Иванович се тек сад спреми да отпутује из Москве.

У животу Сергија Ивановича било је за ово време својих догађаја. Још пре годину дана била је завршена његова књига, плод шестогодишњег рада, под насловом: Опытъ обзора основъ и формъ государственности въ Европѣ и въ Россіи. Увод и неки одељци ове књиге штампани су били у периодичним часописима, а друге делове читао је Сергије Иванович људима свога круга, те према томе мисли овога дела нису могле бити потпуна новост за публику; али је ипак Сергије Иванович очекивао да ће његова књига својом појавом морати произвести озбиљан утисак на друштво, и ако не преврат у науци, оно у сваком случају јако узбуђење у научном свету.

Књига ова, после марљиве обраде, била је издана прошле године и разаслата књижарима.

Не питајући никога за њу, нерадо и притворно-равнодушно одговарајући на питања својих пријатеља о томе, како иде са књигом, не питајући чак ни књижаре, како се она продаје, Сергије Иванович је оштро и са напрегнутом пажњом мотрио на онај први утисак, који ће произвести његова књига у друштву и литератури.

Али прође недеља, две, три, а у друштву се не опажаше никакав утисак; његови пријатељи специјалисти и научници понекад, очевидно из учтивости, говораху о њој. Остали његови познаници, не интересујући се књигом научног садржаја, сасвим и не говораху с њим о њој. И у друштву, особито сада заузетом другим, беше потпуна равнодушност. У књижевности такође, у току читавог месеца не беше ни речи о књизи.

Сергије Иванович израчунао је до подробности време, кад треба да се појави рецензија, али прође месец, два, — такође ћутање.

Само „Северни Жук“, у шаљивом фељтону о певачу Драбанти-у, који је изгубио глас, рече узгред неколико презривих речи о књизи Кознишева, које показиваху да је књига већ давно од свију осуђена и предата општем подсмеху.

Најзад, трећег месеца појави се критика у озбиљном журналу. Сергије Иванович познавао је и писца критике. Он га је срео једанпут код Голупцова.

Писац критике био је врло млад и болестан фељтониста, врло окретан као писац, али изванредно мало образован и плашљив у личним односима.

Не гледајући на своје презрење према писцу, Сергије Иванович с потпуним уважењем приступи читању чланка. Чланак је био ужасан.

Фељтониста је очевидно појмио сву књигу онако, како је немогућно било појмити је. Али он је тако вешто прикупио цитате да је за оне, који нису читали књигу (а очевидно ју готово нико није читао) било потпуно јасно да сва књига није ништа друго до збир бомбастих речи и још неумесно употребљених (што су показивали знаци питања), и да је писац књиге био просто незналица. И све је то било тако оштроумно да се ни сам Сергије Иванович не би одрекао таквог оштроумља; али баш то је и било ужасно.

Без обзира на потпуну савесност, са којом је Сергије Иванович проверавао истинитост разлога рецензентових, он се ни за тренутак не заустави на недостацима и погрешкама, које се исмејаваху — већ се одмах нехотице стаде сећати до најмањих подробности свога сусрета и разговора са писцем чланка.

„Да га нисам увредио чиме?“ питаше се Сергије Иванович.

И сетивши се како је при сусрету поправио тога младића у речи, која је исказивала његово незнање, Сергије Иванович нађе објашњење смислу чланка.

После овога чланка наступи мртво ћутање о књизи, и Сергије Иванович виде да је његово шестогодишње дело, израђено са таквом љубављу и трудом, прошло без икаква трага.

Положај Сергија Ивановича беше још тежи и стога, што завршивши књигу, не имађаше више кабинетног посла, који му пређе одузимаше већи део времена.

Сергије Иванович био је паметан, образован, здрав и радљив човек, те није знао на шта да употреби своју делатност. Разговори у салонима, комитетима, на скуповима и свуда где се могло говорити, заузимали су део његовог времена; али он, давнашњи градски становник, није допуштао себи да се сав утроши на разговоре, као што је то радио његов неискусни брат, кад је бивао у Москви; остајало је још много слободна времена и умне снаге.

На срећу његову, у то најтеже по њега време услед неуспеха његове књиге, на смену питањима иновераца, американских пријатеља, самарске глади, изложбе, спиритизма, дошло је словенско питање, које је пређе само тињало у друштву, те се Сергије Иванович, ма да је и пре био један од покретача тога питања, сав предаде њему.

У кругу људи, којима је припадао Сергије Иванович, ни о чему се другом у то време није говорило ни писало, осим о српско-турском рату. Све оно што обично ради докона гомила, убијајући време, радило се сада у корист Словена. Балови, концерти, ручкови, жижице, дамски накити, пиво, кафане — све је сведочило о саучешћу према Словенима.

Са многим од онога што се говорило и писало поводом тога Сергије Иванович се није слагао у подробностима. Он је видео да је словенско питање постало један од оних модерних заноса, који увек, смењујући један другог, служе друштву као предмет занимања; видео је и то, да је много било људи који се занимаху тим послом са користољубивим и сујетним намерама. Он је признавао да новине штампају много што-шта непотребно и преувеличано, у циглој намери да обрате на себе пажњу и да надвичу друге. Он је видео да су у овом општем покрету друштва искочили напред и највише викали сви сметењаци и увређени: главнокомандујући без војсака, министри без министарстава, журналисти без журнала, шефови партија без партизана. Он је видео да је ту много било лакомисленог и смешног; али он је видео и признавао несумњиви ентузијазам, који је све више растао и сједињавао све класе друштва и коме се није могло несимпатисати. Сеча једноверацa и браће Словена изазвала је саучешће према патницима и негодовање против угњетача. А јунаштво Срба и Црногораца, који се боре за велику ствар слободе, изазвало је у целом народу жељу да се помогне својој браћи, и то не речју већ делом.

Али уз то беше друга једна, радосна за Сергија Ивановича, појава; то беше испољавање друштвеног мњења. Друштво сасвим одређено изрази своју жељу. Народна душа добила је свој израз, како говораше Сергије Иванович. И што се више занимаше тим послом, то му све очигледније изгледаше да је то било дело, које мора узети огромне размере, направити епоху.

Он се сав посвети томе великоме делу и заборави да мисли о својој књизи.

Све његово време беше тако заузето, да није успевао да одговара на сва писма и требовања, која му се упућиваху.

Протурившн у раду цело пролеће и део лета, он се тек у јулу месецу спреми да иде у село брату.

Он је ишао и да се одмори две недеље, и да се у самој святая-святыхъ народа, у сеоској тишини и забачености наслађава изгледом онога покрета народног духа, у који су и он и сви престонички и градски становници били потпуно уверени. Катавасов, који се давно спремаше да испуни дато Љовину обећање да га посети, пође с њим заједно.

II

Тек што су Сергије Иванович и Катавасов стигну на особито живахну сада станицу курске железнице и да, изашавши из кола, прегледају лакеја са стварима који позади њих дође, кад стигоше и четвора кола добровољаца. Даме с букетима дочекаше их и у пратњи гомиле, која нагрну за њима, уђоше у станицу.

Једна од дама, које дочекиваху добровољце, излазећи из сале, обрати се Сергију Ивановичу.

— Јесте ли и ви дошли да испратите? — упита она на француском.

— Не, путујем са̂м, кнегињо. Да се одморим код брата. А ви увек испраћате? — са једва приметним осмејком рече Сергије Иванович.

— Па не може се! — одговори кнегиња. — Је ли истина да је од нас послато већ осам стотина? Маљвински ми није веровао.

— Више од осам стотина. Ако се рачунају они, који нису послати право из Москве, има преко хиљаде, — рече Сергије Иванович.

— Ето! Кажем ја! — радосно прихвати дама. — И наравно, истина је да је скупљено до сад прилога око једног милиона?

— Више, кнегињо.

— А јесте ли читали данашњи телеграм? Опет разбили Турке.

— Да, читао сам, — одговори Сергије Иванович. Они су говорили о последњем телеграму, који је потврђивао да су три

дана узастопце Турци били тучени на свима тачкама, да су побегли и да се сутра очекује одлучна битка.

— Ах, бешале, један се красан младић нудио. Не знам, зашто су му направили сметње. Хтела сам да молим вас, ја га познајем, напишите, молим вас, писамце. Он је од грофице Лидије Ивановне послат.

Распитавши се о подробностима, које је знала кнегиња о младићу што се нудио у добровољце, Сергије Иванович оде у прву класу, написа писамце ономе, од кога је то зависило, и даде га кнегињи.

— Знате ли да гроф Вронски, познати... путује овим возом, — рече кнегиња с тријумфујућим и многозначајним осмејком, кад је он опет нађе и даде јој писмо.

— Чуо сам да путује, али нисам знао кад. Овим возом?

— Ја сам га видела. Он је овде; само га мати испраћа. Ипак то је — најбоље, што је могао учинити.

— О да, разуме се.

У тај мах кад они говораху, гомила јурну поред њих ка постављеном обедном столу. Они се такође помакоше и чуше громки глас једног господина, који је с чашом у руци држао говор добровољцима. „Послужити вери, човечанству, браћи нашој“, све више подижући глас, говорио је господин. „На велико дело благосиља вас матушка Москва. Живiо!“ громко и са сузама заврши он.

Сви викнуше живио! и нова гомила нагрну у салу и у мало не обори кнегињу.

— А! Кнегињо, јесте л’ видели! — сијајући радосним осмејком, рече Степан Аркадијевич, који се одједном појави усред гомиле. Јелте да је дивно и топло речено? Браво! И Сергије Иванович! Е, кад бисте и ви рекли од своје стране тако — неколико речи, знате, охрабрити их; ви то тако лепо, — додаде он с нежним, поштујућим и опрезним осмејком, повлачећи овлаш руку Сергија Ивановича.

— Не, ја сад путујем.

— Куда?

— У село, брату, — одговори Сергије Иванович.

— Дакле, видећете моју жену. Ја сам јој писао, али ћете је ви пре видети; молим вас, реците јој да сте ме видели и да је all right. Она ће разумети. А у осталом реците јој, будите добри, да сам постављен за члана комисије сједињене... Та она

ће већ разумети! Знате, les petites misères de la vie humaine, — као извињавајући се, обрати се он кнегињи. — А Мјана, не Лиза, него Бибиш, шаље хиљаду пушака и дванаест милосрдних сестара. Јесам ли вам говорио?

— Да, чуо сам, — нерадо одговори Кознишев.

— Баш ми је жао што идете, — рече Степан Аркадијевич. — Сутра дајемо ручак двојици који се крећу — Димер-Бартњански из Петрограда и наш Весловски-Гриша. Обојица путују, Весловски се недавно оженио. То је јунак! Зар не, кнегињо? — обрати се он дами.

Кнегиња, не одговарајући, погледа у Кознишева. Али то што Сергије Иванович и кнегиња као да жељаху да га се отресу, нимало није бунило Степана Аркадијевича. Он је, смешећи се, гледао час у перо на шеширу кнегињином, час на све стране, као да је нешто подизао. Спазивши даму, која пролажаше с кутијом, он је позва к себи и спусти у кутију хартију од пет рубаља.

— Не могу мирно да гледам ове кутије, док имам новаца, — рече он. — А јесте ли читали данашњу депешу? Јунаци Црногорци!

— Шта кажете! — узвикну он, кад му кнегиња рече да Вронски путује овим возом. За тренутак лице Степана Аркадијевича изрази тугу; али кроз један минут, кад овлаш дршћући обема ногама и гладећи бакенбарте, уђе у собу где је био Вронски, Степан Аркадијевич већ сасвим заборави своје очајничко јецање над трупом сестрином и видео је у Вронскоме само јунака и старога пријатеља.

— Поред свих његових недостатака не можеш а да му не поклониш веру, — рече кнегиња Сергију Ивановичу, чим Облонски оде од њих. — Баш права, потпуно руска, словенска природа! Само се бојим да ће Вронскоме бити непријатно видети га. Како хоћете, али мене дира судбина тога човека. Разговарајте с њим успут, — рече кнегиња.

— Да, може бити, ако се укаже прилика.

— Ја га никад нисам волела. Али ово искупљује много. Он не само да иде сâм, него и ескадрон води о свом трошку.

— Да, чуо сам.

Зачу се звонце. Сви појурише вратима.

— Ево га! — проговори кнегиња, показујући на Вронског, у дугачком палето-у и црном шеширу са широким ободом, који

иђаше под руку с матером. Облонски је ишао поред њега, нешто живахно говорећи.

Вронски натмурено гледаше преда се, као да не слушаше оно што говори Степан Аркадијевич.

Вероватно по напомени Облонскога, он се обазре на ону страну, где стајаху кнегиња и Сергије Иванович, и ћутке подиже шешир. Његово остарело лице, које изражаваше патњу, изгледаше као скамењено.

Изашавши на платформу, Вронски пропусти матер у вагон и изгуби се у одељењу вагона.

На перону се орило Боже Царя храни, затим узвици: ура! и живио! Један од добровољаца, висок, врло млад човек са упалим грудима, особито се приметно клањаше, машући изнад главе капом и букетом. За њим се промаљаху и клањаху такође два официра и један остарији човек дугачке браде, у масном качкету.

III

Опростивши се с кнегињом, Сергије Иванович уђе с Катавасовом, који му у то време приђе, у дупке пун вагон, и воз се крете.

На царицинској станици воз дочека складни хор младића, који певаху „Славься.“ Опет се добровољци клањаху и промаљаху, али Сергије Иванович не обраћаше на њих пажњу; он је толико имао посла са добровољцима, да је већ знао њихов тип, па га то не интересоваше. Катавасов пак, који услед својих научних послова није имао прилике да посматра добровољце, веома се интересоваше њима и распитиваше о њима Сергија Ивановича.

Сергије Иванович посаветова му да оде у другу класу и да се поразговара са њима. На следећој станици Катавасов изврши тај савет.

На првој постаји он пређе у другу класу и упозна се са добровољцима. Они сеђаху у углу вагона, гласно разговарајући и очевидно знајући да је пажња путника̂ и Катавасова, који уђе, обраћена на њих. Најгласније од свију говорио је високи младић са упалим грудима. Он очевидно беше пијан и причаше нешто што се догодило у њиховој радњи. Према њему седео је средовечни официр у аустријском војном грудњаку гардиског мундира. Он је, смешећи се, слушао приповедала и

заустављао га. Трећи, у артиљериском мундиру, седео је на куферу поред њих. Четврти је спавао.

Ступивши у разговор с младићем, Катавасов сазнаде да је то био богати московски трговац, који је до своје двадесет друге године страћио велико имање. Он се не допаде Катавасову у томе, што је био разнежен и слабог здравља; он је очевидно био уверен, особито сад кад је пиинуо, да врши херојско дело и хвалио се на најнепријатнији начин.

Други, официр у оставци, такође произведе непријатан утисак на Катавасова. То беше, како изгледаше, човек који је опробао све. Он је био и на железници, и управник фабрике, и сам држао фабрике, и говорио је о свему, неумесно и без икакве потребе употребљујући научне термине.

Трећи, артиљериста, напротив, веома се допаде Катавасову. То беше скроман, тих човек, који се очевидно клањаше знању гардиста у оставци и херојском самопрегорењу трговца, и ништа о себи не говораше. Кад га Катавасов упита, шта га је побудило да иде у Србију, он скромно одговори:

— Па што, сви иду. Треба помоћи и Србима. Жао ми их.

— Да, особито је тамо мало ваших артиљериста, — рече Катавасов.

— Ја сам мало служио у артиљерији; можда ће ме у пешадију или коњицу одредити.

— Како у пешадију, кад су им највише потребни артиљеристи? — рече Катавасов, нагађајући по годинама артиљериста, да он већ мора да је у вишем чину.

— Мало сам служио у артиљерији, ја сам као јункер у оставци, — рече он и поче објашњавати, зашто није положио испит.

Све то укупно произведе на Катавасова непријатан утисак, и кад добровољци изађоше на станицу да попију коју, Катавасов хтеде да провери с ким било у разговору свој незгодни утисак. Један старчић путник, у војном шињелу, све време ослушкиваше разговор Катавасова с добровољцима. Оставши с њим насамо, Катавасов му се обрати.

— Да, каква разноликост положаја свих ових људи, који одлазе тамо, — неодређено рече Катавасов, желећи да искаже своје мишљење и у исто време да сазна мишљење старца.

Старац је био војник, учесник двеју кампања. Он је знао шта је то војник, те их је, по изгледу и одважности са којом су

путем накретали чутурице, сматрао за рђаве војнике. Осим тога он је био становник среске вароши, и хтео је да исприча како је из његове вароши пошао један војник, пијаница и лопов, кога нико није узимао за радника. Али знајући из искуства да је при садањем расположењу друштва опасно исказивати мишљење, противно општем, а особито осуђивати добровољце, он такође испитиваше Катавасова.

— Тешто, тамо су потребни људи, — рече он, смејући се очима. И они се упустише у разговор о последњој војној новости, и обојица сакрише један од другог своју недоумицу о томе, с ким се сутра очекује битка, кад су Турци по последњим вестима разбијени на свима тачкама. И тако се разиђоше не исказавши један другоме своје мишљење.

Ушавши у свој вагон, Катавасов, нехотице лажући, исприча Сергију Ивановичу своја посматрања, из којих се показало да су добровољци одлични момци.

На великој варошкој станици опет дочека добровољце певање и вика, опет се појавише с кутијама скупљачи и скупљачице, опет губерниске даме дадоше букете добровољцима и пођоше за њима у бифе; али све то беше већ много слабије и мање него у Москви.

IV

За време стајања воза у губерниском граду, Сергије Иванович не оде у бифе, већ стаде шетати тамо амо по платформи.

Пролазећи први пут поред купе-а Вронскога, он примети да је на прозору била навучена завеса. Али пролазећи други пут, он спази крај прозора стару грофицу. Она позва к себи Кознишева.

— Ето идем, пратим га до Курска, — рече она.

— Да, чуо сам, — рече Сергије Иванович, заустављајући се код њеног прозора и загледајући у њ. Каква лепа црта од његове стране! — додаде он, приметивши да Вронског не беше у вагону.

— Да, после његове несреће, шта је могао да ради?

— Какав ужасан догађај! — рече Сергије Иванович.

— Ах, шта сам ја претрпела! Та свратите... Ах, шта сам ја претрпела! — понови она, кад Сергије Иванович уђе и седе поред ње на дивану. — То се не дâ замислити! Шест недеља он није ни с ким говорио и јео је само онда кад сам га пре-

клињала. И ни једног минута нисам га смела самог оставити. Одузели смо му све, чиме је могао себе убити; становали смо на доњем спрату, али се није могло ништа предвидети. Та ви знате, он је већ пуцао једном на себе због ње, — рече она, и обрве старичине натмурише се при тој успомени. — Да, она је завршила, као што је и морала завршити таква женска. Чак је и смрт изабрала подлу, ниску.

— Није наше да судимо, грофице, — са уздахом рече Сергије Ивановић, — али ја разумем како је за вас то било тешко.

— Ах, не говорите! Живела сам на своме имању, и он беше код мене. Донеше му писмо. Он написа одговор и посла. Ми нисмо ништа знали да је она ту на станици. У вече, тек што одох у своју собу, кад ми моја Мери рече да је на станици дама скочила под воз. Мене као да нешто удари! Знала сам да је то била она. Прво што рекох, било је: не говорите му. Али они му већ беху казали. Кад сам дотрчала у његову собу, он је већ био ван себе — страшно је било гледати га. Ни речи не рече, потрча тамо. Ја не знам, шта је тамо било, али су га довезли као мртвог. Ја га не бих познала. Prostration complète, говораше доктор. Затим отпоче готово беснило. — Ах, шта да говорим! — рече грофица, одмахнувши руком. — Ужасно време! Не, како хоћете, то је рђава женска. Какве су то муке неке очајничке! То је све само да се докаже нешто особито. Ето и доказала је. Себе је упропастила и двојицу дивних људи — свога мужа и мога несрећног сина.

— А како њен муж? — упита Сергије Ивановић.

— Он је узео њену кћер. Аљоша је у прво време на све пристајао. Али сад га то ужасно мучи, што је туђем човеку дао своју кћер. Али не може да тргне натраг своју реч. Карењин је дошао на сахрану. Но ми смо се старали да се не сретне с Аљошом. За њега, за мужа, то је ипак лакше. Она га је одрешила. Али мој јадни син сав се њој предао. Оставио је све, каријеру, мене, па га опет није пожалила, већ га нарочито сасвим убила. Не, како хоћете, сама смрт њена — смрт је једне гадне женске без религије. Боже ме опрости, не могу да не мрзим успомену на њу, гледајући пропаст мога сина.

— Па како је он сад?

— Сам нам је Бог послао овај српски рат. Ја сам стара жена, ништа се у томе не разумем, али му је то сам Бог послао. Разуме се, мене је као матер страх; и што је главно,

кажу, ce n'est pas très bien vu a Pétersbourg. Али шта да се ради! Само га је то могло подићи. Јашвин — његов пријатељ — све је изгубио на картама и спремио се за Србију. Сврати једном до њега и убеди га. Сад га то занима. Молим вас, поразговарајте са њим, ја хоћу да га разонодим. Тако је тужан. И као за пакост, зуби га почеше болети. Вама ће се он обрадовати. Молим вас, говорите с њим, он се шета с ове стране.

Сергије Иванович рече да му је врло мило, и пређе на другу страну воза.

V

По косој вечерњој сенци џакова нагомиланих на платформи, у своме дугачком палето-у и намакнутом шеширу, метнувши руке у џепове, шетао је Вронски као звер у кавезу, на двадесет корака брзо окрећући се. Сергију Ивановичу учини се да га Вронски види, али се прави као да га не види. Сергију Ивановичу то беше свеједно. Он је стајао више сваких личних рачуна с Вронским.

Тога тренутка је Вронски у очима Сергија Ивановича био знатан радник на великом послу, и Кознишев сматраше за своју дужност да га охрабри и похвали. Он му приђе.

Вронски стаде, загледа се, познаде га и крочивши неколико корака на сусрет Сергију Ивановичу, врло снажно стиште му руку.

— Може бити да и нисте хтели да се видите са мном, — рече Сергије Иванович; — но да ли вам ја могу бити чиме користан?

— Ни с ким ми не може бити тако мало непријатно видети се, као с вама, — рече Вронски. — Извините ме. Пријатности за мене нема у животу.

— Ја разумем, и хтео сам да вам предложим своје услуге, — рече Сергије Иванович, загледајући у очевидно патничко лице Вронскога. — Да вам није потребно писмо за Ристића, за Милана?

— О не! — као једва разумевајући рече Вронски. — Ако вам је свеједно, онда да шетамо. У вагонима је таква запара. Писмо? Не, благодарим; за смрт нису потребне никакве препоруке. Макар за Турке... — рече он, осмехнувши се самим устима. Очи су и даље имале срдито-патнички израз.

— Да, но вама ће лакше бити ступити у односе, који су

ипак неопходни, са човеком припремљеним. У осталом, како хоћете. Мени је веома мило било чути о вашој одлуци. Тако је много било напада на добровољце да ће их такав човек, као што сте ви, уздићи у очима јавног мњења.

— Ја сам као човек, — рече Вронски, — по томе добар, што живот за мене не вреди ништа. А да физичке енергије у мени има довољно да улетим у каре и да смрвим или да погинем — то ја знам. Мени је мило што имам зашта да дам свој живот, који није да ми је непотребан, већ ми је огадио. Некоме ће требати. — И он учини нестрпљиви покрет јагодицом због непрекидне зубобоље, која му сметаше чак да говори с оним изразом, којим је он хтео.

— Ви ћете се препородити, проричем вам, — рече Сергије Ивановић, осећајући се ганут. — Ослобођење своје браће од ропства јесте сврха достојна и смрти и живота. Нека вам дâ Бог спољашњег успеха — и унутарњег мира, — додаде он и пружи руку.

Вронски чврсто стисну пружену руку Сергија Ивановића.

— Да, као оруђе ја се још и могу на нешто употребити. — Али као човек, ја сам — развалина, — с разделом проговори он.

Јаки болови чврстога зуба, који испуњаваху балама његова уста, сметаху му да говори. Он ућута, загледајући у точкове тендера, који се лагано и глатко примицаше по шинама.

И одједном, сасвим друга, не зубобоља него општа мучна унутарња незгодност принуди га да заборави за тренутак болове зуба. Погледавши у тендер и шине, под утицајем разговора са познаником, с којим се није сретао после своје несреће, он се одједном сети ње, то јест онога, што је још остало било од ње, кад је као луд утрчао у здање жељезничке станице: На столу — бестидно опружено пред туђим људима искрвављено тело, још пуно скорашњег живота; забачена назад неповређена глава са својом тешком косом и коврџицама на слепим очима, а на дивном лицу са полуотвореним руменим устима, охладнели чудновати, жалостан на устима и ужасан у заустављеним отвореним очима, израз, који као да речима изговараше ону страшну реч — да ће се он кајати — коју му је у свађи казала.

И он се стараше да је се сети онакве, каква је била онда, кад ју је први пут срео такође на станици: тајанствена, дивна, пуна љубави, тражила и обећавала срећу, а не сурово-осветљива,

какве је се сетп последњег момента. Он се стараше да се сети најлепших тренутака проведених с њом, али ти тренуци беху на свагда отровани. Он је се сећаше само како триумфује извршену претњу ником непотребног но неизгладивог кајања. Он преста да осећа болове зуба, и уста му се искривише од јецања.

Прошавши ћутке два пута поред џакова и овладавши собом, он се мирно обрати Сергију Ивановичу.

— Нисте имали други телеграм после јучерашњег? Да, разбијени по трећи пут, али се сутра очекује одлучна битка.

И проговоривши још неколико речи о проглашењу Милана за краља и огромним последицама, које то може имати, они се разиђоше по својим вагонима после другог звонцета.

VI

Не знајући, кад ће му бити могућно кренути се из Москве, Сергије Иванович није телеграфисао брату да му пошље кола. Љовина не беше код куће, кад се Катавасов и Сергије Иванович на најмљеним на станици кочијама, прашњави као арапи, око 12 часова зауставише пред улазом покровскога дома. Кити, која сеђаше на балкону с оцем и сестром, познаде девера и стрча доле да га сретне.

— Како сте могли да нам не јавите, — рече она, пружајући руку Сергију Ивановичу и подмећући му чело.

— Ми смо одлично стигли и вас нисмо узнемиривали, — рече Сергије Иванович. — Ја сам тако прашњав, да се бојим дотаћи се. Тако сам био заузет, да нисам ни знао кад ћу се од посла отргнути. А ви по староме, — рече он, смешећи се, — наслађавате се тихом срећом у своме тихом затону. Ето и наш пријатељ Фјодор Васиљевич једва се једном накани.

— Али ја нисам црнац, ја ћу се опрати и почећу личити на човека, — рече Катавасов са својом обичном шаљивошћу, пружајући руку и смешећи се особито сјајним због црног лица зубима.

— Коста ће се веома радовати. Отишао је на салаш. Време је већ и да дође.

— Једнако се занима газдинством. То је баш у затону, — рече Катавасов. — А ми у граду, осим српско-турског рата ништа не видимо. Па како мој пријатељ гледа на то? Јамачно нешто не као људи?

— Па онако, лепо, као и сви, — у неколико збуњено, обзирући се на Сергија Ивановича, одговори Кити. — Сад ћу послати по њега. А код нас и тата гостује. Недавно је допутовао из иностранства.

И наредивши да оду по Љовина и да проведу прашњаве госте да се умију, једнога у кабинет, другога у бившу Долину собу, као и за доручак гостима, она, користећи се правом брзих покрета, којих је била лишена за време своје трудноће, устрча на балкон.

— То је Сергије Иванович и Катавасов професор, — рече она.

— Ох, по врућини је тешко! — рече кнез.

— Не, тата, он је врло симпатичан, а Косћа га веома воли, — као да га умољаваше за нешто, смешећи се рече Кити, која опази израз подсмеха на лицу очевом.

— Та ја ништа...

— Отиди, душице к њима, — обрати се Китинка сестри, — и занимај их. Они су видели Стиву на станици, здрав је. А ја ћу да отрчим до Митице. Као за пакост нисам га дојила још од чаја. Он се сад пробудио и сигурно плаче. И осећајући прилив млека, брзим кораком пође у дечију собу.

И заиста, није да је погодила (њена веза с дететом још није била прекинута) већ је тачно по приливу млека код себе знала за недостатак хране у детета.

Она је знала да оно плаче још пре него што се она приближила дечијој соби. И заиста, оно је плакало. Она чу његов глас и убрза корак. Но што је брже она ишла, то се више оно драло. Глас је био добар, здрав, само гладан и нестрпљив.

— Давно, дадиљо, давно? — журно говораше Кити, седајући на столицу и припремајући се за дојење. — Та дајте ми га брже. Ах, како сте ви досадни, после ћете му везати капицу.

Дете се цепаше од жудне дреке.

— Не може тако, драга моја, — рече Агафија Михајловна која готово увек присуствоваше у дечијој соби. — Треба га лепо наместити. Ау, Ау! — певаше она над њим, не обраћајући пажњу на матер.

Дадиља понесе дете матери. Агафија Михајловна иђаше за њим са расплинутим од нежности лицем.

— Познаје, познаје. Верујте Богу, Катарина Александровна, познао ме! — надвикиваше Агафија Михајловна дете.

Али је Кити не слушаше. Њено нестрпљење расло је исто тако као и нестрпљење детиње.

Од нестрпљења ствар није могла дуго да се удеси. Дете је хватало оно што не треба и љутило се.

Напослетку, после очајног задиханог узвика празног загрцавања, ствар се удеси, те се и мати и дете једновремено осетише умирени и обоје се стишаше.

— И он се сиромах сав ознојио, — шапатом рече Кити, пипајући дете.

— По чему ви судите да познаје? — додаде она, погледајући попреко у детиње очи, које како јој изгледаше лупешки гледаху испод намакнуте капице, у обрашчиће, који равномерно дуваху и у ручицу с црвеним дланом, којом он прављаше куголике покрете.

— Не може бити! Кад би познавао, онда би мене прво познао, — рече Кити на тврђење Агафије Михајловне и осмехну се.

Она се осмехну на то што је, ма да и говораше да не може да позна, срцем знала да он не само познаје Агафију Михајловну, него да све зна и разуме, и да зна и разуме још много што-шта, што нико не зна, и што је сама она, мати, сазнала и почела разумевати, једино бладодарећи њему. За Агафију Михајловну, за дадиљу, за деду, шта више за оца, Митица је био живо биће, које тражи само материјалну негу; али за матер је он већ давно био морално биће, са којим је већ била читава историја духовних односа.

— Ево, даће Бог, пробудиће се, па ћете видети. Чим овако учиним, а он сав голупчић засија. Лепо засија као јасан дан, — говораше Агафија Михајловна.

— Е добро, добро, видећемо, — прошапута Кити. — Сад идите, хоће да заспи.

VII

Агафија Михајловна изађе на прстима; дадиља спусти завесу, истера муве испод муселинског застора на креветићу и стршљена, који udараше о стакла на рамовима, па седе, машући увелом брезовом гранчицом изнад матере и детета.

— Ала је врућина! Да хоће Бог кишице мало дати, — проговори она.

— Да, да, ш-ш-ш... — одговараше само Кити, овлаш љуљајући се и нежно притискујући као кончићем превезану у кичици пуначку ручицу, којом Митица изједна слабо махаше, час затварајући, час отварајући очице. Ова ручица је бунила Китинку: хтела је да пољуби ову ручицу, али се бојаше то да учини, да не би разбудила дете. Ручица најзад преста да се креће и очи се затворише. Само покаткад, настављајући свој посао, дете, подижући своје дугачке савијене трепавице, погледаше у матер влажним очима, које у полусветлости изгледаху црне. Дадиља преста да маше и задрема. Озго се зачу грохотан смех старога кнеза и кикот Катавасова.

„Сигурно су се распричали и без мене“, мишљаше Кити, „баш ми је криво што нема Косће. Јамачно је опет свратио на уљаник. Ма да ми је жао што тако често иде тамо, ипак се радујем. То га разонођава. Сад је постао ипак веселији и бољи, него пролетос. А онда беше тако мрачан и тако се мучаше, да ме је било страх за њега. И како је смешан!“ — прошапута она, смешећи се.

Она је знала, шта је мучило њенога мужа. То је било његово неверовање. Без обзира на то, што би се она кад би је упитали, да ли она мисли да ће он у будућем животу, ако не узверује, бити погубљен, морала сложити с тим да ће он бити погубљен, — његово неверовање не ствараше јој несрећу; и она, која признаваше да за неверника не може бити спасења, и волећи највише на свету душу свога мужа, с осмејком мишљаше о његовом неверовању и говораше сама себи да је смешан.

„Зашто он целе године једнако чита некакве философије?“ мишљаше она. „Ако је то све написано у овим књигама, онда их он може разумети. Ако је пак тамо неистина, онда зашто их читати? Он сам каже да би желео да верује? Па зашто не верује? Јамачно стога што много мисли. А много мисли због усамљености. Једнако сам-самцит. С нама не може о свему да говори. Ја мислим да ће му ови гости бити пријатни, особито Катавасов. Он воли с њим да расправља“, помисли она и одмах се пренесе мислено томе, где би згодније било дати Катавасову да спава — оделито или заједно са Сергијем Ивановичем. И ту јој одједном дође мисао, која је принуди да се стресе од узбуђења и да чак узбуни и Митицу, који је зато строго погледа. „Прања, чини ми се, још није донела рубље, а постељина за госте сва је

израсходована. Ако не наредим шта треба, Агафија Михајловна ће дати Сергију Ивановичу простирано рубље“, и од саме те мисли крв појури у лице Китинкино.

„Да, наредићу“, одлучи она, и враћајући се прећашњим мислима, сети се да нешто значајно душевно није било у мислима још довршено и поче се сећати шта. „Да, Косћа је неверник“, сети се она опет с осмејком.

„Лепо, неверник! Боље нека и остане увек такав, него да буде као госпођа Штал, или као што сам ја хтела да будем онда на страни. Не, он се неће претварати“.

И скорашња црта његове доброте живо изађе пред њу. Пре две недеље беше примљено покајничко писмо Степана Аркадијевича, упућено Доли. Он је преклињаше да му спасе част, да прода свој део имања, те да му исплати дугове. Доли беше у очајању, мрзела је мужа, презирала га, жалила, реши се да се разведе, да му откаже, али је завршила тим што је пристала да прода део свога имања. После тога Кити се с нехотичним осмејком милине сети збуњености свога мужа, његових незгодних прилажења ствари која га занимаше, и како је најзад, смисливши једно средство, не увредивши Дарију да јој помогне, — предложио Китинки да она поклони Дарији свој део имања, чега се она пре није сетила.

„Какав је он неверник? Са таквим срцем, с овом зебњом да ма кога огорчи, чак и дете! Све за друге, ништа за себе. Сергије Иванович мисли да је то дужност Косћина — бити његов надзорник. Такође и сестра. Сад је Доли с децом на његовом старању. И сви ови мужици, који сваки дан долазе к њему, као да је он дужан да их служи“.

„Да, само буди такав као твој отац, само такав“, проговори она, предајући Митицу дадиљи и дотичући се усном до његовог образа.

VIII

Од онога тренутка кад је Љовин крај самртничке постеље свога љубљеног брата први пут погледао на питања живота и смрти кроз она нова, како их он називаше, убеђења, која неприметно за њега, у периоду времена од двадесете до тридесет четврте године, замењиваху његова детињска и младићска веровања — он се ужасну не толико од смрти, колико од живота без најмањег знања: откуд је, шта је, нашто је и зашто

је он. Организам, његово распадање, немогућност уништења материје, закон очувања енергије, развиће, — беху речи које му заменише пређашњу веру. Ове речи и скопчани са њима појмови били су врло добри за умне сврхе; али за живот они не даваху ништа, и Љовин се одједном осети у положају човека, који би променио топлу бунду за муселинску одећу и који би се први пут на мразу несумњиво убедио, не размишљањем већ целим својим бићем, да је он исто што и го, и да неизбежно мора пропасти.

Од тога тренутка, премда и не дајући себи рачуна и настављајући да живи као и раније, Љовин не престајаше да осећа овај страх због свога незнања.

Осим тога, он нејасно осећаше да је оно, што је он називао својим убеђењем, било не само незнање — већ да је то био такав склад мисли, при којима је немогућно било знање онога што му беше потребно.

У прво време, женидба, нове радости и обавезе, које он познаде, потпуно заглушише ове мисли; али у последње време после порођаја жениног, кад је беспослено живео у Москви, пред Љовина све чешће и чешће, упорније и упорније поче излазити питање, које је тражило решења.

Питање се за њега састојало у следећем: „Ако ја не признајем оне одговоре, које даје хришћанство на питање мога живота, онда какве одговоре ја признајем?“ И он никако није могао наћи у целом арсеналу својих убеђења не само какве било одговоре, него и ништа налик на одговоре.

Он је био у положају човека, који тражи хране у продавницама оружја и играчака.

Нехотице и несвесно за самог себе, он је сад у свакој књизи, у сваком разговору, у сваком човеку тражио односе према тим питањима и њихово решење.

Највише га је зачуђавало и бунило то, што већина људи његовога круга и узраста, заменивши, као и он, пређашња веровања таким истим новим убеђењима, нису видели у томе никакве невоље и беху потпуно задовољни и спокојни. Према томе, осим главног питања, Љовина мучаху још и друга питања: Да ли су искрени ови људи? Да се не претварају они? Или — да они некако друкче, јасније од њега, не схватају оне одговоре, које даје наука на она питања што га занимају? И

он је марљиво изучавао и мишљења ових људи и књиге које су изражавале ове одговоре.

Једно што је он нашао, откако га ова питања почеше занимати, било је то, да је се варао, претпостављајући по успоменама свога младићског универзитетског круга, да је религија већ преживела свој век и да је више нема. Сви добри по животу и блиски му људи веровали су. И стари кнез, и Љвов којега је тако заволео, и Сергије Иванович, и све женске веровале су, и жена његова веровала је онако као што је он веровао у првом детињству, и деведесет девет од сто руског народа, — сав онај народ, чији живот уливаше му највеће поштовање, веровао је.

Друго, било је то што се убедио, прочитавши много књига да људи, који су делили његове погледе, ништа друго нису подразумевали под њима, да су они, ништа не објашњавајући, само одрицали она питања, без чијег решења он осећаше да не може да живи, и да се стараху да реше сасвим друга питања, која га нису могла занимати, као нпр. о развићу организама, о механичком објашњењу душе и т. сл.

Осим тога, за време порођаја жениног десио се необичан за њега догађај. Он, неверник, почео се молити, и оног тренутка, кад се молио, веровао је. Али тај тренутак је прошао, и он није могао да да̂ ондашњем расположењу никаква места у своме животу.

Он није могао да призна, да је онда знао истину, а да се сада вара; јер чим би почињао да мисли мирно о томе, све би се распадало у парампарче; није могао да призна ни то, да се онда варао, јер му беше драго ондашње душевно расположење а признавајући га као своју слабост, нанео би увреду оним тренуцима. Он је био у тешкој размирици са самим собом и напрезао је све душевне силе да изађе из ње.

С руског преводи
М. Сретеновић.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ХРОНИКА

ПРОТЕКЦИОНИСТИЧКИ ПОКРЕТ.

Дискусија која се већ неколико година води у француском парламенту, у штампи, поводом ревизије царинске тарифе од 1892 год., показује да се питањима међународне политике посвећује све већа пажња. У последње доба могло се већ очигледно запазити, да у доба када истичу рокови трговинским уговорима и када треба за нову, наступајућу, периоду поново регулисати трговинске односе, да се ти догађаји пропраћају врло живом дискусијом од стране свију друштвених редова. У то доба, када се одлучује каквим правцем треба упутити трговинску политику земље, осећа се да овлада неко грозничаво стање код свију који су непосредно или посредно заинтересовани питањима царинске политике. Поред тога трговинска политика има један општи, већи интерес. Њоме може једна земља да уздигне свој ранг међу осталим, као што може тај ранг који ужива и да изгуби. Последњих десетину година питања тргов. политике су стално на дневном реду. Као што је 19. век био век индустрије, 20. век је век трговине. То је логична и природна етапа, јер целокупно богаство и производи се да се размени, да се прода. То је крајњи и прави циљ целокупне људске активности. Ствара се, производи се, не ради самог себе, не само да се подмирују наше потребе, већ потребе других. Али какав облик треба да добије међународна размена, у каквом је правцу треба упутити: да ли у пуној слободној трговини или заштити? Ето то је питање, којим се занимао цео 19. век, још и данас једно од најактуелнијих. Оно је створило читаву исто-

ријску распру, јер несумњиво питање слободне трговине или заштите има огроман домашај. Од њега зависи производња и потрошња једне земље; од утицаја је на разгранатост и интензивност размене; утиче на цену робе, на надницу радне снаге, на ренту, на саобраћај, на финансије, и најзад, на саме политичке односаје међу државама. У трговинској политици једног народа изражене су све манифестације његовог економског и политичког живота.

Од двадесет година, па и више, међународна трговин. политика ушла је у једну фазу коју је од интереса нотирати, јер повлачи за собом јаких последица како по економско благостање широких маса народних, тако и по саме политичке релације међу државама. Та нова фаза огледа се у високо протекционистичкој политици, што је неминовно створило заоштреније трговинске односаје међу државама, као што је изазвано јако поскупљивање животних намирница. Србија као и сви остали мали народи морају са напрегнутом пажњом да прате развој тргов. политике великих и економски јаких народа који дају ток и правац целој међународној тргов. политици. За нас је то још од већег интереса што се последњих година питањима економске политике уопште посвећује највише напора, да би се једном срећнијом политиком могао да извојује повољнији економски положај целе земље, као и да би се побољшало само благостање народно. Србија је у последње време почела озбиљније да развија и разграњава своју економску снагу, да према условима ствара своју народну индустрију. Она мора својом тргов. политиком да пољопривреди, младој индустрији, својој домаћој радиности уопште, прибави довољно потребних средстава за њихов напредак.

* *
*

1902. год. Немачка је донела нову царин. тарифу израђену у еминентно протекционистичком духу, која је, као што је већ добро познато, имала утицаја и на наше тргов. односаје са А.-Угарском. Својим високим минималним ставовима на увоз стоке и цереалија, она је затворила своје царинске вратнице извозу аграрних земаља. Тиме је већ Немачка, економски најмоћнија у Европи, нагласила на каквој ће се основи кретати међународна тргов. политика Европе. То је био догађај за трговинску

политику европских држава. После Немачке одмах су приступиле царинској реформи Француска и Сједињене Државе.

Та се реформа већ извршила у чисто протекционистичком односно прохибитивном смислу. Русија, Италија, Швајцарска, већ се спремају да у што краћем времену пођу за примером осталих. Холандија која је од увек била земља слободне трговине, увела је такође већи број царин. ставова. То је општа црта код свију држава са протекционистичком политиком. Најмањи покрет у смислу веће заштите које год од њих неминовно повлачи и остале да у истој мери заштите своју производњу. За 1909 и 1910 годину може се дакле рећи да представљају у историји међунар. економских односа знатну етапу ка протекционизму. У Енглеској, јединој земљи која је остала верна либералној трговачкој политици, распра око тог великог економског политичког питања последњих година почела је да обузима све веће размере, да већ потсећа на доба Cobden-а и Robert-а Peel-а. И поред победе либералне партије не може се рећи да је то питање скинуто с дневног реда. За њ су везани многобројни и разнолики интереси који дискусију непрестано подпирују. Интереси индустријалаца, који се боре са страном конкуренцијом, интереси колонијални, империјалистичке тенденције које би хтеле да колонијална тржишта резервишу искључиво за енглеску индустрију, све то скупа чини да питање царинске реформе није ни у колико изгубило од своје актуелности. Колико пак државе са високом заштитом политичком подижу барijере у виду високих царинских стопа, у толико као да се међународна трговина све активније и рапидније развија.

Неколико цифара увоза и извоза најглавнијих држава казују коликом се брзином увећава међународна размена, поред све висине протекц. политике:

	1890 г.	1906 г.
Француска	8.190,300.000	10.892,710.000
Немачка	9.227,920.000	17.760,411.500
Енглеска	18.887,258.000	26.950,092.000
Аустрија	2,902,410.000	4.790,710.000
Италија	2.283,100.000	4.252,700.000
Сјед. Државе . . .	8.536,919.300	15.193,446.200
Швајцарска	1.678,600.000	2.544,000.000
Белгија	3.109,100.000	6.247,800.000

	1890 г.	1906 г.
Канада	1.039,191.500	2.688,940.400
Шпанија	1.878,900.000	1.903,200.000[1]

Својом ревизијом царинске тарифе Француска и Сјед. Државе отишле су већ далеко са својом високо заштитном политиком. Најглавнија карактеристика нове француске реформе је у овоме: (1) што су ставови између максималне и минималне тарифе знатно размакнути; (2) „Модернизирање“ тарифе. Усавршавањем технике појављују се нови артикли који су непознати за царин. тарифу, па се овом ревизијом хтело и то, да се ти уведу у тарифу и оптерете царином. (3) „Специјализирање“ тарифе. Овим се реванширало Немачкој, која је овај систем увела у своје уговоре од 1902—6 год. и за који је сам Билов казао: „Главна снага наше тарифе је у томе што броји 946 позиција и што је тиме врло специјализована, што значи, да концесије које на једној позицији можемо да дамо Аустрији, Русији, Италији, те исте концесије не примењују се и на Француску.“ (Цитат код „Gide-a и Blondel-a). Француска је сада повећала своју максималну тарифу са 407 нових ставова а минималну са 389.

Док се у Француској радило полагано на царинској реформи, дотле је већ у Сјед. Државама стара тарифа замењена новом, која је као што је то тамо обичај, крштена именом њеног главног аутора, tarif Payne-Aldrich. У најкраћим потезима показаћемо главније карактеристичније модификације, колико је потребно да се види како су новом тарифом високим протекц. стопама оптерећени најглавнији увозни артикли. Сјед. Државе представљају једну колосалну економску снагу, и њена се трговин. политика мора узети у обзир при посматрању целокупне међународне трговин. политике у даном моменту. Нову Payne-Aldrich тарифу карактеришу у главном ова два принципа: (1) Што је израђена у духу потпуне протек. политике. Царинске стопе су знатно повећане на велики број артикала и то поглавито на оне којима је заинтересована извозна трговина Француске. И ако су та повећања мотивисана фискалним потребама, ипак то је изговор, пошто је прави циљ у што већој и потпунијој заштити њихове производње, нарочито про-

[1] L' Annaire statist. de la France,1907 и Revue d'Économie Politique, 1910 № 3.

изводње калифорнијског вина, коме су јако конкурисала француска вина. Тако вино „мосе“ новом тарифом је оптерећено се 9 долара у место 6 колико је било у последњој тарифи. Остала вина са 61,5 на хектолитар у место 40.60. Свиле су повећане са 13%; везови са 70% у место 60. Међутим сви ти артикли чине најглавнији извоз Француске.

Тако, Француска увози у Сред. Државе:

свиле	за	17,119.493	долара
вина mausseux	„	5,547.533	„
друга вина	„	1,192.916	„
Разних чипака и везова	„	12,484.906	„[1]

(2) Напушта досадањи систем једнолике тарифе и усваја систем двојних тарифа, као што је то француска учинила 1892 год. Овом приликом можемо да укажемо и ту важну околност, што двојни систем тарифе показује сам по себи, да државе које га практикују не показују се вољне да у виду двостраних уговора са иностранством створе нарочиту тарифу која ће се примењивати при њиховој међусобној размени, већ овим системом оне у напред, једнострано и аутономно према чисто својим економским интересима израђују тарифу. Ова околност карактерише доста јасно нову фазу, да се међунар. тргов. политика развија не на бази економске солидарности и економске поделе рада међу народима, већ на једном засебном, аутономном економском животу народа. Листова теорија да сваки народ треба и мора да живи својим засебним економским животом, ево, последњих година добила је несумњиво, најеклататнију примену.

Пред овим новим курсем високе заштитне царинске пополитике који је већ захватио и државе, које су биле присталице либералне трговине, поставља се само собом питање, који су то разлози који су међународну тргов. политику, поред свег колосалног напретка индустрије и технике, отерали у једну врло заоштрену економску ситуацију. Протекционистичка политика последњих година није више једна умерено заштитна политика, она је знатно прешла те границе. Рационална протек. политика не сме да прелази извесне границе, а да не постане штетна по економски и финансијски живот народа, као што је суштина протекц. политике њен више или мање повремени карактер. Она је непоходна за младе државе, које су тако рећи

[1] Op. cit.

још у доба детињства, али за економски снажне и развијене она је више од штете, и према томе не би требала — њој ту нема места. Али у ствари обратно бива. Пошто је једном ухватила корена, она је увек напредовала и сада, код економских развијених народа, она је достигла до таквих граница, како никада до сада. Једним општим погледом на 19 век видеће се да је, изузев Енглеску, идеја протекционист. политике инспирисала трговачку политику целе Европе. Са развитком капиталистичке производње паралелно се развијао и протекционизам. Ту је његов корен. У доба развића индустрије видела се сва вредност капитала, па је и природно што се трудило да се он што више заштити. Висока заштитна царинска политика само је допуњавала онај општи систем економске политике 17. века, који је и до данашњих дана остао у највећем делу неизмењен. Француска је у својој царин. политици остала верна добу Колбера и данас важи као актуелни представник протекц. политике у Европи. Поред свега тога што су у њој поникле либералне идеје које су у економском домену добиле израз у „laisser faire, laisser passer," начело слободне трговине ипак није могло да победи протекцион. систем, као што је принцип слободе рада триумфовао противу система корпорација. Од 1841 и 1842 г. високо заштитна политика у Француској је нарочито била узела веће размере. 1860 г. свела је своју политику према Енглеској у умерније границе, а 1892 увела је двојну царинску тарифу.

У Немачкој је скоро иста ситуација. Протекционистичка политика је ухватила корена још од владавине Фридриха Великог и била је потпуно у духу меркантилистичке политике. 70-тих година иницијативом Бизмарковом ушла је у одлучнију фазу високе заштите. Под окриљем таке политике њена је индустрија достигла врхунац свога развитка, тако да она више не осећа потребу за „droits de tutelle". Од 80 год, 81, 85, 87 и 95 пак почела је знато да повећава царину на увоз стоке и цереалија. У Сјед. Државама протекц. политика датира се још од 1789 год.

Којим се разлозима може да објасни овај општи покрет свију држава ка све јачој протекционистичкој политици, ка све већој заоштрености у међусобним економским односима? Постоји један општи узрок, који се датира још од 16. века, и под чијим је утицајем створена и меркантилистичка политика. То је принцип националитета. Њиме се нарочито инспири-

сао 19. век, створивши две велике и моћне државе, што је другим народима крајња тачка њиховог циља. Сваки се народ труди да сам собом задовољи своје економске потребе, да тиме створи економску независност, и у томе види услов за своју политичку независност. Тај политички моменат који је био руководни принцип економској политици 16. и 17 века; у доба стварања и формирања модерне државе и народне индустрије, и данас је од претежног утицаја у међународној тргов. политици. Он је данас добио много шире, империјалистичке размере. Већи број тржишта, већа индустријска и трговинска експанзивност изазвали су већу конкуренцију међу државама. Придобити или још тачније монополисати што већи број тржишта за своју индустрију постала је главна девиза савремене међународне трговинске политике. О овом економском материјализму сневају нарочито капиталистички и велико-поседнички кругови који су инспирисали данашњу протекционистичку политику, која им пружа много веће користи, но што би им то дала либерална трговинска политика.

Овоме треба додати још једну важну околност. У политичкој економији последњих година овладала је нека реалистичнија струја, као реакција старој класичној либералној школи и њеном веровању у неке апсолутне законе. Пуна слобода економске борбе у оквиру једне државе имала је за последицу крајњу експлоатацију изоловане радничке снаге од стране наоружаног капиталисте; на пољу међународне економ. борбе пуну зависност малих и слабих народа од економски моћних. Основна идеја нове реалистичке, интервенционистичке школе је у заштити слабих економских класа. Заштитно радничко законодавство и протекционистички систем тргов. политике имају у суштини један исти циљ: првим се заштићује радничка класа према капиталистичкој, другим слаби народи према економски моћнима. Протекционисте се у основи разликују од присталица слободне трговине у питањима међународне трговин. политике. Ови гледају у трговини неку врсту кооперације међу народима, примену закона о подели рада у најширем смислу речи, па према томе они држе да је трговина од подједнаке користи по све странке које су у трговинским везама; протекционисте пак гледају у трговини борбу тих странака, од којих се једна, економски јача, богати на рачун друге слабије стране. Међународна трговина може да развије привредне способности једне

земље, да јој подигне индустрију, као што може да је руинише и да угуши сваку привредну снагу. Међународна трговина није кооперација већ стална борба међу народима. Да један народ може с успехом да издржи ту борбу мора да развија све функције свога живота, да умножи све форме друштвене активности. У првом реду да подиже и заштићује све врсте народне радиности. У томе је проблем протекционизма на коме се ради тако дуго свима средствима компликоване тактике. Њоме се заштићује целокупна народна радиност, докле пак слободна трговина развија један врло мали број индустрија, убијајући велики број других који под притиском стране конкуренције немају могућности да се развију. Та заштита en bloc била је основна, полазна тачка француским протекционистима још при изради тарифе од 1891 год. „Ми смо сматрали, говорио је Мелин, вођа протекционистички, да нам није допуштено, да бирамо једну од разних грана народног рада, да претпостављамо једну другој, већ да се морамо обазирати према свима са потпуном једнакошћу". Дискусија је завршена резолуцијом која је гласила: „Парламенат је одлучио да пружи подједнаку заштиту свима гранама народне радиности." За своју теорију о економској независности и самосталности земље, протекционисте везују и политичку независност. Овај се аргуменат видно истицао последњом царинском реформом у француском парламенту. Један посланик у својој патриотској беседи казао је: „Царинска заштита је народна одбрана у доба мира; царинске тарифе су за народну ствар то исто што и војска француска. Отворити границу страним предуктним значило би пристати на рушење индустријских тврђава."[1] Земља која би била у инфериорном положају према својим суседима, у свима гранама народне привредне способности, неминовно мора бити потиснута са свију позиција економских и политичких. У каквом ће се само положају налазити таква земља за време рата? — питају протекционисте. Како ће се обезбеди у ратно доба кад није у могућности да своје економске потребе подмирује сопственом производњом?

По овим аргументима већ се види да су политичко-империјалистички разлози главни фактори који упућују међународну трговинску политику. Протекционистичко-прохибитивна поли-

[1] Chambre, седница од 2 јуна.

тика која је имала да створи ту економску и политичку супрематију, последњих година ушла је у врло заоштрену фазу. Са мањим прекидима она је владала читаво столеће и почетком 20. века достигла је своју највишу тачку. Штетне економске и политичке последице осећају се свуда. Учестани конгреси на којима се претреса ово питање доказ су о његовој великој актуелности. Јака бура негодовања подиже се са свију страна. У Немачкој отпочела је јака борба противу моћних јункера. Да ли ће наступити струја либералније економске политике на добро широких радничких маса народних? Ми мислимо да је последње време.

Женева. Тих. Антонијевић.

БЕЛЕШКЕ

Друштва.

Српска Краљевска Академија Наука. — Председништво Академије имало је 7 септембра 1910 г. скуп ради договора о изради азбучног списка свих чланака који имају да уђу у Југословенски Енциклопедијски Речник. Одлучено је да се посао око израде азбучног списка раздели на четири одбора стручних људи који ће га израдити: а) Одбор за језик и књижевност. Шеф Одбора: Љуб. Стојановић. Чланови: д-р Александар Белић, Момчило Иванић, Павле Поповић и д-р Јов. Скерлић. — б) Одбор за историју и остале с историјом везане предмете. Шеф Одбора: Љуб. Ковачевић. Чланови: Јов. Н. Томић, д-р Станоје Станојевић, д-р Јов. Радонић и д-р Мих. Гавриловић. За предмете црквене и оне који се тичу Срба у Аустро-Угарској потражиће се помоћ још од протојереја Дим. Руварца, протојереја Стевана Веселиновића, д-р Николе Радојчића и Т. Ст. Виловског. — в). Одбор за географију, природне науке. рударство, трговину и т. д. Шеф Одбора: д-р Ј. Цвијић Чланови: Ј. М. Жујовић. д-р Свет. Радовановић, д-р Тих. Р. Ђорђевић, д-р Јов. Ердељановић, д-р Дан. Љ. Катић, д-р Нед. Кошанин, д-р Ј. Дедијер, д-р Васа Руварац и д-р Вас. Марковић. — г). Одбор за правни и привредни живот, занате, еснафе, задруге, старо и обичајно право, редове становништва, цркву и т. д. Шеф Одбора: академик Стојан Новаковић. Чланови: Ј. М. Жујовић, Слоб. Јовановић, д-р Тих. Ђорђевић, Алекса Јовановић, д-р Чеда Митровић и д-р Сима Тројановић.

Свима се Одборима оставља слобода да могу позивати у помоћ и на конференције и друге наше књижевнике и стручњаке.

Именовани одбори с намењеним им пословима имају бити готови до краја новембра 1910 године. —

Изишао је из штампе XXIII „Годишњака“ Срп. Краљ. Академије за 1909 годину. (У м. 8⁰, стр. 577. Цена 1,50). У овој је књизи „Годишњака“ извештај о раду Академије у прошлој, 1909, години; опширни извештаји о Народном Музеју, Музеју Српске Земље и Народној Библиотеци; извештаји о задужбинама и фондовима којима рукује Академија; списак примљених и издатих научних радова, и биографије нових чланова: д-р Живојина Ђорђевића (допуна), Лава Николајевића Толстога, Гавра Манојловића, Карла Штрекља, Јована Скерлића, Тихомира Остојића и Натка Нодила.

Матица Српска. — На седници Књижевног Одбора Матице Српске од 1 септембра одлучено је да се награде ова драмска дела која су, према конкурсу, поднесе Матици за награду: 1. „Сукоби“, драма у 4 чина, написао д-р Светислав Стевановић; — 2. „Воља народа“, драма у 3 чина, написао Иво Ћипико; — 3. „Хасанагиница“, драмска слика у стиховима с певањем, од Алексе Шантића. Прва је награђена са 700, друга са 500 а трећа 300 круна. — У истој седници одлучено је да се распише награда из фонда Јована Наке Великосенмиклошког и Јована Остојића жене му Терезије рођ. Зозукове.

У седници истога одбора од 15 септембра изабран је редакциони одбор за Матичина издања. Дати су редакционом одбору: захтеви и жеље писаца награђених дела; писмо Светозара Ивковића о неким старим дипломама; списак рукописа за Књиге Матице Српске; предлози д-р Бошка Петровића, поднесени овогодишњој главној Скупштини; предлог Јована Живојиновића о скупљању статистичких података. — Примљени су за Матичина издања ови рукописи: 1. „Српска књижевност за народ. I део“, од Јована Живојиновића; 2. Прича „Устани Лазаре!“ и пет песама Драгутина Ј. Илића (штампано у IX св. „Летописа“ за ову год.); — 3. „За пријатеља“, прича Зар. Р. Поповића; — 4. „Наша народна просвета, њене задаће и потребе“, од Љубомира Љотића; — 5. „Расељење Срба из Топуског“, од Рад. М. Грујића. — Одбијен је један рукопис, а десет нових издато је на оцену.

Наука.

„Глас“ Срп. Краљ. Академије Наука. — Изишла је из штампе LXXXIV књига „Гласа“ Срп. Краљ. Академије Наука (50 књ. другог разреда). У овој су књизи ове расправе: 1. „Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа“, од Влад. Ћоровића. — 2. „Јован Скилица као извор за историју маћедонске словенске државе“, од д-ра Божидара Прокића. — 3. „О српским народним песмама о одласку св. Саве у калуђере“, од Јов. Н. Томића. — 4. „Адвокат Патлен у дубровачкој књижевности“, од Павла Поповића. — 5. „Pisandrea“, од д-ра Веселина Чајкановића. — 6. „О једној митолошкој басни у Федра“, од д-ра Веселина Чајкановића.

О појединим расправама из ове књиге „Гласа“ говориће се опширније у октобарској свесци „Дела“.

Ова књига „Гласа“ има 253 стр. Цена јој је 2 динара.

„Rad“ Jugoslovenske Akademije. — Изишле су из штампе две књиге „Rada“ Југословенске Академије знаности и умјетности у Загребу, и то 180 и 182, обе из разреда хисторичко-филолошког и философско-јуридичког. — У књ. 180 су ове расправе: 1. „Današnje oštarijsko narječje“ од Рудолфа Штрохала; — 2. „Jakov Bunić Dubrovčanin, latinski pjesnik (1469 до 1534)“ од д-ра Ђуре Керблера (Körbler) и 3. „Jezik slavonskijeh pisaca. Prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj“, од д-ра Т. Маретића. — Ова свеска „Rada“ има 233 стр. у 8⁰. Цена 3 круне.

У 182 књ. „Rada“ су ове расправе: 1. „Studije o spisu „De administrando imperio“ cara Konstantina VII. Porfirogenita“, од д-ра Гавра Манојловића; — 2. „Priroda i država“, од д-ра Ивана Штрохала и 3. „Bugarštice“, од д-ра Ивана Шерцера (Scherzer). — Ова књига рада има 224 стр. у 8⁰. Цена 3 круне.

Д-р С. Ристић и ентропија васионе. — У „Наставнику“ за мај — јуни и јули — август од ове год. изашла је једна опширна критика од д-р С. Ристића на чланак Б. Петронијевића „О ентропији васионе“ који је изашао пре девет година (1901) у „Срп. Књ. Гл.“. Како је у тој критици млади критичар заборавио на своју докторску титулу и стилом и тоном њеним спустио се на ниво обичних новинарских критичара, то она не заслужује нимало нашу пажњу. Али има једна њена страна, са које се ипак морамо на њу обазрети, јер том својом страном она је типична по наше „књижевне обичаје“. Критичар на име неверно представља писчева тврђења изостављајући читаве пасусе из чланка, у којима се говори о ономе, о чему по критичару нема у њему ни помена. Говорећи о томе, како је писац тобоже схватио погрешно појам ентропије (при чему критичар не може да увиди ни тако просту ствар, да о строгом појму ентропије, који се једино да изразити једном математичком формулом, у оквиру чланка у једном књижевном часопису није могло бити ни речи) и не увиђајући, да се други став Термодинамике може изразити потпуно независно од тог строгог појма ентропије, критичар тврди, како у чланку нигде није тај други став формулисан. Ово последње тврђење међутим нетачно је. Критичар вели: „У тој студији Петронијевићевој апсолутно се нигде не може наћи место, где би се други став изриком помињао. Тога нема. Али се налази ипак изражен и то тако, одакле ће се видети, колико је ствар изложена онако „како је он формулисан од стране научара, који су га поставили“. Он говори о особини топлоте, да не може сама од себе прећи са хладнијег на топлије тело. То је један искуствени став, од кога физика мора полазити. У том је ставу готово (!) изражен други став Термодинамике. Али далеко (!) је од тога да изражава оно, што је том ставу битно. Јер из дефиниције температуре излази, да топлота може сама од себе прећи само са топлијег на хладније тело. Али Клаузијус није хтео ту ствар изнети, већ да је немогуће да топлота пређе са хладнијег на топлије тело, а *да се не изврше друге промене.* То је други став Термодинамике, како га је Клаузијус формулисао“. Тако и толико критичар. У чланку Петронијевићевом („Срп. Књ. Гл.“ 1901, стр. 203 и 4) стоји међутим ово: „Топлота, по Клаузију, само онда може да се претвори у механички рад, кад са топлијег тела прелази на хладије, никад пак не може се то претварање десити кад с хладнијег прелази на топлије, и то зато *што је тај прелаз немогућ сам од себе, што је само онда могућ, кад се већ употреби механички рад*... Са хладног тела може се топлота пренети на топло тело само на тај начин, ако се при том изврши какав механичан рад: ми можемо, на пример, компримирати гас, чиме ћемо га учинити топлијим и ову топлоту спровести ка топлијем телу; то компримирање је механички рад, који може постати трансформацијом топлоте узете са тела хладнијег од оног коме компримирани гас саопштава своју топлоту; *без ове употребе механичког рада пак не би се могла топлота са хладнијег тела пренети на топлије*“. Као што се из ових редова види, Петронијевић је изречно изнео, „да је немогуће да топлота пређе са хладнијег на топлије тело, а да се не изврше друге промене“, па је то чак и на једном примеру показао. Исто тако стоји и са тврђењем кри-

тичаревим, да је Петронијевић у своме чланку, тврдио за кретање Енкеове комете, да је услед отпора етра успорено, док је оно убрзано. Међутим у „Срп. Књ. Гл.“ 1901, стр. 211 Петронијевић јасно изводи, да етар може својим отпором смањивати само тангенцијалну компоненту централног кретања планета и комета, на основу чега је очевидно да је у томе смислу говор и о успореном кретању Енкеове комете на стр. 366 „Срп. Књ. Гл.“. Интересантно је напоменути, да критичар мећe у „погрешке“ Петронијевићеве и назив „Енисова“ комета, који стоји у „Срп. Књ. Гл.“ а који је очевидно само штампарска погрешка. Што се тиче осталих „погрешака“, које је критичар нашао код Петронијевића, оне све, изузев можда неколике безначајне ситнице, произилазе или из недовољног знања критичаревог или из неспособности његове, да са оним што зна и оперише (такар је случај нпр. са формулом $a = \frac{2 r \pi^2}{u^2}$ место $\left.\frac{4 r \pi^2}{u^2}\right)$ или из неразликовања термина од ствари.

Обновљена Србија и њени историци. — Г. Стојан Новаковић штампао је у Јагићеву „Архиву за словенску филологију“ (Archiv für slavische Philologie, Bd. 32, Helt 1—2, стр. 189—227) на француском језику чланак „La Serbie régénérée et ses historiens“ („Обновљена Србија и њени историци“), и отуда га је засебно оштампао. Г. Новаковић је овај чланак написао поводом „Историје српскога устанка“, коју је написао пок. В. Калај а издао Лудвик Талоци (в. „Дело“ за мај ове год. стр. 308).

Калај је написао историју првога устанка као аустријски политичар. Само се по себи разуме да је он писао пажљиво водећи рачуна да каже и напише оно што ће одговорити гледишту аустриске политике. Кад се тако пише, само се по себи разуме, да не може се писати потпуно објективно, макар то писао иначе и најобјективнији историк. То гледиште аустриске политике укратко је али тачно дефинисао Новаковић у овоме своме чланку; он је у исто време дао кратку али тачну одредбу и српскога и рускога гледишта на догађаје из првога српскога устанка, па је потом укратко то показао, као на примеру, на најзнатнијим догађајима из тога доба. Управо у овоме су чланку укратко изнесени резултати од којих је Новаковић дошао испитујући историју првога српскога устанка, а које је раније и објавио у неколиким својим расправама и студијама, као што су — да напоменемо најглавније — „Турско царство пред српски устанак“, „Први српски устанак“, „Васкрс српске државе“ и „Ичков мир“. — Новаковић је добро уочио да је ова Калајева „Историја српскога устанка“ то само по наслову. Иначе је она „експозе улоге аустриске у компликацијама које је изазвао српски устанак“. О самом устанку говори се сасвим мало; догађаји у којима су Срби имали најзнатнију улогу у овој се књизи спомињу као мимогред, изузевши неколике карактеристике знатнијих личности (као на пр, Хајдук Вељка), које су такође прилично једностране и неодмерене. Г. Новаковић ипак не одриче сасвим Калају објективност, али је она прилично ограничена.

Г. Новаковић констатује да ова Калајева историја нема нових резултата. Да је штампана кад је написана (1898 или 1899), у њој би било доста нових података, али сада нема, пошто скоро о свему, о чему прича Калај, има код нас довољно објављене грађе и расправа.

Овај је Новаковићев чланак леп прилог познавању спољашње историје првога српскога устанка. У њему је — као што је већ напоменуто — укратко изнесена историја српских веза са Русијом, Аустријом, Турском а и Француском, за време од 1804 до 1813 године. Стога би било добро овај чланак превести и на српски језик, како би се њиме могао користити шири круг читалаца.

Путопис Бенедикта Курипешића — У Инсбруку је штампано ново издање познатога путописа Бенедикта Курипешића. Издала га је Леонора грофица Ламберг-Шварценберг, по једноме препису из доба блиског времену кад је писан оригинал, јер се оригинал изгубио. Књига ова носи наслов „Benedict Curipeschitz — Itinerarium der Botschaftsreise der Joseph von Lamberg und Niklas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530". — Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg. — Innsbruck, 1910, у 8⁰, стр. 1—83. Цена ?

Историцима српским овај занимљив путопис Курипешићев добро је познат по изводу који је П. Матковић штампао у 56. књизи „Rada" југословенске академије. Пре Матковића превео је један део Чеда Мијатовић и штампао у „Видовдану" за 1863 годину. И Матковић и Мијатовић имали су пред собом овај путопис штампан 1531 године. Издавач напомиње да у штампаном Курипешићеву путопису има доста грешака нарочито у писању имена. То је у овом новом издању унеколико исправљено према неком савременом препису који се налази у архиви замка Ламберга код Отенштајна у Доњој Аустрији.

Да ово ново издање приреди, издавача је навело живо интересовање о Босни и Херцеговини после анексије, а уз то је штампано издање од 1531 године ретко. Пред текстом путописа овој књизи, сем кратког предговора, има још три чланка. У једноме („Veranlassung und Erfolg der Gesandtschaft") говори се о циљу посланства, које је 1530 године Фердинанд I послао султану Сулејману Величанственом, и успеху тога посланства. У другоме („Der Verfasser des Itinerarium, der Druck von 1531 und die Ottensteiner Handschrift") говори се о Курипешићу, првом издању његова путописа и о рукопису који се налази у Отенштајну. О личности Курипешићевој нема у овој књизи нових података. Што је о њему написао П. Матковић, то се налази и овде. И најзад долази чланак о томе како је приређено ово издање („Die Edition"). После ових чланака долази текст путописа, који у овој књижици заузима свега 65 страна.

Издање је у главном добро и пажљиво опремљено. Испод текста су обележене разлике између рукописа и штампаног текста, а тако исто ту су тумачења појединих географских и личних имена. Она су већином узети из споменутог Матковићева чланка и из Јиречкова реферата о том чланку у „Периодическом Списанију" софијског Књижевног Друштва (св. VII, за 1883 год.). Новога нема много, а и што има није увек поуздано. Издавач (или боље: издавачица) пише да је лист „Видовдан" бугарски („übersetzte Mijatović einen Theil... in der bulgarischen Zeitung Vidovan"). Ту се, што но кажу, мало пребацила. Других знатнијих недостатака нема.

Стари српски печати и грбови. — Као 40 свеска „Књига Матице Српске" штампана је књига „Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици". Написао

д-р Алекса Ивић (Нови Сад. Издање Матице Српске. У 8⁰, стр. 1—41, са 16 таблица фотографских снимака печата и грбова. Цена 1·50 круна). — Радећи у двор. држ. архиву у Бечу д-р Ивић је нашао на знатан број (око 200) повеља старих српских владара и властеле. Те су повеље пренесене у Беч из Дубровника, и на њима има печата и грбова. Ти су печати већином од воска, и изложени су квару. Он је, стога, фотографисао те ствари и на тај начин сачувао је за науку грађу, која ће иначе временом пропасти. Поступак Ивићев заслужује похвалу.

Ивић је фотографисао 94 које печата које грбова, и те су фотографије у овој књизи врло лепо репродуковане, тако да се по овим фотографијама, без знатних тешкоћа, могу вршити хералдичка испитивања. Ивић нам је дао неке податке о самим печатима, описавши их детаљно с погледом на материјал од кога су, на начин како су на повељу стављени, дајући уз то неколико опажања с погледом на мотиве који су на печатима употребљени.

Код нас је мало расправљано о хералдичким обичајима у старој српској држави. Једино је од вредности опсежна расправа Ст. Новаковића „Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности“. (Годишњица VI, Београд, 1884). После Новаковића, колико нам је познато, није нико ово питање нарочито проучавао, и ако се после јавило прилично нових података. А питање је врло занимљиво и значајно. Нама данас нису ни из близа тачно познате ни политичке везе српскога народа у средњем веку са суседним народима (изузевши неке одсеке времена), а културне још мање. Проучавањем хералдичких обичаја у нас и упоређењем са хералдичким обичајима код суседа може се унеколико објаснити и утврдити културни утицај суседа. Ове везе заједно са књижевним могу много што шта да објасне и да утврде

Петар Иванишевић **Теорије о психичком супстрату мишљења.** — Књига се бави, као што наслов показује, проблемом о психолошој природи апстрактног појма и о логичком постанку његовом. Изложене су, најпре, исцрпно све теорије о психолошкој подлози појмова: теорије номинализма, концептуализма и репрезентативизма, затим пет теорија о оној психичкој функцији која подиже индивидуалне слике сећања до општих, логичких појмова. Може се слободно рећи да је књига врло инструктивна, зато што су исцрпно и брижљиво навођени сви до сада нађени докази за и против изнетих теорија. Написана је логично и јасно. Оригиналности, међутим, нема. Писац није изнео нових гледишта, нити је дао нов изглед теоријама које већ постоје. У главном, рађена је, и по садржини и по логичком склопу и по излагању, према списима д-ре Бранислава Петронијевића.

Књижевност.

„Књиге за народ“ Матице Српске. — Матица Српска у Новом Саду поодавно издаје нарочите књиге за народ, из задужбине Петра Коњевића. До сад је у овој збирци књига изишло 135 свезака. Издате су књиге врло разноврсне и по вредности и по садржини. Има приповедака, оригиналних и преведених, народних умотворина (прича, песама и загонетака), популарно написаних монографија из историје, разноврсних поука: о здрављу, неговању деце, о ратарству, воћарству, виноградарству, подрумарству и пчеларству ит.д. Ове се књиге издају да би народ нашао у њима корисне поуке.

Матица Српска овим издањима доприноси доста народном просвећивању, и то треба истаћи и похвалити. Али јој се ипак може приговорити, на избору књига, јер она као да није у том увек довољно пажљива. Она понеки пут да̂ књигу у којој народ не може наћи поуке која му је потребна, или књигу од које народ може имати и штете. Таква је књига 135. у којој је штампана приповетка Милана Андрића „Под видом нових идеја“, о којој на овоме месту хоћемо да кажемо неколико речи и да Срп. Матици скренемо пажњу да буде у будуће пажљивија у избору књига које издаје за народ.

Пре него што изречемо свој суд о овој Андрићевој причи, укратко ћемо испричати њену садржину.

У карловачкој митрополији постоји некакво село Огаревац и општина огаревачка. Огаревчани су били мирни и питоми, те им је и општина била мирна и сложна. Огаревац има две парохије и два пароха: попа Ђорђа и попа Перу, три учитеља и две учитељице. Међу учитељима је најзнатнији Сима Угљешић, Огаревчанин родом и зет огаревачки. У општини је поп Ђока председник, а учитељ Сима перовођа, и они су обојица своју дужност вршили савесно и поштено пуних тридесет година, у смислу „Решкрипта“, који је поп Ђока лепо протумачио Огаревчанима. За то време у огаревачкој општини ишло је све како се најбоље пожелети може. Али се одједном све измени, и то на горе. Тај обрт почиње од смрти учитеља Симе. На његов погреб дошао је и Чеда Чизмарев, учитељ из оближњег села, који се одмах спријатељи са Огаревчанином Гигом Саркањцем. Гига је и пре тога желео да буде председник у општини, а сада је у учитељу Чеди нашао човека који му може помоћи да своју жељу оствари. Чеда некако удеси те га поставише на место пок. учитеља Симе. Сад он у Огаревцу стаде ширити „нове идеје“. Он је народу говорио како је он суверен, како може и треба да располаже општинском имовином. Он је причао народу о рационалном газдинству: како треба да оре гвозденим плуговима и да набави машину за производњу пилића, и т. д. Те је идеје прихватио одмах Гига, увидевши да ће на тај начин збацити општинску управу и он постати председником. И збиља они брзо стекоше пријатеља, који су имали опет својих рачуна да се досадашња управа смени.

И тако се створи заплет који се расплетао и расплео на исти начин тако то скоро редовно бива у селима с обе стране Саве и Дунава, кад се сељаци дочну бавити политиком према неким „новим идејама“ које нису разумели како треба. Борба између присталица старих и нових идеја није била дуготрајна и огорчена. Вођа присталица старих идеја поп Ђока, драговољно сиђе са председничког положаја, изиђе из општине да никад у њу не уђе, повуче се да посматра шта ће бити, а његово место без велике вике заузе Гига Саркањац, а Чеда постаде перовођа. Своје присталице наградио је Гига по могућности: једни посташе црквени тутори, други одборници.

Гига Саркањац је разумео Чедине идеје о народном суверенитету на свој начин. Те су идеје за њ имале смисла док он није постао председник, а чим је то постао, видео је да се те идеје у животу не могу применити, па је прихватио начела турског апсолутизма. Он је прихватио у селу сву власт и законодавну, и судску и извршну. Он је узео у своје руке и „Решкрипт“ и општинску касу, па је и једним и другим руковао по своме здравом разуму. Чеда Чизмарев није

Гиги сад „право опозицију“. Он је био задовољан што му Гига допушта да слободно може шуровати са његовом ћерком Госпавом.

Међутим нову општинску управу стану сустизати недаће. У општини настаје неред и у администрацији и у финансиској политици, јер је Гига био невешт тим стварима, а помало се стао користити општинским новцем. За несрећу наста и гладна година, те нестаде у селу и људске и сточне хране. Да би, ваљда, још боље уза се притврдио своје присталице, он са Чедом одлучи да се раздели општинска уштеђевина. Од тога Гига узе за себе повећи део, јер је и он био у великој оскудици, а остатак раздели својим присталицама, разуме се на зајам.

Сад се овде уплеће љубавна авантура Чедина са Гигином ћерком Госпавом. Госпава је учила више школе у вароши па се повароширила и погосподила. Гига је био намеран да је уда за Чеду, те му није било неугодно Чедино шуравање са њом. Али једнога дана њу спопадне мука, а Чеду у исти мах подиђоше мрави. Да би се спасао белаја, он, одмах по испиту, позајми „десетицу“ па оде из села да се у њ више не врати.

Гига се сада нађе у ужасној неприлици. Болест и оскудица у кући, неред у општини, оскудица у селу, па још сад оста без перовође, без десне руке своје. Све сад окрете низа страну. Да не бисмо ређали оне обичне и досадне појединости, напомињемо само да се прича завршује доласком у село намесника и фишкала, владичиних изасланика, да прегледају рад и рачуне у општини. Ови изасланици нађоше велики неред и многе неправилности па и дефиците. Дефицити су попуњени — облигацијама, а намесник смени Гигу и његове с општинске управе, постави привремену управу и њој за председника попа Ђоку, који се, ево, и против воље аутора ове приче, опет враћа на управљање општином. Намесник је поднео извештај владици и тада изјавио наду да ће од сад у Огаревцу поћи ствари на боље. А владика њему одговара речима које, чини ти се, као да изговара сам св. Сава: „Мој намесниче. Ти се, дакле, тврдо уздаш, да ће од сада поћи на боље у Огаревцу. Велиш, уклоњени су и посрамљени завођачи, а народ је увидео да је пошао био странпутицом, те ће сад опет бити реда и мира. Вараш се, намесниче. Нису завођачи узрок томе расулу и нереду у појединим општинама. Узрок тому другамо лежи. У кратко да ти кажем — ево, у чему. Наши су стари усиљавали се, откидали — тако рећи — од својих уста па градили, даривали и украшавали цркве и остављали јој завештаје. А данашње покољење тражи — да црква њега издржава. То је болест данашњега времена. Не дај, Боже, да буде наследна. У тој болести лежи узрок садашњем расулу и нереду нашега народа. А кад народ пати од те или тој сличне болести — онда га ма каква хуља (баш књижевни израз!) може лако на странпутицу завести. Онда ће народ и сам тражити странпутице“.

Ово је у најглавнијим потезима садржина ове приповетке. Није нам намера да је ценимо по њеној уметничкој вредности. Сваки, ко со иоле разуме у овим стварима је увидеће, чим, прочита, да је ова приповетка без икакве уметничке вредности. Она више личи на опширан извештај него на уметничку приповетку. Догађај је скоро свакидашњи и писац није у причање унео ништа своје. Личности су његове веома слабо карактерисане, он у њима није уочио никаку маркантну црту, по чему бисмо ви-

дели да је писац дубок посматрач и познавалац народне душе. Он хоће да нам покаже утицај нових идеја на народну масу, али као да не познаје добро ни старе ни нове идеје, а још мање социолошке процесе које изазивају једне и друге, нити уме да уочи карактер сукоба тих идеја. Он у овом личи на обичног новинарског извештача. Стил му је испод обичног; подражава народном говору и стилу, али тако невешто да се јасно види како се упиње те му причање личи на ачење.

Но, нас се овде не тиче уметничка вредност ове приповетке. Приповетка за масу народа не мора бити неко савршено уметничко дело. Али она бар мора бити паметна и пуна јасне и здраве поуке. Ову погодбу ова приповетка није задовољила, напротив она као да је написана пре да народ збуни него да га поучи. Међутим је предмет приповетке згодан за ту циљ, само треба вешто перо и искрена душа да ту циљ постигне. А код Андрића као да нема ни једног ни другог.

У свима временима и у сваком народу било је људи који су паметне идеје хтели употребити и употребили у своју корист, као што су то овде учинили лакомислени учитељ Чеда Чизмарев и Гига Свкањац. Они су тако штетили народ и упропашћавали паметне идеје. Те људе треба вазда изобличавати и уклањати из друштва, и народу показати како да позна те лажне своје пријатеље и како да их се чува. То као да жели Андрић овом својом приповетком. И то је лепо. Али Андрић то није урадио како треба. Он је овде глорификовао конзервативне идеје попа Ђоке, а исмејао несмишљену агитацију Чеде Чизмарева а властољубље Гиге Саркањца. Старо може бити добро, али је грешно и несавесно исмевање паметних новина. Демократске идеје Чеде Чизмарева нису лудорије и њих није слободно исмевати и дискредитовати. Само Чеда Чизмарев је неваљалац, који се користи овим идејама. То треба шибати, али не само изношењем конзервативне идеје поп Ђокине, већ разликовањем лажног и искреног демократизма. Од народа не треба крити паметне новине, али му их треба лепо објаснити и упутити га како њима у животу да се користи. А зато треба много ситне памети. Треба добро познавити вредност нових идеја и у теорији и пракси; треба добро познавати душу народну и умети оценити њену моћ да прими и да се користи новим идејама; треба тако исто свестрано познавати старе навике и знати које су између њих сада корисне а које штетне; треба дубоко ући у душу лажних народних пријатеља и умети речима исказати све њихове спољашње и унутрашње ознаке, како би се они одмах познали; треба једном речи бити свестрано образован човек. А Милан Андрић показује овом приликом да није од таких људи. Он је скоро исто што и Чеда Чизмарев. Разлика је међу њима само у томе што Чеда дискредитује нове идеје индиректно, а Андрић директно.

Овом ће приповетком Андрић учинити рђаву услугу народу: уплашиће га од свега што је ново, паметно и корисно. Он неће веровати ни искреним својим пријатељима који га уче новим идејама и упућују новим путовима који воде срећи и благостању.

Ми смо овде навалице навели цео говор владике намеснику, јер нам те речи, које писац меће владици у уста, најбоље доказују ово што смо напред рекли. Који би тај владика данас у 20. веку смео јавно рећи да народ сустижу несреће што он више не одваја од својих уста и не даје цркви, већ чека да њега црква издржава. Такоме би се владици смејала данас

и деца, и он не би био достојан свог положаја. Црква је, оваква каква је сад, свршила своју мисију свуда у свету па и у нашем народу, и њој се народ наш, нарочито у пишчеву завичају, лепо захвалио. Данас је народу много преча школа; просвета је већа сила и много кориснија. Народи, који су само побожни, данас падају, а дижу се они који су просвећени. Али Андрић као да друкче мисли. Код њега је носилац штетних идеја учитељ, а заточник корисних поп. Људи који бистријим очима гледају у свет, мисле мало друкче. Има истина неисправних учитеља као што има и слободоумних свештеника, али су учитељи по правилу носиоци просвете и напредних идеја. Није ни најмање паметно овако омаловажавати учитеље у очима народа.

Ова књига није подесна за народ, и Матица би добро учинила да му је и не даје, већ нека је задржи у својим магацинима, а од сад да мало боље припази. **М.**

Преглед часописа.

Босанска Вила. — Бројеви 16. и 17. „Босанске Виле“ посвећени су књижевницима из Црне Горе. У њему су ови радови: I. Песме: „Када ми се...“, од Николе I; „Црногорка“, од Шака Петровића; „Ловћен“, и „У цетињском манастиру“, од Душана С. Ђукића; „Вук Раслапчевић“, од Радомира Кривокапића. — II. Приповијетке: „Што је негда било“, од Сава Вулетића; „Освета“, од Ник. Иванишевића. — III. Чланци: „Црна Гора и њезина књижевност“, од Јов. Фил. Иванишевића; „Јуначки затвор на Лесендру 1843 године“, од Андрије П. Јовићевића; „Цетињски манастир“, од Марка Драговића; „Финансије и финансијске уредбе Црне Горе“, од Милоја Јовановића; „Из српског језика“, од Саве Вулетића; „Морач и Ђурђев дан“, од Благоја Вулетића; „Родитељи Његошеви“, од Тома Ораховца. — Народне умотворине (песме). — Листак.

Летопис Матице Српске. — Готова је и већ је разаслата свеска девета за 1910 г. У њој је овај преглед: I. Ред, обичаји и управе манастира и цркава у Херцеговини. Сабрао и пописао Вук Врчевић; II. Из песама Дагутина J. Илића; III. Драгуљи, прича Божа Ловрића; VI. Устани, Лазаре! прича Драгутина J. Илића; V. Дубровник у Наполеоној легенди. Од Марка Цара; VI. Књижевност (оцене, прикази и белешке); VII. Извештаји о раду Матице Српске.

НОВЕ КЊИГЕ

Књиге Матице Српске. Бр. 41: У спомен и славу д-р Ники Максимовићу, члану Књижевног Одељења. Говорио члан д-р Милан Савић 28 августа 1910 год. — У Новом Саду. Издање Матице Српске, 1910. У 8^{0}, стр. 19. Цена 0.50 круна.

Радосав Васовић: **Географска Настава** у I разреду средњих школа. Прештампано из „Наставника“. У Београду, 1910. Штампано у штампарији „Давидовић“. II 8^{0}, стр. 31. Цена 1 динар.

Д-р М. Спалајковић: **Кавур**, патриот и дипломат. Издање „Новог Времена“. Београд, 1910. Штампарија Гавре Давидовића и Комп. У м. 8⁰. стр. 44. Цена ?

Д-р Добр. Гер. Поповић: **Чувар здравља**. Месечни часопис окр. одбора окр. крагујевачког за просвећивање народа у чувању здравља. Година I. Број 1. Крагујевац, 1910. У м. 8⁰, стр. 48. — Две хиљаде примерака раздаје се бесплатно по округу. Цена годишње 2 динара.

Павле М. Аршинов: **Уму и срцу**, поуке за народно просвећивање. Књ. II. Издање Матице Српске у збирци „Књиге за Народ“. У Новом Саду, 1910. У м. 8⁰, стр. 63. Цена ?

Д-р Милош Ђ. Поповић: **Извештај са XII међународног конгреса** против алкохолизма, држаног од 18 до 24 јула п. н. 1909 године у Лондону, поднесен Министарству унутрашњих дела. — У Београду 1910. год. У м. 8⁰, стр. 19.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)